

НОВА

СЛОБОДАН МАНДИЋ
ОСНОВАО ЈЕ 1984. ГОДИНЕ
БИБЛИОТЕКУ НОВА

Милован Ђилас

Ране приповетке
1930-1940

10-8. 13/11

Приредно Бранко Поповић

НОВА143

УРЕДНИК И ИЗДАВАЧ:
СЛОБОДАН МАШИЋ

АДРЕСА ИЗДАВАЧА:
НЕЗАВИСНА ИЗДАЉА
СЛОБОДАН МАШИЋ
БЕОГРАД 11000
ВОЈВОДЕ БРАНЕ 7

КНИГУ ПРЕПОРУЧУЈЕ ЗА ЧИТАЊЕ:
СЛОБОДАН МАШИЋ

DESIGN:
САВЕТА & СЛОБОДАН МАШИЋ
STUDIO STRUCTURE, БЕОГРАД

ФОТОГРАФИЈА:
АЛЮМИНИЈУМ ФОТОГРАФ
ОКО 1939. ГОДИНЕ

ГРУПНИ ДИЗАЈН:
МЕТОДИЈЕ КАРАЏОВ

ШТАМПА:
СРБШТАМПА, БЕОГРАД

ТИРАЖ:
500 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО
АПРИЛА 2009. ГОДИНЕ

1323800/143

3285/2000

Садржај

Предговор

Брашко Поповић: Ђиласове ране приповетке 9

Приповетке

Двије љубави	23
На вировима	26
За спас душе људске	29
Супа	33
Тајанствено откровење	38
Невидљиве ране	49
Кап живота	54
Демони	59
Нешто изнад живота и смрти	63
Унутрашња расипања	68
Црна Гора, брате	79
Сјече за "Причу о великој души"	83
Смрт хајдука Јована	91
Смрт Илије Марковића	96
Божији кириција	116
Сали	122
Стриц умире	128
Хајдук Марко се жени	137
Студент Миле мискација	141
Митра, воденичарева кћи	147
У нови живот...	152
Прича о радничким рукама	157
Кућа туге	163
Момци после рата	168
Жена	197
Горшатаци на раскршћу	212
Јунаштво	224
Жито, жито, жито...	228
Јупо чергаш	235
Прича Рока Киригиша	240
Мотоцикл у паланци	266

Непозната хтења	272	
Бог ствара људе	285	
Оцеви и дјеца	292	
Покошена ливада	306	
Зачеће човеково	312	
Обична прича	329	
Слика	333	
Разбијени крчаг	338	
Истинита прича о хајдуку	343	
Селјакова смрт	348	
Свакодневни пољубац у чело	353	
Обмане	358	
Ситнице	364	
Жалост код Димићевих	370	
Пошлага	374	
Одлазак	381	
Рамово ждријело	387	
Цигапска прича	393	
Један јесњи дан	398	
Девојка из кантине	404	
О мртвим рибицама	422	
Рајац	427	
Прича о женским даровима	432	
Сат	438	
На пуцкомет од Мојковца	447	
Додатак		
Прикази приповетке "Момци после рата"	455	
Приређивачеве белешке	457	
Извод из библиографије раних књижевних радова Милована Ђиласа	460	
Потврда о заплемењеном рукопису романа	466	
Белешка о спису	469	

Бранко Поповић: Ћиласове ране приповетке

Милован Ћилас је књижевну делатност започео песмама у прози. У прозном је говору зарана открио најбољи и најприроднији израз за своје књижевно-уметничке "исповести". Од петнаестак објављених песама седам су у прози, а и неке стиховане - сем ритмом снажне емоције - не туђе се много од прозе. Већину својих песама штампао је пре своје двадесете године. С првим прозним песмама ("Јутро на Биоградском језеру", "Тифран", "У природу из живота" и "Зима", објављене у београдском *Весту* 1928. и 1929. године) млади песник излази "из живота у природу". Покушава да лепотом речи ухвати још две комплементарне лепоте - лепоту *природе* и лепоту ерунговине *младости* у догађају са природом.

Већ следећим прозним певањем превазилази "себичности" сопствене душе, па песмом "Надничари" следи социјални налог (вероватно инспирисан подстицајима свог гимназијског професора, познатог "левичара", Илије Поповића [1], коме је ова песма посвећена).

У години 1930. објављује још шест песама (само су две прозне), али и четири прве приче. Да нагласи смотивно-поетску основу прича, свакој - у поднаслову - истиче порекло: "Из завичајног Срца". Те "из завичајног срца" казане приче тек се гдекојим додатком људи и догађаја двоје од претходне "прозне поезије". Међутим, у већини касније насталих прича проређује се метафорични набој исказа, а документарно истиче друштвена, психолошка и културна драма људске егзистенције.

У декади између 1930. и 1940. године Ћилас је објавио 56 приповедних текстова. Написао их је више, али је неке запленила полиција, било приликом хапшења, било током трогодишњег пишчевог тамновања (од 23. априла 1933. до 23. априла 1936. год.). Само у *Полицији* Ћилас је објавио тридесетак прича: једне под својим именом, друге под

псеудонимом – Мило Николић [2]. Неке су приче поднасловима означене као *одломци из ширих проблемско-тематских целина* (пет су – из “Завичајног срца”; гдекоја – из “Докумената”). Очито је да су текстови краћени да би задовољили сужене оквире повиске (или часописне) рубрике. Понекад се крајњи учинак (или “окрајак”) збивања, назначених у једној причи, даје у другој (такав је случај у причама “Слика” и “Разбијени крчаг”), а гдекад се исти ликови помињу у две-три приче (нпр. хајдуди Марко и Јован).

Тематика је у почетном периоду искључиво селска. Касније се – у десетак текстова – јављају и паланачко-градске теме. Но у оба случаја, човек Ђиласових прича је најчешће “спимљен” у драматичним, граничним egzистенцијалним ситуацијама. Биће је уозбињено и забринуто чак и у љубави. Ту се често страда да би се љубав, мимо патријархалних забрана, освојила и да би се, упркос трошности и замору, одржала. Пропламсаји ведрине претежно се кроз љубав и назире. У свету Ђиласових прича готово нема хуморних сцена. Комично је тек састојак трагичног. Човек се рађа у оскудици. Ако није црворођени, он је нежељена принова сиротих. Тек једна гладна уста више (“Жалост код Димићевих”). У сиротих и веома угрожаваних – морални су закони строжи. Тешко и ризично живе, па лако и рано умиру. И кад је неисказан, наслућује се Његошев морални императив: часно “мрите кад мријет морате”. Никакав их императив не сили да пошто-пото живе. У причи “На пушкомет од Мојковића” и премлади и престари журе ка бојишту не би ли часно умрли. Њихова достојанствена сенка опстајаће у стиховима народне песме. Битна је послесмртна неукраљана egzистенција.

У несвеселом животу актера Ђиласових прича поларизована су чворинга љубави и смрти. Неколико пута смрт је насловна реч приче (“Смрт хајдука Јована”, “Смрт Илије Марковића”, “Стриц умире”, “Селскава смрт”). Али и кад није истурена у називу приче, смрт је почесто завршно решење приповедних сукоба. Више неголи жалосно и драматично падуштање живота, овде се

смрт јавља као час горке истине. То је прилика да се живљење види из закључне тачке, да се покаже без маске и лажних светлости, да се сведу рачуни са собом и другима (“Смрт Илије Марковића”). Међутим, код људи наивне свести, смрт је тренутак остављања заветних опорука; да се – уместо умирућег – очува и продужи његова заповест; да, уместо човека, живе његове идеје, а кроз те падове да се у намешњу учврсти лик умирућег (“Смрт хајдука Јована”, “Стриц умире”, “Селскава смрт”).

Такав је, отприлике, ишчукујућа смрт – болесника или стараца.

Неочекивану смрт доносе убиства и, ређе, несрећни случајеви. Зашто се – у овим приповеткама – људи убијају? Оставимо ли по страни убијања ратна, међукофесионална и племенске крвне освете, овде нису ретка убиства због љубави. Због осујећене или изневерене љубави. Убија се отац који брани “недоличну” удају своје кћери (“Слика”, “Разбијени крчаг”); убија се девојка која ради удаје тражи социјално уваженијег младожењу (“Јуно черганг”); најзад, једна просјак убија другог што му је преотео (лаку) жену (“Жена”). Љубав се јавља као највећа вредност не само младог човека, па они који га лишавају тог највећег задовољства, “заслуже” и најтежу, осветничку казну. У приповеткама младог писца љубав је више неголи “сиротињска забава”. Љубав је egzистенцијално самопотврђивање највишега реда. (Тема љубави биће посвећена једна опсежна Ђиласова приповетка, писана 1959. у сремско-митровачком затвору и објављена у збирци *Љубав и друге приповећке* /Никшић, “Универзитетска ријеч”, 1990, стр. 173-279/. То је једна од најособенијих приповедака српске књижевности, у којој већ зрели писац сведочи да га није пуки младалачки нагон везао за тематику љубави кад је тек започињао приповедати. Мотивација је много дубља и важнија.)

Повлашћени статус љубави у овим приповеткама смешта и жену у тематски и структурно повлашћено паративно биће. Ђиласов је човек тек са вољеном женом целовито биће. Патријархални свет јесте првенствено свет мушких. У народским песмама и казивањима жена је

скрајпута из јавног живота. Ако сељак каже: "не стоји кућа на земљи него на жени", он тиме више истиче обиле дужности које је само жени у кући оставио него што указује на било каква преимућства која би наводно могла имати у управљању породицом. Управљање и дрвећство у јавном истицању – припада мужу, не жени.

Иако Ђиласове приче претежно носе слику света патријархалне културе (о изузетцима – касније), његов приповедни свет јесте двополан, дакле, мушко-женски. Чак и кад приповеда о ратништву и хајдучији – искључиво "занатима" мушког престижа – Ђилас даје и женску половину трагичне историје ("На пушкомет од Мојковца", "Прича о женским даровима"; односно – "Смрт хајдука Јована", "Хајдук Марко се жени". Али, претцизирања ради, ваља рећи да су прве две приче казиване из "неборачке", деце визуре, тј. из позиције радозналост дечака који о бојовништву слуте и сведочи на основу утешних прича забринутих жена с којима је склањан у време битке.)

Већ прва Ђиласова прича ("Двије љубави") темелји се на земљи и на жени – то су две сељакове судбинске љубави. Сељаку нема живота без земље, пити му вреди живети без жене. Кад су плодне и родне, кад рађају ви честе смрти не укидају паду у трајање, иако смрти к наследницима одлажу будућност. Препреке до жене су многе. Некад је то несмањена ("Двије љубави") или перодична ("Суша"), некад женикова или женина болест ("На вировима", односно "Нешто изнад живота и смрти"), а који пут имовинска или социјална неједнакост ("Божји кириџија", "Зачеће човеково", "Девојка из канџине", "Обмане"). Ове приче и постоје да би се ухватио трагички отисак живота, белег на срушеним препрекама ка жени. Али и да би се снимиио ожиљак на дупи јалових, неосстварених љубавника. Није живео – ко није љубио ("Митра, поденичарева кћи", "У нови живот"). Но и мимо "женских дарова" приче, Ђилас приповеда мушким гласом. Мушким писмом. Нема ту развезене, сладуњаве романтике. И сукоби око жене – "мушки" се решавају: ко жену претоме, главом плаћа ("Жена").

До навршене двадесете године (до средине 1931.) Ђилас

је објавио истисетак прича. Управо тада штампан први књижевно-критички приказ (Књижевни преглед о књигама Андрића, Д. Максимовић, М. Грола и Крлеже, издатим у "Савременику" СКЗ). Текст показује даровитог писца, развијене творачке (постичке) самосвести. Кад суди о Андрићевом приповедању, Ђилас га пореди са Бором Станковићем, као да би хтео рећи: мој приповедни узор спајао би Андрићево историјско-документарно оштроумље са Станковићевим "рударењем" у тминама човјекске дупе. У критичком тексту о поезији Јована Дучића (само неколико месеци касније) саопштиће свој књижевни "програм":

"... Кад бих ја случајно био велики уметник, испрчао бих вам просту и крваву причу која се зове Живот. И то ради голе тенденције." (Записи, април, 1932, стр. 215-227)

"Гола тенденција" неће сметати Ђиласовим "крвавим причама из живота", али ће бити све наглашенија у његовим полемичким списима о књижевности. Ипак, за боље разумевање приповедачског нацлог скретања ка "психологизирању" и "социјализирању", добро је сагледати слику поетског субјекта у Ђиласовој песми из тог периода – "Сахара у мени" (Јесен, 1931). У финалу песме – као зрачак усмеравајуће паде – јављају се, из мучнине "пустинског" живота: "два тамна, зловна, необјашњива смешка са ликова Достојевског и Лењина".

Као да је по "саветима" Достојевског силазио у "тамну нутрину" својих јунака у причама: "Невидљиве ране", "Смрт Илије Марковића", "Демони", "Унутрашња расипања" и "Момци после рата". И као да је по Ђиласовом револуционарном "цалогу" открио да је излаз из социјалних узрочника душевних ломова људи управо у томе да треба: "Рупити! Рупити! Рупење је највеће израђивање. (...) Све изнова! Људе, мисли, жене, друштво, етику!" (Из приче "Смрт Илије Марковића").

Ђиласове психолошки усмерене приповетке кореспондирају са његовим песмама из истог периода. Оно што приповедач истражује и казује у трећем лицу, то песник, исповедно, емотивно наглашеније, излаже у првом лицу. Психолошка, социјална и морална анализа

разочараних и raspameћених ликова тих приповедача, безмало се истом аргументацијом образлаже у аутоанализи песничког субјекта трију песама: "Под севком завичаја мржња је дозрела у мени", "Три биљке изникле из моје тамне путрине на прољетњем сунцу" и "Сахара у мени".

Прича "Невидљиве ране" почиње симптоматичном реченицом: "Узрок због којег се Миле Николић није убио био је опет она бескрајна, понорна сумња: да куршум не уништава све". Пошто ће Миле Николић бити каснији псеудоним Милована Биласа, не би се много погрешило ако се Николићеве самоубилачке и рушилачке дилеме повежу с писцем лично, бар у оној хипотетичкој мери у којој је допустиво, у поменутих његовим песмама, тражити корене личних, истосмислених саморазарајућих исповести. Не треба их, наравно, тумачити биографским пореклом, али ваља истаћи истоветност инспиративног извора. (Могли би се показати заједнички детаљи: девојка Јела и њена писма помињу се у песмама као и у овој причи).

Ове психолошки и социолошки усмерене приче црпе не само се баве градским човеком. У њима је видљив раскид не само са патријархалним светом, његовим моралним, религиозним и егзистенцијалним константама, него и разочараност светом и филозофијом живота људи грађанске културе.

За разлику од града, село је било у пишчевом "завичајном срцу". Село је било сиротињско гнездо, али окружено бујном вегетацијом, чистим зраком и бистрим водама. Препасљено и неухрањено, али богобојажљиво и душевно срећено: вично подносити оскудице, болештине и ратове, али морално чвршће уколико су условности живљења биле теже, а живот несигурнији. Све што сељак има – дао му је Бог. Све што му недостаје – одузела му је божја правда. Стога сељак трпи, пати, оскудева и одриче се угодних недопустивости, не би ли смерношћу заслужио, на оном свету, божанствено вечни и праведни мир. Међутим, сељак је увек завидео грађанину, прижељкивао његове удобности и – нарочито ако је био млађи – радо постајао грађанин.

Биласов приповедач је (вероватно с паличним очекивањима) прешао у град. И тамо је – после рата – затекао у главама младих људи – пустош. То је пластично представљено у најопсежнијој приповеци "Момци после рата" (која се појавила и у засебној брошури са три кратка уводника и која је, опет, добила посебну критичку оцену [3]). Већ насловом подсећа на познату песму Душана Васиљева "Човек пева после рата". ("Ја сам газио у крви до колена / и немам више слова"). Треба напоменути да је Билас, две године пошто је објавио ову приповетку, штампао у посебној брошури критичко-полемички текст, ватрено штитећи поезију Васиљева од критике која је прећутала песникове жестоке стихове (као што су: "... Бог је лаж / и папи су га душмани изумели").

Својим момци дошли су у град у "повлашћени простор" жељни знања, среће, славе и слободе. Што су дубље сазнавали свет, то су се мање осећали срећни и слободни. И све мање веровали у човека, његове друштвене установе и правде, његове моралне ослонце и светиње. Момци су се помешали са изопштеним градским несрећницима, са пламом кафанских пијанаца, коцкара и проститутки, тражећи тамо јефтину забаву и душевно разорне и скупе заборава. Послератни човек је био понижен, неравноправан, дезоријентисан, па, безмало, изгубљен и неморалан. Тамо где је требало очекивати љубав и хуман међуљудски однос, зацарила је мржња, животњеска грамзивост и агресивност. Тај физички и духовно осакаћени свет износио је на пијанској распродаји све вредности, све светиње патријархалног човека. Нигде није било Бога, ни у молитвама, ни у есхатолошким ипчекивањима. ("Бог је лаж...") А земаљски идеолошки Месија још није био на виду. Неко је, на крају приповетке истакао раднике и сељаке као друштвену снагу која може – рушећи труло социјално здање – створити човечнију заједницу људи: "Штета је што интелектуалци из наше генерације неће дати боју своје добу, или ће дати врло рђаву. Њу ће дати, свакако, радници и сељаци." Ова би реченица могла задовољити захтеве, раније наведене, пишчеве "голе тенденције". Она замењује "тражену

светлост” на крају демонијачког тупела [4]. Ђиласове приповетке које долазе после циклуса ових психолошких “докумената”, и кад су лоциране у граду, немају толики сатапистичко-нихилистички, антрополошки песимизам. Он ће и даље уверљиво причати о чудацима и чудностима, али – упркос људским девијацијама – никад неће изгубити веру у човечност нити паду у превазилажење социјалних неправди. Најзад, крајем овог психолошко-песимистичког приповедног циклуса, Ђилас ће се наћи на трогодишњем принудном (затворском) “одмору” од приповедања (1933-1936). Вратиће се идејно припремљен да напусти “мутне воде” прича Достојевског и да се – првствено публицистичко-критичарским текстовима – посвети афирмацији лењинског концепта напредног друштва, и приклони се једином “божанству” – револуционарном преуређењу света. Ипак, успео је да (пре 1940. г.) напише и објави двадесетак новинских прича, у којима нема наметљивог идеологизирања иако се пазире социјална усмереност.

Само две од тих прича носе “отисак” затворског искуства (“Слика” и “Разбијени крчаг”). У осталима се смењује сеоска са градском тематиком, трауматична дечја сећања из завичаја са “чеховљевском” сликом сивица и отуђености у животу грађанске породице. Слика испразног, формализованог и скоро обезљуђеног малограђанског живогарења, рељефно је дата у причама: “Спакондњевни пољубац у чело”, “Ситнице” и “Саг”.

Али најаутентичније делују Ђиласова завичајна причања; у њима засебно место имају “легенде” о хајдуцима. У својој биографској књизи *Бесудна земља* Ђилас каже да је прва прича заживела у његовом сећању она о хајдуку Марку Ђиласу, стрипу пишчевог деде. У *Бесудној земљи* [5] Ђилас даје мноштво информација о хајдуку Марку (којег су сељани због ризикалног, чудног живота звали - Марко Манити). Из тамошње реченице – “Ожењен је био само једне ноћи” – развио је целу причу – “Хајдук Марко се жени”. Сусревши се у раном детињству са страшним причама о “главосецима”, хајдучија је постала опсесивна Ђиласова тематика. Хајдуцима се овде баве

четири приче: “Смрт хајдука Јована”, “Хајдук Марко се жени”, “Истинита прича о хајдуку” и “Рамово ждријело”. Ова последња прича слика један од бројних подвига Вука Лопушине, о коме ће Ђилас објавити касније (у збирци *Убавац и друге приче*, Народна књига, 1989, 125-155) подужу приповетку – “Пјесма о Вуку Лопушину”.

У каснијем стваралаштву, Ђилас ће развијати и неке друге мотиве из својих предратних прича. “Прича о женским даровима” и приповетка “На пушкет од Мојковца” само су “исечак” успешнијег дечјег сећања на Мојковачку битку (1916), о којој ће Ђилас, у роману *Црна Гора*, исписати незаборавну уметничку епопеју.

Приповетка “На пушкет од Мојковца” објављена је (а вероватно и писана) злослутеће 1939. године. Тадашња ратна најезда Немаца Европом инспирисала је Ђиласа да дозове из сећања једну од претходних немачко-аустријских крвавих војни на нашем тлу. То је последња у корпусу предратних Ђиласових прича, једна од најбољих и најсложенијих међу њима. Ту се у исти наративни чвор веже неколико егзистенцијалних мотива: умирање и љубављење, издаја и жртвовање, претња и праштање, рањеничко предсмртно бунило и женско зебљиво ишчекивање вести о синовима или мужевима које су у битку отпратиле. Све је то саопштено из очућене дечје радозналости.

Дечак – из чијег се сећања испреда мојковачка ратна прича – лежи крај огњишта, па из друге собе чује јечање рањеника на издисају. Млада удовица и голобради дечаков рођак брину о рањеницима. Њихово грљење се прекида сваким рањеничким јауком; тада се, на зиду – с друге стране дечакова лежаја – распада клупко њихове сенке. Јаук или болан уздах – цела љубавничку сенку. Несигурне животне сенке, као у трагедији немог филма. Све је у дечаковој свести – игра сенки: спајање заљубљених као и распад живота рањеника.

Кад југарње сунце открије на снегу цове рањенике и нове мртваце међу синовњим рањеницима, спремају се старци и дечаци да попуњавају пророчене редове мојковачких бранилаца. Као и једва покретни старци, у

пеноврат иде и голобради удовичиш љубавник; узалуд му удовица виси о рамену да га заустави. Сви иду у смрт с поносом, али и да би избегли страшну “клетву прадједовску”: “Главе мунке не коша од пушке”. Следећи сличне заветне налоге предака – проклеће рођака који кукавички избегава битку, а крв опростити ономе који је јуначки погинуо борећи се против Аустријанаца. Ето последњих порука једне традиције па издисају.

Међу опсесивним зацепима каснијих широк приповедних радова издваја се прича “Црна Гора, брате”. Та је прича имала “близаначку”, стиховану верзију из истог периода, омет названу “црним” именом завичаја – “Црна Гора” [6]. Оба пута – причом као и песмом – представља се старијска завичајна државица кроз њене крајности, противречности: сиротињство и витештво, мржњу и љубав, плаховитост и разборитост њених људи. “Није ти није јефтинији и скупији живот но код нас” каже се у причи. Затим се наводи једна карактеристична анегдота: “Једном је један Црногорац видио уређено гробље у шеком граду и рекао: ‘Волио бих овђе умријети но живјети у Црној Гори’. А кад је умирао закумио је да га прелесу у Црну Гору.” [7] Цео каснији изврени роман *Црна Гора* прети ће “сокове” из истих емоционално-рационалних извора из којих су настале ове ране прозне поетске минијатурне слике завичаја.

Већина Биласових раних прича није патронеана почетничтвом. Ове приче су двоструки документ: (1) о уметничким поцепима једног светски познатог ствараоца (јер дојосе релативно релјефан творачки “портрет уметника у младости”); (2) приче су, затим, поетско сведочанство о спотицању нашег патријархалног човска на прелазу ка нетрадиционалним облицима живљења, наративна “документација” о моралним и психичким лановима у тескобама ненаслућеног избављења.

Развојна линија Биласа-уметника не следи “кривуљу” Биласа-политичара. У фази политичког узлета (1940-1954) Биласово уметничко перо било је најчешће на добровољном “одмору”. А кад је у време Биласовог политичког изоштитеништва његово идеолошко перо

протерано на принудни “одмор”, приповедач је као да је само придремао у паузи – наставио уметничку делатност тамо где је стао. Хоћу рећи: Биласов каснији, зрелији приповедни рад само је (с незнатним “отклоном”) природни наставак оне исте “повлашћене” тематике из његових раних прича. Приче су, разуме се, рађене у младалачкој журби и декад “подгрејане” младалачком страпћу, а који пут објављиване тек у одломцима.

Међутим, оне, такве какве су, чине занимљиву и вредну приступну најаву каснијег великог писца и, у светским размерама, нашег најпознатијег публицисте. (Ваља нагласити да је његова *Нова класа*, од компетентних оксфордских научника, уврштена у 100 најзначајнијих књига друге половине овога столећа!) [8]

Парафразирамо ли самог Биласа (према тексту “Нешто о методу у *Климу Самјину*” [9]), запажа се да приче обилују упечатљивим детаљима, у којима се осећа “живост људи и свега око њих”, да се приповедање држи обичности и мирноће, без тражених ефеката “у стилу, језику и сликама”; да млади приповедач – без вулгаризирајуће социолошке “тезе” – приказује свет како се односи “према себи, према људима, како се воле, зашто се мрзе, наизглед сањаре или се боре за један љепши живот”. Биласов рани приповедни свет не пати од књишкости. Он крваво живи, воли, мрзи, сањари и жестоко се бори. Писац, очито свестан својих говорних моћи, није тражио самопогврђивање у формалним новинама које се исцрпљују у укуком експерименту. Погикао је из једне богате, уметнички утемељене традиције усмене епике, где се негује и цени добра прича; и где је реченица, у усменој говорној пракси, оспособљена да с мало речи каже много. То наслеђено језичко богатство, велика осетљивост за језичке нијансе и изврсно коришћење народне идиоматике, омогућили су Биласу да једноставно и снажно говори о битности људи свога времена.

Већина ових прича (30 од 56) узима жанровска својства новинске приче, која се – будући окренута ширем читањству и стилу и склопом клонила замршености. Али и у тако поједностаљеном склопу приче и њене

реченице, обичан је читалац “храњен” обиљем пробраних особичности.

Мада нашем читаоцу још нису приступачна нека крупнија, изврсна уметничка и мемоарска Ђиласова дела [10], – јер је тридесет година било забрањено штампати их на српском језику – сматрам да ће објављивање његових сабраних радова прича искупити једну културну потребу. Кроз њих се наслућују “корени” овог изузетно значајног ствараоца.

Напомене

- [1] О професору Беранске гимназије Илији Поповићу, пише Михаило Далић у аутобиографском спису *Epistolae seniles* (СКЗ, Београд, 1995, 85/86).
- [2] Псеудоним Мило Николић склопљен је од варијација Ђиласовог личног и очевог имена: Мило(ван) сини Николић.
- [3] У уводном делу брошуре штампане су три интерпретације приповетке из пера: Бора Ковачевића, (каснијег песника) Стефана Митровића и Радована Вуковића. Сви истичу извесан демонизам и рушнички нагон Ђиласових јунака. То је могућа најава револуционарног решења кризе. Причу је, у засебном чланку, приказао песник Јанко Ђоновић, где каже “да се писац приближава Русима, нарочито Достојевском, под чијим је сада, несумњивим утицајем”. (*Развизије*, 1-2, 1932, 27)
- [4] Први уводничар приповетке “Момци после рата”, Бора Ковачевић, напомиње да је Ђилас “пред ферије 1930” прочитао, за документовање своје идеје, мило скицу “у којој је један раздешен човек лутао поју по локалитима предграђа, утонуо у бесциљан живот...” Биће да је то била прича “Демон”, која се може и сматрати ембрионом приповетке “Момци после рата”.
- [5] Ђиласова аутобиографска књига *Бесудна земља* није објављена на српском језику, мада је од 1958. штампана на енглеском, француском, немачком и чешком језику. Подаци о хајдуку Марку Ђиласу узети су из првог енглеског издања: *Land Without Justice*, New York, Harcourt, Brace & World, 1958, p. 25-26.
- [6] Чувена песма Матије Бећковића – “Унук Алексе Маринкова плаче над Црном Гором” као да кореспондира са Ђиласовом причом, песмом и романом о Црној Гори. Јер унук Алексе Маринкова јесте сам Милован Ђилас! У времену кад је било забрањено Ђиласово име, Бећковић је нашао оригиналан песнички начин да се каже нешто важније од самог имена – поетска историја и судбина црногорска како је виде здружене уметничке душе: Ђиласа и Бећковића.
- [7] Ова анегдота као да антиципира и Ђиласову одлуку да га сахрапе у завичајном Подбишћу.
- [8] Списак се појавио у Тајмсовом литерарном додатку (*TLS*, October 6 1995, p. 39) под насловом: “The hundred most influential books since the war”.

Такође у едицији: *Freedom for publishing, publishing for freedom*, edited by Timothy Garton Ash “100 books which have influenced Western public discourse since the Second World War”, Central European University Press, Budapest, London, New York, 1995, pp. 195-198.

[9] М. Ђилас: “Нешто о методу у Климу Самгину”, *Млада култура*, Београд, 1939, 43-47.

[10] Сва значајна Ђиласова дела поданио су и виšekратно објављена на свим великим светским језицима. Тако је, на пример, страном читаоцу позната Ђиласова књига аутобиографске прозе *Бесудна земља*, а нашем читаоцу – на жалост – још није.

Двије љубави
(Из "Завичајног срца")

I.

- Берићет, Тањо, пуна кућа жита...
- Богу фала, Стамена...

И њему је благо и ведро на души. Само му незгодно: прела му на рамену кошуља, па мора, кад она прође, да се заокрене. Није га стид; зна и она да је сиромах и шта значи то; али не воли да она то види... А њој мило да застане, погледи га, мукло се засмије и прође, остављајући му ужагрен, врућ поглед, да му свијетли, трије и шапуће у дупни...

Измахује Танасије својим млатачем, високо и снажно, као да ће да дотакне сунце. Осипљу се пљева и зрнелје и жаморе по слами, златни и сићушни, као да се расипљу звијезде. Сваки клас му је пикао и узreo у снази и срцу. И зато, то жито што се круши, шапуће његову срећу и везе му фин, драг и сунчан сап... Он, сиромах и самац, оживио је читав један свијет, везан за земљу, зачет у њој. Земља даје најтешчу и најдубљу радост и понорац, рушилачки бол; како кад. Он зна то, па ипак вјерује: кад би се одвојио од ње, проклете превртљивке, то би било нешто страшно и жалосно. Нешто као кад би се лишио руку или очију.

И волио је Танасије (због краткоће, а не од милости прозван Тањо) онај обојак земље пред својом кљетаром, као да му је ту прострто само срце. Мало парче, али лијепо и масно, све сама дебелица. Поклонили му сељаци од свога комуна. Сиромах и самац - па је севац. Савио се ту Танасије, као на топлој, меканој постели. Дуго се и погуцао по најмовима, па је вријеме да има свој кроп и своје одмораште... Имаће, за зимус, крапе и мрса за двоје. И сијена, такође, за двоје: краву и теле, што их све љето превезује по хладовима. Само му празно без жене. Не може му крп без ње: пјева о њој, тражи је, зове. Двадесет и седма! То се зрело за њу. Није то: треба се женити, него: мора се женити. Као момчић пије смио ни мислити на то; нема ни куће, а не... А сад: има кућу, земљу, краву, теле - а

да ли све то може бити без жене? – питао се Танасије. Потражиће неку сиромашну ђевојку. Могао би и Стамену. А не, њу не: она је од богатих; њени вршци са два коља, а они млати жито – па не иде. Најпослије: ако не буде жете, даће земљи снагу и срце. Даће и оно из крви што је звало жену, а што претекне – убиће у себи...

Носила је воду. Застаде и гледаше га дуго и меко, као да је хтјела да га, тако снажно и упошљеног, занавијек задржи у сјећању. Дубок немир и занос ширио јој се душом, гледајући његове снажне груди и опалено лице. У њему је свијетљела и одзвањала нека милина, што је надолазила све јаче, као горски поток.

– Ти се умори, а?...

– Ја јок... Не дам се ја умору...

– А и тешко ти је: сам си – и опа га онет погледа мукло, са дна. У тим очима се рађају нека велика милост и сјај, намијењени њему.

И зажели Танасије да се тај сјај и топлина изливају на њега, довијек изливају.

– И то ће проћи, као све... – и Танасије је гледа срећно и ведро. Кружни зуби му се помоде, и он, радостан и срећан, скоро зацјева неку велику, догада нечувену пјесму...

Осјећа Танасије да је онај пролом између њих засут. Шта ту, ако је богата, а он не? То не може спријечити, ако га хоће. Али му тврдо и ледно, кад помисли да би му се могла наругати, понизити га.

– 'О ли доћ' послјије?

– Што ћу ти? – и њој се зашлами лице.

– Рећи ћу ти нешто – и у његовим очима се помаља, као нека тиха бољка, сумња.

Она га погледа као прије. Она бољка је намах ишчезла из његових очију, одлећела бестрага. Разумију се и слуте блискост и љепоту нечега што долази.

На њих пада сан, руменкаст, испрац, пун наде: биће среће, биће радости, биће...

II.

Небо је већ зарућело сутоном. Низ долове се лије јек звона и мук стоке. У Танасију дрхти немир чекања и жудњи што полако дозријевају...

Низ уске бијеле путељке сrete је свијезина сумрака и тајанствена љепота нечега што се само слуте...

– Мислио сам те питати – заче Танасије убрзано и невјешто, – би ли ти пћела бит' моја жена?

Лице јој добило меку, облу линију, и грло, бијело као грудa сира, сија се у мраку. Типти и мами Танасија то грло... Ох, то грло што се сија у мраку...

– Де, реци... Да знам...

Она не рече ништа, само пови главу ниже и теже.

Осјети се Танасије мушки и јако. Подиже јој главу и топло, са срца, исцједи:

– Ђевојко моја, спаго моја...

Заронили су у топал и дубок занос, као у шлав бездан вир...

Слама је мирисала и папугала под њима. Уплигала се, златкаста, шуптава у њене врапе косе. Танасије није знао ко мирише: слама или Стамена, или обадвије одједанпут. И која ли само мирише љешше и јаче?...

Он млати жито, снажан, задовољан, моћан. Јесенас, док се буду брали кукурузи, она ће бити његова. Његов живот ће добити још једну љубав: велику, немиповну, драгу. И он ће, у себи, спојити жену и земљу, и оне ће свијетло обојити његове мукe и напоре...

Он млати жито, снажан, моћан, неуморан као сами Бог.

На вировима (Из "Завичајног срца")

I

Тога прољећа Рашо Лацковић осјети да је грудобољан...

Прољеће је пролијетало по трњацима и лужинама крај Лима. Насмијешлио му се Рашо: топло, воштано и осјећено. Додуше, прокапљуцао је тада први пут, али неутољив цагон к врeњу и сочности закликтао би у њему, гдјекад, и завитлавао га у висине. Ноћу би се, пошто би испратио љубичаст сутон, у петњи поред воде, вратио у свој стари круг већења и мрнавила. Нема му живота дуже од годину-двје. Зна он то. И то се сазнање увуче у њега, растеже га и пробуда му мир и гаси призрења оздрављења. Ето: љекари су му забрањили пливање и вечерњу онгтрину ваздуха. Мај је залазио, и Беранци, који похитају у воду прије времена, сушчали су се влажним обалама под промјенљивим, сјеновитим небом. Рашо није био страстан купач али, пошто то није смио чинити, мамида га је вода и радост коју су младићи расипали обалама... А Лим је, вазда, свикастоплив и ишчезне у мекоту сутона заједно с Рашовом ведрином...

У кући га назвали и његовали као кадивцу у саксији на прозору. Мајка, трудна и уплакана, и двије сестре, мирне и тихе као бољка. И бап тај мир, та пажња као према божику, ти покрети, неживотни и далеки, разгоњили су топлину огњишта и блиских... Једино кад би код њих зашла комшинка Загорка, која га је дражила својом једрином, Рашо би био срећан и заборављао на своју бољку. А она је долазила ријетко, ријетко као радости. Није је волио. Али његова болеспљивост и сањарење хрлили су њеној спази и безбрижности.

II

И тога дана га је био понор будућности. Нагао се над своју тугу; зебао је пред животом... У једном крилу прозора њихао се благ, присан пејсаж. Црвени кровови вирели су

кроз озеленеле воћњаке. Ком је стрчао као окамењен бол, суро и високо. Небо се, блиједо и прогушано, отварало као свануће. Лим је врлудао кроз лугове као гуја...

Загорка је ушла. Видио је у другом прозорском крилу њен осјењен лик. Питала је за његове сестре. Таче га нешто немирно и ново.

– Нијесу... Сад ће... Сједи...

Примаче своју столицу њеној. Хтио је да учини један нов корак који је извукао из своје нутрине, или боље: који је изашао сам, не питајући га. Тешко му је било пробити кору пријатељства и уобичајености. Дрхтао је плашећи се израза са њеног лица: зар си такав? – који ће га, можда, опишути да јој никад не погледи у очи... Невјенго, скоро грубо, узе је за мишицу. И стезао је ту руку као утопљеник, држао се ње, по њој слутио најтананију Загоркину мисао. Она је осјетила немир на врховима његових прстију који су јој се забадали у месо. Очи су јој блеснуле металним, тешким сјајем.

– Шта оћеш, бога ти?

– Ништа... Ја онако, само се шалим... и њега смете то непадно питање.

Она се зацени од смијеха. Заголица је мисао: шта то он хоће, докле ће поћи његова хтјења; куд ће све то потећи?

Па сво... Шта хоћеш? ... Ја не бравим... - поче га изазивати. И поглед, разголићен и жуџан, збуни Раша још више.

Шта: зар се она сама нуди? Или се руга са мном? ... Загорка, као разбуђена, уви му руку око врата, стеже га и обори на крило. Он видје, над собом, мрачну, неуглачану таваницу и њено пуно, тамно лице што се пригнуло и налило крвљу, да прспе. Вран чуперак косе милио му је лицем... У очима му, нагло, процвјета жуд и он је поче преметати, увијати, стезати... Заронио је у њене жудње и загризао у њено тврдо и топло раме као дјечак у сочну јабуку...

"Зар је све то тако просто и лако? – питао се Рашо. Не мора се ни рећи: само знак и она зна да је волим, да је хоћу. Та ја сам је још давно волио, али га љубав није била проклијала и зато није ни била љубав". Прошашао на својој

души чир који се нагло провалио. Рапо га је опипао: он се сналашњавао брже и брже. Он је мушко, ушао је у живот - чира нема више. И сазнао је да га је највише морило то што је био далеко од жене, а он то није ни слутио. Скоро је урликнуо, од радости и непознате милоште: ја сам мушко, ја сам ушао у живот, ја сам срећан! ...

III

Збаци са себе одијело и стаде на камен, над виром. Опипа своје мршаве мишке и загледа своје криве, тапаве ноге. Сунце га боли вредишом. Весели младићи су се бућкали у вир и пртјели по води као да су рођени у њој. Смијех се мијешао с плуском воде. Младост и снага цвјетали су око њега... Осјети се тргнут из разритости и болности. Крв му зашуми живље и јаче...

И он се баца у дубину. Доље га прели фино осјећање млакости и миловања. Кад се врати са дна широко и снажно махну руком. Зелен, топао талас помилова му руку и драгајући га склизну му низ цијело тијело полако и драго као живот и жуди који су свитали у њему...

За спас душе људске (Из "Завичајног срца")

Зрчеч, трепетљив као травка, проносио је низ сиве даљине олован, језив јад пониженога и згаженога... Људи су се увијали од њега; дјеца се бацала сувом земљом и љубретом на његове ране; пси, као побијенићели, урлали на његов задах што их је пскао у ноздрвама. Сваки мир, крст, сваки лелек његов, били су за људе бистар извор смијеха и руге. А он се никад не пожали: ни другу скитници, ни тици у гори, ни земљи црној...

1

Упаде у соску крчму и, као вазда, чешљајући дугим поктима густу риђу браду, поче благосивљати:

- Нека ви, браћо, ниче срећа и берифет и у пољу и у дому... Нека се умилостиве срца вапа... О, браћо моја, иск божја љубав умилостиви срца вапа...

Најпре се нико и не покрену; а доцније га засуну шале и нсовке. Селаци, пијани, раскомаћени и загријани, излипе на њега све оно што су се стидјели и плашили рећи један другом.

- Не трабуњај, стоко! Боље да си испричао како си постао протува... Јес', нек прича... Де, Марко... Цода, причај!... Причај, свињо, или... - и неки селак, тијесна чела и најезених бркова, диже флапу...

- И нека не буде међу вама ни богатих ни сиромашних... И нек...

- ... Не буде ни лудих ни паметних... - допуни селак што је дигао флапу...

Смијех прште по столовима. Танки, шиштави, тешки, трули, хучни гласови, слине се у један крунац, раширен и бесмислен, као у бујице која би се сурвала низ стрмени па тихе и равне њиве.

- Еј, стој, чујте! - викну плава, крушна људина, - да одведемо сјутра Марка да види воденицу Мира Јовкића...

То ће бити чудно, а? Он ће рећи: браћо, неск... то је правио Ђаво... душе и срца ваша... А?..

Оживјеше столови од смијеха. Оживје и снажни, бркати крчмар, што је стално ћутао, служио или рачунао неког Ђавола... Само озебе и затрепета срце Марка Цоде и шламичак лампе са зида...

А сад причај твоју причу... Де!...

Не... Не могу, браћо! Не могу, боли! и његов глас се откиде као кап росе с врбова листа и утопу у тај хук и вртлог као у мутан вир...

— Шта ти, гаде, нећеш?... Причај, или, богоми!... Туђи га треба, шта он мисли? Ми док молимо молимо, а кад... Заурлаше на њега...

Али он никад не каза смијешно крваву причу коју су измислили сеоски манупи, да га утпину за болеливо срце и на прне, зачуђене очи да му павуку облак једа и проклињања...

2

Изнад лугова, већ жутих и осјењених, дизала се воденица Мира Јовкића.

Миро је био богатији од свега села. Обогатио се за вријеме рата сијекући с Швабом народну гору... Сад је направио са сељацима уговор да му помогну прављење воденице, на ће им бесплатно мљети, а за добит, ако је буде, видјеће...

— Само, рођаци, (пему је свак био рођак) да је направимо, за инат других села. А онда? Онда ћемо дијелити као браћа: што буде моје биће ваше, рођаци...

Кад доведоше Марка и кад одмјери точак у који је требала да удара вода он не рече ништа. Само му се усели у очи нека сјен, невјерица и чуђење. Гурнуше се сељаци и почеше кикотати. Закикота се и Миро Јовкић и, опако дебељкаст и пизак, лично је на буренице које су превргали. Металне, ситне очи су му радосно и ласкаво блеснуле и пограва му на трбуху широк, златан ланац.

Начуди се, рођаче, па кад тако скиташ по свијету разнеси глас о мени... Кажи како се у пас неће више јести

црпи љеб... А то сам учинио ја, то смо учинили ми... А друга села се чуде, рођаче?

Три дана по томе, кад све полако разгледа, Марко испреде мисао:

— Продаши све срце и душу вашу... Оробиће вас, изјести и црно испод ноката и пустити да онда поцркате... Браћо моја, дубок цеп је Ђавољи цеп... Спасевајте се Мира за времена...

Прогоните га дјеца и пљуваше људи. И сваког јутра отвараше му се на тијелу нова рана од каменице или уједа пса. А у души му се гомилаху нове туге: не само што није могао поучити људе него им не доказа да није луд.

Он је дошао и нестао непадно и незнано као да су га донијеле и одвијеле мутне воде.

3

Низ село загризуше потоци и с неба се откиде тешка ноћ и круша киша... Тара се раскриви, заурлика, залелеса до неба и пронесе низ долине мрак и језу. Догицала је из ноћи, кроз тјеснаце и лужине и стресла тешке, непознате ланце... А неко рече:

— Допрла до воденице... Треба трчати да се поставе бране, подуватила је темеље...

Дигонше се људи, као суманути, подивљали од буре и хуке. Диже се и Марко Цода и, плах, рашчупан, отрча пред свима у мрак и хуку.

Јурила је тавна, гвоздена и дивља. Ослобођена, разуздана, односила је читаве врбљакс, подривала прла и преливала се по њивама. Дрхтали су над њом облаци, ноћ и душа сељака: уништаваће газове; оборити прелазе и бране; одијети богате и родне пиве. А она, увијек тенка, немилосна и туђа, јаукала је и протицала, протицала...

Загази Марко до паса и поче из темеља воденице вадити камен по камен. Испретуца прете, раздрије месо па длановима, али не осјети бола... Он не бјеше више тиха и сањива скитница; он је био рушилац зла, помахнитало живице, грдосија са хиљаду удова; у његовој нутрици је

хучала и дивљала Тара... Заборављао је на све сем на то да воденице треба да нестану, "за спас душе, браћо моја". Заборављао је и бескрајне бијеле путеве и тврда побијига што су га, увијек, с тугом чекала...

Селјаци придођоше. Неко у худи, поче проклињати. Хтједоше да га спријече али страх од воде која је надлазила, леже им на душу... Искежена лица, при свијетлу буктиња, плућуше на њега, размахнуте руке бацише се камењем...

- Надођи, мајчице, надођи! Надођи и помогни мајчице да нестане ђавола!... Мајчице Таро, надођи! - преклињао је он...

Сегну да му загуцаше кости и извади потоњи камен; зид се осу и труп воденице, пад њим, стрес се као нокисла животиња... Долеће нов, висок и снажан талас, прели Марка, издиже и однесе у ноћ...

- Надођи, мајчице, надођи!...

Суша (Из "Завичајног срца")

Ноћу су се предано молили, по тамним кутковима својих кућа, за спас живота травџа и жита и за милост бољу да их, свијетла, тихо пороси.

I

Погледа Никола својим магленим очима у небо. Оно, пенљаво, усијано, набодено на врхове планина, испија сок из земље и селјачових падања. Ни сјене облака на видуку, ни широка маха орлова у висини. Скамениле се горе, пресахле воде, и жита, снарушена, полако мру. Опесвијешћују врелина, тежина прегријана ваздуха и болац мирис спаљених поља... Погледа Никола - и не засузини му очи, не изви се уздах, не затрепта душа. Само тудио махну лоптом руком и окрену се сину Алекси:

- Шта ћемо? Божја воља!... Не жалим жита и сијена, не жалим стоку и наш празни труд, али нећу доживјет, јесенас, моју прву радост: да те оженим... Па ме боли...

Теше Алекса, у сјенци куће, неке даске. Залио га зној и разбуктало му се лице. Из отворене кошуље бије снага набрекних груди и само што није шикнуо њен широк, првен мназ. Прави се невјешт, али му ниче у души жалост, не за дјевојком, но за очевом првом радошћу коју, можда, неће дочекати...

Паучинаста мјесечина залила његово узглавље и, као на зацјењену таласу, плови Алекса некуд. Зону га двије тошле, сочне руке као двије одвале јабукове гране. Двије бијеле руке што их никад неће кршити и мирисати. И мапу, непрестано, те руке, с краја села, мапу и зову. Сегне Алекса, али је уморан, скршен и пемоћан...

- Радо, аох мени!...

Ето: остаће она, и зимус, далеко од њега. Не да суша да роде њиве, па да му она дође... Јесенас ће се довалати, с

планина, вјетри, магле и туга. Зимус ће нападати снегови,
нарасти снегови као чежња његова. Прољеће ће
заокупити радом и бригом - а љето...

И, у подуспу, зашљускује га свјежина мјесечине и мекота
руку нечијих, далских, свјетлосних, незнатих...

Никола диже своје тешке дрхтаве руке и моли:

- Помилуј сиротињу твоју, Господе!... Мрзјели смо,
панжали друге, продали душе своје... А ти, Блажени,
помилуј, помилуј за спас ђеце и душа наших...

И слива се, у мраку, на његову уморну главу, мир,
свјетлост и милосрђе...

Изјугра се дижу, с поља, плавичасте душе незрелих
жита и трава. Краве тужно мучу по опаљеним
пашњацима... У сутон се овлажи мудро небеско око и
милосна роса с мјесечином пролије се на дупце њице. Тада
све почне да широко дише и бикови радосно рикну у
торопима...

Ц

Дигао се Никола прије сушца. Неспаван, ломан, сио је на
кућни праг и претресао бриге и сјећања...

Алекса је снажно удахнуо бјелину и сок зоре и снажан и
животан, протегнуо се према небу. А онда му падоме
душом сјене и јутарња ведрина нагло потамње.

Спремај се, Аћо, да идемо у шуму да тешемо држалице
- меко се гласу Никола...

Тада се помоли оно: меко, свијетло, радосно. Оно им је
задавало болове, отварало рапе, па ипак су га вољели.
Побјегахте од њега јутарње сјене, али њихове бриге
осташе и даље... Сунце, о сунце; туга, радост, бол и миље!...

Враћали су се кући на ручак. Низ танак пут сливали се,
за њима, жега и умор. Земља, испуцала, отварала је своје
моћне груди...

Изпијеће се, опет, гола душа, па нека је фала Богу...
Мора се трпјети без клетве и суза; и радити и знојити се,
сипко, док душа у теби бије...

Мртвило, доспаност, равнодушје и у ваздуху огњевита

смрт, језовита и грозна... Сељаци, испред кућа, псују
чежљад, проклињу живот и прсбацују Богу:

- Ради, пати се, зпој... Моли му се и угађај дан и поћ, а он...

Никола, пролазећи, стављао би руку над очи и,
познавши га, говорио му:

- Не гријешу душу, Томо... Не може Бог вазда: лани је
родило да се спијети не може, а ове године... Криви смо ми,
а не Он...

У сјенци лепе сељаци су, гологлави, молили свога Бога
да им паде блага кишица. Један малиша, прљав и бос,
пјевао је:

*"Нека њане росна киша, росуља,
Нек њи мокра буде, сејо, коцуља..."*

А кад се краве зараци расцвјетају над селом, Никола
чежњиво и молбено погледа па југ, да'ко се помоли
танушно и меко крило облака. Али небо је и даље
бјеличасто, стаклено, тврдо. И само роса, свијетла и чиста,
помијешана с мјесечином, привија мелем на опекотине и
ране. Потана она, сиња, блага и милосна, тугу њишу и
испира сваки бол, сваку мутну сумњу. Наде, као првени
цвјетови, процвјетавају у њеној свјежини, и они, сељаци,
стрљиво чекају кад ће минути, мјесто ње, обилата киша...
А стока, прогоњена, дању, обајима и жегом, гладна,
помахнитала од жеђи, смири се; и телад, радосно, трче
утрицама. Краве мекано мукну, а овце, из дубине, благо и
ведро блекну. Бикови, снажно и моћно, пролеме горе
рикањем и буком... Петровци су дизали, у пољима, главу,
окруњену бијелим перима, и окретали своје златно око у
ведро небо... а људи, удахнувши свјеж, сочан и животан
ваздух, дозивали би се и пјевушили...

- Папуће брзо, дај, Боже... Нек дође што прије, да не
буде доцкап...

Милостив је Он... а ми смо... - додао је Никола...

И у тој хуци, цијуку, урлику, рађале су се наде и ведро
чекања... Нека сутопска свирала извијала се у небо као
танка јасика: и звала, молила, чекала...

А кад би се помолиле, на видјуку, сјенке, они су, јер су
знали да из њих потиче радост, благосиљали, пјевали и
праштали...

Стењу мотике и шкрипе осушене груде. Повели су кукурузи и залуд их засијају новом земљом. Па, опет, копа се с вјером и падом...

- Нек не буде до нас... Ми смо радили, мучили се, одужили се себи и њој, земљи... Јер и земљи се дужно: њу треба радити; и себи се дужно: не треба се запустити... говори Никола и брише зној...

У сусједној широкој њиви копа њих шесторо. Из једне су куће, задруга, јачица. А Никола само са сином...

- Дај воде... А и пас је доста, само нек је Бог дао човјска, а инокосан никад бити пеће... Дај!... - он прихвата и пије... Главу затурио, склопио очи, и вода му прелила из уста низ спарушено грло на рутаве груди.

- О ох!... Добра вода: лака... тек да је леднија...

А тада ниче на видику један: лак, бијел, тапан... Дуже Никола главу и очима му се прели сјај и радост...

Епо облак!... Е-по-о!... - зове оне у сусједној њиви...

- Епо га!... - одзивају се изокола...

- Помози, Боже и Свети Василије, - и Никола се скрушено крсти...

Нагнуше јатима: голубасти, спени, прозирни; за њима, затим, осјењенији, гломазнији, тежи. Застадоше над селом и почеше се мргодити... Сегнуше једном да прођу...

Нијесмо ми те наваке, проћи ће нас...

- Пи, зле ли си ријечи - заусте Никола...

Прву кап осјети на длану, а другу на врату. Блаженство и захвалност облише му отворило лице...

Нек је слава Твоја!...

Зароморише свијетле, благе, миле капи. Најприје сигно, танано, везући; а затим теже, јаче, крупније... Замор који им се ширио у первима и жега која им је узавирала крв, одлетјеше некуд...

Стајали су, гологлави, раскопчапи, блажени, тихо-срећни. Вољели су да њу, толико дуго чекају, осјете на споме тијелу, на срцу, и увјере се да збиља долази и лије...

А она, као свијетла божја милост, просипала се, драгала их, мелемила. Богато се изливала на родна поља и душе њине...

Никола је дигао руку и главу небу, и с кишом падала је на њега незнана свјетлост и натацала га свега. И росили су га, блажили: та божја кина и сјај, росили непрестано... Тако занесен, високо уздигнут, у свечану ћутању као да је припосио жртву захвалницу... Његове радости биле су мирне, утишане као и његова грчења...

Алексу је опширо неки широк, топал млаз по грудима. Никле су у њему наде, миришљаве, њежне, рујне... У свакој тој кани као да је леприцала једна глатка рука, пуна суица, надања и неке топлине, благе, ведре, блиске...

... Жига усправише витке струкове, и цвјетови, пољанама, отворише модре очи. Бик закона ногом и радосно рикну на рудини...

Тајанствено откровење (Из "Завичајног срца")

Г-ци Милица Живковић

Често се људска душа, сама од себе, отвори за високе и племените чинове.

1

Тале Пила, дрхтаво и мучно, отвори позив. Предосјећао је да ће га, отуд, убости нешто ново, нечувено... Затрепгаше му пред очима крупни печати и печитки, и дебели, потписи. И, кад разабра све, зицу од чуда. Празан, безнадаан поглед не дизаше са слова; а она растијаху, одијеваху се у пламен и страх. И, одједном, стопише се у нешто чудно, дрхтаво, невиђено. А то је шибало хладноћом и језом. Он мрзијаше, у томе моменту, саму ту хартију и слова, а оно због чега су написана он прескакаше. Чињаше му се: да није било тих слова не би било ничега, све би било глатко, свијетло, мирно. Али она, слова... Ох!... Затим тихо и пажљиво, као да је дизао бојника, сави хартију и завуче је под џамадан, у њедра. Осјети, па тијелу, њену хладноћу и љигавост и то га прецу, освијетли му све... Он, дакле, треба да иде на суд због мјенице коју није потписао. Милован Жижа, кришом, ијешто подражавао његову руку, извукао новац из банке, и пошто га је утронии око неког предузећа које је пропало, дошао је ред на плаћање. Сада су тражили од Тале, као јемца да плати оно о чему није имао појма... Тридесет хиљада! Све ће му одлетјети, ни црно иза ноқта да остане. Па затим глад, наднице, потуцања... Али он ће рећи: "Ја цијесам и нема суда који ће то"...

- Јована, Јована!... - и он се устумара по кући. Затим се покаја што ју је звао. Та она и не треба да зна, да не сузи...
"Бе су, море, узде?" - преврну он своју мисао и лукаво, јетко, осмјехну се негдје у дну себе. "Ја је лажем, сад а кад послније дозна, биће" - и он се покаја што то чини. Да јој се изјада, пожали, отвори јој цијело срце, па да му

лакше; - да се, узајамно, охрабре, разведре. Али нешто сигно, подло, прљаво, завеза му језик. И, у себи, кикоташе се јон љуће, лукавије...

Отиште коња виз широк, раван пут. Расли, около, плотови, суви и мрки. Уз њих се вили зелени и модри осмјеси вињага. Жита, таласава, зарудјела, мирисала зрењем и жегом. Гробље, на дну села, бијелило се као мртво јато голубова. А трије, у рано љето, мирисало пјано и дубоко... Све то он не виђаше, не осјећаше. Путовао је кроз тамац, далек крај. Или то и не бјеше никаква непозната земља, нешто само онај позив, грозан, убитачан, страховит? По њему је милио Тале, заједно са својим мислима, жељама, осјећањима. Носила га та прљава, свирела хартија, дизала га, бацала у попоре. Шапуташе му своје мисли и наде; завириваше у његове тајне и и скривене жеље. Најзад му поче заповиједати и откривати, немилосно и полако, прошлост. Сва тумачења, која је Тале чуо од њега, задираху дубоко, мимо само срце. Тај позив бјеше постао, одједном, тајанствено и моћно биће које га вођаше. И да није био њега, ко зна да ли би било и Тала Пиле, најимућнијег и најтврђег сељака у цијелом округу? Тако мишљаше Тале и пушташе да га носи, као сламку, мрачна и дубока вода...

Цио његов живот, по длаку, промицаше у њему, пред његовим унутарњим очима. И све сама подлост, лаж, превара, отимаше. Све, све. Отимао је и Богу и људима, и себи. Дјеци је својој кратио залогај, само да - стрпа више, на сто... - и шта сад све може да буде? Он се и не кајаше за те своје грехове. Шта више, он уживаше да их открива, онипава, проучава. Оживљавао их је, јасно и до ситница, и радосно путовао с њима. Смијао се, лудо и дуго, свим тим људима, слинавим и јадним, који су се дали преварити. Смијао се и самоме себи, и својој недаћи, глупој и кукавној...

Хахаха... А они су луде, луде... И ти си... Хохохо... - и он уживаше, бескрајно и жељно, у томе. Растијаше од неке луде, грубе, самоубилачке радости, високо до самог срца, неког бескрајно намрштеног, хладног неба...

Завихори, залспрша, зашумје му уху: "Ти немаш пара да

платио адвоката... Ти немаш"... Тале се наруга, у очи, тим печућним звуковима који су просипали лаж; он се, и даље, утапаше у ону безузрочну крволочну радост. Излажаху преда њ сва лица која је он газио, гњечео, пибао у животоу. И он им се смијаше, све јаче, слађе и дубље... Али они гласови не престајаху; растијаху, гомилаху се, урлаху... "Ти немаш... А ти си мислио да имаш?... А?"... Она радост је и даље блистала, витка и бескрајна, и носила га са собом. Али цио свијет, уз њу, грмљаше оне ријечи: ти немаш...

Наиђе неки знојав, уморан старац и назва Бога. И он се смијучкаше, мргођаше: ти немаш, ти немаш... Није ни назвао Бога, него рекао, можда врло гласно и разгоијетно, оно, ону лаж, за коју је и сам знао, али му је требало да је каже. Све под небом урлаше само то, живљаше тим, огледаше се у њему. И људи, и траве и... ухо коња које је, немирно, *тиш* врцкало. Тала обли радосна и плаха жеља: да свима њима покаже колико лажу и да им се, последије, смије и руга. Он отвори цовчаник, мастан и велик, и извади хиљадарку.

Ето! Јесте ли видјели?... Хахаха...

Све се лови, увену, потамње пред том истином. Све пузијаше, побавучке, пред њим. Они гласови, као пробушен мијех, непадно спласнуше. А Тале се смијаше и утапаше у радост побједи и уздигнућа над свим што постоји...

Била је низбрдица. Он се скиде с коња. У руци је и даље држао новац. Рашири га и пажљиво га проматраше. Била је то панрела на ивици и половна бацкнота. На њој се налазаше исписан, модром писаљком, број 78. Тала он особито занимаше. Ко ли га је писао? И зашто? Гдје, кад? И што је то 8 дуже написано него 7? Послије се засмија тим сигницама, глумим и бесмисленим, и поче савијати новац... У глави му је кружила, као мушица, нека нејасна и тврда мисао. Полако, и она оживје, несодољива и јака... "А кад би" оставио новац, па неко да пађе... Што би се обрадовао... Их!"... – сијевало му све врелије и чешће у души. Он се, механички, уплаши од те помисли и хитро стрпа новац патраг. "Ала би се обрадовао... Можда бос, гладан, пропао?"... И он искрено зажеље да обрадује некога, па да му, затим, одузме то што му је дао и да му се,

побједнички, закикоће под носом. У души му растијаше, као јесења поћ, та груба жеља; олијаше га мирис трња и ведрина усвијана неба што је, жарко, цвјетало над њим. Затим онај позив, што дуго и немилосно лепрљаше у свијести: "Обрадовати некога... Па му затим... Хахаха"... Све уже, мрачније; само то: обрадовати неког сиромаша, да би га последије дубље понизио. И то бјепте једини зрак, једина пора кроз коју је улазио ваздух на цегову свијест...

Он извади, поново, новац и рашири га. Она иста хиљадарка с бројем (он то парочито уочи), коју је, ако загреба, памијенио адвокату. Пажљиво потражи видно, чисто мјесто и, раширену, остави је ту... Осјети као да му спаде велик и мрачан терет са срца, с њега цијела, и како нестас неких мрачних жеља (он тако брзо заборави све, да се не сјећаше којих) и онога позива... – и како сину сунце, небо, прољеће. Благод, тишина, мирис; цвркул скакаваца и косова... И заборав, сунчан и милостан, што пада на сваку тугу и сумњу, и све...

Тако је ишао подуже, срећан, утопљен у заборав и ведро, мирно посматрање околине. Срете га Томо Гурави, мрк, поцијепан и тајан. Он је увијек ишао такав, просио и прорицао. Није му се знало ни племена, ни краја, али га је познавао свако. Повијен, дизао би очи, свијетлицаве и прне, и падућао:

Бог ће дати свима оно што треба да им да. А не што они хоће. И свима ће капнути по кап од самог себе, од крви своје... Свима, па кад било. Ако не на овом, а оно на оном свијету... Свима, браћо...

Тале зажеље, ни сам не знајући зашто, да петца, заједа. Опако повијена и мрка, да још више зури и осјени.

Ожени ли се ти, Томо? Веле да си... – и он се поче смијати...

Боже ме спаси, газда Тале... Ни се ја ожени', ни теби би доста... мукло и упитно га гледаше скитница испод најсепих вјећа. И смијучкаше се, канда, у браду.

Прође; Талу остави оно мрачно, лукаво смијучкање. "Што ме он гледаше тако тајновито? Што ли, Боже?"... Али одговора не бјепте. Он покуша да се измири с решењем да је Томо луда, скитница и да увијек гледа

мукло и мрко. Али га нешто копкаше, подризаше; излажаше ван себе, да тражи разјашњење. Нигдје ничега: само онај нечујни, подмукли смијех подрте скитнице... Најпре му затрепташе у свијести она два броја; блистала као два кацдила, двије звијезде, и обасјавала му пут; прасну, као гром из водрипе, сјећање и све му прикова на мјесту. "Та он се све смије због оне хиља... Шта си учинио?"... И поче се кикотати, грчевито, лудо, страшно. Све гласније и љубе. Тај га смијех нараше као врх усијана пожа, бодијаше га у сваки живац, ћелицу, длачицу његова тијела. Тако болно распет тим горким смијехом он, са безданом слашћу, као да кажњаваше самог себе. Полако, и тај се смијех претоци у ледну збиљу која га још јаче уштину за срце. Би му јасно: да је у неком бесвијесном, тајанственом расположењу оставио новац.

Луд сам, луд... Шта учиних? Куку мени, кукавцу!... Ја нијесам никад желио да дам, а ето... Ух! - поче он грко гунђати... Нијесам никад желио дати, а сад... Шта је то? Како то?...

Потрча патраг. Али, Тома бјеше бестрага нестало. Тала, више од жалбе за повцем, опече помисао: како се сад Томо Гурави, ругло бијелога свијета, кикоће њему, вјешто, незаборавно...

Кикоће, Боже, кикоће на сва времена...

И тријех и милосрђе долазе тајанствено и ненадно. Као, у спу, лица која нијесмо никад видјели и очекивали.

2

Он намисли написати банци одговор... Смишљао је клетве, објашњења, тражио ријеч којом ће се оправдати и понизити њих. Дићи ће се пред њима лик Тала Пиле тако високо да му неће сагледати ни краја, ни почетка. И бацаће се на све њих блатом, увредама, несумољив и охол, снажан и чист.

Али кад узе перо, све ријечи и мисли истониле се као на сунцу. У руци и у цијелој његовој свијести оста само перо и бијела, ледна хартија која је хтјела да јој се нешто каже.

Да, да, да јој се ма шта каже... И он поче писати, тешко, уморно, као да је тесао у камен.

"Ја нијесам, нијесам ја то..." - И ту за иста. Рука му задрхта, и он то примјети. Тада га ухвати страх, ледан, грозан. Страх од самог себе, од пера, хартије, од оних који су пружали своје коштуњање и бескрајно дуге прете да зграбе њега и његово имање...

"Ха, по зубима ћу их ја..." - и он настави писање, бацајући клетве, псовке, увреде, свима и свакоме. Куљале му те тампе, немилостиве и прљаве ријечи из душе као јесења пошлага низ урвину...

Кад је послао писмо, осјети тренутан мир, благод, унутрашњу тишину, ведрину и дубоку. Али нешто, мрачно и сиво, клијало је у њему и стално га подризало.

Банка је притворила Милована Жижу и ствар подијела суду. Тале Пила се, у себи, оружао за тај дан и спремао да рашисти најмрачнији догађај свога живота и да се опет склони у онај сопствени мир и хлад, гдје ничему што не бјеше његово немаше мјеста ни за врх од игле...

3

На путу у град сретопе Тала сестре Милована Жиже. Блиједи, повезане, пјегаве од суза и мршавила. Зауставише коња и обгрлише му ноге. Он се, најприје, збуни; а затим поче ликовати...

Ха, молите сад! А кад се спремао у трбу', није било...

- Помози! Спаси ни га... Тале, по Богу оче... Вратићемо ти! Бићемо ти робље довијека... - запомагале су оне...

Спаси га, а... А ја и моја фамилија? Мало сте ми бриге дали, по још... Циганска нека сорто!...

Шта је знао? Мислио је да ће зарадити... Па ето... Куку нама, сињим кукавицама, куку!...

Те двије жене су тако личиле једна на другу да изгледаше као да је то једна иста, само с четири суше, ледне руке и четири јесенска, ушлагана ока. Тале немаше ни времена, ни воље да их разликује. Досадише му преклињања у којима је, за иват Миловану, потајно уживао...

Пут, гадови! - и он, несвјесно, као да му неко диже руку, опшину њих, па коња и одлетје путем... - Цигани! Пси! Вуци!...

Шибао је коња, непрестано, свирепо, огњевито. Чинило му се да шиба она два воптана, кукаква лица што су, као мрави, мињела пред њим. Ударао га у лице оштар ваздух. Мисли му вијориле бесмислено, далеко. Ловио их узалуд и због тога жестио све више. Коњ је бректао од умора и легио све даље. Као да је сам носио тугу и непознат терет господара и бјежао у други крај, свијет, живот. Али свуд бјеше једно исто: нешто непознато и мрачно што прогопи и дупу и тијело... Промицали људи, куће, плотови. Тале на свима, у лету, читаше чуђење што он јури... "Што ја све то чиним? Ко ме гоши?" - и он остави коња. Живинче је дахтало тешко и дубоко. Очи су му биле влажне и свијетле. Зној га је обливао и, помијешан с прашином, шарао му кожом прљаву, жуту боју. Талу га дође жао као самога себе.

Доро, добри мој доро, шта си крив? Шта смо криви?
Шта нам је?...

4

Прво што га дочека у суду бјеше хладноћа сивих зидова и слика па њима. Језива хладноћа људи, ствари, свијетла. Затим, у безброју, мрка, хладно радознала лица, разнолика по изгледу, али са истом мишљу, хтијењем. По страши је сједио Милован Жижа, жут, наборан и плашљив. Он и не погледа у Тала, и то га наљути, јер је он, још успут, спремао презрив, самозадовољан поглед за кривца. Слутно је како се онај, најжежен пред тим погледом, увлачи у себе, дршће полако и признаје све. А Тале се размахнуо и распричао пред судијама као пред самим собом: "Нијесам ја то учишио. И не би' при чистој памети... А ви сте мислили... Ево ви га сад..." - па се и њима, господи судијама, цери у брк - Тале Пила, масни, чушави и дебели селак...

Судија, не дижући погледа с хартија, упита га за име. Тале не одговори, пречу. Како то да га не погледа

пажљиво, испитујући, како је он очекивао? Двојица других судија су млако и мирно куњали. Чуло се само кврцкање пера, лет мува и тешко, влажно дисање гомиле...

- Како се зовете? Јесте ли глуви? - осјече судија, и даље задубен, као да не говори с неким што је ту, опишљив, стварац, него с неким што је удаљен, непознат или, можда, и не постоји.

Тале каза. Затим се осу низ једноставних, лаких питања. Њему се учини да се она и постављају да би се само избјегло оно главно. Можда оно неће ни бити постављено, него само?... И он је, стрепећи, желио да га не поставе. Зашто? То није знао. Предосјећао је страхоту и грозу коју ће оно донијети собом. И њему ће, можда, пред свима, положити на раме...

Судија диже на њега своје сиве, хладне, уморне очи. У њима се, као на длану, читала жеља да се закљопе, испавају; да се све што прије сврши. Он погледа по сали и, као да његов поглед све погопи, сви жељаху то исто. Миловану задрхта, под вилицом, нека жилица, немирно и хитро. Тале осјети како му бије срце, тешко, из дубине. "Та ја нијесам крив... Шта ту има..." - и силом се осмјехну. Мухе су облијетале, као спућене; можда и оне изморене свим тим што се приремало још одавно. И само да се расијече мрак што је увијао то питање. Та врела и чудна жеља пређе и на Тала. "Дајте га, дајте!" - звао је он то питање, као неког милог, познатог човјека...

- Јесте ли ви потписали мјеницу Господину Миловану Жижи, поштањском чиновнику из М...?...

"Коме то говорите? Кога питају?" - и Тале, пажљиво, промотри све. Најзад је дошло и то, главно, и настаће, већ једном, сан и мир. Он ће, као и досад, живјети, парати, смијати се, тући. Ништа неће натрулити тај живот, који је створен само за њега и у којему се он осјећао тако топло и меко. Прошириће ливаде, њиве, пашњаке; удесеторостручити јармове и крда; закупити све воденице низ Ријеке и цијелом округу положити свој широк и тежак длан на главу... Али мир, иза тога питања, одлетје још даље. Тала не занимаше одговор, он је тражио оно своје, оно од чега је досад живио и чим се заносио и што му је

побјегло у безмјерну даљину. Да, он тражаше оно: закикотати се свима, побједнички, у лице - али тога немаше више. Не чујаше, не виђаше; у души му бјеше пусто, разарано као у јесњим пољима, па која слете, једино, враше и донесу на крилима ноћ и беспуће. Он осјећаше умор у најмањим дјелићима тијела и душе. Не могаше побјећи, ни једном помисли, од нечега што је долазило; можда криво и страшно, можда свијетло и благо...

Јесте ли потписали, питам вае по други пут?...

Не, он није потписао... Миловац се цио пајежио, згужвао као пацавра, и погледом, гвоздено усијаним, задубао се у Талу. Зарошио му до дна, мрачно, самоубилачки молбено. "Шта он 'оће од мене? Шта он 'оће?"... У Талу се све поремети, суповрати. Он није знао пут. Хтио је, инстинктивно, по навизи, оно старо, оно како се досад живјело и мислило, али тога не бјеше, и он је падао, несмоћан као снаљен цвијет...

Све се то дешавало бескрајно брзо, можда у року од двије секунде... Пред очи му изиђе безброј сестара Милована Жике, тамних, јадних, удвијелених. Све се вуку пред њим као ваши, црви. А он их шиба, шиба, бијесно, с кикотом. Затим се оне издижу, нарастају као чудовиште и јуре за њим. Он бјежи, бјежи, брани се и шиба их. Али њихов се број уостручшава, оне се издижу, до самога неба. Крвава су и мрачна њихова преклињања, модрице се вију као змије, по њиховим лицима, од његове камџије. Он их удара, мрцвари, плује, али га оне прогоне, прогоне... И ако он сад не каже да је... оне ће га, довијек, прогочити. Кољ знојан, уморан, сатрвен; влажних и дубоких очју; он несрећан, без мисли, жеља, осмјеха... Све ће то бити тако, ако само не каже... А ако каже? Он то не знађаше... "Главни је да неће бити оно прогоњење, које ме већ тако грозно дотиче... А друго није тако тешко"... Он се нагло сјети догађаја с хиљадарком... Донесе закључак: да је оно тајанствено мучење било само предзнак овога. И да, ако се ово настави, овако мрачно, мучећи, распиљући, он ће се убити или полудјети...

- Потписао сам! И он осјети како каза оно што никад

није желио рећи; али је, сада, притиснут, морао то учинити. Он рече оно за што се, несвјесно, на дну себе, спремао цијелог живота. Борио се, против тога, дуго и криво; али се најзад сурвао, покорио и почео сједињавати свој живот с животом других... Неста, с тим ријечима, оних помисли на богаћење или дугу, мучну сиротињу. Све му бјеше равно, једнако. Све, сем да му се душа одмори, најзад, мирно и благо...

Дакле, потписали сте?...

Да, потписао сам! Потписао!

Он се већ почео хватати за те ријечи тако упорно и самртнички да је почео вјеровати у њихову истинитост. "Ја сам 'потписивао' цијелог живота и никад нијесам признао... Па што те сад?"... Шта му смета да пред свима, кад га на то мора његова унутрашњост, призна парче свога живота?... Он се зарадова, дјечачки, кад опази свијетло изненађење на Жики, стварима, свијетлу сунца. Само се гомила промешкољи мргодно и тајно. Неки од сељака је промрљао за њу:

Зна Тале неки рачун...

Деветороструко ће он то наплатити...

Тале се увјери како је и сад, као и вазда, изнад њих. Само сад не жељаше да им се заједљиво закикоће под носом, него да им исприча нешто свијетло, сунчано, мирношљаво. Или да се само ведро на њих осмјехне. Типтало га, донекле, што га нијесу, бар крајичком срца разумјели, осјетили. На првом кораку, који је несвјесно спремао, средла га поруга, жаока, презир...

- И није вас којекаквим обећањима и преварама...

Не! Ја сам потписао! Потписао! Јесте ли чули, сви? Потписао!... Ох, мени!... У њему се, за последњих неколико тренутака, толико наливало свега да прели. Био је усамљен, упријебен, намучен. "Пред свима сам се открио и нико ме није... Само ме муче сигницама... Рекао сам... И шта 'оће још?" Да, потписао сам, пустите ме! Не мучите ме више! - И њега загушише сузе...

На изласку из сале дочекаше га, опет, потоци презира, прекора, потмулих уједа и заједљивих погледа.

Ондака, вала, и потоњи грош... Не бих ја онако због

цара проплакао, па да би... А он је и живио за паре и умријеће за...

У њему ниче стара, страсна жеља да их испљује, изуједа, понизи. Али се уздржа од свега и, оборене главе, затворен у самог себе, оде низ улицу...

Ишао је дугим, бијелим путем што се, испран, сањив, дјевичански бијел, провлачио кроз долину и сутоп. Сунце, заклано за брдом, шикљало танким, црвеним млазевима. Пеле се у небо витке јасике и туговања понаца. И нови живот у који је он, најприје, безвољно загазио. Сад је, међутим, вјеровао у њега, као што је некад вјеровао у онај други, који је, труп и првљив, остајао за њим...

О томе новом животу ће нови човјек, свакако, рећи печувене ријечи...

Јесен 1930.

Невидљиве ране (Одломак)

Узрок због којег се Миле Николић није убио био је опет она бескрајна, попорна сумња: да куршум не уништава све. И после тог формалног, кукавног уништења себе, постоји, можда, други живот, свет, исто овако пуст, узак, усамљен, какав се водио и овде. Јер: ако је душа исткана из сваке мисли, осећаја, трепета, сумње, онда је она савршено неизмјењива; и пошто је Миле Николић био увек изграђен од бескрајних сумњи и сурове усамљености то ће и *ишао* бити одвојен, удаљен, затворен у свој кут. Дакле, његов унутарњи свет, душа, или како хоћете, остаће навек онаква каква је и била у свом зачећу, јер она је пенито вечно, у основи неизмјењиво, неуништиво. А он је, често, желео да убије и њу и тело, једним пуцњем који би огласио зору дубоког мртвила и ширване.

То, да њега нико или није хтео или није могао разумети, родило се у њему с првим мирисом јесени. Или је тада само сазрело, парасло као мрак јесене ноћи? Понекад је веровао да се то родило с њим; можда и пре њега и пре ичега на свету. Угнездило се у њему и пустошило својим непресушним пожарима. Он је волео и био вољен али се осећао сам и сумњао у чистоту и искреност; тако најзад, сумњао је у чистоту и искреност свега што постоји и, ако хоћете, свега што не постоји...

Ето, ја вас волим, тако волим. И ви мене волите, знам... Али ја осећам како сте ви, ипак, далеко у бескрајности, одвојени нечим незнањим, невидљивим, од мога бића; од онога у мени чим не владам ја, а што ми је најдраже и најмилије. Од онога мене кога ви не видите, кога не видим ни ја али га слутим, Боже слутим; онако како се слуги Бог и бесмртност душе...

У тамне, дуге ноћи он се будио и полако прелиставао лик за ликом свих тих људи који су га волели. Тада је још више осећао тугу, нечистоту, гађење. Напиао би у свим тим љубавима и милоштама труп саможивљења, блага,

одвајања. И не нашав нигде, до краја, сама себе он осећа како га, све гвозденије, притиска нешто неодређено, непознато, неухватljivo. Нигде заклона, залатка, луке. Да је, бар, ма шта да му одреди, докаже узроке свега тога и шта је то па да се лечи, бежи, спасава... Овако: свуда она мрка, накострепсна сумња; и пушта, бездана усамљеност, удаљеност од свих људи, жеља, ствари, идеја.

Ни љубав мајке није била, за њега, нешто сасвим превејано, испрано, без мрља. Налазио је у њој много истинитка, закона, онога што је он сит а она мајка. Да је рецимо, овакав какав је срео њу не као сит него неки случајни паметник она, наравно, не би показала према њему ни мрву срца, љубави, разумевања. Дакле ту постоји неки утврђени закон да га она мора (о то: мора!) волети и да није тога закона она би била, према њему, сасвим... Љубав према Јели Марковић била је, такође, само велико уверење да то пије оно што он тражи. Волела га је, била му ојана. Писала му дуга писма, пуна сушца и младости и обећава мирал, ведар брак. Али он је видио, као на длану, да она то чини зато што је он леп, на равном путу будућности, зато што је, можда, добар и племенит... а не зато што је он она, њено унугарије ткиво ако га је имала. На задњем састанку он јој је то изложио нејасно, мрачно, искидано:

Ја те волим... Разумеш ли: предајем ти цело биће, сваки сан, помисао, све... Али ја слутим да је све то лаж, оисела пролазност. Да је то оно грубо, ниско заваривање сама себе... Ти пиши оно што може погунити ову моју духовну усамљеност. Ти пиши смисао у чију бих чистоту био непоћан да сумњам... Наши путеви се тако косе, сударају...

-- Га пита је теби?... Дај ми руке... Дај... -- и она му подноси сочна и топлокрвна уста. Ускипи крв Милу и он заборавља на све. Упија се у њено меко, сито тело, пипа прстима мекану глаткоћу њених облина; најзад, занет, свирепо и сладострасно, забада зубе и покте у њено једро и младо месо. И кад га страст облије свега, раздрма му сваки нерв, ћелицу, он види како, изнад свега лепрша нешто сиво, дослутно, непојамно... После, кад се угипају ти пожари и кад за Јелу има једва топлу реч, она апатија, сумња у све и усамљеност од свега, нарасте још

немилосније и јаче... Он одлази од ње, покућеш, скрхан, пуст. Гризе га савест: зашто је везао њено биће, ма чим, за своје; и он је жали и воли. Али се, својом унутрашњошћу, не среће с њом, не додирује ни скутом.

И то, што никога није срео на свом тајанственом унутрашњем путу, натерало га је да се једног дана затвори у собу престоничког хотела и покуша да напише опронтгајна писма. Да, он ће рећи све. И почео је да пише. Али је осећао како она неће разумети и како ће све протумачити на један подал, прљав начин; протумачити онако како им је најлакше а не како заиста треба: љубав, растројство живаца, неположени исноти итд. Последњи пут нико неће ући у њега, отворити скривене фијоке његове душе и, можда, наћи нешто слично у себи. Неки ће се и зачудити, насмејати: како то да један човек, због тога што је сумњао у све и осећао се усамљеним, учини тако што. А био је и сит и здрав и... све... Човек не прилази туђој драми као својој; јер, најзад, то није његова драма зато што се није одиграла у њему. Није његова само зато што се пије одиграла у њему! Само зато! Он је узак, себичан, сведен на свој круг живота и мишљења. И зато нико од њих и не покушава, или не може, да се саживи, срасте с Милом Николићем... С тим сазнањем њега испуни дубоко и мрачно гађење према свему; птавише, и према самоубиству на које се спремао. И оно је лаж, насиље према себи и тражење спасења оцде где га није могло бити. Ако се убије да ли ће учинити нешто нарочито, особито; нешто да више неће бити усамљен, да ће паћи одзив или уништење ономе тајанственом, пустошном у себи. Не, не! Он ће учинити оно исто кад је Јели рекао да је воли, *од пре два месеца*. Али тих *оно* беше тако много... Он је покушавао све. Дуги, папорни рад и млака, поћна ленствовања. Улазио је у кафане, међу гризете и скитнице и враћао се, отуд, у тихи, скромни живот, људима који су се, дали, предавали неком циљу, смислу. Једни су уживали у слави, предавали јој се до дна и јурили к њој. Други у финим, богатим ручковима и топлим ноћивтима. Једни, опет, гладни и боси, претапали су се, цели, у мржњу према богатима и пресићенима. Он је појединачно, улазио у све

те животе, жеље, људе, сам жудео и проживљавао, али *она* не налажаше одушка...

– Ви волите, мили мој, говорио је он једном свом пријатељу... Ви волите људе... Да... И ја сам то покушавао, разумете ли ме, али ме они нису схватили. Или зато, што сам ја то покушао, хтео, што то није, само од себе, никло у мени, било је лаж? Ништа, видите, није ми дало смисао коме бих се предао сав, утопио све у њега... Мене нико, ни ја сам, није разумео. Ја то не могу доказати, али осећам неким невидљивим, непознатим чулом да је тако...

Ви и не покушавајте да Вас разумеју па ће...

Ах, не... Ја не покушавам и покушавам и увек једно исто... Ни љубав, ни мржња, ни... нису могли убити ту усамљеност и сумње у Све, у мени... Ни мржња...

– Та шта Ви говорите?... – и пријатељ диже болешливо и побожно очи на њега.

Да, ни мржња... Ја бих клао, убијао, пио крв, само кад бих знао да ће... Али ја сам тврдо уверен да ниједан чип, рад, не може убити оно непролазно и пустошно у мени... Ничему се не могу предати сав, ничему... А шта Ви мислите, – поче он чудно ниским и заједљивим гласом, – са Вашом хришћанском религијом? Ако је то утопија, лаж, шта онда?...

– Ништа с тим ако је лаж... Мени треба сан, говораше пријатељ, – који ће ме водити, спасавати, у који ћу се расплинути... Мени треба нешто чему морам веровати а оно можда...

– Да, – рече подругљиво и ципички Миле, – Ви верујете у оно зашто не знате да ли постоји... То је невероватна спага: завести своју личност, биће, да верује у оно што... Ха хаха, хаха, ха... – и он се јетко, грко смејао...

Цигара коју пуши Миле полако је догорела до прста. Он и не примећиваше то. Предавао се, једино, милосним, хришћанским расположењима свога пријатеља. Потајно му је завидео на тој срећи и снази: заварати себе. Али је сумњао у истинитост његових речи. Љубав према човеку је, свакако најлепша мисао на свету. Али ако она не даје, личности онога која воли, срећу и мир, ако га не везује с неким који ће га разумети, шта онда? Онда је то пука лаж,

насиље према самом себи: јер он нагони себе на оно што му не треба, што није стварно за његово биће и без чега, најзад, може безбрижно живети. Као што је Миле Николић нагонио себе на самоубиство, блуд, рад...

Његове су се сумње пеле до врхунца бесвести. Посумњао је и у само постојање немогућности зближења њега и људи; у само постојање онога што га је прогонило и што је било основна нит његовог духовног живота. Да, та усамљеност, можда, и не постоји него је то само... Шта? Он није знао. Врага, та ето постоји та сумња у постојање те усамљености, а то је довољно да и она постоји, живи, дипте, мучи га...

Нико му није прилазио, вероваше он, као себи равном, истоветном: него увек као Милу Николићу, паметном, лепом, неморалном, рђавом – или тако што. У њему су увек гледали другог, туђег човека, којег су ценили и волели, можда, али који није био он... него нешто више, ниже – шта ли? – само не исто... И стога је, можда, све то трагично, фатално...

На свету живе скоро 2 000 000 000 људи и толико исто врста послова и идеја. И да ли постоји међу њима, бар један, Миле Николић? Један Миле Николић који је усамљен код толиког броја и који ничему не може предати себе, осветлити му, до дна своје невидљиве кутове? Има ли у њима те његове трагичне усамљености или су је зарана, угунили; или се, срећом, нису ни родили с њом?... Он то не знађаше. Али беше уверен да то неће проћи никад; ни у *оном* другом животу у који је, као у све, и сумњао и веровао. Он је цео од тих сумњи и удаљености од свега што постоји и не постоји, да ће то, као најбитнију, и *тамо* представљати њега...

Један друг му је писао с мора: “Дођите, овде је тако много сунца, милости, плавети. Ја ћу бити уз Вас. Дисати ваздух који Ви диптете, осећати тугу која Вас пече... Ви ћете први пут осетити да пиете сами. Толико ћете се саживети с морем и...”

Он је даковао ствари. И унапред се горко и крваво смешио на све то. Трагичним смехом који нико не виђаше...

Кап живота

Антоније Петровић, прозван од сеоске дјеце Гољо, крену из града, широко мацући рукама и пљапкајући по блату. У глави му кружила једна мисао: да ћерци Аници донесе брме радости, ведрине, изненађења, с ципелама које су висиле, у торби о самару мршаваг магарета. Мрке... Најприје ће сјести, зовнути је да га изује, донесе вечеру и онда... Она ће се ведро засмијати, у очима јој блиснути нит сунца и загрлити га тихо и топло му тенајући:

- Бабо, добри мој бабо! Ја никога без тебе немам...

Никога, никога...

Мрка гаца по блату, споро, кривудајући. И он је навикао на тај пут који врлуда између брегова заједно с његовим сном о топлој штали и јаслима пуним миришљавога сијена...

Похитај, снаго моја, похитај! – и он га само такне прутом, као другарском опоменом...

Живио Антоније повучено, сиротињски. Још као момак био најамник и навикао на понижења и ударе. Послије се оженио и на дну села, на сеоској утрини, савио своје цијездо. Жена му умрла млада а он, нешто због ћерке, нешто због своје хладне крви остао удовац. Савио око Анице све своје спове, жеље, радости. Повијао је, мазио, питао. Срце му кунцало са њепим; заборављао свој живот пред њепим; а злонаћење имало бескрајну драж самопрегора и жртве... И израсла она, витка као јасика и сочна као јабука. У очима јој се одсијало нешто сочно врело, животно, што га је увијек буњило. Он је у својој младости био навикао на мирне згажене животом и старинским моралом погледе. Везивање дупе, срца, свега човјекопа само за земљу, кућу и стоку – и ни зашта више... И чудно се: откуд у ње тако црне, дубоко упале зенице. Сјећао се безбојног, силог погледа њене мајке, који се пред његовим увијао као травка пред олујом. Затим прилазио огледалу, поцрканом старошћу и испљупцима мува, дизао

своју пакостријелену вјећу и загледао се у своје очи. У њима нешто хладно, закопано, убијено. Он не знађаше шта је то. Али то не бјеше оно њено, оно што је сада тако често виђао у младежи. И грдећи себе, одмицао би се помућен, тужан.

- Баш сам поћетињо... Неће она бити као друге Ђевојке... Она је моја...

Дозвао би је и привлачећи њену главу, бујно коврцаву и младу, на своје тропне и тврде груди питао је:

Је ли, Апо, ти нијеси као друге. Ти ћеш чувати образ и душу очеву... Немој као ове друге, чувај се, мајка ти је била...

Њећу, бабо... Ја тебе слушам...

Тада би он, умирен и срећан, товарио магаре дрвима и одлазио у град, пјевушећи, звиждућући и осмјехујући се, на дну себе, блажено и сунчано... Тада му је цвјетало небо ведрином и лугови дисали пијаним, свјезим мирисом. А он раздрагац, грлио зачуђеног и невеселог магарца...

Једне ноћи га она, бојажљиво и меко, замоли да јој купи ципеле.

- Шта ће ти?

Имају и моје другарице... Ето и Јана Маркова, а ја...

И Јана Маркова, је ли? Нема се... Виђећу, сине... Неће тебе бабо оставити иза других... Неће па да ће све вода понијети...

Цијеле ноћи му не леже сан на очи. Рачунао је, кријући од ње, на прсте, у мраку. Товар дрва 10 динара. Од сваког товара ће одвојити 5 динара. То је: за цеских 25 дана – ципеле... И он их, кријући од ње, купи. Мјесец дана је завезивао новац и жељу да је изненади у прљаву мараму. А марама ћутала на срцу, под џамаданом...

Добро вече, Мирко. Како си преданио?

Добро, Анто. А ти?...

- Тхе, тавори се овим путовима... А, хах те упитати, да пије Аница код вас?...

Није... Цио дан... Ништа...

Антонија нешто онече. Пожар страха и дрхтања зављусну му душу...

- Шта: Цио дан? Збори!...

Није излазила, вељу, цео дан...

- А... А што ли?... и он га погледа с молбом да ћути и да говори. Хтио је да зна истину. Али му је нешто говорило да је она странаца свирепа, тврда...

Знаш, Анто, мука ми је да ти кажем, а овамо, дужност ми је да то учиним... Од ње, од кад си ти изишао, - и Мирко поче немирно лупкати штапом, - није цео дан излазио син Илије Радулова...

- Син Илије Радулова... Ха-ха-ха... хо-охо-хо... - поче Антоније да се смеје на силу. Тиштао га тај смијех љуће од плача, одвајао, с њим, комаде од срца и душе и тражио у њему гроб сумњи која га поче расципјати...

Магарац одмаче, равнодушно се гегатујући. Антонија то, безразложно, палути и он викну:

Чекај, Мрка! Куд си тргнуо?... - осјећао је жарку жељу да одлије нешто страшно, убигачно, што се потоком наливало у њега...

Јес', цео дан... - настави Мирко, кријући свој поглед... - Ишла моја жена, лупала на врата а она - затворена. Из куће, највирије, шапат, па опда кикотање, кикотање...

Анто похита. Спотаче се о камен и, први пут у животу, опсова Бога... Заборави на тежину тих ријечи и на бол која га проже у познати... Зујало му у глави сазнање да је цео живот лаж, магла, пустиња. У уху му је оживљавао смијех о коме му је говорио Мирко. И то се ругао њему: хохохо, хахаха... Кикотало му се жбуње, пуг, ствари, људи; и тај људи, глуши магарац што лијесно, као подругливо, гегуца у мраку. Расгијаше тај смијех ван свих простора и жеља; све потапаше у свој мрак и крв; с неба капаше жаром на отворене ране душе Антове...

"То се сад смеју мени, ох! И смејаће ми се до гроба; и последи гроба... Ох! Ох! А мучио сам се, постио, гладовао док сам је одњихао... Па сад..."

- Хаха... Убићу је! Прегући као змију!... Овако! Овако! - и он оче бесциљно млатарати рукама. Те му ријечи добоште на уста бесвјесно, прије мисли. И тек кад иза њих покуљаше вреле и страшне мисли он се најези. - Шта? Убити своје дијете! Ја сам полудио, полудио!... Не, не, ја ћу је ишибати, као песто, да јој никад неће пасти на памет...

Никад више!...

Распреми магараца. Лукаво је смишљао како ће јој одједном, плъуснути псовке, шамаре и плъвачке у лице. У њему се, одједном, бјеше пробудио подли, преспредени човјек а онај други, мирни и питоми бјеше ископнио као снјег на сунцу... Полако као да ни о чему нема појма, отвори врата. Свјетлост гапњаче га поли по очима и он зажмире. Она је спавала, лако покривена поњавом. Коса јој се, врана и густа, расула по узглављу. Бијела и фињих црта глава као да се, при дрхтању свијетла, њихала на црном таласу косе и сна...

"Хоћу ли сад? Или не, боље кад се пробуди..."

Он диже, тихо, покривач са ње... Задахну га пека снага, топлота, као да га плъусну врела крв. И та топла животност разли се по његовој души. Тело, витко и једно, дрхтало је животом, соком, прољећем. Шириле јој се груди, напуцјеле, узреле, као сањив прољећњи облак... Антоније дотаче једно пово, непознато осјећање... Његов живот је, увијек, био оковац бригом за насупни хљеб; у његово вријеме се није смјело ни имало кад мислити ни на што друго до на пунку и мотику. Томе се дивео цео човјек, робовао му и живио за њега... А ово? Шта је ово?... Његова намјера да је ишиба одлеће из њега хитро као ластва и не остави му ни шум и сјев крила... Пред њим бјеше један други, млади живот, којим он није живио никад. Он га одједном разумједе. Ово је снага, цупљење, бујица врелог и моћног живота - и њега нико ни у што не може затворити. Он би угнуо, изгорио на свом сопственом огњу, осујући што не може да дише слободно, под свијетлим небом и сунцем...

Ано, душнице, - зовну је он благо, - дигни се да ми изујеш обућу...

Она се пробуди. Гледала га је бојажљиво и смирено. Он разумједе тај поглед и сакри свој дубоко под нагостријешне вјеће. Нађе у њему ону исту немоћ да се бори против тога неугасивог и непобједивог живота, која се сад ширила у њему.

Донесе му вечеру. Он ћуташе, као увијек, за јелом. И мада не осјећаше глад јео је да само што не примијети. Кад

диже совру он је зову:

Донеси торбу... У њој су ти цицеле... Она га загрли и
раздрагано му прошанута:

Бабо, слатки мој бабо! Ја никога сем тебе немам...
Никога, никога...

У њему се сурва, прегоре непто. Он закопа у себи, за
навијек, један крвав, мрк бол, сумњу, освету...

Никога, никога, - попови њене ријечи... И заклопи очи
да му не види сузе...

Демони (Одломак)

Пијемо. Ноћ нема протиче, негде напољу. Али ја не знам
за њу: овде је млака, уморна светлост и подрта, крволочна
песма извађена из неке дупле прорешетане, уједно,
небеском радношћу нића и бенадном тугом живота. Да, тај
човек пати. То је јасно. Он је цео прорешетан, труо и
душа му заудара лешином. То уверење је толико јако у
мени да осећам, кад случајно склопим очи, како ми уз тело
миле модри, рађави прсти са дугачким noktима а за њима
дах леша, смрти, распадања. Отворим очи испијем чашу,
једну, другу, трећу - и већ не видим ништа. И већ сам
заборавио шта сам видео и где, само је остао у мени неки
болан траг гађења и он избије у мом осмеху, бесмисленом
и тупом, на уснама. Песма, као мрачна грмљавина, сива на
мој слух шламен; али само на слух; а у души не оставља ни
сен ни прах.

Прођио се млад Алија, млад Сарајлија,

Па он боји сјо дукаџа све за један дан...

Столови су исполивани и ракија је, врлудајући као змија,
отекла преко стола, на под. Чујем како пури, нервозно,
љуто, изазивачки. И да није тога особитог шума, тацаног и
злог као звук комарца, утопио бих се у хук пијанства,
псовки, мржње. Ударим по столу, чаше звекну кртим
смехом али она, ракија, капље, капље. И то се капање
преноси на моју душу, оштро као врх сунчева зрака и горко
као јед. Налокви се у дубок, загушљив вир и пење уз душу,
срце, да их целе прогута...

Још, још, њушко цинцарска!... узвикујем да би се
коначно спасао од оног капања. Не знам, тачно, шта сам
рекао, псовку, ласкање, шта ли. То је сад баш рекао онај
мрљави, прљави радник, наборана чела и осмеха тужно
погрченог око усана. И у погледу носи нешто згурено,
преплашено, бољно, што дражи да га човек, као чашу (баш
чашу преда мном) испије, испита до дна. Али крчмар
Марко, с високо уфитиљеним брцима (по томе се види да

је био комита, пред рат, у Македонији), доноси покиљсачу. Гледам је: и сит сам већ ракије, гадим се њеног мириса. Засад: то осећање гађења је једино у мени. А над њим потајно, скривено, лећућа као смрт, магла, звер, оно: кап-кап-кап... Сећам се, док сам се рашије опијао, да у мојој свести, увек, ниче место осећаја, речи, жеље, хтења - слика. И она се утеше живо и јасно у моју дуну доносећи ми собом нова осећања, далеко различитија од оних која су произвела слику. И друго: никад се два осећања, жеље не трпе заједно. Једна халапљиво, као попоћ, проута другу и сама нарасте до бескраја, неиздржљивости. А сад: гађење према ракији и над њим оно капање, далеко, сиво, али ја видим да се оно примиче, дохватат ме полако и наливам чапу, другу, трећу, итд. Затим, одједном, оно тапано, злобно цвилење ракије која цури на под. Ја знам: да је то ракија која капање, која је капања сто пута још и мене то никад није врећало. Али сад, сад... ох!... "Умукни! Зверко! Оцеубице!" - Ну, одједном, сетим се, опет, да то није човек, биће, него ракија, ракија. Одмах затим ме плусне ново убеђење да је то човек, жив створ, лукав као мачак (да, као мачак; и ја се сећам једног одиљалог, старог мачка, слепог у лево око, којег смо ја и мој старији брат, смејући се упрезали у колица; и то је, можда, баш он под столом), на ми се цери, заједљиво, забатајући жаоке свога смеха, плача, чега ли? - до самога срца. Флаша је прела, прела у бескрај ситних, танких парчади, јаукнувши с милион гласова и уздаха... Али оно тече, цури, смеје се, жауче и - кап-кап - на само срце... Прелазим за други сто. Тренутно ми се учинило да сам од оног капања побегао бескрајно далеко. Али сам га однео у себи и оно ме раскида, уриза, трује. Гужва се дим, хуче шјани разговори и цијучу, кратким јауком, чапне испод столова; једна мува облеће светлост изнад моје главе и ја је гледам. На све око мене преноси се оно злобно, увредљиво капање и мува (мени се одједном чини да то видим ту, пред собом, у себи, близу до самога срца) лећућа њим као зеленим, оштрим и свирешим крилима... "А све је то лаж, лаж... - прасну му у свести јасно као дан. - Ти бежиш од печега, ти бежиш и - хваташ се за ситнице, вараш сама

себе." Слутим и сам неки гроб ископан у себи; неку бездану и тајанствену трагику. А, овамо, идем за неким мувама, капањем (!)... Знам: не постоји ни та мува, ни капање, ништа - само то трагично у мени и оно хоће, треба да се појави у правој светлости, зато живи у свим стварима око мене... Шта је то, Господе, шта?...

Мани ти то, рођаче! Сељаку је добро а ја, а ми? Сузга: зананосен и квити... Лај на небо да ти бацн парче печења, макар и не било свињско... Ја се окрећем на тај глас који као да куља из батве. И, кад се уверим да је он неког дебелог, масног радника, ја се смејем, срећан што сам, како ми се чини, по гласу познао човека пре него сам га видео. Да, у томе гласу сам видео баш њега, његову качкету, сиву, дебелу, дигнуту да му се види набубрело, тврдо чело; да, у томе сам гласу видео све, све на њему, кретње, снажне, моћне осмехе, кратке, округле покте и прете што су добовали по столу. За његовим столом су још двојица; један мршав, жућт, толико дугачка врата да се чини да је цео од њега; другоме не видим ни лице ни чујем гласа, он је посрнуо главом међу руке и од широког, црног, олупаног пешира не виђаше му се ништа. Ја стекох, тренутно, представу о њему: као пешира који је непотребан, бачен на љубриште и једино га деца, случајно, љушкају у игри... Хоћу да им приђем. Вуче ме нешто. Али ме прожима страх, безузрочан и голем; страх не знам од чега; а... можда од оне засекотине на левом образу дебелог радника... Да, да... Али то су глупости, лудорије, као да писам при себи.

Молим, господо, допустите... погледане ме зачуђено, хладно, а после се осмехнуше, кротко, али мало с омаловажавањем. Помислих: покајахете се кад ме изближе упознате; и у мени се пробуди жеља да сијам, растем пред њима, пред свима људима, велик, бескрајан као небо. Та жеља иначе није нова код мене; она је већ била зрела на осминарима југословенске књижевности, кад сам прескакао својим сјајним одбранама, неког подмуклог критичарчића, који је са паром кукавних белжеака и избуљених, жућтих као мед очију кроз наочаре доказивао да је нешто... Упознасмо се. Штркљави каза своје

занимање па презиме Митровић; дебели прогушћа нешто палик на Бабић или, зар, слогови ба-ба најбоље пристајаху његовом дебелом, трулом гласу. Ја им, пазећи на утисак којим ћу их одједном збуњити, гордо, и разговетно добацих:

– Раде Вучковић, редован студент филозофије... А врло ми је, врло драго, господе... – ја са особитим уживањем, ни сам не знам зашто пазећи на утисак, подвукох реч редован. Али утисак не беше. Лица осташе истоветна, тупа, скоро хладна као зимско небо. Црпи, олупаши шенир се и не покрену, оста мртав, обешен, тајан... Ја се одједном осетих ниским, подлим, прљавим; човском који је хтео да се нечим врло глушим истакне над људима...

Нешто изнад смрти и живота

Шест година је минуло над њима као шест облака, тамних кишних, занеханих на плавом и сунчапом своју. Збиља, тешка и хладна, ослонила им се на срце и онај сан, исткан од жеља и миловања после првог сусрета, оставио, једино тамап и болап траг у души... Анка је већ била бледа, испијена болешћу, лака и уморна као сен. Марко, изборан и мрк, долазећи из Аустрије с рада, надао се да ће у њој видети, опет, ону једру, бујну девојку која га је, сваког сутона, чекала на прозору да му добаци осмех, топал поглед, сен љубави. Узеће је за жену и пајзад савити топло, прижељкивано домаће огњиште. Родиће дену; синчића плавих, коврјавих власи као месечина и ћерчицу ведромодрих очију као претпролећне небо. Смириће се његова скитничка, бурна крв; срце заборавити хучна, луда врења; и мир, бескрајан, дубок топал и мек као умирање сунца у јесен, махнуће над њим светлим, бескрајним крилом. А сад, место свега тога, болка, тврда, мрачна и зла као поћ; и његов сан се полако распредао у ништа, у бол, беснуће.

Верили су се кришом, једне кишње јесење поћ, под широком стрехом старинске куће њенога оца. Она без опирања примила новац и крупац, златан прстен с бледим, плавим каменом. Стегао јој, најпре, руке, топле од младости и крви, затим је привио уз снажне, тврде груди и осетио како се у његову мушку, гвоздену снагу прелива њена, врела, млада, сочна и питома. Севале муње у безмерно, дубоком мраку а капи жубориле низ стрехе, по плочнику.

– Чекај ме. Доћи ћу. Знаш, не би те ни отац дао док не зарадим.

Чекаћу. Само, знаш, није то чекање добро; ни здраво. Тешко је то.

Лушнуо капак од прозора занухан мраком и ветром. Она побегла утиснувши му, као печат, пољубац ватрен и краткотрајан као блесак муње, у уста, душу. Последњи; јер

он је већ сутра отишао с друговима, певајући испод њених прозора и кроз целу чаршију, закићен зеленом липовом гранчицом... Чекала га она у тишини, иза дебелих застора; везла јаклуке, чаршаве, снове. Везла а болест јој се увлачила у снагу, потајно и лукава као гуја. Потавнио јој онај ватрен, животан блесак у очима и груди, некад једре, повеле као цвет. Кошила у њој снага, цолака, неумољиво; нестајало је некуд као дима или сочног мириса, у јесен, у баштама. Онај прстен с бледим каменом клизио с прста као повео лист са витке голе гране. Потекла јој крв кроз тело, хладна, плавичаста као река под ледом, преко широким равница... Он је проводио тежак, мученички живот по рудокопима, тупелима, фабрикама. Пио с друговима, коцкао се, вадио нож и хватао га својим широким, снажним дланом. Увече је залазио по кафанама, међу сумњиве девојке, преспредене и уморне од живота и празних снова. За све то време, као тиха, светла лука, као звезда у магловитој ноћи, лебдело над њим сећање на њу. И он је чекао само момент да се врати натраг у једноставан, свакидањи живот...

Донео је собом новац и по граду се причало како ће да зида кућу, велику, трокатницу, какву ретко људи виђају. Тежак, крзнен капут, златан, као уморан ланац у цени белог прсника и златне, крушне зубе; затим поткресале, масне брке, већ проседе и поглед, мрк, металан, што снагом прожима до кости – то је донео из света... Кад су се први пут видели после његовог доласка, он је прикрио своје изненађење али га је заболело све то до дна душе. Напао на њој, једино, онај благ, милостив осмех и једну безнадну, крволочну тугу у њеним зенама. Није јој рекао ни реч и само је, приметивши прстен на њеној руци који се лабаво окретао на прсту, потајно, унутра, на дну себе, уздахнуо. Она је такође ћутала и питала га за рад, здравље; за шест година проведених далеко од своје земље, куће; далеко скоро, од себе самога. Звопило у тим питањима нешто потајно, патничко, скривено иза речи. Свесност – да она пије више за свега – пала на њену душу тешка и мрачна као олово и поцоћ. Али, да га не би узнемирила, подсетила на задату реч, угупи и мисао, зачету у почетку, да му врати

прстен. Најбоље је, мислила је, ћутати као гроб и заборав ће пасти на све. Он ће се ожевити а она... једног дана, плујући задњу иласу крви и задњи пут осетивши њен блутаво-слан, отужан укус у устима – заклопиће очи, мирца и срећна због његове среће. Марко је жалио да је дотакне ма каквом грубошћу, гледајући је тако бледу, бодешљиву и смерну као дим из кандила. Вирао речи, мисли, жеље. И на растанку јој стегао руку топло, снажно као пекад. У његовој руци се увила, згуњшала њена, бела и мска као свилена марама. То га још више уверило да је све прошло и да су од негдашњег живота, једног и моћног, остале само мртве сени... Нека празнина, пустош, зацарила му се у души. Осетио како се нешто велико, светло, скрхало у његовојнутрини и одрочило у бездан, остала само љупгура празна, лака, бесциљна. И та љупгура беше он. Помишљао и на женидбу с каквом другом девојком, младом, здравом, богатом. Али разочарење, неко лудо уверење да би све то било залудно, бесциљно, болесно, исцунување га целог. И он најрадије плуваше на све то, машући безнадно рукама као птица, на умору, крилима... Ушао је у кафану и почео да пије, као луд, ломећи чаше, огледала, сама себе. Хтео је у алкохолу, хуци, диму, песми да утопи онај немир и бесциљ. Али они вијораху у његовој цјаној свести као сиве, зле заставе и никако не пролажаху.

У зору, изломљен, скрхан, извуче се на улицу. Магла, бела као млеко, расипала се низ лукове. Кацало му сунце, блеском, на уморне сатворене очи. За њим остала кафана разјапљена као рана. Мисли, пијане, луде, зујале му у глави. Ниједну не могаше ухватити и то га распињаше до дна. Само туга, празнина, очај. Неко одрицање од свега, живота, свега и жеља за што већим и дубљим утапањем у ноћ, кафане, блуд. "Заборавити да си жив. Заборавити, заборавити..."

Тако тецијаху дани, непромењиви, сиви, болесни. Али она чудна жудња за Анком расла је у њему. Осмехивала му се цијаном, у дну запевљених чаша. Треперио њен изболован, сеновит поглед у тихим, болним песмама. Тада би он, још луђе, бесније, пио, ломио и урлао раздесеним гласом.

“Је ли то живот? Пту!” – згади се он једног дана, трезнећи се на улици, мокар до коже од кише и јесени што је долазила. Сету му у свести чудно уверење: да живот није здравље, снага, новац, лумновање, него... Шта? Он не знађаше... Али не: живот јесте то али не за њега; да, не за њега. Он је, сто, живео тим животом па је све било узалуд. Туга, расипање, луди, бездушни рад против сама себе. Глупост! Живот треба пустити да покуља сам, без окова, укалупљавања разума, па макар тај живот значио – смрт.

Крчмар му, по навики, принесе литар вина. Марко га погледа, зачуђено, љутито. Одгурну флашу и гледајући га хладно, бистро, отсече:

– Кафу!...

Седео је у углу. Неки сељак масац, чушав, махао је боцом ракије по зраку. Други, збијен, једар, заједљиво је псовао ни сам не знајући кога. Трећи болестан, слаб као прамен дима, тихо је сањарио наслоњен главом о дланове. Хучало све то као ветар, потоци у јесен низ урвине; усклици, псовке, бездушан, луд смех људи и поломљена стакла. Марку дође, одједном, гадно, труло, смрдљиво и он; не сачекавши кафу, плати и побеже напоље. Где? Куд? Чему? И он пође насумце, за неким осмехом који је цветао у његовој души.

“Идем у једну смрт из друге”... – шапутао је себи идући Анки из кафане. Али је осећао како то нису исте смрти и како ће, код Анке, његова душа, срце, целокушна његова нутрина, живети једним свежим, сочним животом. А тело захватити болку, неизлечиву, злу и ископнети као грудa... Шта мари: Једно мора бити над другим. Свеједно које: тело или душа, смрт једног или другог – само које ко изабере... Нека милост, љубав, сјај, поливаху му душу безмерном тихом, пролећном радошћу. И он се смењаше, не видећи ништа више под небом сем ту радост, дубоку, унутра у њему.

Била је на прозору. У очима јој трупуле сенке тамног јесњег неба. У души крволочно шапутала смрт...

– Слупај, мила моја, доћи ћу довече да те запросим, пред свима, јавно... – рече јој он изненада, бољно се смењаше. Анка хтеде да узвикне, успротиви се, – али у његовим

очима беше тако хладна, челична решеност на то да јој уста остаје тужно, зачуђено отворена.

После се тихо, ведро, срећно осмехнула, као у сну. А он јој лагано привио главу на груди и над њом се резигнирано, побеђен печим унутарњим, невидљивим, смењаше.

– Добро је и овако, добро је... Шта бисмо хтели више. Шта?

Унутрашња расипања

Крпе, свуда крпе... Крпе свијетла, живота, платна, боловања и сна...

1.

Да је, бар, да побјегне, кудгод, преко бијела свијета иза свих ствари, жеља и помисли. Да заборави све, утопи у равнодушје, закона на дну себе. И да сам, не вежући ничији живот са својим, учини себи крај, ако не изникне спасење... Овако: везао је животе жене и дјетета за свој, па га тишти да их пренебрегне. Смрт би била одмор, сунчан сан за њега; али они остају небринути, на сред пута, Бог зна коме. Клеће га што не помисли на њих, под земљом ће му се кости превртати...

И кад се, с врата окрепу на собичак, цео крастав и ишаран од тропности и старости, Јово Кекан се најези од смрада и неке тавне, хладне пустолине што га пинуше отуд. У ћошку постеља: узана, изгужвана, отворене утробе. На њој Станка, жена му, бачена, утошљена у сумрак и прљаву, увелу боју покривача. Од ње ни крета, ни смијешка; само свирени, шкрипугљиви гласови њене бољке, трајне, безнадне. Гласови оштри, јетки, што кидају жиле: као да несташно дијете пара ексером по стаклу; или као да низ сив, прањав друм одмичу стара, неподмазана кола. Уз њу двогодишњи Илија, гологуб и прљав, шапуће са старом, олињалом мачком. Сунце плуснуло, као за ишат, кроз рупе и подрту хартију на прозору; залеприло бијелом, свилenom марамом по поду прекривеном сламом, испљунцима крви и кримама. Меко и топло такло врат болесничин и завезала златан, узан кончић око њега.

Куд ће одавде? Коме? И гдје је зелена грана о коју ће закачити свој сан, паду, он, човјек којег је живот бадио низ мутну и крваву матицу. Истањило се последњих дана: нигдје ничега у кући. Ни пратке брашна ни кашике мрса.

Ни капи вјере, надања, радости. Јутрос су нестали последњи комади кукурузнице; жена, већ трећи дан, свијеста немаштите, не тражи ништа. А Кекану, је због њих; он је паучио да злопати и гладује. Да иште или проси не да му понос што се, блистав и јак, као литица дизао у њему; а рада – ни за удар мотике. Довече ће, кад зашишти дијете, доћи неко од комшија и бацити им кору хљеба, с висине као да је подигао пркву; и та кора хљеба ће паваљати на његову душу хладац, тежак камен. Послије ће се и подругнути: "Излежава а они умиру". А то не подноси жива душа. Боље пренући, крепати као пас, само да не цикнеш, не куцнеш па врата која у теби не виде човјека. Јер, имали или немали, боловали или дупали од једрице, сви смо људи; и из тога круга нико се још ни крајичком мисли није макао...

– Станка! – одреза он и ухвати га нека безузрочна љутња.

– Ааа... Кр...к... – шкрипну у пој нека жица, молбено и тужно...

– Ја одох некуд... Да-ко... А ти чувај то мало не дај му да врешти... Е ћу га... И овакох ми је доврело...

Н-не иди... – и глас јој поче сузити. Шкрипугљив, мршав, изболован, он се забоду у пресићено, јадом, срце Кеканово.

– Не иди!... Шта ћу ти?... Још лежим, а умијеш пагаћати... Пту!...

Он оде, љутит, низ село. Испрати га суво, тврдо кашљање, пуно тамног запомагања и прошње. У свијести му оста њен лик, сув, испосан, стопљен с крипама и вопганим одејајем суица; зјапила уста на том лицу као пукотине па од сунца испеченом путу. Вијориле за њим, као застане ноћи, масне раскуштране косе. Неко гађење, кисело, смрадно, сиво, поче га непадно обузимати. Засићеност свега што постоји и што би могло постојати; тиха, потајна жудња за неким сном, сивим, мртвим; и бескрајна, врела жеља за ослобођењем од *нечега* што је, мрко, крвoločно скривено, стражарило у њему... Затим га, изненада, ороси њежност, гапуће. Гушњајући поче проклињати и љувати сама себе:

"Тврда сам срца, тврда, претврда... Она мре а ја се

чудне узvikе, презире. Али он иђаше, трчаше, бјежаше. У глави му букташе пожар, бура, пошор. Изгуби се кроз лугове, поред воде. Све је било око њега сиво, пролазно, у сну. Мијењале му се у свијести слике у трку. Врлети, потоци, магле, урвине; тапки, суви путеви, изблјијеђели видици и прљаве чаршије. Затим људи: брадати, прљави, крмељиви; жене забрађене дебелим марамама и тужалкама; дјеца боса, немирна, осутих погавица и носића прљавих. И зујао неки мали комарац, пенокретан, неуклоњив, уз дубоку грмљавину, сурнавање плашина и неба... "О, Боже, ће сам?... И ко ће све то подијети? Да ми се стрести тих чуда... Ја лудим! Шта?... Лудим! Лудим! Лудим!..." Букнуо му црвен пожар пред очима, опалио му свијест, срце, ум. Он покушао да га поцијепи рукама као мараму, али он дочекао врео, тврд, неосвојив и срушио га на земљу. Ту му набио на груди, увио му се око грла, завукао у поздрве и прекинуо дах. Гушио му сваки нерв, ћелицу, кап крви. Замијенио у њему сваку жељу, мисао, осјећај и сам почео бескрајна пустошења... Кекан се сјетио како је некад желио ослобођење од нечега и како се оно претворило у други терет, поноршчији и грубљи. Само секунд и пламен је спалио и то сјећање и уски листић водрице коју је видио над собом. Осјећао је како тај пламен све тамније и тамније лиже и урла око њега, и да га најзад бесвјесна, односи далеко ван свега, изнад свега...

Кад се пробудио први осјећај му је био: влага, дубока, бескрајна; нигдје на свијету ни за врх од игле гдје нема влаге, густе и гњиле. Олипао и увјерио се да је то крв, масна и љигава. Крв... Чија ли је то крв? И гдје ли се он тако искрвавио? Он поче устајати. Али питање: чија је крв? – задржа га у покрету. "Моја је, моја..." – и он затетурна од изненадног, сировог бола. "А то сам се ја убио, трчећи..." Он заборави на то и поче да се присјећа свега што је било. Њене смрти, његовог бјегања и пијанства; он се додуше, присјећаше без реда, невезано, али јасно и свјесно. "Ти си пио док је она... ти си пио док..." – говораше у себи, Кекан некоме... – "Јес' ти си пио док је..." – и ва њега падаше, лагано, сјен кајања. "Коме ја то говорим, коме?..." – тихо се упита он... "Себи, себи..." говораше он

опет некоме... "Себи говориш, себи... А шта си ти мислио?..." – и тако у бескрај. Он је заједно тога другог, смијао му се, кезио. Уживао је у његовим грчевима и боловима који су били очити; изпалазио му ствари гадне, прљаве, нечувене, само да га искида, умори, згњечи. Затим се изненада, обливен знојем од унутрашњих уједа тргао, освјестити. Примакао себи, својојнутрину; растворио се сав, наједном; и отуд пикнули млазевни пових, свијетлих осјећања. Омекнао, овутнуо цио, ни због чега јасно одређеног, или због свега што се наслагало у души...

Станка, леле!... Илија, коме ли те оставила, кукавица сиња! Што учиње, Стано?... О, леле, леле!... проломиле се долине, урвали се у даљини потоци и писпале ситно у његовом гласу, гранчице и траве. Отвориле му се сузе, топле, мелемне, пролећне. Цијелог га ублажиле, утопиле својим плуском пуним суца и кајања...

Смирење, пуно дубоке, нечујне патње и кајања дошло последије свега. И једна жеља, отворена, врела: да побјегне из људи који га знају, презиру, уједају... Тамо, у свијет гдје су сви једно исто, гдје нико не стрчи и пада. Само гдје ли је тај свијет и да ли га има?... Усамљен, запуштен, провео је осам дана. Није осјећао глад, жеђ, нечистоћу. Мислио дуго о сину који му је био код кумова. Поручио им (шије смио поћи од стида!) да га чувају јер паминља на рад у Србију. Несвјесно, кад га сколи глад, узимао је од туђега, не мислећи и заборављајући на срамоту. Поћивао је по шумарцима, пашињацима, путевима. Гдје га стигне трудан сан, исткан од привиђења и трзаја. Отупио, запемарен, равнодушан према свему, проносио је низ село сан лудака и пијанице. Бјежали од њега, дражили исс; бацала се дјеца за њим каменицама. А он не виђаше и не чујаше никога. Пригнут над собом, затворен у себи, сморен својим јадима.

Гријех, учињен Станки, кварно му пајслађи сан и најмирнији корак. Ломио зграде спасења које је зидео пред собом. Мучио га до најситније ћелице његове и спаког дана му освигао крвавији, тежи, љући. Питање: због чега је отишао да пије и напустио њу, искрсавало све нерешљивије и жешће. Помирио се с решењем, за које је вјеровало да је лажно: суђено ти је да будеш грешник...

Суђено... Једне ноћи му дошла Станка у сну. Онако увенула, исцрпљена, плачна као на гробљу. Савијају се гомиле да је пољубе и све су, као онда, чудне, осионе према њему. Савија се и он и унапријед жежи на хладноћу која ће му дотаћи врх усана. Али лице кога се такао пуно је ватре, трептања, даха. И он припија усне, све јаче и јаче, на то лице за које је мислио да је мртво, ледено, од камена. Жудно пије читав млаз крви, моћи, живота. Хвата лагано, гипко и сочно тијело, диже га из сандука и опасује снажно, уздрхталим рукама. Оно се повија, дрхти, сагорева. Тврдо, животно, прибија пуне груди уз Кекапа и пали му усне и свијест пољупцима. Помала се из раслучене хаљине дојка, румена, узрела, врхата; још мало па ће из ње набрекле, пикнути црвен млаз страсти, љубави, миловања... И док га све то завиглава он чује како му се за леђима, ругају гомиле. Кикоћу се, управљају преге, псују. Расте им кикот до неба, мимо њега, изнад свега. А он љуби, гризе, силе младо и витко тјело и слуша како се сви ругају, кикоћу њему, Кекапу, који скрпави споју мртву жену... И тај сан поновљен у разним виђењима, патјера га да једне ноћи осване на њеном гробу. Мирно без суза и риданња, полегао је на влажну земљу и склопио очи.

Никакво кајање, милосрђе, не заплускивање његову душу. Нешто мирно, скоро хладно, сниваше на њој. Он осјећаше једино умор, немира и дубок, и жељаше да заспи... Што је дошао ту? Шта га је довело? Он не мишљаше о томе; немаше ни снаге ни воље. Отварао би, с времена на вријеме, изболоване, сањиве очи... Сјенке су се пузале земљом, језиве, хладне, страхотне. Мјесечина их је увијала у прозиран, треперив вео; натањала сиве и дуге кретаче срном и сном. Као војска стражарило је гробље, сиво злокобно, на брду. Нека мрка и језива типница вукла се преко свих ствари и мисли. Небо је стајало гордо, тврдо као пљем; оно вјечито небо, тајанствено и бескрајно као живот или смрт... Кекапа би све то натопило повим умором и он би затварао очи... "Спавати, спавати, - наметаше себи, и не пробудити се више... Спавати, спавати..." И све око њега шалуташе самртничком тишином и том жељом. Али он чујаше, једино, то тихо

капање сна, као да се свијетла и милосна, одроњаваше роса мјесечине. Најзад се све, и та жеља, утопи у неку млаку мљечну маглу и леже на њега... Ујутру се дигао рано и скаменио од страха, при помисли гдје је поћио. Магла се уморна вукла горама. У своме срцу, дубоко, скривала је зору. Она се, блиједо као сан, кривила долинама. Кекап спусти главу и пољуби хладну, мокру земљу. Затим се диже и плуну, свјестан колико је у томе, пољупцу било лажи и намјештености. Он пита више, инстинктивно отрије уста рукавом и побјеже, не осврћући се, са гробља... Нека тичурина одмаха за њим и однесе потоње пити ноћи са гробља. Кад се Кекап осврну, издалека, бијелило се мраморје као јато голубова умивено росом и сунцем: јато радости никад докучених, слуђених из другог, равашног свијета.

Једног сутона, у доцно прољеће, лаштили се вирови, меки, тавни, дубоки. Као постеле од угасле свиле, исгнане из ситова. А он је, сатрвен и уморан, жарко желео да усни...

3.

Срио га кум Вучета и зауставио на путу. Помолио жуте истрошене зубе који, изнад свега, цомутине Кекапа.

- Јеси ли полудио? Пту, ајвану бојжи! Ударио у скитњу и бјежање од свијета... Стид те било...

Пусти ме, 'оћу да идем...

- 'Оћу да идем... И иди... Очи ти се не виђеле... А и имаш куд с тијем образом... и помолила се Вучети плувачка на уснама. Једва је задржао: кум је, грехота је. Опazio то Кекап и најужио се као трн. Огадили га, цијелог, зуби и плувачка Вучетина. Развукла му се уста од смрада, гађења, чега ли.

Не дирај ме! Иди! Крв ми је легла на очи! - и етегао песнице, давећи њима своју срдбу. Уви се Вучета и плашљиво одбегло низ пут. Кекапу пред очима црвена, хитра клупчад; и стално играју, тутње, пухћу... Окренуо се, паједном и викнуо:

- Куме Вучета, куме Вучета! Бога ти припази ми дијете и... хтио је рећи "опрости" али немаше снаге за ту ријеч.

Претргоше га нагле, испресушне сузе. Он бјеше готов да моли за опроштај, да пузи, преклиње. Дубоко у себи бјеше се покајао, ошрао од свих грехова. Вјероваше да би му и људи опростили, примили га у тонао и близак загрљај. Али он не бјеше опростио самом себи. Налазио је у себи дубоке, бездане вирове гријеха. Своју душу, немоћну и сиву, пажљиво је испитивао. У њој немаше у том тренутку мјеста које би могао завољети, оправдати. Свуда лаж, гријех, понор... Али ко бјеше тај који је прегледао, тако хладно и пажљиво његову душу? Живјаше ли он у Кекану? И која му је сила дала то право?... Кекан га мрзијаше, јер бјеше свјесан да му бацн он, који му баца у лице блато сопствених дјела и помисли, не да мира. Он се бјеше зацарио у Кекану и не допушташе му да ма какав застор бацн на сама себе. Он све откриваше и злобно, samozадовољно се кикоташе на Кеканова уста:

- Ха-ха-ха, хо-хо-хо!... то бјеше неки други, невидљиви и подмукли Јово Кекан, јак, моћан, вјечан...

Снопало га увјерење да је неизлечиво његово зло, прљавштине, увреде. Увијек ће он тако: пити, напустити болесну жену, кума наљутити... и још, можда, убити некога ни крива ни дужна. А он, ето, то не жели, ни длаком с главе своје. И њега све грозније и теже притиска увјерење: да је рђав, прљав, подао, и да томе нема лијека. Никад, никад. Он се радује дјечачки, срећни других а сам даје најсвирепије ударе. Зато је најнесрећнији човек што се икада родио. О, блажени ли су зликовци, силеџије, крадљивци, који су свјесно починили црједла. Они су, бар, чинили оно што су желели, оно за што су се, можда и родили, а не као он... желети, у тишини, далеко од људи, добро свима и свачему а чим им приђу близу, саживи се с њима, у њему се отвори дакао, бескрајан, непресушан, вјечан...

Обрсо се, познано, крај Гаре. Она је блистала издалека, хучна, пуна, тешка. Рибице, свијетле, бућкале су плићацима, сребрне, лаке. Комарци се ројили над дубинама и станали с небеском бјелином. Вирови, дубоки и мирни, мамиле одмором и тишином. Негдје се извијао глас коса, свилен и лак као лет вилинског коњица. Љубичаст и

плах сутоп газио је низ воду, високо задигнутих хаљина... Све је то Кекану било тако мило, блиско, на самоме срцу. Утолио је све у смирен, широк поглед и дуго, скривено се смијешлио. Свладао га умор, затресао му ноге и повио врат. Сио на камен и загледао у дно воде. Оздо су се помалале пећине, шкрапе, зуби хридина, пукотине срца земљиног. Осјетио Кекан љепоту живота, свијета, Гаре и опих пукотина што су се кезиле на дну. Горко зажалио што он није у свему томе и што га нешто, грешника, одваја од свега тога; забрањује му да гледа и уживљује се у добро и љепоту што цвјетају на свијету...

...”Свега ће нестати, само...” запумори однекуд у њему. Шта? Ух! Како то? Не, не! Не!... “Свега, само...” преде *оно*, до бескраја. Умукни! Никад! “Само...” продужава *оно*... И да би га надражило нападе још јаче, неугољиво, немилосно: “Увијек си мрзио, мучио друге, угризао као пас; кума си увриједио, хтио си га и убити; жену, своју рођену жену си напустио да би се салокао ракије; и успомену на њу си окаљао; ти си... пита?... ти си све учинио... А сад: само... и ничега бити неће... Ничега више...”

... О, Боже, о! -- завапи Кекан... Шта је са мном? Сви, и Ти сам, праштате ми, али ја не могу да опростим себи... А ја бих хтио, хтио, али... то није у мојој руци, као што није било ни оно кад сам тријешлио... Помози! О, о!...

“А што си ти друго и дошао овђе, код воде? ... Што? Реци! А?... А, де сад... Е, зато си дошао, само зато и ни зашто више!... наваљује, убједљиво и тврдо, *оно*, из њега, рођено погајно у њему...”

Кекану тавни пред очима, мути се, окреће. Види само дно вира, разјашљено, отворено као ране. Пружају се и пске кошчате, фантастичне руке од камена и полако га вуку. Све ближе и дубље. Он се отима, откида, сеже; али *оно* је несавладљиво, мирно, сигурно. У Кекану непрекидно шапутање: “Само то... Ако нећеш ти ћеш се мучити, скитати, чинити зло. Ти ћеш опет...”

- О, Господе, гдје си? Спаси, отми ме, разведри!...

Али је све равнодушно, безобзирно. Само, у оку, отворено дно које мамн дубином и у уху оно шапутање

лишћа, воде или њега самога. И само небо, које је тренутно погледао, притисло му теме и душу хладном бјелином. Нигдје кута да се склони, рушице да пробије зрак чистине, свијетла и снасња...

За њим се откогрља један камичак, испран као грумен сребра, и бућну у воду.

Неки кос је испрео, од свога гласа, свилену пит над водом...

Црна Гора, брате...

Стрчасмо на пут, један преко другог. Упањо се Милија с револвером у руци, скамењен, завезан, отунио. Пред њим се извалио колико је дуг Анго Пила, зинуо да би му с десет метара пресбројио сваки зуб - и кркља. На прсима му кључају три изворчића крви и отичу по прашњиву путу.

А... бу, а... бу... шишти му из грла.

Сјатисмо се око Милије. Он замрзнут, заблесављен, пуст.

- Шта учиње од човјска да од Бога нађеш? Угаси се дом и теби и њему. Аох, браћо, грдне погибије... - заграктасмо ми.

Он се отријезни, као присјети. Видиш му по очима да се слађује и освешћује: пукла пред њим бездан коју је отворио својим рукама. Сад му је тек легла мисао ће треба; прије му се ковитлало у оку као у буку воде: ђап ово, ђап оно, тек никако на главно... А ми то видимо, брате, па велимо: тргни се, јуначе, нек те опржи што прије оно што си сам скувао.

Дрхте Милији усне, криве се, суше, из грла ни ријеч да одријеш. Само неки шкриптави, пелудски гласови, као да му се под сињим бременом муче прси... Хеј, шта мислиш, није лако узети дуцу људску? Шта ми дође на ум: бијаше Милија бљећи од Анга и крклаше теже и жалосније, а сто: он је убио а Анго је убијен.

Ми да истргнемо револвер из његове руке, а он, није да кажеш да брани, по га стегло неком ђаволом снагом па не пушта. Окренуо га, као кад је пуцао, и као да нишани у своје срце.

Збука се свијет, неко залелека, жене се грунуше у прса. Анго се протегне, закона ноктима у прну земљу прси му се слеглоше. Не виђе то Милија, али предосјети и замућине му се очи, узвитла лице, задрхта цео он... Одпесоме Анга, а Милији тек очи за њим: врц, врц! Људи видите ли? - догури неко.

А Милија се тек тада окрави и извеза:

– Убих, браћо! Бог је један жао ми је... Жао, а мора се... и он рашири руке пут неба... – А да га сад сретнем, па да насрне на мене као сад... опет бих га убио...

И би, вјеруј... Покајао се, видиш, али залуд. Зна Црногорац своју крв; зна да би му изаврела, понијела и паукла му ноћ на очи, а тада...

II

Анто се није презивао Пила по му то пришио народ. Нап је он, Црногорац. Поскитао се од малена по свијету па заборави на душу нашу, као прави туђин. Водио надзор и имао удио у некој пилани. Зао је био за раднике, закидао им, пило их. Па гомила као гомила – прилијепи некеме јад свој и то остане задовојек... Ту су се најрије и закучили. Ни због шта, брате: Анто да запли 23 динара а Милија да не да. Није због пара, него ипат, љути и голи. Притисни људи на Милију те он понушти. А Анто језац, пресит, осилио, па му се натура на кућу. Знаш, ја мшим, сестру Милину; ону, човјече свијетли, што стално носи воду на падама. Тиха, ведра, зорна. Да је пинеш по једном образу други би прскао. Ђевојка, право рећи, пије расписна, али сиротиња, крпеж... Сретни га Милија па га, с капом у руци, закуми:

– Одби ми се, Анто, од фамилије. Ево ја, ако што оћеш...

– Вери ти твоју бригу, а мени чисти пут...

Чујеш ли: купем ти се, почунаћемо се за брке... Или ћу...

А Анта срце понијело. Прежи ђевојку, вуче је, загриза... Хе, брајко мој, умрла ти је, рече неко, стара Црна Гора, нема више шкргуа ханцара и букс цефердара. Прошло као све друго. Ама смо ти још готови попипи људску крв оноемо што нам нагази на трбух. А за што бих ти данас, могао поштено умријети ако не за ова два прста образа. Готови смо ми, и данас и вазда, прати гдиб с лица човјскова.

Еле: работа се завеза. Помути им се свијест као орање и осуши љубав као грана. Регнуше један на другога. Тијесно

им бјеше обојици под небом оввијем. Дисање једнога мутило је сан другога..., Анто, припит, у кафани, рече једном:

– Вала, или ће бити моја или ћу главу своју положити. Нек се зна...

Жена нам је, кажу, од памтивијека била млађа, пезначајнија, као ствар. А за њу полагали смо главу своју. Горимо годинама за њом, прелазимо свијет бијели да јој се вратимо. Презиремо је, мучимо, лудујемо за њом. Сјен њену чувамо, а шибамо је као цсего – тако је двојна крв наша.

Тако се котрљају дан за даном. Анто насрћи на ђевојку, а Милија пријети. Сретоме се једног дана у кафани. Зађеде га Анто:

Што ти, никоговино, пријетити? А?

Не би ријеч грка колико очи. Наљуте те оне више од ичега: видиш како те смањују, презиру; постајеш у њима мали као трун пенсела. А то жива душа не подноси. Диже Милија мачугу, прско људи. Вјеруј: учиње ми се као да и њу само стресе с врха до дна, неки ијед и мука... Разградише људи.

– Платићеш ми, Анто, тако чојства не имао ни за врх од игле. Уста ми се за вратом окренула, у махнит лијек ударио – ако пећеш! Бог је свједок...

Цупи ти се лако наш човјек Богом: као кашљом воде. Није то: да смо безбожни. Но се папуниш иједа да пукнеш, па призовеш Бога за свједока да ћеш се осветити. Бог нам је као тврдо дно у темељу мржње. Он свједочи, пред њим бисмо се првенили, а то је теже од ичега што жив човјек споси... Молимо се Богу, кајемо се ако смо коме воду натрупили, а не... Али, брате, има нешто јаче у попижену човјеку, што иићера Бога да себи начипи шире сједало.

Стаде ствар. Док онога дана, чуо си... Једнога је вукла црна земља, да се други мирно падине. Рскох ти: бездна се у нас мрзи и воли, кад се мрзи и воли. Мрзи и воли, снаго, до самога неба; и прско њега да се може...

Знаш: чека те робија и псн тврд, спор живот, тежи од умирања. Знаш то и сам, поздраво, па опет... Горко ли се

Сиже за “Причу о великој души”

само Милија покајао, утукao сама себе. А да се сјутра Анто дигне, опет би га убио. И опет се, јадник, покајао, и опет... Није ти није јевтишији и скупљи живог људски по код нас...

Кад пацем на њено огњиште замрзим је, сва ми се у крви окупа. Побјегнем далеко, изгубим се у бијелом свијету... али ме тада заокупи сјећање на њу. На њене муке, трнеж, оскудност. И наше литице, високе, високе да су своје врхове заболс у само небо. Па му, с вечери, лије крв из срца, шиз врлети... Тада се вратим и слатко клекнем на њену мајчинску груд од љута камена...

Једном је један Црногорац видио урџено гробље у неком граду и рекао: “Волио бих овђе умријети по живјети у Црној Гори”. А кад је умирао закумио је да га пренесу у Црну Гору. Повукла га, проклетница, јапта мислиш? Кад му је први пут тјеме пало на њену плочу, привезала га је за се, занавијск...

Пости се, самује и мучи у њој. И опет живот има јуначког људског и бољег сјаја.

Црна Гора, брате, не вриједи ни душе људске, једне-једине. А за њу је и у њој, знаш ли, више покољено живота по ње на свијету... Шта ли је то? Од кога? И чему?...

...Црна Гора, брате...

1.

*Љубав према ишци, човеку, деициу.
Љубав према соему.*

Јован Перић Хромац нишао се, као обешена крпа на ветру, на углу улице. Мрак је трунуо улицама, тапањ; пепељав, изуједан, злобно и болно, сијалицама. Јован је носио о врату свој “инструменат” који се састојао из сандучета у коме се налазила чудна, раздешена справа павијана споља ручицом. На сандучету је дремао зелен, уморан папагајчић, привезан металним танким ланцем... Набавио га је Хромац још 1918. године једне мајковите и крваве ноћи, док су Швабе бежале, пепашно, из Београда. Дигао се и он у потеру, прогоњење непријатеља а, причало се и надало, да ће се нигогод и закутити. Храмајући, уморан, мршав, пагазио у мраку на преврнута кола. Чуо, најпре, слаб, прозуккао детињи плач; затим крволочно крклање човека, жене, коња – чега ли? - и цаврљање папагаја. Опсовао Хромац птицу која је изговарала туђе речи и прилазећи преврнуо сандуке испод којих су се чули гласови. Доле беше жена, богато у бело одевена, али се по томе оделу, из њене главе, разливала крв црна и мукла као ноћ. Преко ње дете, цело умрљано крвљу непомично, испреламано; једино његов гласић тапањ, и тужно светлуцав, изшцапаше из ноћи као зрачак. Коначно и он утрну. Јован упали свећу и принесе им је под нос. Опипа их, тела беху још врућа и он однесе на својим рукама мрље топле густе крви и на души хладну ровашну сен умирања. Папагај је исплашено причао неке чудне страшилне, речи или се оне Јовану учиниле такве због изненадног призора, јесење ноћи и страха који се увлачио у његову дупу, невидљиво и тајно као допов.

...“Буги, бога ти мађарскога... викну он. Али га сопствени глас прелерази и он се зачуди његовој општрини, грубости и

снази. Затим ни сам не знајући зашто, несвесно, прекрсти мртваце и узне папагаја под пазухо. Птица га јетко, као с особитим уживањем, ушину за мишицу. Бол му се размиље по целом телу и он измахну руком да је убије, али, му се, нечим чудним и незнатим, рука укочи и он је поче миловати. "И она има душу. Ја шта? Шта ће, сироче, само у мраку..." - тепање јој он у себи. Птица попусти и мило, ведро заграја. Хромац осети како под мишком носи један живот, топал, свеж, који је он спасао, сачувао. И с тим осећањем ширила се нека луда, безмерна срећа у њему. Папагај поста, доцније, јединица његова радост. Он се толико саживео с њим да је у њему гледао нешто слично детету, другу, човеку који вас разуме. А и та птица, доиста, беше чудна и бистра. Кад би се Хромац штогод замислио она би га трзала за брк и смешно се шепурећи прстила му кљуном.

- Мало моје, мало моје... - шапутао би он и приносио јој нос да га уштите за његов помодрели врх...

Хладноћа је тресла удове и Хромцу се чинише, да му се срце сужава, залечепо, у грудима.

- У - ух! - стресе се он.

- Чвр, цвр! - одазва се птица.

Убоше у кафану. Ретко је Хромац залазио у њу.

Заборавио на живот у њој још 1913. кад је пронашао дечака Мила, на улици, у предграђу, испод избушених црних тараба. То беше најтамнија и најболнија нит његова живота. Враћао се пијан, тетуралујући, хром због храбрости у битци на Куманову. Певушио је и неку песму, раздешену и до зла бога бесциљну. Научио ју је за време рата, уз хук топова, грлећи пушку у рову пуном воде до колена. Тада је био још млад и живот и рат су га смртно погодили у душу. Зар он, хром, сакат, наказа да се скита по свету? Није имао породице а девојка га је напустила кад се појавио једне зоре, напаћена, увела лица. Пити, пити... Заборавити на све, на себе, живот, снове. Тетурати се тако, без свести кроз мрак, маглу, бесмисао. И кад би се онио до бесвести њему се чинило како осећа да кроз његову десну, дрвену ногу тече крв, топла и јака, и трепере њени мишићи снагом и животом.

- Шта ћеш ту? А, мали? - упита он. А лик малишии му се причини издужен, прљав, згужван. - Оди са мном... и он га одведе у свој мрачни, тесни собичак. Кад се ујутру пробудио нађе дечка на поду, згуреца, главе међу рукама тапаним и жутим.

- Кога имаш?

- Никога...

- Добро, остаћеш код мене. Ни ја немам никога. Нисам ја одавде, ја сам иза градице. Све ми поклате Арпаути... поче се Јован исповедати сећајући се, с језом, измахнутих, светлих ножева над заковрнутих главама његових укућана. И та крв, која је шикнула, у његовом сећању, млазом до неба, натопила му душу бездапом тугом и мраком без капи светла, неба... Дечак оста код њега и Јован сави око њега руке, душу, срце, као око једине утехе, радости. Он се саживе с њим и зачуди се једног дана кад опази, у себи, да је заборавио на себе мислећи једино о дечаку.

Једне вечери не нађе га код куће. То је било у септембру 1915. године. Београд су рушиле испријатељске гранате. Једна је била пала у њихово двориште. Три стана беху порушена, али њихов оста читав... Хромца осеши мрачно, пусто предосећање: десиће се нешто страшно, грозно, велико. Нешто што ће га изубијати, сатрети за увек. Избезумљен, узбуђен страхом и мећавом што шибаху немилосно у његовој путрини, притрчавао је пролазницима:

Да листе видели мога малог?

- Вапег малог? Хахаа... и пролазници би се кикотали.

Каквог то: вапег малог? Хахаха...

Дечак несташе незнапо куд. А Хромац не заплака, не растужи се, него рикну, заурла као помахнуто:

- Где је он? Боже, шта ти је требало то? Где си?

Од тада настави живот повучено, усамљено. Она буре, кад је урлао на Бога, беше се сгнела у њему. Тихо, као сен или детињи сан, газио је животом и улицама, не видећи ништа, не мислећи ни о чему. Дечка већ беше прежалио, оплакао и само је умор, смртно-сива тишина, скамењена лежала на његовој души. Кад Срби напустише Београд Јован оста и даље радећи као рибар. Тај живот беше,

доиста, додир са смрћу. Он није знао ни раније да плива а сад је требао само случај и с њим би дошао неки други, тамнији или светлији живот. Овај би пестрао, истопао се, а то је најважније... После рата је живео од банагаја и 100 динара месечне инвалиде коју је добио интервенцијом народног посланика из његовог краја. Јован је имао тамо неке далеке рођаке и преко њих је сиршио ствар...

2.

*Кафине за богаше, пресићене; за људе.
И њихови углови за гладне; за сенке људи.*

Јован се склопи у ћошак за прљав, исполиван сто. На средини је, за састављеним столовима, седела хрна људи и думовала. Он затражи кафу и нечујно је пијуцкаше. Беше му хладно и жељаше што пре да оде. Парало му уши бесан, хучан шум људи, пијаних и рашивених и јаук чапа разбијених под столом, на прљавом, мокром поду.

- Газда каже да изађете... - рече му хладно бео, младолук келпер.

- Занго?

Па... знате, ви сте неодевени. Не изгледа добро...

Он се диже. Баца на сто два динара. Затегура преко сале, лунајући тепико и потмуло дрвеном ногом. Не осећаше никакву тугу, понижење; био се толико саживео са слим тим да га не вређаше ништа. Једино га прожимала хладноћа и страх да банагај не премрзне.

Еј стари, дај птицу овамо! Који је старији од вас двојице?

Смех шикну широким млазевима иза стола. Рашири се, свуд, по душама, стварима; затрета у светлу и ситним, метално-светлим очима онога који га је проузроковао. Ту као да беше његов извор, било и одатле је неискршно истицао околом... - Но дај га!

Не дам... Шта ће вам, господине?

- Дај! - викну онај јетко се смејући. И остали се кикотаху, широко, немарно, задовољно. У Јовану Хромцу нарасте неки отпор, борба и он гледаше тврдо, моћно, без трунке страха.

- Не дам, он је мој. А ваше је то, то... - и он показа на флаше с пићем...

- А... не дам! Гледајте! - и човек замахну чашом. Лик му беше запалео, уста отворена на осмех. Дебеле, меснате руке синуше крушним прстењем. Чаша сину преврћући се кроз зрак. Папагај, логођец, паде с инструмента и обеси се о ланчић... Хромац га издиже. Крв му ороси прсте; затим је виде како мили црним млазом низ зелено, блиставо перје банагајско. Лепила се крв за душу, руке, очи. Крв, крв, крв... Принесе птицу носу, устима помамно је љубећи; она беше мртва. Обузе га жар, срдба; заборави на све и жељаше, једино, да задави тога дебелог, масног човека, запињући му под грлом својим жутиим, излоканим зубом.

- Шта сте учинили? Зликовче! Убили сте мене, мене а не птицу!

- Вас? Хахаха... Ево ти па не урлај! - хладно додаде давајући му 200 динара. Хромац зграби новац као бесан. Сви помислише да је он то једва и чекао. Међутим се деси нешто сасвим изненадно. Он је желео да искали срцу на ма чему. И да није ту било тога новца, ухватио би себе за гуцу и стезао, стезао. Зажеље да тај новац испенка, спали и баца му га у лице. Али, у бури беса, немаше времена. Он га пречепа на двоје, згужва и баца га дебелку... Онај га дограби, рашири по столу и одмах затражи лепак... Хромац изађе на улицу. Ветар је звиждао доносићи бичеве поћи, тамне и густе, и шибајући њима по крововима, улицама, душама. Њему као да добро дође тај звиждук, махнито урлање мрака и хладноће и зажеље, да све то порасте до бескраја, да заглуши његов бол, љутњу, тугу... Затим га опече гађење, безмерно и дубоко. "Новац да ми да. Живот да плати новцем... Пту, пту!"... Зора га затече иза града, на пољани. Падала је кипа. Он тек тада осети да је мокар до костију и да га тресе грозница. Хаос и олуја беху умрли у њему. Неко милостиво, благо издисање сунца, радовања, кравило му се душом.

Је ли знао он шта је учинио? Шта ми је убио? И да је знао би ли то учинио?... А ја сам клео, црновао, беснио као... као онда... - и он се сети оне поћи кад му је нестало дечака који је, унлапшен тоновима, одбегао незнано куд. "Одрости

ми, Господе, писам знао пшта чипим. Одрости!... Та људи не знају а они не би... Господе!"... Затим поче плакати. Птица је, укочена, мокра и крвава, висила и даље о лапчићу. Он је пригрли, поче јој тенати, миловати је. Разум као да га остављаше; не мишљаше да је то лудо, бесмислено и да би се смејали кад би га видели. Он беше цео у тој пламеној жељи да се исплаче, тихо и побожно, не мислећи о смислу, начину, ни о чему у опште...

3.

*Јеси ли ти човек или њас? Ја сам за људе њас а...
за Госиода Боја ја сам човек...*

Причао му је Јохан Штребец, Славонац, просјак са улаза Новог гробља:

- Истина гола, кад ти причам. Излазим јутрос а Анка мени, (то је тамо стара, још снажна служавка а ја сам ти још држећи!), ни пет ни девет: "Ено га!" То је тај твој Миле о коме си ми говорио... Бог нек ми душу продаје као дуван ако није...

- Не лажи, откуд ти то?...

- Хе... причала ми је Анка; он прича. Име, име ти је помињао. Има и жену. А што је... нећеш таку још двапут видети.

Прича поче подгризати Хромца. И он чекаше, једнога јутра на углу, дрхтећи од поамне радости, разигране у његовом срцу. Па ипак, уз ту радост, нешто тајно, сиво, провлачило је своју мрачну нит. Предосећао је, као улук, неки страпан, тежак лом у души. Једном, понет, тајно, подслесно, тиме, хтеде да оде. Раније, кад би му ко рекао да је Миле ту, жив, здрав, богат он би, можда, и полудео од радости. Сада, међутим, не беше тако. Радост, додуше, беше у њему. Али некако споља, у спести, просто наметнута сазнањем да ће видети некога кога је много, бескрајно волео.

- Проћи ће туда? - рече да би само покренуо пшта било и тим, несвесно, покрио оно злобно, тамно предосећање у безданом дну душе.

- А куда би?... Гле, ето га!...

Јовану груну срце као откидесно. К њима је ишао млад, висок господин држећи под руку љупку, ситну женицу. Хромац га препозна: то беше његов мали Миле. "Шта ли ће ми рећи?" - помисли. Затим, и сам не знајући зашто, законча свој подерани капут. Чињаше му се да ће много поцрвенети пред Милевом женом. Шешир му беше у руци. Озад га је, устрептао, немирац, гурао Јохан. И на њега се беше пренела збуњеност Јованова и немир му је играо у души као зрачак сунца на глатком површју воде. "Како је, Боже, одевен? Окле њему све то?"... Миле се загледа у њега пажљиво, дуго. Жена као да му каза нешто. "Препознао ме" - помисли старац усплахирено. - "Господе Боже, препознао ме"... Чињаше му се, да ако се та радост буде и даље паливала толиком бујицом, он неће издржати. Препући ће од ње свегле тежине...

Миле му приђе. Јован заусте да му каже пштогод али реч прсну у грлу као пена. Он цео дрхташе. У очима су му биле изникле крупне, топле сузе. Смех, широк и благ, вијорио је, као застава од сунчаних нити, на његовом тврдоћупном лицу. Миле преметаше руком по њему. "Шта то тражи?" - запиташе се Јован и Јохан. Младић извади по пола динара и баци их у њихове пешире. Затим прође, мимо њих, тихо жагорећи са женом...

Ааа... - оте се Јовану. Онај осмех му се закова, слеђен, металац, на лицу. Очи се осушише за треп, тврде и хладне као стакло. "То је њему дошао под прет крушњи новац па је тражио овај... То ли он преметаше?..." И, као не верујући да је то заиста тако, он поче решавати у себи сасвим споредну ствар: није га препознао. Али сазнање да је Миле, богат, млад и здрав, премећући тражио пола динара, да га да њима не излазаше ни сенком из њега.

- Није те познао, - рече Јохан Штребец и сам осећајући како би свака друга реч била ујед за срце...

Е... изусте Јован и преврну пешир. Новац звекну ситно, злобно и Јохан се сави за њим. Раздвојише се. Јован се изгуби уз стрмену, пусту улину која је водила горе, у град.

На души му беше осећање слично ономе кад је у пољу, једне кишљиве зоре, љубио мртвог папагаја. Само сада у

његовим очима не беше ни сепке од суза.

Његов лик, искривљен, хром, нишао се улицом као трула сепка. У свести му се ледила чудна мисао: како је данас сахранио по други пут свога "сина". И како нема више никакве жеље, наде, ничега чим би се опео, запео. Упутра, у себи, копао је дубок, сопствени гроб; украј "сина".

То није мој син! - дрекну ненадно он... - Одакле је, он је нахоче? Шта ти је?... - Али осећаше како лаже себе да би му једино, било лакше. Силна љубав према Милу размахала се у њему као запаљено југарње небо у чији је сјај, хучан и крвав, улазио његов сеновит лик, високо, високо над градом. И уколико та љубав, залуд угушивана од њега, беше већа, она туга, пркосећи, ђикаше уз њу...

Због пола дилара си га презрео, одрекао га се. Лудаче мој, лудаче! - панутао је себи. Али виђаше, јасно као на дану, да то није новац, материја, него... него је, ето, са то пола дилара скрхан у Јовану Перићу Хромцу неки голем и блистав стожер који је држао целу његову путринску зграду. Згадио се Јован на Мила, - осетио и у устима нешто блугаво - слано, љигаво а у рукама уморац, истрзан дрхат. И још више га крволочпо заболело; и ведро такло тајном љубављу... Растијаху у њему та два осећања: тамне туге, презирања, пустоши, и бездане љубави праштања, упоредо, мрачни и светли, као дан и ноћ.

То беше задњи дан његова живота, најгрубљи и најсветији. Сјутра су га нашли смрзнутог, згуреног и бледог. Очи су му биле тврдо склопљене, пред јавом, даном, човском. Пред самим собом...

Можда и пред самим Господом Богом?...

Смрт хајдука Јована

Разбоље се Јован Илић Вујичић, пред крај лета, врелог и црвено расцвјетаног, још док се снагаху, доље у жупама, тешке и пуле руковести зрелог жита. Крупан, сливен као од гвожђа, млад, и не повјерова да ће га нешто друго, сем турске пушке или јагагана, свалити у постелу. Али кад осјети немоћ, тежину и пустош како му лијежу на снагу, заболје га из дубине и грлато јекну:

Бе немах ће оставити главу, по је донесох крај упрета међу жене?...

Оружје му је висило изнад главе, али и у њега као да бјеше упла она бољка, тенка и голема, што је Јовану, четобаши и главосјеку, допијела безмјерну типину, умор, тугу, спору нејуначку смрт. Или се само тако њему чинило, скрханом и разочараном... Жене, снаха му и мајка, редовале су по колиби око сира и млијеска; издалека су проламали чактари, гласкали се чобани и жуборица богата крда. Јутро је изнидало у плашину, свјеже, сочно и спаљно, и пробијајући кроз рупе шибало танким млазевима, кроз дим, по стварима, словима и његовом увелом са јако извијеним пртама лицу. "Ето: ја лежим овђе као мрчина, а лето је, плашина, сунце... Турци без бриге језде друмовима, од оне крда, посе товаре и цјевају отегнуте, жалобитне нјесме. Е, Јолане, Јоване, ће ти дође сућен сат?... " И не бојаше се смрти: гледао јој је безброј пута, смијући се, у очи. Али ће умријети, ископњети као грудa; а желио је да га исијеку пожевима, на друму, док дочекује херцеговачке трговце. И да му крв, узапрела и црвена, истече зачас по прашњиву путу, кроз урвине, камењар, до равница, вода и града дунманскога. Па да му главу, велику и страшну, истакну на бедему и да је облијећу, једино, изјутра, гавранови и жалосни погледи згажене сиротиње. И да рекне неко ријеч:

- Оно је глава хајдука Јована што је живио за рају и умро за њу. Нек јој да Бог широко мјесто у дому своме...

Изненада, тога јутра, спонаде га чудна мисао: да иде у село, код браће; ко зна, можда је и смрт близу па... да му се нађу... "А и Турци су сада око друмова, свећају се, може бити среће да ме пресретну и...", помишљаше Јован с безданом радошћу.

- Коња, коња ми спремајте! – гуну његов глас из полусјене. Он осјети како му нараста нека снага, унутра у души, срцу, - док му кроз тијело теку млаки потоци умора и бољке.

Куд ћеш, јадац? – заусти мајка...

- Ја јадац? Јак сам ја, мајко, као планина, могу ја...

Мезимац сам ти, дала си ми најјаче млијско твоје... Коња, коња! – и он се поче облачити као да ће у сватове. Вртоглавица га тихо спонадаше, али се напреже, припаса оружје, оприје се на цефердар и изађе пред колибу. Сунце му засјени очи, удари га оштар јутарњи ваздух и он затегнура од немоћи.

Помогните ми да се поштем, пропапута и покаја се што је то рекао. Загим, пресрећан што то нико не чу додаде: Пуштите ви, сам ћу ја... – и усједо на вранца лако, скоро немарно.

"Ето, иза тога шумарка, одједном избије, никне мала свјежица, облачак дима и... нема ме више. Још видим, једино, Али-бега Мушовића како му сијева нож и поглед, како ми хвата перчиц у лијеву шаку а десном замахује преко врата... И односи главу хајдука Јована...", сањари Јован. Жарко жељаше да се деси све то. Што прије, што прије. И он слушање, унутра у себи, како се о њему испредају приче, како му о смрти јече гусле, за дугих зимских сједела. Све су очи упрте, укочене, разбољене. А старац, сјед као Дурмитор испреда снажно, из дубине, као да ломи јеле и витке борове. И послије, кад се пјесма заврши, прича се дуго о њему и његовом четовању. Благо тада онима који су му једном сагледали очи, прихватили коња. Око њих ће се начетити младеш и хваљењу, можда измишљању, неће бити краја. Синовцу ће му књаз дати канетанство, снахе ће подрезати косе а сваког Божића, у племену, даваће се његов хаџдар да га пољубе дјеца као часни крст... "А ово, ово," бољно помисли он. Нестаће га,

као да га је упила земља и : само громогласни лелеци и сива, дуга затјевања жена. Причаће се, додуше, у кући, за његова јунаштва. "Али му смрт бјеше женска, поред огња." Неће људи да појме да и он може умријети "од бојје". Не, он је јунак, изабран од Бога и народа, његова крв је рођена да се пролије хаџдарима а не таложи уз огњиште. Велики живот треба да заврши велика смрт, једно без другога не може.

Даши су прогитцали безбојно и уморно. Нешто труло, магловито, одмарало се уз огњиште, избијало у очима, кретњама; јесен и смрт се јавила својим тамним шапугањем. Јован се не дизаше с постеље. Из дана у дан је опадао, мршавио, - свијетле крупне очи тамнеле и увлачиле се дубоко, дубоко. Свијест га је често напуштала и тада је, заборављајући на све, био најсрећнији. Оп, додуше, немаше појма о тој срећи али је опа, подсвјесно, широко цвјетала у његовој нутрини. И кад би се пробудио зажалио би што је тај чудни, збркан сан нестао бестрага. Боловање, споро и тешко бјеше му већ досадило и он жељаше смрт, што прије. Али се нешто, несвјесно, опирало томе, дубоко у њему и спречавало га да, кријући од свих не умори себе глађу, чим било. Само да се не зна. Оно што га је уздржало од тога тихо му допаптаваше: "Буди, Јоване, тврд пред собом као станац... Причекај је отворених очију. То је јуначки. То је јуначније по јој гледати у очи док сијевају и реже ножеви. Људи то неће знат'. Али знаш ти - и доста је..."

Била је недјела. Искупили се око њега и заметнули разговор. Жене служе ракију и исјечено месо, сир и слашину. А Марко Ибров Ђилас, побратим му, шалећи се удара га по рамену:

Еј, побро, гадно ли се улежа... Море зелена је још гора, а у Никшићу буле младе, истакнуте...

Зелена, побратиме, нећу више загазит' кроз њу... додаје Јован гушећи ту шалу немилосно и грубо.

Не лудуј, јадац, ти си још јак, здрав. Пробо те мало планицац, па...

Видим ја моје. А маните то... Но је ли, побратиме, треба ли чојеку одбит' нешто пред смрт?... – сину

оједном, јако и безмерно у Јовану. Људи се згледане, на онда низ токе, оружје оборише поглед у земљу. - Е, хоћу да ме затужи снаха Јелица. Као да сам умро; да виђу шта ће рећ' за мене...

- Не лудуј! Ђе то жива човјека? Мани се, побратиме, боље да зајјевамо опу пашу... Како то... - заграјаше с разних страна.

- Онда: нека ту жалост однесем у гроб...

Марко погледа Јелицу. Она приђе његовој постели, узме му руку и поче. Најприје намјештено, хладно а затим, разбукцуви се неким тајним огњем, све болније, дубље, даље из дна душе. Она се, песнјесно, припремала за Ђенерову смрт и сад су јој све те, тајно проосјећане ријечи, мисли, избиле бујицом у свијести.

А Јован слуша све те разбољене, отегнуте, жалосно захуктаје усклике, раздирање срца, душе и чини му се да су, за њим, проплакале долине, брџа, сироте кућице припете уз камењар и чобанске свирале, у зору, на врховима планина. Нека свијетлост, густа, топла, излива се из тих понорних зајјевања и капље по његовој души. Свуд је тишина, безбојност; ни мисли, ни жеље, ни осећања. Само то запијевање, крваво, свијетло, танано као, у зору, просипање сунца кроз облаке, преко општрих коса. Нижу се, изничу из тих ријечи слике, драге и жељене... Иде он планином, утиба се земља под његовом снагом. Сунце се разиграло за њим као падојено ждријебе и расијава још јаче мор-доламу извезену златом. Пригајено дрјема оружје у пасу, - а џефердар, заматнут, стријеља својим злим оком јутарије небо и орла завитланог у његовој плавети. Затим: бусија крај друма. Срце куца потајним страхом, срећом. Џефердар на образу, једиши брат, друг у тој злобној самоћи. Јовану се чини како му чује, на кундаку, срце пригајено као своје. Понамаља се караван, издалека, из облака прашине. Најприје црвени фесови, изнад тога облачка, као прецвјетало цвијеће из камењара на таласима замућених потока. Затим лице, руке, очи, човјек... Чини му се да том лицу чита све, види као на длану сваку мисао, паду, предосјећај скоре смрти која већ тигра тамним страхом у женама. Прамичак дима с врха

његовог џефердара и -- један Мушовић мање. Испада Јован на друм, сијела му нож десно-лијево. Опколили су га, расијећају му хаљине, руке. Бијесни су успамтјели погледи око њега, не разликује се од блѣска ханџара. Махне он још једном, два пут један блѣсак мање, али је све доцкан, неко га је ударио по тјемени; мрак и крв су му залили очи. Не види, не осјећа ништа, ни бијесан, гвозден блѣсак очију и гвожђа. Крв му отекала низ планину као бујица, преплавила жупе, непокошене диваде, зелена жита; и зашљуснула зашљесњеним таласом градске бедеме. А неки чудни гласови као да рекоше, невидљиви, из мрака:

- Грехота је пролит' таку јуначку крв. А мора се пролит'!

У томе сну је умро, срећан, Јован Илин Вујичић, четобаща и главосјек.

Смрт Илије Марковића

I

У дворишту га дочека мрак, мртвило, неодређеност ствари и модро, једноставно небо са снаком немарно разасутих звезда. Тама, дубока и драга, као да га одвоји тешким застором од свега. Пријатна, топла самоћа, одвојеност, даљина од свих ствари, бића, снова, лагано га испуњаваше. Увлачио се у себе, заборављао на плаховите, хучле страсти и жеље које су, до малопре, пустиле у њему. Ништа га не додириваше ни скутом; ни сјај ни сена, ма од чега, не падаху на њега. Утапање се; са лудом, размахнутом радошћу, у сама себе; иђаше за својим тајним, далеким мислима; не мислећи ни о коме, ни о чему. Само он, само он, у мраку, под модрим, тамним небом, сам, сам, бескрајно сам. И нигде ничега: никаквог трага ствари, лица, мисли, осећања, живота. Једино његово срце, усамљено, лудо разиграо као ждребе на папњаку. Све остало под небом је мртво, можда и не постоји, не дише. И та савршена самоћа и себичност доношаху читаву поплаву тајне, невидљиве среће и снаге. Не марити ни за шта на свету; испунити сваки свој прохтеп, жудњу; одрети се свега да се не би одрекао себе... "И ето", сину му кроз свест, "да ту сад умире човек ја не бих макао ни прстом да га спасем... Да, ни прстом... Увукао бих се у себе и мирно гледао. Шта се то мене тиче? Можда бих се и смејао и био срећан, лудо и бескрајно, што могу доказати свима, свему, себи, да могу живети сам, у себи и без Бога и без Човека!!" И уз те ненадне за њега широко светле мисли, обли га жеља, пламена и силовита, да баш сад пропађе нешто зло, подло, нешто бесконачно прљаво, што би свему око себе бацио у лице. Он жураше, брзо и уздрхтало, за мислима које му ницаху у свести. Заналити кућу, убити човека, жену; много људи, жена, деце, кућа, коња, свега... или, да, махнути руком снажно, из висине и цек нестане света, људи, сунца... "Остани ти, само ти, у бескрајном мраку, под модро залезеним небом. Сам, сам, једино с радошћу, лудом

и безмерном, у себи", дошаптаваше му, из њега, нека запењена, неугасива снага. Све то нарасташе тако брзо, без свести, у његовојнутрини, да Илија Марковић, не налазећи нигде одушке зажеље да се врати назад, у кућу оца Јелене Илић, да их избуди и смејући се, да мршавом и злом Марку Илићу саспе свих седам метака из револвера, у груди. Налажаше довољно оправдања за тај корак: стари га је толико мучио својим подозрењима због ћерке; а и увредио би га, можда ошамарио, кад би га видео у својој кући, доцкап поћу, загрљеног са ћерком. Да, то би био изговор, оправдање пред светом; иначе: он је то учинио ради своје радости, неразумљиве и невидљиве за њих. Но шта он има и да се правда пред ким? Њему се не тиче ни за кога; он би ћутао, ћутао и сладострасно се смејао у дну себе... Тада се ненадно сети да су врата од куће затворена за њим; у сећању му изби, јасно и грубо, шклоцање закључаше браве и тих, мајчи ход Јеленин иза тих врата... "Шта ја чиним ту? Треба ићи". И он се сети молибе Јеленине да прескочи ограду, јер врата на капији звоне при отварању и затварању. "А ту смо", помисли Илија с уживањем, ето, ето га, долази. Шта долази? то, што си мало час жудно желео". Отвори капију, звоно одјекну оштро, прожимајући. Илија заста на отвореним вратима, нестрљиво очекујући да се отккрише прозор Јелениног оца Марка који је био изнад њега; стари ће га препознати, сетити се и... тешко Јелени и целој породици. Али типина се не покрену, кућа као да беше бог зна кад умрла. Тада залупи капију, једак на све и на себе; и на то звоно што није гругнуло, проломило стакла на прозорима, затресло зидове на кући. Опет ослушчу. Опет типина, непомичност, мртвило...

Пту, пту! згади се Илија. Лагано се крете низ улицу. Умор му је, постепено, лукаво, пузио уз тело, протицао кроз удове, срце, свест. Али га она радост самоће не напушташе... "Ето, провео сам неколико часова уз ту девојку и права радост ме обујмила тек кад сам отишао од ње. А оно рапије беше несвесна, затрчана страст... А куд ћу сад?...". И он не знађаше ни пут својих ногу ни мисли. Тело је вукао све теже и уморије, али он не мишљаше на

ту исцрпљеност, неисправанost и не беше му телска. Свеједно, куд било; нигде, тихо прошапута и упути се улицама...

Љубав Илије Марковића према Јелени Илић беше жедна, незарасла страст тридесетогодишњег човека, исцрпеног животоm, хтењима и дугом, неутуљеном бољком у грудима. Она је, најпре, дошла као освежење, ускрснуће и бегство из димљивих кафана и первозних, хладних загрљаја жена које су се продавале. Јелена је била у осамнаестој години и груди су јој, још незреле, послале модре печате његових лудих стезања и грчева. Из патријархалне, паланачки моралне породице, кад је, први пут, осетила неку неминовну, из дна бића изниклу жељу за подавањем, дрхтала је као врбов лист на ветру. Од страшног страха пред непознатим. После, кад је познала страст и дрхтање младог, сочног тела, засмејала се опом лажном, чудном сну о мушком који је, раније, цветао у њој. Мучило је болови у телу и страх да отац и свет не докуче штогод. Ни сама не знајући зашто, свијена на Илијиноm крилу, почела би плакати.

Шта ћу сад! Куд ћу?...

Он би је тихо, благо миловао по коси. Обоје су појимали да је то миловање лажно, наметнуто, без смисла. Али су, уплашени, ћугали и он би, једино, брисао врховима својих тапаних, сувих прстију њене сузе.

Код мене, лудо... Чим положим професорски испит венчаћемо се...

Јелена заборава на све и страшно, устрептано, притисне његове мекс, изболовање длане на своје очи. Он, пад њом, поима како је већ стар и крт за то витко, сочно, младо тело и осећа, на души, дубоку, понорну тугу, пустош, смрт. У очима му ниче нека хладноћа, зима, мртвило и он се, силом, смисли, радује, оживљава у њеној младости... Девеојка је била, као и он, грубо носита, горда, и кад би, говорећи о њеној незрелости, младости, саветовао да је доста миловања, уносила би му пуно, распаљено лице у очи и шапутала:

Не, никад није доста, никад...

Ове вечери му је отворила врата кад су сви поспали у

кући. Пео се, најљубиво, уз добро познате степенице. Испути га мисао: како је он сад допов и како пио, у кући, и не помишља да Илија Марковић, домаћи пријатељ, краде њихов новац, сребрно посуђе, позлаћено кандило пред иконом. Сви они спавају, сањају, а он краде, краде и кикоће им се из мрака, радостац, невидљив... Свуче се, угаси светлост и леже крај Јелене, на мекан дубок кревет. Уз њега се приви мекко, вруће тело, и влажне немирне усне задрхташе на његовим. Чипило му се да се његово коштуначко, суво тело увлачи у њено, ураста; огањ, дрхтање, грч, стресаху га и у костима. Крв Јеленина, помахнитала, разиграна, пробијала се кроз кожу, претакала се у његову и као бичевима шибала му удове. Чуо је како дише, дахће сваки мишић, свака ћелица у њој, лудо, бесвесно, страшно. Дисала је убрзано, тенко, као да се одвајала од животога. И на Илију се препесе, бујицом, тај шамени занос, тренет, сладострасно изгарање; болно и захуктало... Нестаје у њега поимање ма чега. Само два тела (једно можда и није његово!), прилијена срасла, јуре кроз бескрај, давећи се, спаљујући на сопственом жару; ни жеље, ни слика, ни мисли, само то слатко умирање и дрхтање...

- Аа, а! тихо јаукне Јелена, крпећи руке у мраку...

И кад се смире, за тренут, Илија види у својим рукама две топле, нанушене дојке, које само што нису распукле, у првен цвет, од његових стезаја. Тада му све буде обично, једноствено, мртво. Али скрива то осећање, закопава, гуши. Лажно натрен и незасит пољубац, који прилије у њене усне, најечи га, стресе... "Гадно, гадно!" - шапуће у себи...

Мила моја, мила моја..., тела јој.

Занос их обујми снова, трајнији, грубљи; пробуђен насилно, миловањем њених витких бедара, миришљавих сочних груди и свиселог, тиског трбуха. Да би се банализовала једна жена, Илија је то знао, потребно је доживети с њом немогућу, неприродну страст, нерверзију можда; нешто насилно, без треперења нутрине човекове... Кад се све сврши у Илији избије гађење, тако снажно да му се уста искривилише, покушише пред нечим јетким, што задисе... Па онет падање у огањ, немилосно пагоћећи на

све то. И гађење, гађење... Дојке њепе су већ спаруникале, млаке; уста хладна, непомична; у мраку тражи очи које је склопила од умора, језе...

Све је досадно. Цео живот, снови, све...

Да, лукаво дођаје она и тражи нешто чим би, ма како, дала одушка својој хладноћи, замору. Знаш, Иво, тражио ме у тате лекар, овај Михаило... Лудак, је ли?...

Да, - а он зна за наше односе?

Шта знам ја, ја... он ми је рекао да "можда зна нешто", али... Ја му писам обећала ништа, веруј...

Да, да, да... тако мала, још зелена, а тако покварена... Пту! - одуши он...

Шта? Ја, ја... Ти си безочан, с тобом се не може говорити, ти, ти просто лудиш, лудиш..., оспе она...

Ја?... Лудим!, згодно шапну он, уносећи јој се у лице... А, змијо, где сам се спустио?...

Њу ухвати страх, голем, необјашњив, од његових модро усјаних очију, зрчених прса, шкриптуљивог гласа... Кад год је била уз њега, не напуштале је тај страх. Али га она, горда, тврдоглава скривале у дну себе. То беше тајанствен, неодређен, хипотички утицај његове слободне, дивље личности, поносите и усамљене...

Живео сам као скитница, без брата, друга, оца.

Разумеш ли: са женама из јавних кућа, убицама, пијаницама. И... било ми је добро. Сад су ме послали у овај град (то је израдила моја госпођа мајка) да се смирим, укалупим, паћем себи жену. Нашао сам па шта... Жена као све жене... Жена... То беше његова стара, за њу отрцана исповест. Она га смирује, шаптећи се његовом захукталог, расплашеног гласа.

Но, добро, добро... а сад се спреми, уморан си, треба да идеш...

Ја уморан?... Ах, скоро урликну он. И попово насрну на њу, стезући је, крхајући, увијајући; забатао је зубе у њено месо, где стигне, не гледајући. "Шта она мисли? - да ме победи... Ооо!"...

Не, немој ту... Не уједај, познаће се!

И та њена хладна, разумна реч разбесни га још луђе. "Она нази где ће се познати а ја, ја... не знам ништа"...

Силазећи низ степенице, све ниже, у таму, чинило му се да се скида нешто са њега. У дворигу циклу радост у њему: што је сам, без икога, ичега, ослобођен свих мисли, калула, форми уобличења; иде несвесно са собом, кроз себе, у себе - и нигде више.

2

Зору донесе знек радничких чекића у ковачницама на крају вароши. Они као да пробудише Илију Марковића. Она тошпа уснуло, повучено у себе, одлете из њега као радосна лафта. Сунце је већ вируцкало кроз тапак облачак; пси уз обалу реке глодали су кости и ловили прева. Палапка се димила изпад оцветалих воћњака. Тихо закрвављено пролетње јутро пловило је низ сиву, блештаву усретпалу воду... Најпре му покапа на душу сунце, тананим, општрим млазевима. А онда, гомилама, групуће у њу траве, облаци, боје, крикови. Све бацаше своју сеп, лик, на његову душу. Оживљаваше у њему, гушће, злобно и лагано, његову личност, до малочас усамљену, слободну, далеку у бескрају од живота и његових правила. Подмукло, крто псеће глодање костију, тежак тресак ковачких чекића, немирно шапутање ветра и липћа, све то стократно одјекиваше у његовој пугрини. Разрасло се све, мислило, градило жеље, осећања, болове и срећу - а онога његовог тајног је нестајало, нестајало. Илија залуд покуша да заборави на све око себе, повуче се у свој невидљиви угао - он се већ беше додирнуо са људима и стварима и његовог савршено себичног и усамљеног живота нестајаше. Живљаше, једино, све око њега, у њему. А он, Илија Марковић, беше ископнио, нестао под плуском сунца - и то га пламено забоље, беспомоћно, кроз најмању ћелицу тела и душе, до самог корена. Хаотична, многострука пометња живота, хтења, судара, мимоилажења, рушаху се у њему... Ја, ја не могу то издржати... Где сам? Где сам ја? Себе, себе тражим! Где је она радост апсолутне усамљености. Живе они, живи све а ја... ја... не знам... И немоћан пред том фаталном пустоши и разривеношћу Илија је опет тражио, трпио, слачао у себи

све више и више. "Рецимо, рецимо: ова сува је врба жива, њене очи су плаве, модре, црне, црвене. Њене очи, она ме гледа њима... збрка, пометња... не врба, него брдо, планина, хаха, ето онај тамо високи, витки јасен... вода, њена обала, све, све, све..."

Застаде пред отвореним вратима једне ковачнице. Изнутра је дисала врућина, севале варнице, грмио општар, продоран судар гвожђа. Радник, пизак, црн, широко је махао чекићем и ударао по црвено усијаном гвожђу. Бректале му изувујале, чврсте мишице; пиз лице се сливао зној и очи, према пламену, севале љуто и моћно као нековано, усијао гвожђе. Измахивао је вешто и лако као да се играо; левом руком првртанце и помераше гвожђе. Марковић се осећаше толико изможден, разбољен, и физички и дупебно, да осећаше потребу да се напоји печјом спагом, немарношћу према свему. Радник беше једини који му је од сипоћ, био драг. Испуни га љубав према тим усврдљеним мишицама, пренданулом лицу с брадавицом испод левог ока и према гвожђу које се, под ударима, увијало као гума. "Шта све не може учинити овај човек? Небо би скрхао у парампарче једним јединим ударом... А ја? Ја сам развођени, болно осетљиви човек који, који је хтео да се ослободи од форми, од живота..."

Је ли, друже, зашто радиш сам?

Немам друга, рече радник и не погледавши га.

Како немаш?

Тако, немам. Нема на свету људи који би били другови, једно. Сви смо исто, сви људи су исто; али двојица никад нијесу један, они су два... А сви су једно исто; и требају да буду сви једно...

Како то?

Тако... А ви немате посла. Ви сте господи. Добро и то је посао, рећи ћете ви. Али срамни, подли посао... Ви немате ни очију ни руку ни срца; све је то у вас мртво. Ви имате само дугачке, танане сисалке којима сисете, силпете... Радник беше, очигито, расположен да се свађа...

Слажем се, рече Илија... Појми тога човека који је, као и он можда, желео јединство са свим људима а живео сам, мучио се, био злобан и зао... "Ето он и не сања како те

његове речи одзвањају у мени; како ме то јетко подрхтавање брадавице испод левог ока мучи; како сваки његов покрет убија у мени себичност, самоћу, оно *независно далеко ја...* Он и не сања... ето..." Затим се сети: да можда и његово присуство пробада, у самоћи, радника. И он осети љубав, дубоку и светлу, према томе човеку који је својим моћним ударцима проламао зору. "Ко зна, можда људи и несвесно муче људе?"... И Илији сину кроз сећање, као блесак замахнуте косе или сабље, како га је, на студијама, мучио вратар пред једном зградом, зализан и бесо. Никад му није рекао реч, није га ни погледао али га је мучио, умарао, пилио лагано и дубоко... Реши да радника одмах ослободи свога присуства.

Збогом.

Збогом, одговори радник не окрећући главе.

Илија се упути пољима, ван града. Пролет је цветало свуд, траве су се пихале мекно и лагано; жита пушила из модрих увијених цера. Мирис, росан, дубок, свеж, лагано је опшјао. Откад је напустио радника умор га све више свађаваше. Сунце је било већ високо кад седе на земљу. Осети влагу и мекоту траве. "Ја не бих смео да седим, скоро сам залечио туберкулозу... Али шта ме се тиче? Најзад, добро би било видети како се то умире...", помисли он, резигнирано се смешти. Извали се, леђима, на траву. Над њим беше сунчано, бескрајно небо. Негде су певале птице. У житима су дрхтали понци. "Они певају а и не мисле како је мени тешко, како ме памучио живот, људи, мисли. Како сам се скрхао немоћан да се ослободим живота, а немогућ да се подам и његовим и људским калупима, правилима..." Нешто тешко као олово размиљело му се телом и гомилао се у трепавицама. Небо се примицало, бескрајно, беличасто-плаво, и свијало се на његове зенице. "Они певају, певају... А у мени је болна празнина, хаос, хаос, вечан, неизлечив..."

Коначно је нестало и песме и мисли и неба, неизмерно нежног, разливеног пад њим. У сну, кога се никад више није сетио, један радник, велик, тамап; ковао је од печега магловитог, непознатог, тапане, оштре нити које је Илија остављао у депоше. А те га пити, као и невидљиви

шламичци, пекле по целом телу.

За шест дана се пије, сем на тренутак, будио из бесвести. Лекарима констатоване запаљење плућа и повртање цемарио залечене туберкулозе. Седмога дана, на опште чуђење, болесник отвори очи, затражи воде и зашита колико је сати. Прва помисао му беше да је спавао дугим, тешким сном. Надреже се да среди мисли, сећања, али немаше снаге. Иначе: беше му пријатно и угодно на постељи која је мирисала белином и чистоћом.

- Одакле сам дошао овде? Шта је било са мном? упита румени, огољну девојку, у белом, кад уђе да изветри собу.

Ви? Ви сте се сами јавили господину доктору. Управо: вас су донели овде, а да ли сте се јавили ја не знам. Кажу, да сте заспали на влажној земљи и... сад сте ту.

- Све сам ја то знао, рече он наглас, ма да није свесно знао ништа, али је предосећао. А ви сте, сигурно милостива сестра?

Да, мене су одредили да вас чувам. Знате: ни за једног се болесника не одређује специјални чувар али ви сте редак болесник...

Како редак? Од чега ја болујем? упита Илија; и ма да га није никада било страх од болести и смрти, сав претрну.

Ви, ваша је болест честга, најчешћа, али сте ви ретки због... због тога, ви сте, разумете ли, професор; за вас су се заузели професори и ваша госпођа мама.

Шта: зар и она! дрекну он наљућен.

- Да, шта вам је? Умиристе се, молим вас.

- Слушајте, милостива, безочна сестро (ма да ми ви нисте ништа криви), извучите се напоље. Одрах у року од две секунде. Хоћу да будем сам, са самим собом.

Девојка изађе, бојажљиво се осврћући. "Тако ли је то", помисли Илија. "Сад ће, кад чују да сам се "отрезнио", заређати посете. Свакако: мајка, па другови, па... ко зна ко још?... Показаћу им свима, бацићу им истицу, као и блато, нек се зграуу пред њом. Имам снаге за то, сво је, шапуташе стежући у своје истањене, суве прсте песнице... Имао сам ја и рапије снаге, али сам је скривао, или се, врага, и сама скривала. А, сад ће бити то, ћеће, господо моја", злобно добаца пекоме који је био ту крај њега,

можда у њему, крупан, парогушеи, али како се чињање Илији, шитак у путрини као газ. Да, као газ; и он виђаше његов песак, муљ и ситне, светлуцаве као лажно сребро (или мисли онога против кога се борио), рибице... Кроз прозор је утицала пролетња река светлости, мириса и свежег и бистрог ваздуха. Неке мушнице су тихо, радосно зујале, без смисла и реда. "Како су срећне, како су срећне, мишљаше он. Ето: не знају за ред, правила, добро, зло; живе... онако куд их води инстинкт, невидљив, препуштен њему самом и ничему више... А шта ја знам, можда је за њих то правило, калуп, као и ово за мене. Затим му се све то учини глупо, бесмислено: Хм, и муве ће још почети да ме замарају, муче" додаде, смештећи се грко, резигнирано.

Нека потмула, дивља радост лагано га обливаше... У грудима му је испито чепркало, гризло, сјуро и притајено као прв. Али он беше навикао на то, саживио се с њим од раније. Глава му се заносила, тешка и уморна и он знађаше да је не би могао подићи. Руке су му, изболоване, скоро прозирне, лежале на покривачу. Он их посматраше као нешто туђе, далеко, што му је ко зна ко? припио на тело као рукаве. Модре, танање жилице се препрिताху по њима као ливаги, мртви конци. "Хм", прогунђа он и помаче кажицрег... И уз то одмерено, детаљно разгледање руку нарасташе ова чудна, скоро злобна ведрина у њему. Као какво ослобођење, скидање огромног терета и скок из поћи у зору заборавања на све сем на себе. Махнито растрчаша жеља беспела је у њему: да сад, кад је можда и смрт ту, одлије све што га је пекло целога живота. Да раскоча, разгрие путрину и да њима, са њиховим укалупљеним навикама и моралом, заслени очи демономском силином и пожаром. Да, да, да, демонском силином, побуном, вриском који, који ће се разлећи као гвоздени удари радничких чекића у свилепу зору.

"А шта ће то коме користити?", помисли Илија. "Ништа. Никоме. Још ће ме и лудаком прогласити. А ја можда и јесам то... Ја ћу то рећи једноме, двојци и... па шта?... Никоме више и биће доста. Бићу задовољан ја, обузеће ме опет она лижна срећа, она срећа која обузима људе кад пред собом говоре истицу... Ово моје, можда, и није истина.

Можда је најплића лаж. Али ја верујем у њега и - тим је истина... Моје је ослобођење човска, његов слободни, бескрајни живот. "Лаж бескраја", рећи ће људи. "Боља од ваше укалупљене, коначне истине"... Но, врага, шта знам?... демон сам ја, ђаво, рупилац. И да имам снаге (он погледа с болом на своје суве руке), рушио бих зграде, људе, цркве, све... Гхе, не поимају људи да се човек може родити као Бог а умрети као ђаво. Јер: таквим га направе они и њихова култура, закони, границе... Што сам се родио? Или: кад сам се родио зашто сам допео међу људе жеђ за слободом духа, срца, истинкта. За слободом тела, врло често. Да сам бар, да сам без свести, мозга, да сам..."

Он осети нешто тихо, дубоко болно што као сен разли толику бескрајну и тамну тугу по њему. Из очију су му текле сузе. И кад му једна од њих кану на груди Илија се трже. "Шта је то са мном? Ја да плаћем!" Ја да плаћем! гордо мишљаше. Обриса их и мимо обичаја поче, икрипуљивим, испрекиданим гласом певушити неку раскалашну песму.

Волшчарка, не верујући да један човек који се већ дотакао са смрћу може певати, отвори врата и провире. Илија је не примети. Он је и даље певушио, са сузама у очима и безданим попором у гласу.

3

Пред ноћ дође мајка, одевена у црну, танку свилу... Лице јој је било уплашено, увело од старости и страха. Вече, криво и хушно, бацало је по соби густе црвене сенке. Мирис спарног предвечерја оставио је нити својих хаљина, топле и загушљиве.

Нису ми дали да улазим. Ни кад сам дошла из П... на позив господина Петровића... А тако сам желела. Ти си ми прва радост; друго су оно двоје млађих... Ти, Ико... Покојни отац је увек говорио: "Да ми је дочекати да га видим ожењеног не бих жалио"...

- Доста, доста... Причај, мајко, друге ствари. Ја сам болестан, замара ме то..., мрзовољно рече Илија. Ушутра у његовој души, она радост, зелено знобна и тврда,

изшцапсе.

Шта бих причала друго до оно што ме најдубље пече... Да те нисам увредила? запита бојажљиво са сузама које задрхташе у гласу.

Не. А шта мене може увредити. Огуглао сам ја. Чикам ја све људе. Чик ко може!

Нисам ја за тебе "сви људи". Не чикам и мене, тихо додаде она, као налазећи се.

И тебе; и све. Мајка си ми. Добро. Али чикам и тебе. Волео сам те изнад свега. Волим те и сад. Али постраши од те љубави ја сам увек осећао неку даљину, мимоилажење, хладноћу. Да, хладноћу. Ти си, мамице, била врло богата, имала си веза и... ја сам све то обично, подлачки искоришћавао. Новац који си ми слала за књиге и одело ја сам бесидно проконкавао. Отезале су се пијанке, дан и ноћ. Сећам се, једнога јутра, кад се пробудих, пађох писмо од тебе, на столу. Писале га твоје дрхтаве, уморне руке. И све у писму, линија, слова, речи, све сенка, тиха, беживотна. И оно на дну, тапано подвучено "твоја мама" - и она сен, безбојност, тишина. Сећам се: покрио сам лице писмом и плакао, плакао. А папољу је падала киша. Кад је ушла газдарица упита ме зашто су ми очи црвене, подбуле. "Нисам спавао ноћас, рекох, и немарно поцпах писмо у парамнарчад. Ето тако су ме људи и од тебе одвојили, и од свега... Па ми то твоје сладуњавао, сентиментално туговање постало огавно, блутавао, без крви, живота. Не плачи, ето: опет ти! То, то ме убија! Ах! Без сентименталности, цвиљсња! Али то за тебе није сентиментално, то је за тебе стварност, живот, само ти. Разумем. Лепо. Али зашто је то тако. Може ли постојати мајка без тога; може ли она волети сипа а да он не осећа ни величину ни дубину те љубави. Јер, кад то не би осећао, не би га пекле узане, суве дужности. И о мајци би имао стваран појам, као што имају људи који јој нису синови. Дајте истину, без форми, граница... Престани већ једном! Не прожимај ме! Ох, Господе, Господе, постојиш ли? Ја сам немилосрдан према њој, према једној, пречистој..."

Илија Марковић се био зацетио у свом говору и даље га је водио у огњу, без везе и смисла. Одједном, приметивши

да је већ дошло и да је светлост упалена, као пресечен, заћуга. Радио се самога себе и, под покривачем, игнорисао је, од јада, парозе, своје тело. Иначе, на лицу му се читаше камена хладнокривост и у очима леден, стаклен сјај. Мајка је непрестано плакала, више и не купећи сузе у белу, меку мараму. Оне су се сливале низ лице, у крило, па њене бледе, уздрхтале руке.

Мили мој, Ико, зар више не волиш мамичу? А ја сам похитала, ох, ох...

Он је ћутао. Одједном, изби њему у свести чудна, зла мисао, да се открије пред мајком. Поимао је њену доброту, пегому и безмерну. Њена љубав, оледујући се у његовој цутрини крај његове демонске злобе, страховито га сагоревање. Он не могаше трпети више ту лаж, маску и поче ситним, заједљивим гласом:

- Ти ме волиш, а? А знаш ли ко сам ја? Најподлији син од Адама до мене. Слушај и - нећеш ме волети кад ме појмиш. Било ми је 14 година. Код нас је становала, сећаш ли се? твоја сирота сестричица. Једнога дана песта твога новчаника са већом сумом новца. Да, твога, дебелог, масног новчаника који се двапут преклапао. Имао је три преграде. У једној крупни новац у другој ситнина а у трећој - одликовање твога мужа, мога оца... Био је то неки бео, скупоцен крет са црвеним каменом... Новчаник пронађох ја, под њеном главом. Дирали смо је, вређали. Ја и песмицу саставих:

*Ко украде љазну кесу
красији виши' не сме.
Ко украде љуну кесу
он ће јошине дое...*

Зашто се није бунила, противила? Што није урликала до неба, убила ме?... Она је само ћутала, скривала се и плакала. Ја бих је пронапао и певао јој песмицу. Једнога дана она обли, сузама и пољупцима, твоје руке. Ја сам певао. Она притрча да ме пољуби али је ја одбих смејући се и певајући. Ти се развика на мене. Она се загрцну. А ја сам певао смејући се. Смејући се. Сутрадан је покушила своје ствари и побегла позвано куд... Мамице, знаш ли ко је украо новчаник? Твој син Илија, твој Ика... Било ми је 17

година... Причао је, с особитим уживањем, своје помисли, жеље, мржњу према мајци, свађу коју је лажу проузроковао између ње и њене сестре. Затим подлости на студијама: о другу којему је без узрока скоро око истерао, о девојци, у предграђу, болесној и тужној, која је родила сина и - убила се. Сан му је, мутан, загунљив, легао па очи. То, управо, и не беше сан него оловац, хладан умор који му је избијао по челу у леденим каплицама зноја. Светлост као да се тихо утрнула. Још је, једино, задржао, у склопљеним очима, њеп блиставорумен колут. Несвесно, уморно је напуцао: - Да, мајко, то сам ја. Сад ме не волиш? Тако ми је драго. Ја писам човек, ја сам ђаво; мене је мучило све људско, срачунато, разумно, ограничено. И да бих га се ослободио: постао сам блудник, пијаница, бојдија док сам снаге имао. Али ме оно мучило све више и више. Све више и више. Случај је хтео да не postanем убица. А да људи нису били са тим формулама, законима ја бих био добар, можда, врло добар. Ја бих био, - да ја бих... Овако: ја сам... ја сам... Најзад је заспао или је, пригњечен умором, ућутао, без свести. Уста су му била запењена злобом и несрећеним мислима. Мајка га уви у јорган. Са сећањем је дотаде исто осећање као кад га је повијала док је био мали.

- Спавај, слатко моје мало, спавај..., и убриса тужне, исплакане очи.

4

Јелена Илић дође, на његову жељу да је види. Седе крај њега хладна и ћутљива. Он се загледао у једну тачку на тавану. И та се тачка стално несразмерно ширила, надимала, мењала боју.

Дошла сам, излажући се великој неприлици. Сачувај боже да дозна свет и отац...

- Онда ниси требала доћи. Или не, ако си дошла. Звао сам те једино ради тога: да ти кажем да сам те варао. Желео је да с њом сврши брзо, не замарајући се. Зато је и не гледаше. Говорио је хладно, без узбуђења, злобе, заноса.

Њу то и не изненади, најпре, толико. Појми као неку

хладну, киселу шалу. А затим кад јој забоде свој тврд, упечатљив поглед у срце, преиспрати се и нешто хладно, страшно, пузаше јој се уз цело тело.

- Како то?

- Не питај! Тако: ја те не бих узео за жену. Служила си ми једино као потреба. Ја ћу умрети, видим то, зато сам те звао. Треба о сваком човеку, пре него умре, да бар његови ближњи знају истину. Ово моје је подло, али је тако. Завео сам те и - ништа више.

Како ништа више? проломи Јелена са жестином. Знаш ли да сам те волела, ти си први мушкарац, први човек кога сам... и коме сам се дала, тихо додаде.

Коме си се дала, рече и он тихо као она. А зашто ми то говоримо тихо. Форме, форме, то избија из тебе... Ипак: једино ти морам признати: ти си најпопоснија жена коју сам видео... беше му врло гадно: да она сад, кад је у узбуђењу, зашосу, има и даље појма о стиду, страху да свет не дозна за њихов однос и - говори тихо, да се не чује. Зажеље да врисне, загрми и каже свету, небу, свему, да је с Јеленом Илић "живео као са својом женом", али се уздржа и окрете њој: Да, горда, поносита моја девојчице! Ја те писам хтео узети. Сад иди, рекао сам све. Пардон: хвала ти за оних неколико часака болне страсти, додаде цивиички на крају.

То је разљути изнад свега. У њој се разбуди притајена, бедна звер.

- Ниптаријо! Подлаче! Пту, пту!... А Илија осећање неку радост, задовољство што се, ето, неко нашао да му, најзад плује у лице. Јелена се хитро диже и пође вратима.

- Слупај, мала, зовну је. И кад се усплахирена, бесна, окрете он додаде: Удај се за твога звекана, малограђанина... доктора. Биће ти добро. И... моћи ћеш га изневеравати сваког другог дана...

- Не треба ми твојих блутових савета, отиђу она и изађе нацолје залупивши врата. Кад оста сама, на врху степеница, у њој наста пометња, збрка. Речи, мисли и његов језовит, зао поглед лепрштаху око ње, у њој, свуд. Зидови су се угибали а под њихао. Стуб о који се опирала преврћао се као од гуме. "Он ће умрети. Ја сам га волела. Ја га, можда, и сада волим. Он ће умрети..." Она беше тредутно,

заборавила на увреде и поимаше, једино, смрт која се примицала испрешлетала у његовим речима, погледу, мислима. Затим: жалост за нечим светлим, великим што се дробило у њој. И, на крају увређени, изиграше понос, понижење, пад. "Ето: сад би се могла и исплакати кад нико не види", севну јој у глави. Али тајанствено и магловито нишање ствари, мисли, не саме, понесе је собом. И она се, без вриска и свести, сруши на под.

5

Пре подне дође професор Љубо Петровић, једини човек с којим је Илија, за шест месеца живота у пананци, којекако општио. Пре тога, око 10 часова, њега наклукане горким, белим пилулама, а мало пред Петровићев долазак допесу му млаку, разводиљиву супу. На столицу коју му ставише прско груди не беше ничега сем кашике и тањира. Илија је лагано еркао, дувајући из навике пару које скоро и не беше. Танани, љигави конци неког зеља висили су о кашници. С њих су падале капи на покривач. "Ко ли је брао ово зеље! Ко ли га је залевао? Где, кад? Какве је имао руке, очи, дуну? И пга је сањао тада?, поче Илија да размишља. Хм, можда није ни сањао да ће га јести неки човек пар часова пред своју смрт? Пред смрт, да, да, да, пред смрт. Јер ја ћу умрети, то је јасно као дан. Свестан сам тога..." И зачудо, он не осећање никакву особиту тугу, жалост, страх. Напротив: мишљање о смрти као о нечему обичном, свакидањем, што ће доћи код њега у посету и с тим ће се он можда посвадити, наљутити га. "А то је прилично смешно наљутити смрт, Хахаха, хахаха", смејаше се Илија као луд. У свести му беше појам о смрти уклесан јасно као у камену; али унутра у невидљивој подвесној дубини његова бића не беше о њој ни помисли и за то пије патио. Иначе: Смејао се и даље, нервозно, с болесним уживањем.

- Чему, чему тако, драги пријатељу? трже га Петровић одмерено улазећи својим сигним, хитрим корацима.

- Смрти, драги мој пријатељу, одговори Илија не задржавајући смех. Затим му покретом показа да му скине

столицу са груди. Али се Љубо ушепртљи као да пије имао руку. Илија га презрео: Да, то је тачно: ти се плашиш болести. Није ни пала: туберкулоза! Пет милиона (ти си професор математике – знаш с колико се нула то пише) бачила у једном испљувку! Три пут кад илунем: број ће премалити становништво Југославије! А кад Петровић подиже столицу Илија додаде: колико те жртве коштало док си то учишио? Реци искрено, де, де...

- Ти увек стару, заједљиву песму... Ја најбох из школе па кажем: "Дај да га видим кад ће већ једном да нас удостоји своје посете. Ајде море устај! Залежао си се, мрцу један"...

Илија се никад не могао уздржати павали смеха који би га немилосно обузимао кад би Љубо говорио. Ситан, чаврљав, цвркултљив као врабац, разрок, недантан до цинизма, уливао је, ипаче, страх целој школи. Баџи су били најмирнији на његовим часовима ма да их пије записивао (зато су обилато "пуцале слабе"! Професори, несвесно и скривено, дрхтали су пред његовом тачношћу. У ствари: он је био благ и шаљив и, скоро би се рекло, сањар.

Но, ипак си добро учишио што си дошао. Драги мој пријатељу, како ти кажеш. А шта све има у школи? Но махнимо то... Чудно, збиља, како сам ја био професор. Нисам имао у себи никаквог поимања дужности, позива. Ја сам – бити професор – схватио као умивати руке свако јутро прљавом водом. Толико је то било невезано са мном, далеко од мене? Кажем ти: тако далеко да се писам ни сећао да сам наставник. А ви? Ви сте сви уредни, савесни; мрзели сте то, мрзели сте мене. Ви сте, чини ми се, престали бити људи, ви сте као и судије и скоро сви други, само аутомати, вршиоци дужности. У вама се изгубио човек, онакав какав је у битности, ви сте се претопили у професију. То је можда и добро кад се има у виду да *бити ма и најмање човек* значи неутешно патити. То је добар али кукавап заклон према човеку који је у вама а кога ви не видите. А ја? Ја сам био разголићен, раскривен до бесиђа и животињства; живео сам својим животом (боље: покупао да живим – али ми је било немогуће међу људима). Да, ја сам знао, и у тој разбукталој патњи (баш у њој и, можда, због ње) да сам жив. А ви не знате. У вама

живи професор, судија, књижевник често – али не човек, али не човек...

Нешто га је стезало, кочило у удовима. И хладно, тврдо, грко, застајало му у грлу. Најзад се, с потмулим треском, размисело по целом телу, као жмарци. И саме речи, чињаше му се, излеташу тврде, тешке као каменице, смрзнуте њим. Осећање тиху дрхтавицу и језу. Али не обраћаше пажњу на све то. Желео је, једно, да се цео изговори, расне у речи, крикове, урлике, псовке, илчувања и да га тако нестане...

Остави се тога, човече божји. Какио је то зло и љутња ушло у тебе? Мани се, умири, просто, просто...

Просто: неморал! Упаде Илија.

- Да, скоро тако нешто, осмехну се Љубо.

Тако нешто, кажеш. Слушај, Љубо, ти си тачан, моралан, поштељ, ја писам све то. Па опет смо, зар не, исто. Само ти ниси са свим тим формама (јер ти си то примио као наметнуту, одређену формулу а не као истицу!) ниси жив а ја јесам. Ето: у томе је сва ствар. А исто смо: јер смо људи, или смо рођени да будемо то... Ти ниси жив, ниси, викну Илија увредљиво.

- Како писам? Шта ти мислиш? Ја мислим, осећам, волим људе, израђујем омладину... Хе, брајко, пије то како ти схваташ: форма, форма, форма! поче, већ увређено, Петровић.

"Навукао сам га на расправљање", помисли Илија. И сети се како он, до ове помисли, није свесно ни мислио да увлачи у расправу, сад му, међутим, беше јасно да је несвесно, врло нешто и подмукло, то извео. И беше му драго, скоро сутонски топло, милокрвно и тихо па души.

- Ти израђујеш будуће људе, себе! скоро урликну он. Све ти то чиниш по сопственом убеђењу. Лажеш, лажеш, пријатељу! То убеђење пије твоје. Оно је толико свачије да већ није ничије, да је мртво. Ти израђујеш! Ви израђујете! Говорите им о хришћанству, мудрости, поштењу које сте извадили из књига а не из живота! Пљујем ја на све то, гадим се свега!... Ви израђујете! А ја бих, да сам на вашем месту, додаде злобно – тихо, радио много поштељивијим носом: ја бих рушио... Рушио, рушио!

загрме с изненадном снагом из његова грла. Рушити! Рушити! Рушење је највеће изграђивање. Све што дође под руку, све! Нема данас ствари коју не бих здружио, да могу, у прах! Ни камен на камени! Све изнова! Људе, мисли, жене, друштво, етику!... Пту, пту, пту!...

Да, ти би срушио, додаде мукло изазивачки Љубо, а на чему би изградио? Дед, дед, рецај...

На чему? На самом рушењу. Или ни на чему. Ја и не мислим на чему бих, главно је да бих срушио; остало није важно.

— Е кад не знаш на чему би подигао пово — не руши. Боље овако — него никако...

— Не руши... А ти ваши практични мозгови што мере последице! Јетко додаде он покушавајући да се окрене зиду. Али немаше снаге; нешто му је бучно клокотало у грудима. Полако, гушећи као густ дим, цело му се уз грло; одатле се, у ковитлацу, разлетало на очи, свест, мисли, у крвавој, пијањој игри, са стварима, с издуженим, магловитим Љубовим ликом, с мрљом на покривачу, пред његовим очима. Тежак бол капаше огњем по његовим слушима; спаљиваше ту сваку пиг снаге, живота; уврћиваше се као сврдао у место, живце, кости. Ну, крај свега бола, изнад њега љућаше га уплашен, избуљен поглед Љубов. Ма да му на очи падаше мрак он би, кад би пронао његов талас, за трен, видео то издужено, суво лице и разгорачен, избезумљен поглед. "Шта му је, дођавола?" искрсну му у свести. Али немаше времена ни снаге да расече то нитање: мрак је долазио, густ, тврд, тежак и надао на све... "Рушити, рушити", шапуташе несвесно као да му то скоро безгласно шапуташе доносаше спас, светлост, снагу. "Рушити, рушити...". А у грудима је клокотало, кључало као у казану. Најзад му на уста куљну нешто огужно, густо. Крв, са задњом капљицом свести, прели преко његових модро уздрхталих усана на бело јастук. Најзад глава прекрсну и крв истицаше не заустављена ничим. Кроз тело му проструја нешто жуто, млако, скоро сладострасно. Прсти се забодоше у покривач и ту осташе неколико тренутака, лудо згрчени, окамењени. Најзад се опустише као мртва крила. Оно

страсно, драго и болно струјање није пролазило. И не постојаше ништа друго у његовој свести која за трен поново оживе. Затим нешта свега; једино крв шапуташе на грчевито скамењеним успама.

— Помоћ, помоћ! Доктора овамо! Хеј! Брже, брже, брже! узмува се Љубо Петровић. Помисли да треба да му искрене главу да крв не би истицала. Али се сети туберкулозе. Страх га дотаче. Ипак: он му издиже главу белу, мраморну, понтрцану кашима крпи и целу осењену, заласкеним, празним погледом полусклопљених очију... Кроз врата утрчаше гомилом...

— Јадни мој пријатељу, додате Љубо жалосно и тихо...

Деси се, ипак, нешто неочекивано. Илија се освести неколико минута пред смрт. Није доимао скоро никакву мисао. Распознавао је, додуше, свакога, али се не сећаше ничега; а и немаше воље за то. Пред неким чудним, невидљивим страхом, хваташе се за ситнице; као да је хтео, несвесно, да се спасе, побегне пред нечим. Лекар је имао право, друго... (Он се не сећаше ни бројева даље, а и не напрезаше да се сети)... дугме на белом мантилу окрњело с леве стране; на прегачи кревета изнад његове главе једна издужен, црн испљувак муве; горе, у ваздуху, лети једна мува, лако без шума. Илија, иначе, не чујаше ништа... Страх голем и сив изби одједном и окамени се на свему. На лицима, стварима, испљувку муве. И сви се повијаху, дрхтаху пред њим. И, и... ситни златни крстић на прној хаљини (кад виде крстић Илија примети мајку!) његове мајке. Он немаше времена да мисли. Страх је био ту, увлачио се, владао, на све полагао своју тенку, тајанственицу руку. Илија осети како је и у њему, таман и широк као попоћно небо. Заклопи очи да му га не виде они... ко -- он не знађаше... неко, свако. Напреже се да исцеди макар једну кап плувачке да је баца нечему у... у... (где он се не сећаше више) али немаше снаге за то. Напор заста као прикован у грло и ту се скамени... Немоћ, заупшљива, црна, дође после свега. Уни у се сваку мисао, жељу, трзај. И тајанствено, тихо рашири безбројно, неухватљиво ничим крило...

Смрт је долазила крушним, невидљивим корацима.

Божији кириџија

Јутро је испловило иза брда, бело, осмехнуто, пиороким таласима. Стари Јован Марковић је спремао, пред кућом, коња, тихо и топло му тепајући:

Данас, доро, нећу ја с тобом. Иде, снаго, Иван... А, а?... И кад му је пригетгао поцруке, намакао узду, потапша га по сањима, уживајући у њиховој заобљеној пуноћи. Животиња, мирна, питома, једва покрену уши. Очи, крупне, тамне, блистале су неким ведрим, светлим немиром. "Млад је, помисли Јован, ономлани сам га купио. Како му свијетле очи: жив је, јак, а миран као јагње." Па му, ци сам не знајући зашто, приви главу уз груди и провуче своје тврде, дебеле прсте кроз гриву. Коњ се трже, отресе главом и фркну кроз широке, танане поздрве.

Види ти њега, не да ци да га помилујем, рече Јован, гуњајући, тобоже љутито. И он, присећајући се печега, узе зобницу, увуче се у кошар и пануни је кукурузом. Понито је уни објеси је о самар и викну сина: -- Иване, јеси ли готов? -- и са тим речима он појми да је из неког сна, топлог и далеког, истканог од несвесног, драгог шапутања с животињом, откинут, убачен у стварност, живот.

Младић се помоли на вратима. Витак, снажан, црномањаст. У руди је држао торбу са храном а другом наменитане покриво, пову црногорску капу. Допирала од њега нека свежшпа, снага, млада и сочна; и старом Јовану Марковићу се учине да пред њим не стоји његов син Иван него... него витак и зелен јасен са шанине.

По'итај, имаћеш се кад кивђурит', рече му благо се шалећи; затим, озбиљно, строго: -- Чунај путника, па себе и коња. Госпођа је то што ћеш је данас отпрагит. Немој да гине за своје паре и да је не придржиш кад 'оће да сјаше ил' узјаше. Не дај коњу да пије знојав и уморап а, за себе и сам знаш? Итај како коњ 'оће а не како би лећеле твоје ноге, лаке ка' у срндаћа...

Младић немарно узе узде, пребаци их коњу преко главе

и лако усесе на њега. Затим га окрете низа село, касом, подбадајући га и ребрећи. Лијева рука, издигнута, као да беше срећом залепришана у зраку.

Чувај ствари које ти да госпођа да се не погубе, моорел! вину Јован за њим. А обузимаше га потмула срећа, гледајући Ивана како се држи на коњу, немарно и лако као да земљом ходи. "Неће бити такога кириџије... (људи који радс с коњима преносећи путнике и робу из места у места)... у три круга. И оца ће пребацити. Погледај га..." А младић певаше ону тиху, разливену кириџијску песму:

Еј, Митровице скоро начињена.

Шћо си њако, јадна пошавнила?

И са том болном песмом, радосно расутом из леве, замахнуте руке младићеве, старца поли неизмеран слан среће, игре, сећања. "Хој, хој, Митровице!..." Певао је он ту песму још за турскога времена; певао је његов отац, дед, бог, зна ко. Певао је поћу, на месечини, путујући далеким, маглом и типичном завејаним друмовима. Ходи коњ, лагано, просто мили, увит под товаром. А он, и сам уморап, испретуцап, утапа у ту дугу, отегнуту јадиковку, свој вапај, крик; и па души му је нешто ведро, осмехнуто; и, опет закрвављено, мрко: "Он је кириџија, кириџија..." Стари се сетно целог живота. Тешко му је било, најпре, кад га је отац, ороћуо и болестан као и он сад, послао па незнате путове. После се навикао, утопио у тај живот вечног лутања и тврдох коњака. Па му, дружећи се са свакојаким људима, пустахијама, хаџијама и боговима, омилио сваки човек! и он је видео у сваком човеку само човека, брата, па после богаташа, зликовца и милосрдника. И с том великом типичном и неизмерно али невидљивом снагом трпљења. Јован је загазио у старост кад смиреност и доброта долазе и сами од себе. Зебао је пред једним: да му син није као он. Избијала је у Ивану нека махпита, бесна страст, људљивост, које не могаше зауставити колико бујицу. То се најјаче испољило (тада се старцу и утесало страхом у душу) једнога дана док су секли дебели храст изнад куће. Младић, једак што дрво не пада, просто сикташе једом и снагом пред којом се, ето, није нешто повило. И старац разумедо: ако дрво одмах не папе

младић ће се издробити од жештине.

Лакше јадан... усуди се да шапне.

— Шта лакше? обрециу се младић. Вијек би провело ту кад би га ти твојски кљуцао. И сишни, громовити ударци скрхаше храст за неколико тренутака. Иван баши секиру, брехнући од умора, и леже на увело, меко лицеће и траву, загледао у тамно, тврдо јесење небо. Затим се, трже, устаде и загледа снажно у оца:

Никад ти, бабо, не би могао учињет' ништа велико.

Тих, мртав си ти за то. И добар одвише.

Вече је тамним ноћоцима отекло из небеске дубине низ планину, брда, урвине у село. Рика говеди, звонак трепет чактара и изгубљен блек оваца, тихо силапињаваху. Мир се увлачио, лаган и мек, у све ствари. У широке, тамне лугове крај воде и одцветале воћњаке уза село. Јован је чекао, седећи пред вратима, да се помоли Иван. Нека сумња, потмула и тајна, ширила му се са срца по целој телу и дупи. Клизвила, тајанствена, уз њега, хладна, зловна, невидљива. "Шта ми је? Десиће се нешто. Ех, кад се остара, поћетиња се"... И он се поново предаде спу; како ће он радити код куће, на пиви и ливади, чувати краве и подајати телад, а Иван киријати с коњем. Ожениће га, да им и кућа процвјета чистоћом, миром и богатством. Па ће и унучад изродити; синчића са црним Ивановим косама и очима, а кћер са... Бат коња се чу, оздо, уза сокак. И неки разговор, истрзао и плах. "Иван", помисли старац, "води некога на конак", и утрча у кућу да упали лампу. То беше мала, уска кућа са једном собом, на спрату и шталом за коња испод ње. Светлост га шињу по очима и он се усугумара, скоро ништа не видећи, да среди штогод по соби. Затим истрча пред кућу да прихвати коња и дочека госта.

Иван помагане жени, "госпођи", да се скипе с коња...

Старца као да проже нешто, најпре, хладно и врхато, а затим усијано, широко разбукталим пожаром. Он је препознао: била је то куварица из жандармериске станице коју је Иван јутрос отпратио. Чуда су се причала о њој: како је дошла из далека свијета, похварена и зла; и како је муж одагнао од себе; селаци су је виђали како се, беспна, махнута и бесплидна, поднашита хрве с докоцим жандарима,

на ледиши наред села. И данас су је требали отпратити, да се не зграњава народ. Јован, ипак, — дубоко у себи опрости сину; ко зна каква ју је нужда догнала на конак под његов сиротињски кров? Има несрећних и болних које и не видимо и не слутимо а којима треба, ако ништа, пружити шаку љубави и милости. Он распреди коња а Иван одведе жену у кућу. Кад стари, излазећи из избе хтеде да уђе на врата син га пресрете, дрхтаво ухвати за раме и поведе у мрак. "Шта ли је то, господе Боже?" помисли старац, прешлашпо тегурајући. Неки страх, голем и хладан, од нечега непознатог, што ће се зачас десити, сурва се на њега. "Господе Боже, господе Боже," шапуташе он инстинктивно.

— Ја ћу да узмем ову жену. Сјутра идем с њом у свијет, да радим, да отворимо механу... Да будем богат, силан...

Шта?...

— Ја ћу узети ову жену. Идем с њом да се обогатим да... говораше младић одлучно и снажно.

— Шта? Шта? забезекну се старац. Да узмени једну, једну... али му недостајаше реч... и да оставиш оца... Ох, ох!...

— Па добро; ти ћеш доћи доцније, кад будемо имали...

А ко ће киријати? Ко ће киријати? пресече га старац.

Хахаха, осмехну се грчевито младић, киријати! Старо је и мртво то за мене, не могу ја...

Уђоше, затим, у кућу. Старац се прибра пред улазом и, кад отвори врата, светлост му заблесну вид. Нешто згрчело, љуго као челик и тврдо као олово, наваливаше му се на душу. Али се ипак силом, љубазно осмехну.

— Добро дошла... госпођо!... и пружи јој незграпно руку.

— Како си, стари? рече жена, окрсећући се преко рамена и пружајући му руку с којом је дотад преметала нешто по коферу...

Јован се сети да треба да спреми вечеру. Иван беше и сам много заузет око куфера. Поше се на таван, с улањеним лучем; одреза задњи комад сувога мяса и држећи га међу коленима, поче га ситити. Затим извади кришку тврдога, пресољеног сира и скорчаног кукурузног хлеба и све то стави на широк, дрвен круг. За сво време

док то спремане онај терет, мрачан, тежак и голем, све више га притискаше... Ето, он је сањао, желео, падао се, живео од тога сна. А сад? И шта још? С једном гадном женом ће га син напустити, оставити да труне као пањ у зеленој, дубокој шуми. Осећање песку гадну, дубоку мржњу према тој жени. Нешто што га никад није обузимало. Одузела му је живог, срећу и нешто изнад тога: сан о срећи и животу. Не мишљаше Јован ништа: једино у њему, далеко, подземно, хукташе та злобна мржња с модро отвореним очима. Она га мамљаше, лукава, тајанствено и у пој и иза ње као да постојаше она срећа, радост, милост, тако дуго спевана... "Убити је, убити", сишу му у глави. И кад та мисао, дубоко из корена душе, мрачног, невидљивог и несвесног, проби зраком у његову свест, Јован је поче гушити. "Не, не, не", шапуташе он, блед, модрих, хладно укочених усана, стављајући круг с јелом пред Ивана и жену.

Ето: што се задесило и што је Бог дао, рече старац, скидајући капу и кресећи се.

Жена премери јело, па Јована и опет јело. Затим разви повине, извади друга јела, пенићена и чудна, и стави их на круг, пошто пре тога разастрије чисту мараму. Јели су сви троје: жена скоро халацљиво; с видном радошћу гладнога, Иван полако, размисљајући нешто. Јовану беху залешена уста и он не осећаше ни глад ни жеђ него горко, пусто, па души. И то беше све друго утопило у себе, и ствари и мисли и жеље, уништило; једино живљаше оно, пустошећи и спаљујући болом у његову путрину.

Једи, рече му жена. Јован обори поглед пред њеним, шлахим, дрским и тврдим и поче јести. "Греба да једем", мишљаше он, да им не кварим вечеру, а сваки му залагај, као песажвакац, застајаше у грлу.

Гледајући беле, меке женине руке како хитро премешу јела Јован се сети оне своје несвесне жеље да је убије. Згрози се: како је могао и помислити тако што. "Та она је, ето, жива; једе, ради, дише, гледа. А ја? Ух! ух! Како то: убити некога који је жив. Човјек може убити само нешто што је мртво. А ја?" И ни сам не знајући како и одакле у њему изби, као супчан извор, неко благо, милокрвно

осећање према тим рукама, тој жени, сину; према свему; ништа не остаје ништа то осећање, милостио и тихо, не баца своју светлу сен... "Ох, ох", шапуташе Јован, благо разбољен њим... Затим покупи мрве са крила, прекрсти се и устаде.

Ја идем понас, да ви не сметам. Спавајте сами.

Куда ћеш? упита га Иван, немајући снаге да га погледа. Он је осећао ту доброту, топлину очеву, разумео је за трен. Али нешто из њега, задржа га чврстим рукама да му се не открије, отвори – и он не каза више ни речи, ни уздаха.

Код компија ћу ја. Спавајте ви. Лаку ви ноћ!

У мраку напипа коња, пригрли га и провуче му руку кроз гриву нежно и дрхтаво. Сузе му потекоше потоком, саме од себе.

Добри мој доро, добри мој доро, прошапта он. Живогиња, зачуђена, преста да једе и поче чепати главу о Јована. Чињело се старцу да чује како јој бије срце, тече крв, блистају очи, затошљене сузама као и његове. И како се његова туга, вечна и безмерна, препела на коња, у мраку. Он је не види, не зна, али она је ту у том телу, младом и моћном: у том витком, снажном врату, уплетена у масну длаку његове гриве... Коњ се стресе и фркну а Јован одгурнут, насмехну се кроз сузе.

Види ти поганца, не да ни да се нашалим с њим...

Узео је паручје сламе, сложио га у јасле и легао на њега. Више главе му је коњ, целе ноћи, грицкао нешто, као да је хтео да га тим успава. Али залуд: очи беху широко отворене у мрак са осмехом и сузама залешеним у дубици.

То се десило највредијег и најтужнијег лета у моме живогу, кад је небо било пешљаво, усијано као челик од жеге, а земља, посна, сува, испуцалих дланова и материнских груди од жуди за канљом кише. Као да не беше живих бића; него све, људи, крда на планинама и бикови на рудишама, у сутоц, лиспате липе по гајевима и витко јасене по странама и ова наша папаћена, зла и отровног млека мајчица земља, све претворило у паћеничко, пусто око и бездану и ванијућу молитву згрчених руку: кише, кише... Али је небо гледало немилосно; тврдо, вечно, недокучиво, злобно осмехнуто у својој усијаној дубини. И тај осмех, врео, лут, зао, цедио се пожаром, из дана у дан, све љуће и огњевитије... Умукне воденице, пресахнуше потоци и бик жалосно, сухо рикну на пролтанку. И мој отац и сви селаци заборавише и Бога да моле...

Они су дошли издалека, с облаком прапине, с пет-шест коња и жена и чопором дивље, прљаве деце. Чергаша. Људи без своје топле њиве, куће и дуга; људи без завичаја и Бога; људи без свога неба и његових облака, орлова и ласта. Чергаша... Наместили су своје черге испод нанних њива, па једној ледини до реке. И ту као да су се дуго свађали својим дивљим, злим језиком. Онда дођоше двојица, један дуг, сув, несобријан и младолик и други тежак, паливен, сведених већа, неспробојних груди и светлих, закрвављених очију. Дадонше им котлове да прекадајину и кад им мој отац пошрети да не краду кукуруз, дежмекасти, крути, махну руком преко грла:

— Да ме сечеш где сам најтањи ако и струк фали. На твоје имање и на наш образ смо пали...

— А има ли код вас жена што гагају? запитах кришом дугајлију.

— Има, дођи, господине, све ће ти кажу, и он се преви, као преклињући преда мном.

Провукох се иза жита и уђох међу черге.

Која од вас гага? Али добро, да не лаже, знаћу ја ако превари, почех ја правећи се важап...

Ја сам дошао из гимназије, кући на село, о феријама. Био сам у осамнаестој години; у доба кад људи, пошто су сазнали понешто и осетили се мушкарцима који зревају, верују, гордо, у своје знање, снагу, моћ. У ствари, ја писам имао ништа до врелу, пезајажљиву младост, људу, страсну, плаху, која ме носи и витла и данас...

Жена мршава, општра, дојећи дете из мрке, празне дојке, рече:

— Сали, придржи дете...

— Не, рекох ја, гледајући у полусјени девојку која је чистила лук, тек ми Сали прича.

— Али је ова девојка, господине, рече жена, која јој је очито била мајка.

Ако. Баш зато. Она неће умети да лаже...

Тада прогоспорише неколико реченица својим чудним језиком.

Ходи, зовну ме Сали и пође преда мном лаким, витким кораком босих, љувких и хитрих ногу. Била је висока, танка у пасу као шиљика и дрхтала је при сваком крету, уобљеним куковима и раменима. Седосмо иза черге. Она узме мој длан, зашара прстом по њему и испод темких као мртва крила, свилено дугих трепавица, диже на ме своје очи...

Мече троне нешто тајно, огњевито, без краја и дна. Као да се бескрајно усијано, дубоко илинско небо сручи на мене. Био сам ошинут, пометен, без свести. У том погледу, тамном и врелом, не беше толико лепоте колико ногајног, дивљег пламена страсти, младости и сочног тела, набујалог, истакнутог...

Па добро, Сали, шта видиш на моме длану?...

Она се смејала својим гаравим, широким и здравим смехом. Испод тамно-првених, напупелих усана блистали су глатки, снажни зуби...

— Види ти се, господине, голема срећа... поче она. Али ја је писам чуо. Ја сам само видео то тамно, пуцокриво лице, падојено животом, младошћу, бескрајним скитањем и

патњом. И цео живот те лепе, цигански лепе девојке, осу ми се, полако, у свести. Зар су ове очи виделе толико крајева, туђих и пустих, и nigде нису нашле одмора? Зар су ове витке ноге, ноге младе срце, прошле, гоњене животом за хлебом, толико прашљивих путева? И зар ово тело, гинко, младо, не леже никад на топло и мeko поћиште? У Сали сам видео читав један народ шапаћен, презрен, прогоњен од Бога, ђавола, човека. Народ гладан, поносит и вепг; народ без своје земље и неба над њом... И кад Сали сврши гатање, ја остах још на земљи.

– Сали, Сали, хоћеш ли да ти дам класова, много класова? викнух за њом, сетивши се, одједном, да бих је могао нечим помоћи.

Она пође за мном. Ја набрах читаво царучје кукурузних класова, који тек беху стасали за печење. Она беше, међутим, убрала жут, још мален и тек процвао сунцокретов цвет и загледа га на груди. Изнад тога цвета је цветао њен осмех, врео, таман и љубак...

– Сали, ти си лепа... Свиђаш ми се..., и ја је привукох, за руку, к себи.

Али се она отрже, дохвати класове и хитро побеже.

Сали, Сали, дођи доведи, даћу ти још много класова!... Издалека се окренула и махнула ми главом. И цветали, жарки сунцокрет и њен осмех...

И ма да се томе нисам надао, Сали дође пред поћ. Сутоп је расипао своју таму и мир, са немирним звездама у висини и разболешим цркутом пошца у пољима. Дадох јој класова и привукох је себи. Отимала се, држећи у једној руци класове а другом се опирући о моје груди.

Видеће ме отац...

Ко ти је отац, Сали?

Она ми каза да је снажни и дебели Циганин што је био код моје куће њен отац, а ономе другоме, дугајлији, даће је за жену кроз годину дана.

– Па волиш ли га много, Сали?

Како? Код нас то нема. Код нас би отац убио кад би знао... Ко ме даду, тога и да волиш и све...

Расгали смо се, тужно, али топло. Рекла је да дође опет. Ближећи се кући чуо сам где мој отац, брижан, виче:

– Неће папути ни кап. Не носи они облак кишу, не...

Тада смо се сви бојали од њега. Као луд би се размахао по кући, псовао, клео, претио. И гледали смо да му угодно, да не пробудимо бес у њему.

– Па нек неће, нек не пане ни кап. Шта је боље од твоје приче? викнух ја, ни сам не знам зашто, изазивачки.

Он погледа, мукло, срдито и, за чудо, не рече ништа.

Отишао сам у колибину близу куће и легао да спанам. Али ни сенке од спа. Сали је била у мени, хитра, лака, пламена; несрећна, гладна, потиштена. Жуборила с мојом крвљу, жарко и помамно ми се кикоћући...

Ја и Сали смо се виђали сваке вечери. Волели смо се лудо, махнито као дивљаци. Она, плаха, заборављајући шта је све може снаћи, дивљачки је чупала моје косе, ушпићући у њих прсте. Тело јој је мирисало на лето и сунце, очврело од бескрајних скитања; дојке па зреле јагоде; осмех на пламено разбуктане сунцокрете. Враћао сам се, увече, од ријеке, из вирова, где ме преко дан, на песку, пекло сунце. Оно ми је ушло у крв, текло њом, пустошећи немилосно све. Чекала ме Сали, у кукурузима, топлија и немилоснија у страсти, од сунца. Она се, први пут у животу, осетила слободном и разбуктала се као пожар, лена, млада, увек нова. Јер велика, чиста страст је увек нова и њеној светлости нема дна ни конца... Подгризла ме, тренутно сумња: да ме Сали не воли због класова... Лудост! Она их није више узимала. Она ме волела; то знам данас сигурније него икад. Дана, кад је Сали, Бог зна на којој ледини под чергом, и кад доји, можда, као онда њена мајка, из увеле, сухе дојке какво прљаво дете... Па ипак, ја је патерах, једне вечери да их узме. Нисам ни помислио да крадем њиву свога оца, једино благо летине. Ја сам хтео да покажем Сали да је волим и мислим на њу. Ми, ипаче, и не мишљасмо ништа друго. Јер љубав је нешто друго од размисљања куд води, где је њен пут и како ће се завршити...

Ујутру мој отац обиђе њиве и развика се као луд:

– Безочна габелска [1] багра! Све ми одијенге. Неће више, ћераћу ја њих да им се стрва не зна! И он, цесујући,

оде чергама.

Кад се врати отуд, ја му приђох:

— Ја сам им давао класова. Грехота је, гладна су им деца..., говорио сам плашљиво му гледајући у очи. Да признам истину нисам смео ни мислити. Убио би ме на месту а, затим, нема веће срамоте за породицу него се, рецимо, заљубити у Циганку. Цигали, додуше, тај презир враћају обилатно нама и ми смо за њих мртви, безживоти ljudi.

Отац ме погледа више збуњено него срдито. У томе пабуситом, на изглед немилостивом човеку, патнички прираслом за земљу и њене јаде, изби, нагло, осећање правде, истине, поштења:

— Што ми не рече, прије, Боге те носекао? Нападох праве - здраве људе, и похита да им објасни ствар...

Причала је стара, добродушна вечито уваљена у брашно и уздахе комплика Илинка мојој мајци:

— Испребијао ју је отац, онај дебели, кратки, зли, те му очи горе ка' ђавола... На коња су је бацили ка' врећу, испретуцану, модру ка' чивит... Како се кршнички бију ти проклети Габелји!...

Разумео сам све, као да је страховита светлост, крволочна и језива, све обасјала, у мени, до дна. Отац Салин је знао да је она доносила класове. Мислио је да их је крада; красти није срамота код њих. Али се није смела виђати са мном, узимати, као девојка, класове од туђиња... Потрчах на пут, решен да их стигнем, да отмам Сали и доведем је код куће мог оца. Нек каже шта хоће, нек ме отера, претуче...

Али они беху већ отишли. И не оставише, на видiku, ни облачак прашице и дечије цике.

Сали, Сали, памних немоћно. А сунце је немилоспо некло... Сали, где си, куд ћеш?...

Те вечери се наоблачи. Чуо сам, из колибице, где отац благосиља:

— Није доцкап ако и сад удари. Спасиће кукурузе и стоку. А добро ће бити и отавама... Велик си и милостив Боже!..., и радост, топла и тиха, певала му је у гласу.

Радост мајке-земље и сељака, робова њених; гладних, тужних, жельних кише, добра и милости...

Киша поче, кап по кап, да добује по крову. Одјекивала је болом и пустоши у мојој души... Падала је, плуском, радосно жуборећи. Отац се радовао у кући... За то време ја сам неутешно плакао, у безданом, вечном мраку који је зјачио у мени и око мене...

...Никад више не видех гараву лепотицу Сали. Девојку којој нису дали да воли и живи; патницу увек гладну хлеба, страсти, одмора и миловања. Али је тражим и данас. И с болом загледам у очи сваке жене, тражећи њу. Бојим се, нећу је срести никад више...

Паномсва

[1] Подругљив израз, за цигане чергање, у Црној Гори.

Стриц умире

(Мистична и мрачна виђења једнога детињства)

Другу Николи-Пуњи Попичићу

Стриц је лежао у углу собе, међу густо наслаганим сенама подлевног умора, жеге и танке, свилене мреже, која му је чувала лице од комараца. Из тих сена, млаких и разводњених, избијао је његов зелено-усијан поглед, жив и тврд као зажарен челик. Стегнута, испијена уста испод седих, густих бркова, давала су целом лицу неки напрегнут, болан израз. Рукe уморно, мртво бачене низ покривач, сивале су као откинути, бели цветови са модрим жилицама, у већењу... Иначе, он не говораше ни речи. А и кад би је казао, била је то, већином, или закривљена клетва, псовка према кћерима које су га напустиле или немарно тражење воде, лекова, чаја. Не могао се одредити, одједном, шта је савало у томе човеку. Данас, кад се сетим свега, поимам да га је нешто велико подризало, што онда нисам разумео. Он је лежао од ране коју је пре много година добио у свађи с неким младићем. Велика, широка, бледомодра рупа на грудима стално је гнојила и, кад није могла бити залечена, сјединила се с трудобољом, која је тако гадно и злобно изоптрила сваки његов крет, поглед, грчевит осмех. У нашој породици су били сви неизлечиве свађалице. То је, у осталих племена, и извикало нашу крв као отровану, злу. Непознат је случај, у нашој кући, да су браћа била заједно после 20. године. Али, кад би когод са стране, ма и најдаљем рођаку, бацио и саму сенку преко лица, ми смо гинули. Тако је мој стриц био рањен због случајне, грке речи: да сви Биласи туку жене, нију и картају се. И сад је, мога стрица, старог и изажетог, типитало да га је убило "једно песето": донело му спору смрт, - а, онад свега - он неће бити освећен, јер није оставио, иза себе, мушке деце...

Искрено није волео ни мога брата. Кћери су га, јетког и набуситог, отерале од себе, и, одвојен од свих, болесна дугалица и свађалица, дошао је код нас, немоћан ма за

што, да умре.

Никад ми није било мило ни на чијему огњишту да испустим дуну. И да ми неко, прије тога, да залогаш. Ни рођени брат..., често је говорио, јетко се мрштели. То не беше, у њему, ни себичност ни тврдичлук. Него безмеран, тајанствен страх да, ма где, не буде сувишан. - Кад бих знао, да сам сувишан Богу и људима, ја бих хтео да ме нестане, некако, и за њега и за њих. Само, је ли то могуће?

И, можда зато што је у мени, једино, видио бојацију, тужног, усамљеног и гордог, неизмерно ме волео. А ја, који у своме детињству немах ничега светлог (чињило ми се тада да ме и сама мајка мрзи!), био сам поносит због те, једине (сем бабе која је била мртва) љубави. Некако тајновито и чудно изливао се на мене његова нежност, ретка за све остало, и ја осећах да сам само ја рођен да му донесем велику, последњу радост. А с тим бројаше, напоредо у мени, осећање љубави, дужности и неке, можда тврде и сујетне милости.

Умрла је наша кућа, ако нешто од њега не буде... - говорио је моме оцу. - Ја сам, постижен и срећан, обарао очи, ма да сам знао да ме неће ни погледати. Мој брат не беше, зачудо, љубоморан на ту титулу. Њега су, уосталом, волели у кући сви као прву породичну радост, и он је био гордо убеђен да у њему виде, сви сем стрица, нешто ретко, велико. Ја нисам знао, одређено, шта је то ретко и велико, мислио сам: онај од нас који хоће да буде то, треба да руши, руши све што му дође под руку. А ако треба да нали, убија, лоче крв. И тада се у мојој запаљеној глави разбуктавао сан о моме хајдучком животу, крвожедном и страшном, који би надманио причу о нашем пређи Марку Махнитоме и о... о стрицу. Тада сам се сећао једне очеве приче. Моме стрицу, после ране, требао је да извади лекар два ребра. У народу је развијено веровање да кога лекари једном опију изгуби 6 година живота. Тако: мој стриц је хтео операцију без опијума. Присуствовао је, из радозналости, и неки професор. Кад је настало свирско, грубо стругање ребара, мој се отац једва одржао, исцеђен и помућен на ногама. Професор је пао као ствар, а стриц је споро, трудно исцедио осмех и рекао:

Макните ту женетину, да се не прецемаже!...

То је, с мишљу о стрицу, искресавало у мојој свести.

Стружу ми кости, ребра, кидају прсте, руке; сви се опесвешћују, грозје, премиру од језе и поодређеног страха, а ја се смејем, смејем. И само то кикотање болу и кукавним људима и глухо, језовито пререзавање костију - ништа се више не чује и пеће чути док је мене на овом малодушном, уплашеном свету...

Неколико недеља пред смрт зажеле да сам ја крај њега. Да ме види постранце, да осећа како дишем крај њега и мислим само о њему. Једино ме пуштао увече да легнем и заспем раније, да би ме ујутру, с првим трагом зоре, пробудио његово сухо, раздрто кањљање.

Узми грану да ме браниш од мува..., - заноседио би ми он. И ја, ма да знађах да му не требам ради тога (мрежа му је била, увек, над главом), ишао сам да одломим зелену липову грану са широким лишћем, седао му крај главе и махао, махао. Преско дана би браћа, старији Алекса и млађи Миливоје, ишли у игру: да беру лешњаке, ловје жабе и купају се по плавим, дубоким вировима. Ја сам највише волео то купање, кад ме обузимао потајни страх да ме не умами тампа дубина и славолубива жеља да покажем брату како смем заронити где и он и паћи, на дну, камен који ми баца. После тога ми је најдраже било убијати змије, по локвама, оштрим, дугачким гвођђем насађеним на мотку. И ма да према њима не осеђах неку мржњу, обузимала ме драж рушења, уништавања чега било. Да, радост рушења, не убијања, јер ја, кад ту не беше старији брат, рушах млађему колибе од камења. Сећам се да сам једном лудо желео да разрупим целу планину над папном кућом и да остане једино безмерна, сива равнина. Та равнина не треба никоме, ничему; да срушим и њу и - шта да остане? - то ме се не тицаше. Ја бих и њу срушио, кад бих могао, макар не остало ничега, макар и то ништа било уништено. Главно је рушити, рушити, не мислећи, па се и не створило ништа... Змије сам, још живе, бацао на мравињак и, гледајући како мрави потоком увиру у њихове ране, згадило ми се њихово пречијање. Као бесан, узимао

сам прут и ударао по змији и мравима, ударао, ударао. После тога би ме обузела нека пежла, топла и дубока болољивост. Узимао сам змију, још живу, односио је патраг у бару и остајао, сатима, пад њом чекајући да оживи. Сутра сам почињао изнова. Болело ме споро издисање животиња, али је требало над браћом која су ме одстраљивала, блистати нечим великим, ретким. И, док су они гледали то са страхом и гађењем, смешио сам се гордо и хладнокрвно. После сам тихо, у самоћи, шлакао, пе знајући због чега.

Осећао сам, папољу, узвитлап пламен лета. Слутио немирно леприпање крила и светле, топле вирове. Тако беше много, папољу, радости, поодређене, тајанствене и лепршаве. А овде, у соби, млаке, мртве сенке и досадно зујање мува. И сад ми је у сећању једна велика мува, модрозлатних крила, која ми је доседала на отребогине по ногама и рукама; и баи кад сам био лукаво спремљен да је лупцем руком, она је одлетела. Знаи: писам је убио; и данас жалим то. Толико ме памучила и толико се тај демон осветољубивости, био размахнуо у мојој души. "Да, мислио сам ја, ако нећеш да будем мањи од трупа прашине пред људима, мораш бити ђаво. Велики ђаво као стриц, као преци, као горски хајдуди из очевих прича и песама"... Оморина је пагопила сан на очи, несавладљив, онован, и стриц би их склапао тихо, споро. Мени се чинило да ме види и кроз склопљене капке и да се један злобап, зелен трак погледа просијава између трепавица. Желео сам да одем, лагано откришем врата; па да се разлегим, као луд, по ливади, осећајући једино млак удар ветра у лице и видећи, над собом, недохваћено, бескрајно насмешено небо као у сну. И та жеља нарасташе у мени безмерно, немилице као поноћни мрак или јутарње светло. Ја је гутах (још тада сам се научио да најдраже ствари давим у себи!), цагло, дивљачки и продужавах махати граном, живље и преданије. Стриц, доиста, није спавао. Можда је хтео, подлачки, да ме испроба: волим ли га, хоћу ли побећи у игру, радост и папустити њега. И, кад је видео обрнуто, дечачки се зарадовао, обгрлио ме рукама и легао на своје разболене, кошчате груди, умотане у завоје.

Ти ме полиш? А?

Волим...

Он је нешто премишљао, опрезно и дуго. А ја, ја сам тако желео да одем. Будио се у мени дечији нагон радости, игре, сулудог и бесциљног кликтања према ветру, птицама, закрвављеним вечерњим облацима. Ипак, савлађивах се изнова, плаћисе се да у његовим очима не будем као Бећо (тако смо од милости звали старијег брата) и не молах га да ме пусти. "Хе, ако хоћеш да... да стриц верује у тебе, мораш издржати, са смехом, стругање костију, а не ово..." А зашто ми је требало да стриц верује у мене? Цело детињство ми је било мрачно, језовито, сањано у самоћи. Нисам осећао тошлоту љубави, загрљаја, тенања. Отац је био у ропству, после на служби по далеким градовима; мајка је пазила, већином, млађега брата, и ја сам био -- заборављен. Изгледало ми је као да сам прирастао, природно се целој кући, и желео сам да побегнем, куд било, само да ме не носе као чир, као нешто сувишно и неприродно. Стриц, са својом љубављу, допсе у моју душу неки мистичан, мрачан страх; веровање у чуда, вештице, ђаволе, вампире. Тако, понекад чинило ми се да је стриц новампирени, давши предак, крвопија и главосек; и да му је рана на грудима од глогова коца. А испод грла му је неко хитро провукао пожем и отворио широку, црну рану, из које кува крв, крв. О, крв! Како сам се плашио крви, оне исте коју су ми дечаци, у тучама, отварали каменицама и пожевима. Као поћ, кривава и хучна, да ми је слазила на очи, и ја сам дрхтао, премирао од непознатог, тајанственог плашења. А тај немирни, тајни дрхтај не примећиваше нико, ни стриц...

-- Ти знаш да је мене убио један човек... Он је побегао у туђу земљу и неће се вратити, поче истиха стриц, унирући у мене тешку тврду светлост својих зена... Он се неће вратити више, а ја ћу умрети неосвећен. Један Ђилас, и то бап ја, неће бити освешћен... Ти ћеш ме осветити? Хоћеш ли? Реци!, -- и он ме гледаше тако упитно убедљиво да ја осетих голем страх, нешто незнано велико, што ми се пуже као змија уз тело и душу.

-- Хоћу, хоћу, кушем ти се!, -- викнух као ван себе и падох,

нагло, преко његових груди. Он јекну од бола, али ме ипак грчевито вритеже уза се. "То ли га пече", -- помислих ја. Затим ми се осуше, низом, кроз спест, сазнања да ми је стриц рекао нешто велико, што не би рекао, можда, ни моме оцу; да ме је држао толико дуго уза се само да би ме опчињило, завео, -- шта ли? А то ми опчињавање беше прло драго, ма да сам га се неодређено плашио као вампира. Затим: игре, радости и без мере, беху настале одједном и не занимаху ме у том трену. Глупости, шта ме се тиче за њих! Ту, под мојом главом, искипи нечија груд као неподмазана кола, дрхти жељом за осветом једно срце и -- то је све. Предати се тој жеђи за осветом, живети у њој, запосити се њом до смрти и мимо ње, ако се може... А, изнад свега ме драгало сазнање да стриц не види у мени дете, него озбиљног, одраслог човека, који може све разумети. Збиља: најтеже ми је падало, у детињству, кад су се опходили према мени као детету, незрелом и неразумном. Зашто људи, мислио сам, гледају у деци дсцу? Кад ја могу, ето, да појмим, разумем све као они, а можда и више. Разумео сам тада стрица и дрхтао сам, плачући, од неког нутринског поимања његова бића, разбољеног и намученог.

-- Осветићу те, осветићу, осветићу!, понављао сам као у грчу, не дижући главе.

А кад ме стриц, најзад, немарно одгурну, видех на његову лицу, утесан као у камени, самозадовољан осмех. Све ми поста гадно, труло и, одједном, осетих тек сад, задах гноја, трулежи са његових груди. "Ја се ето, као жртвујем за њега, а он се смеши задовољно, лично, уза то срећан, заборављајући и да сам жив!"... осетих ја нешто слично томе. "Пту, пту! Колико себичности, личнога, ох, ох!" Стриц и не гледаше на мене. На његову лицу је и даље стражарио онај осмех саможивости, безмерног мучног радовања и среће. Појмим, тајном путрином, колико је тај човек гадан, зао, куд ме води његово тајанствено, злобно биће. На убиство! Ако, ја се ни крајичком дупе не одрекох заклетве. А беше ми гадно, болно спето и жељах да се истолим, нестанем као колут дима, дубоко згађен и разочаран.

Сутрадан је стриц, тестаментом, одредио мене за јединог наследника. Имање, које је било у некретности, беше позамашно, и отац се радовао. Тада сам видео да нико, ни отац, не зна шта се десило између мене и стрица, и, још више, оно гађење према њему слагаше своје сенке у мојој нутрини...

Да сам, мислим данас, тада остао код куће и да ме нису послали у школу, постао бих велика свађалица, можда права кривошија. Овако: у мени је погинуо један хајдук, човек од чије би сенке и погледа дрхтао цео крај. Свесно, мозгом, ја не признајем то. Тхе, ја сам образован човек, интелектуалац, паметан, научен итд. Али ми се чини, понекад, да ме, дубоко у нутрини, подвесело, подгриза црв, завет према стрицу...

С дана у дан ми је било досађије и теже. Почео сам мржавити, и сан ми је био истрзан, мучан, са капљицама крви и искрпеног, самозадовољног стричевог осмеха. Не беше више у мени неке жарке и ведре жеље за игром. То је била, више, као телесна потреба да се кренем, већ једном, из укоченог положаја и да се размахнем, леђином, плах, као ветар или зрака сушца. Сада сам био, коначно, затворен у себе, без икога и ичега. Стриц ми је био све одвратнији, али га нисам мрзео. Шта знам, можда сам га и волео, али ми је био гадан, гадап до бесвести. Инак, дане сам проводио уз њега, машући зеленом граном изнад његове велике, кошчате, увеле главе. Он је, у задње време, био још ћутљивији и тиши; једино му поглед, до саме смрти, задржа оно модро, тврдо, самозадовољно блистање. То његово ћутање још је више доносило тајан мрак и очај на моју душу. Радости не беше, нигде, ни за кашлицу или врх од игле. Не бех љубоморан на браћу и њихове радосне игре, и кад ми рекоше да су мој вир засипали камењем, одрезах равнодушно:

— Шта се то мене тиче? Засипајте!

— Ми смо твога вола били, цео дан, пртовима и кршима.

Ако... Он није мој... Та тамна равнодушност ме заболела, стрессе, али она беше неминовна и непролазна, и ја јој се предадох без отпора. Уврте се у мене као врх усијана ножа,

спаљујући, парајући и сами сен случајне ведрине и мира...

Не знам зашто сам био пред кућом. Ћутао сам са рукама у прелим, сукненим панталонама, осутих на дну погавица, изнад члапака. Сутоп се ушлацио између брда, падајући, с модрог пеба, тишином, на све ствари. Говеда су рикала, радосно, по утрини. Не сећам се шта сам мислио. Само сам предосећао нешто незнано, велико, што ће изменити цео мој живот. То предосећање, додуше, не беше одређено и јасно у мени, али је постојало живо, тврдо утесано у души... Мајка ме зовну ушаташено:

— Трчи, зови Бећа, стриц вам умире...

Шта?...

— Стриц умире! Трчи!

“Стриц умире, стриц умире!”, понових, механички у себи и потрчах леђином, између говеда. Разиграо, бесан скоро, осетих махиту радост телета, падојеног, које су пустили на ливаду. Трчао сам све луђе и брже, а радост, ненадна, изишче бујицом у мојој души. “Стриц умире, стриц умире”... доношаху ми те речи неко ослобођење, скидање лапаца, излет из тешког гвозденог калуца. “Сад ћу смети и да се играм по цео дан”, осетих ја пламену жељу за игром. “И пећу махати више граном изнад његове главе... Играти се, играти... Стриц умире...” Као одваљено небо да се, својом ведрином, сруши у мене. Голико беше безмерна, луда, бесвесна моја радост. Као да сам за трен, престао бити човек, биће, и постао она, радост, срећа, широка и светла разлетео се рудином између крава, јунади и вечерњих сенки. Чињаше ми се да је та радост дошла ненадно, вечна, и да јој нема краја ни после смрти ни иза пеба. Ослобођење од калуца, окова, поћи и широк, безмерац, пијан залет у сунце, тошлогу, бескрај.

Замисли, стриц умире!, рекох брату, задихан, са радошћу у погледу, смешку, кретњама.

— Шта, стриц умире? А ти се тако радујеш! Стид те било! - рече брат и отрча кући.

Те речи, хладне и прекорне, одзвонише мрачном празнином у мени. “Збиља, ја се радујем... Како је то гадно! Брат има право! Не смем се радовати, да, не смем...” Као да ископље на илинском сунцу, она радост се изгуби

Хајдук Марко се жени

пекуд. А место ње празнина, пустош, туга и неко убитачно осећање смрти, умирања (то осећање смрти ме није напустило ни до данас). "Не смем се радовати никад више, никад више. Стриц умире, стриц умире..."

"Како је брат, и не мислећи, једном речју скрхао радост у мени", мипљах ја, а она ми се радост чињаше далека, давна, још пре мога рођења, у бабиним причама. Празнина, тама, безнадна туга, беху, међутим, близу, на самоме срцу, и ја их могах, кад год зажелим, опипати прстима... Пођох, најзад, ногу пред ногу, као скрхан, ни сам не знајући куд.

Ноћ је долазила, и ја загазих у њу, као гуја у густ шибљак, скривајући се ни сам не знајући од чега. Ујутру су ме нашли на трави, заспалог; с лицем према земљи, а рукама раширених као на крсту... Мора да су ми, и у души, биле широко, безмерно распете две руке: кајао сам се због случајне, велике радости кад је стриц умирао. Највеће, скоро једине радости из мога детињства. То кајање ме научило да и сада одбољујем, стоструко, сваку, ма и случајну, незнатну срећу и ведрину. Јер: људи се не смеју радовати...

Срео га је Јован Илин Грујић и забадајући палчеве у појас, уздахну жалосно и дубоко.

И ти се, Марко, ожени...

Е, шта ћеш, Јоване, сам сам, инокосан, па ме нагнаше браћа и мајка. Најстарији сам, дошао ми ред, а женске главе немамо у кући, поче Марко, обарајући поглед, да се правда.

Ако, ако, рече Јован и потамање му у дубоким, дивљим зеницама. – Само нијеси више за нас и чету пашу. Треба кућу да пазим, земљу да орем, а не...

– Па ја могу и ожењен ићи с вама! – шпану Марко.

– Не можеш, гријех је да оставиш младу удовицу иза себе... – Па му окрепу своја широка плећа и витак, лак, држећи танак и дуг џефердар у руци, Јован се упути низа село.

Остаде Марко следајући за њим, пушта, празна погледа и тек кад Јованова снажна и лака прилика нестане, размахну жалосно и широко рукама.

– Ох, леле мени до Бога, шта учиних?...

И би му све јасно. Као да груну сунце у дубоки мрак и осветли све... Родио се да носи пушку, нож; да прелази планине, скрива се по гудурама и води чете на Турке; да жалбе сиротиње и раје пролеме болом његову душу. Па да се да цео народу, раји, крв своју за њу да пролије. Хеј, ни тело његово да није његово, него њено, руке, очи, срце. Да дише за њу а она да га, кријући од силника, ушлиће у ганутљиве звуке гусала. Сад ће орати њиве, чувати кућу, пазити децу, жену, мајку. Смириће се лагано његова хајдучка крв, махнита и млада, и док буде орао бразде и косио ливаде сећаће се само како је било некад. А опи, Јован Илин, Илија Буканов, Милија Марков и многи, одлазиће у чету, доносити главе и догонити крда оваца и говеда. Остаће сам Марко Ђилас, као један непокопани цвст у пољани, да оре, оре и коси до старости, – док му се

не роди син који ће га у кући заменили. Но тада ће бити доцкап. Старост и умор ће му се увући подмукло као лонџов у кости и крв; неће му више бити лако ноге да претрчи планине, ни руке да витла ханџаром, а око бистро, мирно кад прислози џефердар уз образ у спучи му прх с грудима каквога бега никшићског. Биће заборављен под планином, где је целога века носио, надгледао кућу и стоку... А мислио је хајдук Марко кад се женио: да неће потуриги пушку и нож пре него своју главу, да ће и даље хајдуковати и сећи главе а то само доводи мајци и браћи одмену. Сад, међутим, рече му Јован Грујичић и још многи из села, да је грех да му остаје невеста млада код куће, да копни, чезне, док он чету води. И да једнога дана, кад му скину главу са рамена остане иза њега удовица, млада као кап, свежа, пеначета. Зачудо, тај крволок и главосек, бојао се тога греха и сваког греха уопште, више од смрти... Хајдучки жипот, вечито клање с Турцима по граници која никад није била омеђена, створили су један специјалан морал, поимање добра и зла, Бога и човека...

Из села одлегну пушка и поклич: то се окупљаху хајдуци да у чету иду. Проломи тај пуцањ у њему стару жељу за четовањем, одлаше кроз његову дуну стократно и болно. Али са тим пуцњем као да се роди, из бола који га обузимаше, једна мисао, светла, драга, једина, као труп спасена.

Радоване, Радоване, викну он брата који је тесао пепио пред кућом. — трчи, седлај оба коња, брзо!

Радован се диже, лењо, полако, а Марко, улазећи у кућу викну:

— Хитај! Шта си се укочио, мрцу један?

Затим заста насред куће и крупац, широк, жив као да је испуни неком големом снагом. Мајка му је разтртала огњиште, а снаха јој, руку уваљених у тесто, месила хлеб.

Слушај ти, рече он невести кратко и одсечно као да је резао пожем, устај, спреми се да идеш.

Куд ће, сине?, једва се усуди мајка да упита.

Ја знам. Нек хита, нема се кад.

Невеста се устумара до кући, мајка Маркова јој помагаше да се спреми. Нису смеле да кажу ни речи, јер је

Марко био домаћин и глава куће... Ишао је Марко сам испред куће, нестриљиво, уздхтао и одлучан.

“Јуче се свадба растурила. Још код ње легао нијесам. Вратићу им је невину и чисту као што су је и довели. А за мене је гора, нож и крв. Смрди ми жена, задиме на мртвило, талог, трулеж. Улежао бих се, умртвио од тога задаха”...

Брат је извео коње, ушпанен, збуњен, блед.

— Изнеси ми оружје, нареди Марко.

Радован отрча и донесе ханџар у срми копан, џефердар везен тачаном сребрном жицом, фишклије, две мале пунке и један кратак пож. Пред њим су ишле мајка и невеста.

Појаша је на коња, рече Марко Радовану. — А ти, ђевојко, поздравии оца и реци му да ти ништа рђаво не знам. Да си добра као даш добар у годиши, радна као мрав и понгтена као цвијет. Само нисам ја за тебе, хајдук сам, пуштахија. Не родих се да кућу кућим и водим бригу око рала и огњишта.

Марко, сине, је си ли полудио. Куку овој горској кукавици дапас на задовијек!... закука мајка бусајући се у прса.

Невеста је плакала, кријући лице у шаке и у мараму.

— Води је њеној кући, одреза Марко Радовану.

Беше му тешко. Болело га је запевање мајке, плашљива, перечена туга брата и ронац невесте која се други дан по удаји враћа дому. Али му пламтијаше крв, жеља за друговима који су већ одмакли кроз планину. Појаха коња, снажно га опину и отугње низ друм.

Пролазило дрвеће, зачуђени људи, плотови; затим потоци, увале, дубраве. “Стићи ћу их, знам ће су. Још мало, па нећу смјети на коњу, мораћу гором, цјепике... стићи ћу их, стићи...”

Коњ је бректао, заплењен, уморан. Марко га одјаха, затури му узду на јабуку седла и врати га патраг.

’Ајд, богате, дома!

Затим се прерами џефердару и потрча кроз шуму. Запахну га снажац, толико знаш мирис дубраве; запљуснуло му очи, душу, небо, кроз грање. Обузела га

махната радост слободе, јунаштво. Пробудио се у њему главосек крвопија, осветник раје.

“Стићи ћу их... Знам, биће они код Никчевих извора”... Зацевао је. Ни сам не знајући шта. Па се после смејао на мисао да ће га хајдуци дирати и рећи: да за мало не баца пушку а узме жену.

Тим смехом и силовитом радошћу који се шираху у њему као да одлегаше цела планина моћно, бескрајно, до неба.

Студент Миле млекација

Сваког јутра се дизао рано, док су још гореле сијалице изнад прљавих уличица у предграђу, кривих, разривених и задимљених у јутарњој измаглици. Растањивала се, полако, ноћ и небо, над градом, изнад непомичних димњака, кровова и кубета, почело да руди топло, голубасто. Хладноћа се увлачила у тело, крв, удове и прсти на руци која је држала канту с млеком, кочили се прозебли, модри. Вукао се промрзао, уморан, сатрвен, улицама, од капије до капије, од дворишта до дворишта. Излазиле старице, суве, крезубе, поспане, зевајући и жмиркајући пружале суд у који им је требало налити млеко. Служавке, румене од зоре и младости, брижне, ћутљиве и трпеливе. После, у једном стану на углу, неки мршав, болестан брачни пар је дуго водио свађу ко ће изићи да прими млеко. Најпре се Миле том мувању под јорганом, у мрачној ниској собици, смејао од свега срца. Муж је упорно, промукло доказивао да није дужност ниједног мужа под небом – да прима млеко од млекација, а жена, општро, ништаво и брзо као писаћа машина, причала о својој болести, малокрвности и његовој неосетљивости; најзад – што се лично ње тиче она може и да не пије млеко. Тада би муж устао, промолио необријану, мамурну главу кроз прозор и мршаву, кошчату и длакаву руку са зеленом пољом.

Сићли пола литра..., рекао би он грубо, зевајући.

Јово, Јованче, и за мене пола, чуо би се женин глас.

Али муж је узимао само пола литра и праћао се у кревет. Онда би она скочила, почела да виче, псује, проклиње и најзад се помолила на прозор, мирна, достојанствена, са жељом да се пред млекацијом, који је ипак студент а не обична селачина са шубаром, покаже што отменија и васпитанија.

Молим вас лепо, пола литра...

Излазио је из те сиромашне улице, где је продавао свега пет-шест литара. “Да гадних људи! Мувају се под јорганом,

а ја дрхтим као пас, смрзнут до костију”. И тресао се од зиме, срџбе и жеље за одмором... Сатирала га је та крвава борба за хлеб и што је било најсвирепије, пошажавала пред људима који су мислили увек о себи и гадно, тврдички, гледали хоће ли им цалити коју кан млека више или мање. Па затим, додирујући се са тим људима свакога јутра, у свапућа, док нису имали времена да сакрију и склоне све своје мане и навике, улазио је, мимо воље, у њихове интимности и жеље, често прљаве, бестидне и гадне. Али не беше излаза из тога живота. Отац му је био презадужен, брат умно поремећен и писма која је добијао од куће, расплакала би га увек, јер би сазнао да је пмоћан да им помогне. А они тамо, на селу, мисле: одрастао је, стао на снагу, неће пас заборавити. И верују у њега, чекају помоћ, спас, ускрснуће чувене и некад богате куће. Он не беше од оних живавих, нервних људи који могу пола дана радити најгрубљи физички посао а другу половину спремати испите и писати приче. Умор му је милио уз удове, свакога дана све више и немилостивије. И рано устајање, мало спавања и много рада над књигама, испијали су га полако...

Треба живети, ја шта ти мислиш братац? Хесеј, шесторо деце ја имам, говорио му је дебеликаст, мрк селак у шубари... Лако је вама студентима, ви учите и децу господску, молбицу некоме напишете, ни од куће вас не заборављају... Али ја, ми? Ми само од млека...

Та шта ти ту заповешташ? Продајеш по 200 литара свакога дана и жалиш се да сам ти ја са мојим 20 одузео хлеб... Тући би вас требало!, рече љутито Миле и крену да иде. Гомилао се у њему дањима, гомилао бол, срџба, понижење и требало је да одуши. - А сто, видиш ли мене?, и њему дође да зашаче и исповеди се томе скоро непознатом човеку с којим се потајно клао око хлеба. - Ето, видиш ли мене? Млад сам, здрав, још пун снаге, требао бих да живим. Да, да живим! А ја се вучем по улицама, по нездравим становима, испољиваним авлијама. Борим се за крвав хлеб, а живот и младост, протичу, протичу. - И њему засушише очи од тога сазнања да младост проводи, ипак, суво, празно, без циља. Уздржа се и помисли: “Треба хитати, већ је 6 сати... До 7 морам свима

дати млеко. Госпођа Илић, госпођа...” и он поче у памћењу ређати муштерије. Заборави па селака и тек га се сети кад му он довикну “збогом”.

- Збогом,... Довиђења, друже!

Селак га је гледао зачуђено, занесено, са чудно замишљеним изразом на лицу и у очима.

- Шта ти је, младићу? Тако ми Бога ти ћеш оболети, полудети, рече селак брижно.

Та га топлога, неочекивано, дирну дубоко.

- Довиђења, довиђења!, и он потрча низ улицу. Бол и жалост, можда зато што је наишао, ту у предграђу, на неко топло срце које се бринуло да он не полуди, оболети, а према коме је он био груб, које је и мрзео можда, преливаху се његовом душом.

Прва муштерија у наредној улици била је нека госпођа Лазич, жена туберкулозног, плавушкастог трамвајџије, који је рано, пре свапућа одлазио на дужност.

Миле је ушао у њихов стан, налио млеко у внољу на столу, и кренуо да иде. Жена, млада, приномањаста, лежала је у постели, раскомоћена, топла, сочна. Руке, обле, беле, бацила је низ покривач.

Седите, угрејте се, рече она, смејући се широко, радосно, врело на њега.

Привлачила га је одувек. И кад год би изишао из тога стана осећао је како га нешто врело, хучно опија, врти му се у глави, замућује свест, очи. Односио би собом тајан и дубок мирис свежег тела и страсти. Залућивао га тај мирис, запаљивао, хучао у његовој крви, врео, огњевит, моћан. “Гхе, па и ја сам, бавола, млад... Али шта је боље кад се нема времена, треба разнети млеко, а... после дође муж”...

- Та седите већ једном, навали госпођа...

Када ми је напољу да...

Ах, не, не шпаните се, неће је нико однети, додаде и издиже се мало на јастуку. Јорган оклизну и синуше груди, беле, паге, свеже; она хитро навуче покривач и стидљиво се осмехну. - Па, како вам иде посао? Тако млад и леп млекација мора да продаје много млека девојкама? А?

- Ах, госпођо, немам ја зато времена... - И он се поче,

опширно жалити на тежак живот, прегеран рад, домаће неприлике. Осећао је неку тиху, топлу радост што некоме прича о свему и тај неко га слуша. Али га је госпођа слушала с очитим немаром. Најзад он устаде да иде. – Закасних, већ је фртал преко шест, треба до седам...

Она га ухвати за руку и привуче постељи... Упи се погледом у црне, тајном ватром и жудњом запаљене очи. Било је у њима нешто патничко, болесно, страст и младост које су жуделе за животом и сагоревале у бескрајној пустињи.

Останите још, имате времена, промапуга жена, дрхтавих усана, бледих од неког унутрашњег огња. – Останите, и она га стезаше, привлачаше за руку све грчевитије, нервозније...

... Миско је требало разнети до 7 часова. Ако то не учини изгубиће мултерије, а тада је на улици и мораће се вратити кући, го, гладан, без испита. Отац ће полудети, неће моћи да преживи да му се и последње надање скрха у парампарчад. И залуд ће мале сестрице, мршаве и тихе, и два брата која су тек почела ићи у гимназију, гледати у њему спас. А сељаци ће се смејати, подгуржавати, како син Јована Марковића учи толико година на, најзад, гори од којег хоћеш сељака, јер ни ралом заорати не зна...

– Не, госпођо, пустите ме, ја морам ићи, – и он покуша да се отргне.

Останите, преклињем вас... И она му се све више, грчевитије, луђе, уносила у лице. Останите!...

Шест му је полако тамнила. Гипко тело, од којег се отрзао увијало се, преклињало, безмерно патило пред њим. Али брига око разношења млека, стражарила је као замаханут нож над тошним, драгим као живот огњем, страшћу, који су се разбуктавали у њему. Најзад све потамне. И он осети како се удови, груди, усне, коса, облине рамена гиче од његових махнитих стезаја. Устрептало је тело жене, скоро непознате, у његовим рукама, дрхтало, кршило се као сноп. Обузимаше га нека силна и махнита радост живота, снаге, страсти, заборав...

И у том запосу он се сети печега. Снажно одбаци младо и бело тело, уздрхтало и запаљено жудњом...

– Ах, не, не, ја не смем, псам времена.

И он потрча вратима, збуњен, пометен.

Жена се издиже до паса у постељи, запаљена, сломљена, разголићена. Па опустивши мртво, уморно, обле руке низ покривач погледа са безданом, лудом жалосћу и болом у врата која се залупише...

Дохватио је канту с млеком и потрчао улицом. Обузимала га је крволочна туга непроживљене страсти, љубави, живота. Дрхтао је као прут, од пламена њеног топлокрвног тела, завитлан, збуњен, пометен. Ишао је улицом без свести ма о чему и разносио млеко механички, као машина... Жудња за женом, животом, нарастала је у њему, распињала га на безброј невидљивих крстова, пекла са хиљаду усижаних ножева... И није пигде, до у њему, налазила одушка, зато је био болестан, изуједан од те страсти и грозне свакидашњице која се осмеживала хладно, тврдо, моћно...

Рад и живот, тражили су напољу, хладни, несумољиви...

Митра, воденичарева кћи

Стари Јован Ралетић, воденичар, дигао се тешко стењући са кревета. На вратима се чуло куцање које је једино његово ухо, пола цика навикло на исти тугањ и клопараше мнина, могло да разабере.

— Којег ће ђавола поћас у ово доба? промрмља он, отварајући левом руком зашорањ, а десну са ламном дижући високо изнад главе.

Преда њ изпиче из ноћи младолик, витак младић, необријан и у похабаном оделу. Дрхтао је од студени која му се кроз танане, платнене тканине увлачила у тело. Напољу је стајала модрикава сеновита пролећна поћ, са дубоким небом, пад њом, орошеним звездама... Младић га је гледао ушланино и збуњено. Испод белих, као посутих бршљаном, настрепених већа прожимао га је лут, зелен старчев поглед. И ма да је лампа лако подрхтавала, његово лице, са тешким, белим брцима, чуваше такав мир и хладноћу, скоро језиву и окамењену.

— Шта ћеш?

— Ја сам радник, па сам омркао. Хладно ми је, из далека сам. Па сам...

Добро, улази, пресече га старац и затвори врата за њим, па ћеш ми сутра причати о свему. И он пође пред младићем, водећи га између врећа жита у малу, тесну собицу, приграђену по страни. Затим му даде знак, па улазу, да ћути и сам поче да хода на врховима прстију. — Пег, спава...

Девојка је лежала на мањем кревету, у углу собичка. Она се већ била пробудила и гледала их је поспаном, зачуђеним очима, које су чудно блистале, тамне и дубоке, са њеног бледог лица.

— Ја ћу, бабо, наместити, рече она скачући са постеље, видећи где старац распрема постељу. Затим узе своју сламарицу, један старчев покривач и јаслук и све то простије на под. Нису имали довољно постеља, а нису се

никад ни падали коначијама.

— Да ниси гладан? упита она младића, не гледајући у њега и не заустављајући се у послу.

Нисам, одговори он скидајући обућу.

То је било све. Младић је легао. Јован тек што не хркаше. Девојка, витка као прут, мршава, бледа, посипремала је још мало по соби. Отишла да види је ли кош пун и да се брашно не окупни. Кад се врати срете је свегао, радостан поглед младићеве беле, заваљене главе. Њу проже лагана језа, дрхтавица, од тога погледа који је целу обузимао, упијане у себе.

Тако сте вас двоје добри били поћас за мене. Хвала вам. А ти си ме питала јесам ли још и гладан... рече он, а осмех му је дрхтао на лицу, у гласу, зспама, тонал, мек ведар.

— Није то ништа, није то ништа, одговори му Митра и сама се смешкајући, па и ти би то нама сутра учипио.

Затим угаси лампу и леже на свој кревет. Нешто ју подришало, коцкало, да сазна све о томе незнашцу, који је унао ленадио, из дубоке ноћи, у њихов увек исти, мирни живот.

— Како ти је име?

— Ивац, одговори он.

Али се стари промешкољи и накашља на своје месту. Њих двоје заћуташе и угушише безброј питања, која сваки трен све више кулаху из њих. Коначно је завладало ћутање, спавали су сви троје. Само је воденица клопарала, хуктала, као побеснело чудовиште, у безданној ноћи, крај реке која је попкрошљена ведрим небом и звездама, увијала у густ, таман и тек озеленео врбљак.

Пут који је просецан од хиљада радника био је у близини. Стопу по стопу, кроз стење, уз реку, пробијале су мише, будаци и полуге. Бео, врлудав, провлачио се као гуја, кроз крик, зелен од маховине, шумарка и траве. И, дуж реке, личио је на пеку другу реку, светлу, скамењену преко лица гудура. Иван је радио на њему. Свакога дана је долазио код Јованове воденице, да поразговара са старцем и испуши по лулицу дуваца. Стари га је заволео, због снаге, поштења и што му је помагао дизати па кош тешке вреће жита. Иначе, ћугљив, неокретан, остајао је увек на одстојању, не

упуштајући се у присне, срдачне разговоре, где се полако расклапа људско срце као цвет на јутру. Најзад, та тишина, мир и побожна топлота тога свакидањег живота, уђоше у њега, понесоше га и он их заволе... Ходила је Митра по кући, гиха, лака као сен, вижљава и витка као стаблика; крпила огу кошуље, шлепа чарапе и чинела опанке. Прала својим слабуњавим рукама рубље и вешала га на шлот, да се суши на тошлом црвенљивом сунцу. Буљљава, повучена у себе, једино се осмехивала, тихо и стидљиво, на његова зацрквивања.

– А колико ће трајати рад на путу? упита га она једнога дана.

– Не знам, месец, два... сад смо одмакли далеко; видиш, зашли чак иза брда. Па ми је далеко да долазимо код вас.

– Далекко?

Далекко, али ћу ја долазити. Због тебе, Митра...

Она је оборила очи. Дуге, свилене трепавице јој бациле сен на бело, бескрвно лице...

Кад га је Иван упитао хоће ли му дати кћер за жену, Јован Ралетић, не мрднувши ни једним мишићем лица, избацивши густ колут дима, рече:

– Немам никога до њу. И најсрећнији бих био кад би остала задовољек код мене. Али нећу, да дјегету срећу кратим. Нек буде како она и Бог хтедну. Ја ћу благословити све...

Иван му је говорио како он има кућу, далеко тамо у Босни и како ће и њу и Јована одвести собом, да буду заједно. Никога нема до мајку и поткућницу; и своју младост, врелу, радну, несавладљиву.

Па ћемо земље прикупити, засадити баште, оградити ливаде и назидати нову кућу. Ти ћеш ми бити као отац, а њу ћу чувати као кап воде на длану...

– Добро је то. Њу чувај, ако буде по Божјој да буде твоја. Али ја се нећу маћи одавде. Много ме, видиш, веже за ову воду, за ови хук млиша. Срастао сам ја са тим и само ће ме смрт помаћи одавде... Богами, чини ми се да цијесам жив, него да живи мјесто мене хук воде, кола; и сваког јутра рађање сунца иза планине. Избројани су моји дани, знам то; и живим још само за њу и срећу њену.

Дошла је и она. Није ни слутила о чему је реч. Па, показујући огу на чарапу коју је шлепа, рече:

Бојим се, бабо, да ти наглавци не буду мали.

Неће, кћери, неће, рече отац за чудо дрхтвим гласом. Остави то сад и саслушај ме...

Стари заћута, уздахну, па гледајући постранице, као у маглу, настави:

– Да су ти живи мајка и брат друкчије би ми било. Болело би ме мање и мање бих брижио. Али овако... Ја сам ти све, док кућу себи не наћеш. Па, дијете моје, промисли што те унитам, па одговори: Овај младић те тражи да вијек с тобом проведе. Ја не браним, наочит је и поштеп, само ако ти...

Девојка је поцрвенела, задрхтала и оборила очи.

– Ја, бабо, како ти кажеш...

Је ли ти драг, погледај ми у очи – и стари је повуче за руку. – Реци, де, немој да се стидиш.

Јес'... промуца она и диже на њега своје дубоке, болешљиве очи пуне необјашњивих суза.

– Кћери моја, дете моје, – устрептало затепа старац и стеже је на груди.

Она је јецала, ни сама не знајући зашто. Иван је дрхтао од бездане радости. Јовану се развуче лице у нешто болно и ведро истодобно.

Отада је владала већа живост у кући. Али онај мир, она скоро гробна тишина остадоше исти. Хучала је вода и млински точак; и брашно, бело, меко, пунило мучнице...

Али Митра је била болешљива, напашена радом и животом. Мајка јој је умрла кад јој је било десет година, од шпанске грознице која је косила по целом крају. Брат погинуо у рату, имање заплењено, и кад јој се вратио отац из ронства, нашао ју је где проси и поћива од куће до куће по селу. Тада се он, груб, диваљ, чувени јунак, савио око ње, обавио је својом љубављу, милоштом и бригом. Она му је била све што је претекло иза мучних, крвавих догађаја и живота. А она се предала тој сиротињи, бризи око живота, свакидашњице; око мешања хлеба, муже крава, кршљенца очевих чарапа и кошуља. Никад радост и игра не завирише у њихов сироти, нахерени над реку дом. Једино је, непрестано, жуборила вода, хуктало коло и селаци

доносили и односили жито. Из тога узаног, тесног круга никуд се није макла и залуд је пролеће проклијавало по буњингима зеленом травуљином она је увек боловала и била тужна. Тако, та свакидашњица, вечита, неугољива брига за кору хлеба, испијаху из ње младост, сок, и њено тело, болесно и вито, никад не затрепта страћу и спагом. Живот ју је научно ћутању и закопавању спова у саму себе... Зато Иван, кад је стеже у загрљај, хладну, скамењену, осети неку језиву, тепку мемлу као из гроба.

— Шта ти је, зар ништа немаш да ми кажеш? Ни да ме загрлиш? Па ти си моја, моја и ничија више.

Она је ћутала.

Али, Митра, забога! Ја то не могу издржати... Ти ме не волиш. Та да имаш и трупи љубави у себи, ти би... ти би ми рекла тако много. Љубила би ме, грлила, стезала. А ти?... Не, ја те нећу узети ако ме не љубиш, никад не бих пристао на то... Не, то се не може издржати више!...

Она је и даље ћутала. Али је у њој било тако много речи, покрета, миловања за њега, које она, проста и суморна, није умела да изрази. Они су остајали скамењени, залеђени заувек у њој. Неприступачни и за чију душу, невидљиви за очи.

Из дана у дан се тај однос заоштравао. Јован није слутио ништа; на лицу му је увек била она језива, трагична хладноћа човека који је све доживео и прежалио у животу и који се није падао ничему више. И баш то што је морала, ни сама не знајући зашто, први пут у животу да крије нешто од оца, испијало ју је, распињало. Сваке вечери се паханјавала да каже оцу све. Шта? Она није знала. Али нешто мрачно, болно, необјашњиво, што јој је, једино, истицало, у самоћи, са сузама... Иван је био пун снаге, крви, младости и жудео је за захукталим, страсним животом. Скрхао се, изуједан сумњама да га она не воли и да је равнодушна према њему...

Вече је изропило иза брда, сурвало се пиз урвине и крваво, мекано, доплвило низ реку. Јазови су се били одврнули и Јован је попао да затисне провале. Њих двоје су седели пред кућом. Воденица је ћутала; пискао је негде танап млаз воде или глас птице, у сугоцу. Тежак, топал хук реке се проливао долином.

— Вечерас се мора завршити све, рече Иван, хладно јој предајући у очи. Ја то не могу издржати! Мораш ми рећи све, све! Волиш ли ме? Говори! — и он је стеже за мишице. — Реци!...

— Волим, хладно прошапута она.

— Па?

У њој непадно избри читав бук речи, мисли, никад и не наслућених.

— Не знам... Нисам ти ја, Иво, (она одједном осети жељу да му тела, да буде добра и нежна према њему), научила на то. Ја сам да радим, перем, криим, да музсм краве. Навикла сам на то...

— И нијеси ни зашто друго?...

— Не знам!...

— Опет то твоје “не знам”. Збогом! — и он пагло скочи на ноге. Поздрави оца и реци му да сам... да ми опрости. А ти? Нећу да знам за тебе, мршио једна проклета! Шта ћеш, гаде, коме кад си мртва? — и у њему се пробуди груби, дивљи радник, жељан туче и псовке...

Удаљио се хитро, првозно, као да бежи од петега. Она је остала скамењена, без иједне речи и покрета који би га задржао.

Шта ће рећи отац? И како ће му погледати у очи? Како ће стар и горд преживети такву срамоту? А она? Она је мртва, мртва... Да, али отац не сме дознати ништа, ништа... На макар... свеједно... треба сакрити све од њега; Иван се неће вратити више да му каже. А она би му морала рећи, не би могла отрпети толики бол... Њој је забрањено да воли, јер... јер није жива... Није жива.

Једна мисао јој, ипак, са сузама, испуни очи. Тврда, неугољива.

Нацпао је стари Јован Ралетић те вечери обешену своју јединицу. На месечини се нихало њено слабо тело, о одисталој лини уз воденички јаз. Пресекао је копоц, раздерао јој кошуљу на грудима и ставио испод ледне, беле и малене дојке ухо. Слушао слушао... а онда устао, дигао је на руке и лудим лелеком проломно долину...

Те вечери је воденица јаукала бесна, дивља, празна; нико није насуо жито у њене копнене.

У нови живот...

У породици Винчић на почетку тога лета завладала је извесна радост. Живан, једино мушко дете у породици, после дуга и напорна рада, положио је матуру. Полагао је, додуше, и прошле године, али без успеха и зато им је сад, кад су сви дрхтали од бојазни да опет не пане, донело то радост и топлу веру у неки други живот, здрав, бујан, толико дуго ишчекиван...

Отац, пензионисани пуковник, још држећ и свеж човек на изглед, имао је, кажу, хучну младост. И зато га је, потајно, увек нагризало нешто, јер му се чинило да му је син зато слаб, бескрва и тих; мало му је дао крви, снаге, бујности. Мајка, мршава и тиха госпођа, није ни о чему имала одређеног појма. Она је једино бдила над јединцем, дап и ноћ, и видела да му није добро. Адела, њихово најстарије дете, девојка већ за удају, водила је рачуна само о тоалетима, јахању и лудом, бесном, скоро болесном свирању на клавиру. Одакле је она добављала те ноте нико није знао, није се ни старао да дозна; али су те арије дубоко потресале преко целе зиме Живана пагнућа над књигама. Будиле га у снагу и играле у мраку и у његовој свести, хучне, луде, тајанствене. Тада је он осећао оно најстрашније: да заборавља све што је научио и као понор пуцао пред њим над на испитима. Учење је он схватио, као и све у животу, сувише буквално; нешто што треба његовим родитељима што би их обрадовало и он је учио, дан и ноћ, напрежући свој и онако слаб мозак да памти много безначајних и неживотних ствари. Уск вап друштва, вођен једино руком родитеља, био је још слабији. Сви су гледали у њему слабо, слабоумно и малодушно створење. Али он то није ни знао ни осећао. Отац је уживао да га руком потапше по рамени и, смећећи се својим меснатим уснама иза којих би планули златни зуби, додадне:

- А, Жића је момак, прави момак... Па ћемо и да га оженимо ако Бог да...

Тада би Живана обузела радост. Реч момак је добила за њега особити значај, назив који једино он може да носи и нико више на свету. О, ти болесни, слабоумни људи, кажу, знају само за крајности. И он се смејао са оцем, грчевито, скоро безумно... Из дана у дан је копчео над књигама. Све блеђи, мршавији и у очима кроз дебеле наочари све више неке плавичасте магле, тајне, мрака. Шта је с њим? А постао, изненада, заједљив и љут. Пошао једног дана, то је било у марту, у собу сестрицу. Дрхтао као клас, мршав, жут, на ветру.

- Престани већ једном с тим твојим свирањем! Полуцаћу! Све заборавих што сам знао назад пола сата! развикао се на њу, стиснутих песница.

- Гле ти момка... Хахаха, засмеја се она.

Он скоцао столицу и бацао се на њу. Али она, снажна, гинка, ухватила столицу још у ваздуху и бацила је у угао... Отада они нису говорили; једино му се она подсмевала, пред свима, како има храброг и снажног братића. Једнога дана, опет, затекла га мајка где лежи на кревету и гледа тупо у таваницу.

- Жићо, шта је теби?

Он је ћутао.

- Мили мој, срце моје, шта ти је? И мајка га обгрлила рукама.

Њему одједном, без речи, потекле сузе, читавим потоцима; и нико им у кући вије знао порекла ни дна. Лекар, дебелкаст и плав човек, каза оцу без увијања све. Прво, младић је преоптерећен радом, слабог памћења и живаца, сили се да научи што више. Затим, сувише једноставан, међу књигама живот. Што више кретања, игре. И, најзад, приближавање жени. Јер та удаљеност од жене и несвесни, нејасни нагон к њој, могу бити фатални... Отац и мајка засташе пред загонетком. Испите је морао спремати јер... јер отац хоће да му се син школује, напредује, продужи породицу. А што се тиче жена, то је било најтеже. Рећи му то отворено, јасно, било је немогуће. Он је био одгајан у неком сувом, породичном моралу и не би се могао свесно, тога одрећи. Шта више, то би га згрануло, пореметило још више, јер он је тај морал

ућио, као историју или математику, примао, као сле, без резерве, што су пружише тошле и брижне родитељске руке... Прву служавку коју набавише и не погледа. Шта више док би му спремала собу, бежао је папoље, у врт пред кућом, са књигом у руци. Друга, пека раскалашна и бујна девојка унтину га, први дан за врат. Он разгорачи очи на њу. А она се смејала (тај осмех га је, после, често будио из сна), широко, радосно, гаравим, страшим осмејком својих очију. Казао је оцу све и тражио да је отерају... Коначно, дигли су руке од свега а у то време, пегде, дошао је и јуни...

Отац и мајка су му допели поклоше, радосни, срећни што се, најзад, отвара нови видик, широк, сунчан, прижељкиван. У кући се ужурбано спремао, паковала одела, посуђе, књиге - спремао се на море. И он се са свима радовао мору и, шта више, помирио се са Аделом, молио је за опроштај и пољубио у лице неколико пута. Од те опште среће је осећао такву драгост, тиху топлоту што се дуном разлива као талас млаке воде и сунца, да су му очи биле непрестано пуне суза, благе, вођене. Нека снага, вера у себе, изнепада изби у њему; та он је, ето, сам проузроковао ту радост, јак је он за све...

Море их заплусну плаветницом, жарким небом и сунцем и меком ширином. Живан је био увек са оцем или мајком; али, у задње дане, мешајући се са породицом неког инспектора, очевог пријатеља, који је такође дошао на море, зближи се са његовом ћерком Јеленом, веселом и витком, прионавастом девојком која тек беше, као и он, матурирала. Излазио сваке вечери са њом, путем поред воде, кроз голи камен који су заплускивали таласи, дубоки и запењени. И чудио се кад се враћао са тих шетњи, оној очевој и мајчиној радости, неком чудном светлу у очима; у свакој речи, покрету.

Адела, како се свиђа теби Јелена? упита он једном сестру.

Адела се дотеривала пред огледалом и пе мичући се одагале, дигнуте главе да би подвукла трепавицу, немарно одговори:

- Тхе, Јелена? Лепа девојчица, као све друге.

Барала се она, мислио је он. "Бацш напротив, има у њој

нешто, нешто..." Но он није знао шта, није могао наћи даље ни једну реч. Осетио је нешто ново, врело, што га везује за ту девојку. Сваки њен покрет се продубљивао у њему, одзвањао нечим драгим, милим, непознатим. У соби је био мрак и кроз тешке завесе није продирао ни зрак неба или месеца. Он устаде и разгрну их. Пред њим су ницали витки чемпреси, црни, израсли до самог неба. Пљуптала на њих месечина и пегде доле, дубоко у срменој, звезданој ноћи, папутало море. Силна радост му је испуњавала душу. И он, први пут у животу, леже с оделом на постељу. Дошла је мајка, са свећом, да га обиђе, као увек.

Живане, та шта ти то чиниш? Шта ти је? Свучи се, дете моје...

Ништа, мајко... Нешто сам тако радостан, јак... А Јелена је, је ли добра, лепа... све је она, говорио је он у узбуђењу, смејући се и свлачећи блузу.

Добра, мила је то девојка, смејала се мајка, али се свучи сад, видећеш је и сутра и сталпо... Стрши се де, замало..., шалила се с њим, увијајући га у јорган...

То је било за време вечере. Отац је живо причао неки штаљив догађај из рата. Мајка га је слушала, смејући се и сипајући Живану супу. Адела, као врло често, није била још дошла.

Марица, оставићеш јој вечеру на ватри, да се не охлади, рече мајка служавки, некој старој и добродушној жени, увек забрањеној и ћутљивој.

- И бан тада, њему се упали шињел, причао је отац. А капетан - Јововић, шаливчина проклета, као увек, није веровао да Микић зна талијански. "Изгоре ти, каже му он на талијанском, шињел, господине мајоре!" "Si, si", одговара Микић. "Изгоре ти шињел, мајоре", опет ће Јововић. "Si, si, signore capitano", одговара важно Микић и не примећује ништа. "Господине мајоре, изгоре вам шињел", бупну одједном српски Јововић. "Где, Богом те кумим", скочи мајор... Па што ми за мила Бога не кажеш?"... и отац се задави од смеха.

Мајка се такође смејала и Марија, до тада невидљива,

јави се из угла гласним хохотањем. Живан је оборене главе ћутао. Кашика којом је хладио супу, застаде му као окамењена, заједно с руком. Отац и мајка приметивше то и смех, као пресечен, утопљен у неки невидљиви мрак, заста; погледаше се брижно и дуго.

– Шта је моме момку, ноћас?, усуди се први отац.

– Ништа, одговори Живан, гледајући га празним, пустим погледом... А је ли, тата, је ли у нашој породици икад било слабих људи, идиота, како се то каже?, упита га он неким тепским, за све њих непознатим гласом.

– Идиота?, зачуди се отац. Шта ти то пада на памет, сви смо ми били јаки, отресити и сви су у нашој кући, па и данас...

– Не, не, пресече га Живан, ја сам ето идиот... Ви то и не знате, али ја сам слаб, болестан, јадан, у мени нема ни капи живота. А то ни ја нисам знао до данас...

– Та шта ти то, Жићо, пада на памет? уплашено упаде мајка.

Јес', тако је! крикну он пригушено. Данас ми је то рекла Јелена, а то сам и сам увидео. Ја слаб, сув, плитак, ситап, а она... бујна, здрава, свежа, радосна... ништа јој нисам могао дати. Требало је то, тај додир са њом, са женом, па да тек дознам шта сам... А ви правите неке плапове, нешто сањате, мислите; водите неку бригу нада мном (он је изненада и први пут у животу осетио жељу да говори, дуго, непрестано, о себи; у њему се беше отворила читава бујица тамних и језивих речи)... Да, чините ви то, а не знате да сам ја гроб, леш, ништа... Идиот... И д и о т..., и он зарони главу међу руке, грцајући и посрћући на сто...

Они су скамењени, зачрепашћени, ћутали; капике су им остајале и даље у рукама.

Јес', ја сам мртав, мртав... Нема живота... Нема тога новог живота, о коме ви сањате и који ми обећавате, мени и себи..., грцао је он, све грчевитије и истрзаније...

У том тренутку је упла Адела, скидајући манџи и разлестивши се по соби, жива, витка и бујна.

– Ала је данас било сјајно на јахању!, радосно и раскалашновикну она...

Прича о радниковим рукама

Сива, бескрвна јутра, разливена предграђем као млијeko или магла. И у њима тапак хрип грудоболних или цијукање неподмазаних сељакових кола.

1.

Најприје лагано стезање у песнице, па онда дуго, жудно протезање. Оне су се већ пробудиле. Сад полако дижу подрт јорган, узимају преле, крчливе пангалоне и навлаче их на ноге дуге и суве као мотке... Исте те ноге увију у дебеле, масне крпе и навлаче на њих старе, тепске ципеле. Онда брзо, првобитно пизање везица уз рупице – коначно гушење сваког сна, његово затварање у кутију блатњавих ципела. И с њим вену у зору све жеље, бистра надања, хтијења, тако свијетло, бујно оцвала преко ноћ... Оне, најзад, умију суву, небријану главу, протру два маглена, празна ока и провуку се, као кроз густ мрак буктиње, кроз печешљану, кудраву косу...

...Руке Марка Јовкића, бацача цигли на налати “Венецији.” Руке жуљаве као ђон и суве као зимске шиблике. Окамењене, неосјетљиве, равнодушне, али као огледало вјеран отисак свих унутрашњих трепета Маркова живота, ипаче, безбојног и једноставног као равница...

Оне хватају цигле вјешто, окретно, као да их не добијају с даљине од 10 метара. Штавише: кад се Марко Јовкић закашље, зажмури од бола, оне приме и баце циглу с беспрекорном тачношћу. Оне су толико навикле на тај посао да, по неком унутрашњем нагону, знају за колико ће нова цигла долетјети десно или лијево и да ли ће њена ивица складно лећи уз дланове.

Пред подне их затресе радост. У очима Марковим сине тиха и бијела жеља за одмором. Забораве на кашаљ, на оно дуго, неутјешно шапутање у грудима. И кад, најзад, дође одмор од 2 сата оне су, опет, мирне, равнодушне,

мртве. Ломе парчад хљеба и купе, као десет чудних кљунова, мрве просуте по разасртној, прљавој марами у коју, је прије тога била чврсто увезана задња дводинарка... Послије ручка се склопе иза потиљка и направе мутној, уморној глави топал јастук. Марко задријема на даскама, заплуснут топлим и сочним сунцем. Нешто мекко, милокрвно, полако се увлачи у њега, убија му сваки бол, жељу, немир. Он осјећа како се цио топи, копни, нестаје. Заборав на све што боли навлачи непрозирну, бијелу мараму. И с том сунчапом мирпоћом и свјежином као да га заплусне плач свирала из његовог завичаја под Дурмитором. Извикну му, у сјећању, плави димови кућа припијених уз камелар, низови крда просутих по странама... Али то мице брзо као лепет крила. Помоли се оно друго лице његовог краја: глад, босотиња, пост; помоли се лице станова у којима заједно живе људи и волови и у којима, често, у једном углу жена рађа дијете, а у другом крава теле... У њему угасне она мекота, милост, млакоћа и као пожар хукне револт, побуна против свега што битише под небом. Али га тада завитла оно кашљање, дотакне немилосно укусу крви, блугаво слап, у устима. Бесконечно гађење, трулеж мисли, жеља, живота, облију га свега. "Тако ти мислиш о некој правди, запосипи се... а овамо... Крепаваши као пас и трудниш полако. Отпада од тебе комад по комад док... Па онда мозгај о свему"... И свјесност да је он ствар, крпа на сметлишту, читав један живот од осјећања, заноса, полета, претворен у једну машину, убије у њему све што мисли и дише путришом...

Хахаха... – смије се он као луд и окреће некоме другу...

Умријећу, ох, умријећу!... Хахаха... – руке се лудо, бесвијесно грче под главом, чупају длаке из ње и мјесто мекког јастука претворе се у усијана, немилосна клијепга...

Јеси ли луд, Марко? – пита га неко од њих... Шта ти је? Ти си болестан...

Он се диже. Испљује пласу крви пред њих и дрхтавим рукама указује на њу. Лице му се искривило, најезило, а у оку му блиста језа, мрак, студен.

Ево, ево!... – и он с гађењем чита на њиховим лицима страх од тих испљувака, страх од болести, од њега... Страх

од Марка Јовкића који је миран као новорођено теле... Њега, с бескрајном радошћу, заплусне жеља да сва та лица испљује, преда им своју болест и патњу... – Пту, пту, пту! – и он, с уживањем чита страх на њима – ето вам: пту, пту, пту!...

Хватају га, смирују и тјеше. И брину, са себе, првене, ситне каше плувачке... Марко се нагло каје за оно што је учинио. Руке просе од њих милост, праштање. И он неутјешно, урлајући, плаче.

– Све вас ја волим,... Све, све... Нијесам крив...

Умријећу, умријећу!... – глава му пане у жуљевите, ледне дланове, тако, у том часу, топле и мекке...

Онда почне рад и он се цио преда томе. Једна мисао му, брза као ласта, кружи у свијести: потребно је бити роб нечему да би се било срећно. А он то не може да буде... И њега, с тим увијерењем, хвата онај хистерични, луди смијех, који га је кад не би у нечему налазио излаза увијек спадао. Он се хвата за тај смијех, као утошљеник...

– Хахаха... Хахаха... Хаха... Ха... – смије се и руке и људи и небо... Смије се, чини му се, и првена цигла у лету. И ничега нема на свијету сем тога смијеха, лудог, искривог, самоубилачког. Смијеха над собом и својим унутрашњим гробом...

...Јер до смрти, ма шта се с нама десило, немогуће је заборавити жиг живота, удеса и људи. А ко зна? – можда ни послје је не...

2.

Безброј жуљевитих, црних руку примају плату од господина Ангуна Брзака, надзорника рада на палати... Цијела недјељна зарада стане у грчевито стиснуту руку. Не постоје људи, лица, душе, постоје само бројеви. Јер се улази и исплаћује по бројевима. Марко Јовкић је број 29. Долази и на њега ред. Рука пружена просјачки као све руке...

– Ти добијаш 180 динара... Ево...

Али је рука, упорно, као окамењена и даље пружена.

Њени жуљевити дланови траже још... Тада се диже глава Антуна Брзака, дебела и задригла као у бика. Поглед, зелен као жабља трава из бара, клизио је љигаво и мртво преко Марка.

– Шта ћеш још?...

Од прошле нећеље није ми исплаћено 60 динара...

Рачуни за пропалу нећељу су закључени. Вапе пема ништа овде... – разговорљиво, усиљено учтиво рече Антун...

Рука стеже новац а Марко изађе напоље. Длан су му некле тврде дводинарке. Он их је стезао све више и уживао у болу који су му наносиле. У њему се таложио умор, помирење са свим што га је снашло и што га може снаћи. Гађење, дубоко и моћно, прожимало га је као зима травку... Онај зелени, љигави, барски поглед Антуна Брзака му је и даље милио душом. Онај поглед и тон и равнодушност... Њему је све више, на мисли, падао мрак... Одједном сину: “Га ти тај поглед држиш у шаци, ето га, ту је...” Он отвори руку: неколике изгужване банкноте од папира и испити никлице ситнице. Једна банка се, својом повином, истицала међу другима... А онај поглед је клизио и даље преко њега, преко новца, преко свега; преко исквареног домалог нокта десне руке. “Бацити то, бацити”... – бубну му одједном... “А шта ћеш звекаше јести кад га бацаш? И ће ћеш, будало, лећи?”... “Бацити, бацити”... упорно је урмало оно ненадно и непознато... Марко замахну руком и, преко неке високе ограде баци новац... Отуд доприје ситан, далек звек и препу га... “Шта сам учинио? Ух? Шта сам учинио? Последњи свој залагај...” А затим га подухвати и опину онај смијех...

– Хахаха... А ти си богат, а?... Хахаха... И расипаш, – а? Хахаха... Хахаха... и он, жутим, крупним зубима поче грести прсте... Хахаха... и уједао с особитом слашћу, пожудом... Одједном кашаљ пресијече све. Из груди му загрму нешто топло и свјеже... Он се смијао и крклао од криви која је кулала на уста...

Хаха, кркр... Ааа... и на све паде мрак, бесвијест, зелена и љигава као... – али он се не могаше сјегити као што... Осјећао само неку топлину, лепоту која извире из њега, олакшана му неко бремене. Али шта је и одакле све то

он не знађаше. Само му бјеше драго и ведро и желио да то непресушно отиче из њега и залђускује га млаким жаром...

Идућег дана, опет су, уморно и мучно, бацале цигле. Сјећале се, с горчином, јучерашњих грчева и наступа и дрхтање пред тамним будућим збивањима... Сјен *онога погледа* била је сива и мртва у сјећању. Он је не мрзијаоше више, не прогањаше га и не наливаше гађењем. Он бјеше уморао за све. Желио је само једно: да се посао сврши врто прије па да легне на даске, сложи руке под главом, утопи поглед у дубину неба и да бесвјесно копши па суницу... Огласише одмор... У колима бјеше заостао мањи број цигли и требало их избацити прије ручка. Он је, стрпљиво, радио даље... Најзад остадоше 3. Он им не могаше од нестрпљења дочекати крај. Још три! Зар тако дуго?...

Брзо, брзо!... викну он ономе доље. Руке су му се тресле, очи блистале... Чињело му се да ће с последњом доћи бијела и нуна радост... Најзад дође и та последња.

Он је обујми погледом. Чињаше му се већа и цврстија од свих. Један ћотак јој бјеше одломљен. Ваљала се к њему као кутија пуна среће и мира. Он је прихвати и застаде ни сам не знајући зашто. Нешто тамно, згужвано палетје му на душу. Пецну га и мисао: сад, кад ћу бацити, нестаће и твога умора и болке и сиромаштва. Он одбаци ту мисао и приписа је својој жаркој жељи за одмором... Замахну да је баци али му се покрет упола, једном лудом мишљу, пресјече: што би морао да баца ту задњу циглу и да се напреже. Нека је ту гдје је, у његовим рукама, крај њега па даскама – гдје било, шта има то да га цили... Онај изнад њега викну:

– Бацај, шта си се окаменио?... Он осјећаше умор и пемоћ. Натече се, сецну и баци циглу ни сам не знајући куд. Отуд долеће тежак и труп крик...

Марко се обазре и угледа Антуна Брзака гдје тегура на скелама, ногођен у главу... Он зажеље да Антун не падне. Обли га запрепашћење и страх. Али то потраја кратко и Марка поче грести радозналост: како би смијешно пао Антун. С главом окренутом доље, руку и ногу раширених...

Ох, то би било тако фино и смијешно...

— Хахаха...

— Ааа!... — заурла, по други пут Антун и стрмоглавице поспру са скеле.

За вријеме његовог лета Марко се смијаше лудо, урлајући до бесвијести. Њему се чинило да Антун није пао, него је он то пожелио да би се само могао смијати. Ко зна? — можда га није ни погодно, него је све то ради тога смијеха измислио. А ако га је и убио (он не знађане тачно: да ли или не), то је само зато да би се, себично и слатко, смијао... Смијао, вјечно смијао... Руке му се раширише пут неба као зовући, тражећи нешто. На дланове му плусну сунце и нали топле, свијетле локвице... Онај смијех потамње, као пресјечен ножем. Мјесто њега ниче плач, урликање, грч. Он му одузе и свијест и снагу...

— Ух, ух! Ааај!... Уааа! Уаа!... — стегоше га неке снажне, мрке прилике, запушише му и уста. Он се трзао, борио с њима али бјеше слаб, ситан као зрно.

Умоболник бр. 29. (случај: бр. 29 је примао плату од Антуна Брзак!) коначно се умирио. И кад би се, мутно и крваво, сјетио своје прошлости ћутао је као пећина... Само су његове руке, под лудачком кошуљом, забадале немилосно прсте у сопствено месо...

Руке навикле на рад и на тумачење свих дубоких, унутрашњих збивања човјекових.

Кућа туге

Кућа Јована Радуловића се налази на дну села као да су је пошлале и невреме срунули негде с планине и оставили да трупе на дну родних и равних њива. Малена, патрула, избушена крова, гледала на реку и зелене лугове својим црним прозорчићима као слепац очима у којима већ одавно нема ни капи светла. Изјутра се дизао из њеног крова тих, плавичаст дим, пут неба, као да је извирао из неке тајне, рањаве утробе. С вечери кроз пукотине на вратима и зидовима пробијали млазевци светлости с огњишта и венули негде у мраку. На прозорима је увек остајао онај језиви мрак, празнина слепих очију и једино би, уочи великих празника, потекло из њих топло треперење капцила као суза. То се стара баба Ивана, Јованова жена, молила за мир душа своје деце и за своју лаку и ведру смрт. За то време је Јован, тежак, мрк, ћутљив, седао уз огњиште, палио дугачки чибук и нестремце гледао у ватру...

Имао је три сина: двојица су остали на бојишту, а трећи, најмлађи, вратио се грудоболан са студија и ту умро. Кажу, да нико није Јовану сузе видео. Једино је, спуштајући га у гроб, рекао искупљеном народу: "Срамота би било да га ја жалим и да сличим ту пред вама, кад га жали толики свијет. А како је срцу и дому моме, то знам ја... Лака ти црна земља, сине, у коју ћемо сви, ко данас ко сутра!", и бацао на сацдук лопату земље... И та смрт је донела бескрајну пустош у његову кућу. Ни за што Јован није могао да веже свој живот, споме, наде. Па све чега би се дотакао руком, изгледало без циља; његова је крв умрла, он је загазио ногама у гроб — па чему онда? Тако се низали месеци а коров ћикао око куће; затравила се амбија, њиве, слабо узоране, неплевиљене доносиле сиромашан плод, колико да Бог ције заборавио земљу и мраве и људе на њој. Јован Радуловић све дубље тонуо у мрак и заборављао на све; па Бога, комшије и пријатеље. А о крсној слави

закључао врата на кући, узео секиру и пошао у дрва. Кад се вратио увече нашао уз огњиште бабу Ивану где ћерета с неком девојчицом. Мрк, тежак, бануо на врата, сео уз огњак и иза дугог ћутања ушатао:

- О'кле ти та мала, жено?

- Ту, из села. То је девојчица оне Марије, што јој је, знаш, умро муж у ропству. Па јој сада мајка умрла, остало сироче а и од ноге је болесно. Севап је, Јоване... Оћеш ли још, срце бакино? припита она малу дробећи јој хлеб у млеко.

Јован је мрко ћутао. На то ли је доспао? Да подиже туђу децу и да за туђицу иск закује? А сем тога, мала је од најгоре куће у целом крају. И да он, стари главосек и коленовић, савија руке око сакатог, несојског деришта? Па да после показују претом на њега: "Ово је Јован Радуловић који се под старост осрамотио и почео подизати туђу децу"... Димови су му се мешали са чудним сликама пред очима. Гроб је он; три гроба, три крстаче су пободене у њега, три његова сина. Давно је он умро; и зашто да сад ускрсава због туђе крви и туђег рода?... Све се пише распамсавао огњак а његове зене пушио све понорнији мрак. Одједном, сва пустош му лукла у души, пред очима. Да нема никога да је њихова породица, гласита и богата, умрла са њим и да... да је све празно, све чега се дотакне, јер нико од срца његова неће знати ни уживати у томе. Па га обузе махнута, луда туга, беснећи као пожар у његовој души...

- А како ти је име, мала, ушата он колико да каже нешто.

- Милица, рече девојчица и плашљиво га погледа крупним, тамним зеницама; она је некако тајно и чудно осетила страх од Јованова лица и зеница дубоко закопаних под већама. Јован осети то и сам и би му жао. Што да се плаши од њега та несрећна, болесна девојчица? Што да се ико плаши? Кад ето, он је сен, још незакопан гроб, он и да хоће не може никоме ни зло ни добро учинити. Јер зло и добро чине само живи, снажни људи, они који крупним кораком газе кроз живот...

- Не бој се ти од мене, нећу те ја ни покарати никад, рече он и помилова је по рудој, црној коси.

Тако, с болом и тугом који га не напуштаху, оста му рука дуго на дечијој главици. Тврда, жуљава, крупна, пребирала влас по влас. И инстинктивно годила јој та мекота, у мраку, под треперењем огња који се полако гасио. Кад баба Ивана однесе Милицу да спави, Јовану клону рука и он тек тада осети колика је, несвесно, трепутно, била радост и заборав за њега свилено милонане дечије главе. А сад? Сад опет мрак, споро гашење жеравице и он, пуст, празан, у томе уклетом дому где место људи и живота ходају сенке и куке се паучине; и где по сву ноћ шкрипе старе, труле греде, пред нечијом смрћу. Дај, боже, пред Јовановом...

У јесеп, Милица се разболе. Јован је никад није миловао ни волео. Потсећала га увек на његову пустош и несрећу, на горд, тврд, није се могао превити да око "ничије сорте" бригу води. А она увек, бунцајући, причала о малим колима које је видела у девојчице сеоског учитеља. Та колица јој била једини сан, као да је живела од њих. После, кад би јој било лакше шапутала:

Да ми је мама жива она би ми кунила колица. Лепша и шаренија по ичија, но Милевина (тако се звала учитељева кћи).

Јован се никад и не сети да јој их донесе из града. Једнога дана се он спремао за варош:

- Бабо, бабо, зовну га мала са постеље и ухвати га за руку, оћеш ли ми донијети колица. Она мала, знаш, као Милевина.

Он, вајпре, ништа не разуме. Али се одмах сети и рече:

Донијећу ти много лепша, и пољуби је у чело, па излазећи на врага зачуди се самом себи што је то учинио. Онда се опет поврати и нежно прошапута: - Донијећу ти, Милице, мала моја девојчице... Нешто чудно, необјашњиво га је вукло томе детету. Њена болест, дуга, немилосна и повученост, тишина сирочета дирала га у саму душу. Али се држао гордо, одвојено, ни сам не знајући зашто.

Јован је заборавио донети играчке из града. А мала Милица рече:

- Знала сам ја да ћеш заборавити. Мене нико не воли...
Затим се окренула зиду и ћутала. Кад се повратила очи су јој биле пусте, празне, усипане.

Воде... тихо замоли.

Јован је осетио колику је жалост учинио. Чудно нешто се збивало у малој. Он разуме колико је за њу језиво и пусто што нема никога да јој купи колича, што је нико не воли и што је у туђој кући. И њему беше жао што је није волео, што је груб, хладан према њој. "Ето, то њу боли, а што ја чиним то? Па и ако је не волим не морам то показати..." Устао је нагло, узео штап и кренуо у град.

Куд ћеш, јадаш, пред сами мрак?, упита га баба Ивапа излазећи за њим на врата.

У варош, рече он и упути се низа сокак.

На целом путу је мислио о малој. Болесне, тамне дечије очи му, топлоћом, сијале у души. Затим појмио тугу детета које је било сироче и никад се није могао играти јер јој је нога била болесна. Изгледа да је имала туберкулозу у костима и смрт се примицала... У граду је дуго бирао својим дебелим претима играчке. Купио, пазад, мала шарена колича, стрпао их у недра испод џамадана и вратио се патраш. Голема га радост обузимала при помисли колико ће јој донети изненадне радости...

Мала Милица узе у руке колича, погледа их и равнодушном стави крај главе. Затим се окрену зиду и зајеца... Шта је било у њој? Шта је дирнуло? Јован је запањен стајао напред себе... Сад јој је, коначно, скршио и тај сан о количима, ту за њу недокучиву срећу. Сад јој ништа више не треба, јер ништа не жели. И донео их је онда кад им се није надала, кад није дрхтала од чежње за њима.

Милице, душо, шта ти је?

Ништа, ништа, јецала је мала, ја ћу умријети, ја ћу да идем код маме... Мене нога боли, боли, и никога немам... ја... ја...

Срце моје мало, тепао јој је он ван себе, затим се пригнуо над њу, загрнуо покривач и шанутао: да види бабо ће те боли, да види, снаго моја... Све ће то пребољети, све ће то пребољети, и он обасу пољупцима њену суву, врелу пожицу...

Из дана у дан њој је било све теже. Ретко се кад будила из бесвести, знојна, врела као да су у њеном малом телу буктали бескрајни пожари. Лекар, дебео и фин господин као сви лекари, не каза ништа одређено. Јован је бдио над њом. Дану, ноћу. Необријан, неиспаван и орошан. Гризло га из дубине што јој је, несвесно, нанео много бола. Па га, пена болест, толико привезала уз њену постељу, да је трептао цео над њом, над њеном најмањом жељом и кретом. Тако, њему то бдење пређе у дубоку душевну потребу, да се не могаше маћи од ње. Ни крајичком мисли се не сетао да ће га неко прекорети што њиви туђу, рђавог рода сирочад... Он је заволео ту малу, болесну девојку, њену ногу, дах, очи, све и он не могаше без тога. Штавише, у старом и гордом кољеновићу и јушаку, беше избио неки тихи, безбојни човек, који воли и пати. И та љубав према малој, та вечна брига над њом, грех који јој је учинио, као да избрисаше све бојазни од прекора, потцељивања, бацаше све у заборав...

Кад је Милица умрла, у неку хладну јесену попоћ, он то није могао да схвати. Шта ће сад волети? Кога? Где?... Јер њу ће однети и закопати... На сахрани је било мало света. Дошле комшије колико да се паћу на копању. Јован баца лопату земље и минуше му сузе...

Нећете ми вјеровати, људи, а рећи ћете да ми је и срамота, али ми ју је жалије од сва три сина...

Људи су се згледали прекорно. Али су ћутали. А он се вратио у село, скрхаш, ногурен, заборављајући да стави капу на главу. Сузе су му текле потоком, из неког безданог, вечног поћора.

- Милице, дунице моја, коме ћу тепати сад?, јецао је он...

Кућа Јована Радуловића гледа празним прозорима као исушеним зеницама на реку и на, пабујале у пролеће, лугове. Око ње расту траве а у њу се наслажу сенке, мракови, старост и паучина...

Момци после рата (Из "Докумената")

...Оцеви наши су остали на бојиштима или дошли без очију, удова, снова. Али рат се стварно отледио тек у људима који су дошли после њега; који су се рађали уз хук његових топова и жуборене потока крви. То су и одтели пре ичега, у својој свести, дубоко у себи... А тај рат који је пустошио у њима, без иједног пуцања, невидљив, потмуо, тајан, односно их је полагао. Он беше крвав, пустошан, немилостив, рушио је све вере, све наде, заносе, полете...

I.

У кафани "Македонија" је трептало од бесне, грубе музике, разбијених чаша и пијаних усклика. Око два састављена стола, у углу, смејали су се, певали, урналиштва-ли? – шест младића. За осталим столовима по два-три радника, припитга, уморна, куњала су или незграпно, као птице крилима на умору, махали ручердама. Свирачице, нашминкане, пакострепшених коса и хаљина дигнутих изнад колена, певале су безумно, цикале, сагоревале у тој песми. Нико није знао шта певају, можда ни оне, толико је алкохол, дуван, задах зноја, ђевапчића и разузурених телеса, заглашћивао свет, слух очи. Па ипак, са њима је цикала, као помахнитала, на песком чудном таласу који ју је носио кроз непознати мрак, цела кафана. И они што су спавали, сатршени, измождени алкохолом, механички су понављали јауке, врискове жена; као што пећине, пусте, празне, мртве, одјекују на глас живих људи. И сам газда кафане, иако трезан, прилазио је гостима, сам се тобоже распаливао, шалјиво клицао...

– Хе, пусто старо!... "Србин ли је бекрија је..." О, хој!

– О-јо!, одјекује са дна кафане...

Па опет се не зна ни краја ни реда. Чаше прскају,

усклици се ломе, столице падају с пијаним телима; само се виде бесциљни, пијани покрети, осмеси, погледи...

Младићи, већином студенти, чекали су своја два пријатеља, паланчанина. И док је, с почетка, нестрпљење расло због њиховог одсуства, сад беху скоро заборавили на њих. Кад уђоше, бојаљиво се смешећи, дочекаше их песке, прасак чаша, другарски узвици...

– Та где сте, вагон вам ваших паланачких богова, викао је Иван Матијашевић, недоучени студент медицине, посађујући их крај себе, на столице које је иза оближњег стола не дижући се, привукао погом. – Новост: имамо нову кафелу. Да живи нова кафела!

– Живелааа!..., допунеше иза стола... – ...вслааа, додаде кафана, цела, раздешено... Младићи се не беху још раскривили. Ма да су залазили по кафанама чешиће пута, ипак та атмосфера беше још далеко од њих. Али вино и њих лагано обухвати и као све неiskusне пијанице почепе да праве безброј глупости. Илија Илић, витак, блед, плавоок, диже се на столицу, ноће да прича којешта и сви га пажљиво слушаху...

– Ми, ми млади... на нама је будућност државе... Ми ћемо је пошети. Наша села ће процветати богатством, фабрике ће... Ми, једном речју нећемо као стари лудовати, цицијати, мудровати. Ми ћемо лум... лумновати...

Живео! Уаа!... Даље, даље!...

– Ми ћемо, ми ћемо..., али он не знађаше ни где је стао. У том трепутку приђе столу дебео, снажан и крепак човек, мастан, лица испараног ожилцима и лупну песницом о сто.

– Та ућутите једном! Још неко је дошао у ову кафану, блебетала божја!

Илија се скиде са столице, али његов пријатељ, Милан Марић, без речи, дохвати чашу и баца је придошлица на груди. Наста збрка. Дошљак, фантастично снажан, преврну оба стола, баца тројицу који га дохватише и селу пут Илије и Марка. Медицинар Матијашевић га хитро ухвати с леђа, умеша се и газда, гости, црци дебелу свирач и изнад главе, са бине, промоли свој црвен носић свирачица Мицика. Умирише их, пајзад. А Пера Ђона, којег су сви држали за студента који је напустио студије

због "мимоилажња у начелима васпитања" с професорима, приђе непознатом и клањајући му се дубоко позва га за њихов сто. Навалише на њега и он седе, а иза његових леђа док му намешташе столицу Ђопа се смејаше, јадан, злобан, мршав и тајаштвен.

- Хе, браћо и другови, ово ће нам бити друг, упознајте се.

Наста упознавање. Стравац каза неко презиме налик на "бубу", тако разумеште и тако га назваше.

- Господин Бубу ће нам правити друштво, рече дугоуласти порезник Матић, мршав, црномањаст, с бакенбардама и коврцавом, светлом косом. За њега су причали да пише песме, прави духовите вицеове и има много цоваца које му даје нека удовица.

Господин Бубу је студент агрономије, рече Јовановић његов друг порезник, ситан, згрчена лица и варљива, светлуцава погледа. Он беше радостан због свога открића и, док се Бубу неодређено смешио, збуњен и поласкан, диже чашу и наздрави је новоме другу и брату у свим недаћама...

На завршетку, по договору, бацаше чаше на под и устадоше. Излазећи, Ђопа добаци Мицики пољубац а Марко се безазлено, пијано осмехну на њу. Али после једног тренутка, иако му алкохол беше све помутно згади се на себе. "Баш сам гадан, низак! Како човек паде ниско: Што ће ми то?" Под руку га узе његов верни друг још из гимназије Илија Марић и рече:

Што мрзим ове жене... Човек треба да је чист; чистота је најближи пут истини... Јер живот најгрубље, и једино он, обара све идеале. Треба бежати од живота, чувати га се... Само: је ли, друже Јововићу, ово живот или?...

Него шта је, умешта се, Баљић, плавкоки, дебелкасти студент фудбалер... Живот вам је, господо, говорио је накрећући се пијано, свуда и макакав - увек исти. Он има разне форме, али је исти...

- Живот је, живот је, пићи, красти, убијати, исто као и писати некакве књиге, и причати о милосрђу, додаде Бубу.

- Престаните с тим трућањем, рече Ђопа, устављајући их на улици. Господо, живот је код "Сувог потока" - десет нових девојака, десет тичица - голубица! Хајдмо!

Браво! Хајдмо! Где је то? Доле... Да, да, само брже...

Киша је лагано падала из бескрајног мрака. Улице су се губиле, увијале као змије, поплускане светлошћу и капљицама. Тутали су. Сваки је скривао нешто у себи, закопано, што ће тек нагунити, избити врлком из душевног мрака. Илија и Мишап, још ничим нагржени сељаци, желели су да се врате. Али их је нешто вукло махничом жељом, жудњом, у тај неодређени, непознати мрак. Бабић је нешто звиждукао а медицинар Матијаншевић, крупан, црномањаст, богаташки син, држао је раширен амрел над собом и испод њега су једино светлудале његове очи и грлена, натрула арија неке севдалинке. Ђопа их је огртчавао као куче које је привезано везама које нико не види, шапутао им, махао коштуњавим рукама из широког капута као да из неког мрака, бездана, избију триутно на светлост две голе, суве гране. Порезници Матић и Јовановић, закопчани у маглима до гупе, држали су се под руку и гласно, вервозно се кикотали. Бубу, господин Бубу, ишао је у раскорак, како иду сви снажни, силеџије-људи и причао нешто Матијаншевићу. Овај као да га и не слушаоше, али му је често одговарао, прекидајући своје певуцање. Једино је неки повисоки, црномањаст младић, студент филозофије Ковачевић ишао по страши, ћутке, као да је био сувишан у том кругу. Целе вечери он није рекао ни речи, као да пије био с њима; ништа га не одушеви, не запесе, као да беше невидљив за све а видео је све. Тако тих, нечујан, једино је пио, хладан, непомичан као да у њему не тече ни кап крви. Знали су да је био из Босне, да другарски плаћа и пије и - ништа више. У осталом сви се ти људи нису ни познавали честито међу собом. Сједишио их, збратишио једино алкохол и пушта, трула младост. Тако су се и састајали, скоро сваке вечери, да се разиђу, знајући један о другом исто што су знали и пре виђења. Упознавање човека - патника, друга, било је запостављено.

- Шта се мене, врага, тиче јеси ли ти донов, поштењак или лажов. Јеси ли убица, националист, интернационалист или... Јеси ли пак човек, ђаво... Главнио је да пијеш и да плаћаш са миом, рекао је једном Баљић и сви су се дивили

његовом разлагању: - Да, да, главно је то. Ми не изучавамо људе, зато има паметнијих од нас...

2.

На отвореној вени брајша брајш њега и лоче његову крв.

Пред "Сувим потоком" их сретe једна жена у крпама, носећи дете на рукама, просила је и дрхтала од студени. Дете је ћутало као заливено. Ђопа је увуче у кафану и викну с прага:

- Два стола у углу! Чокањ љуте ракије, де, одмах...

Газда, бледуњав, мален, устрча се по сали. Младићи су улазили. Капела тресну са бине. Девојке које су седеле за столовима почеше устајати и прилазити њиховом столу.

На, пиј, рече Ђопа мајци, здурадо се смејући... Загриј се, хахаха...

- Немој, господине, ја не пијем. Боље: дај ми динар да купим хлеба.

Пиј, викну Ђопа љутито... - Пиј! Шта ту! Види ти ње, заграјаше са свих страна...

Жена исци, обриса уста и пољуби дете. Оно се пробуди и задахнуто алкохолом поче да кашље. Затим се она привуче до пећи и с времена на време загреваше прљаве, танке дечије ручице својим коштунјавим длановима. "Мали мој, мали мој", као да му шапуташе, топло, печујно, цагињући пада њ исцеђено материнско лице и исплакано, суве плаве очи...

Било је врло загушљиво, од вина, дувана, крикова, песама, цсовки и рааголићеног греха и женског меса. девојке су им седале на крила, грдиле их, пиле с њима из једне чаше, љубиле их праскаво и лажно.

- Коврцавко мој, тепала је једна Матићу... Друга, ситна, прћоноса, висила је о Матејевићевом врату и он је диже лако као перце окрећући је по сали. Трећа је седела до Бајића, пребацивши једну ногу преко њега. Четврта, плава, труна, дебела, ходотала се у уво пореанику Јовановићу. Пета, нека бледа, витка девојка, шапутала је по страни с Ђопом. Она се нешто опирала, а он је навалишао, преклињао, што се видело из његових ситних

покрета и молећивог, скоро шљачног лица.

- Христо, Христице, мила моја, преклињем те, увијао се он...

Вине девојака није ни било. Свирачице, њих четири на броју, нису се ни продавале. Оне се иначе, продају тек после два сата, кад их капелник отпусти и затворе се каване, а до тада чекати - било је сувише дуго. Матић, Матијашевић, Јовановић и Бајић одоше с девојкама из сале. Добацивали су им они који остадоше, другови, сумњиви гости у качкетима што су увек били готови на кавгу. Штавише, газда вешто, подло намигну и цуцну језиком. Остадоше за столом Ђопа, Бубу, и два друга Илић, Марић и Ковачевић који је и даље, ћутљив, тајанствен, гледао према се и у себе и лагано цио пиво.

- Дакле: нас је петорица, поче Ђопа, одбијајући густе димове и лукаво се смешкајући. Добили смо их, остала нам је једна - али најлепша. Пазите је, додаде показујући Христину која је седела за столом, тужна, главе пободене у беле, пажне руке. - То је царче, ух!...

- Брате, рече Бубу, ја ти волим нешто мало, дебело, али ватрено...

- Ватрено! Хе-хе, не причај, пријатељу, кад не знаш. Ђопа је видео да му прети опасност од Бубу-а, зато навали на њега. Мани се, брате, не квари девојци, нека заради штогод... Дакле, рече, преламајући шибице под столом, вућићемо коцку ко ће ићи први. Ја лично се слажем да останем најзадњи. Према томе четири шибице, ко добије најдужу - нека изволи први... Изволи, Илићу, не стиди се...

Младић оклеваше. Али Ђопа, Бубу, па и Марић гледаху га некако чудно, мрштећи се, потцењујући га, или му се тако чинило. "Помислиће да сам недруг, да нисам мупко... Свеједно, узеху. Боже, шта је ово са мном? Ја дрхтим, као да ћу да убијем човека. Баш сам кукавица! А они пишта, као да понију чашу воде..." И гледајући како му дрхти рука док извлачи шибицу, осети безуман, свиреп страх, не знајући од чега. Хтео је да викне, заурла, побегне бестрага; али немаше снаге и оста прикован, непомичан. И кад извуче шибицу гледао је нестрпљиво, као суманут у њу, устрептао, уплашен нечим неодређеним, немиђеним. "Ето,

свршило се”, помисли држећи снажно, грчевито, дрвце у руци. А знао је да се није свршило, да је тек почело. Да почиње нов живот, непознат, о коме је слушао, гледао га код других али није живео њим, него га младићском радозналостињу слутио из прикрајка... Марић, видећи да узне Илић, који је био већи “идеалист” од њега узне и сам. “Ово је гадно, коцком! Баш је тај Ђона! Уосталом: да није коцке све би изгледало мање прљаво. Гадно, прљаво, гадно!” Затим, несвесно, као да утоли то гађење, испи чашу на искап и пали другу пенушавим, златним пивом које прекипе. Бубу извуче немарно; не покрепу му се пиједан мишић, ништа му не сини у дубинама мрачних очију. “Како је равнодушан, помисли скоро завидљиво Илић. А ја? Хе, ко зна, можда је и њему први пут било теже...” Ђона пружи заједну шибицу Ковачевићу, али га овај одмери тако хладним, тешким погледом, да он осети како дрхти нешто од страха дубоко у њему. Вази шибицу под сто и окрену се осталима:

Господин Бубу има пајдужу. Па Марић, па Илић. Ковачевић неће да иде... Дакле: изволте Господине Бубу и желим вам пријатно, додаде смејући се; али се нико више и не осмехну. Његов смех, нервозан, ледац, грчевит, тврдо и мртвачки одлијесну. Илић се најези као пред страшилом, пред нечим језивим, свирепим, што је избијало из тога болесног, подлог и блазираног младића. Ковачевић је невидљиво, тајно задрхтао у дубини, склопио очи и ослонио чашу на усне; испијао је лагано, тапан млаз, а песко гађење, побуца против свега што се дешава, махито га захватаху. “Рећи свету истину! Пљупути му у лице! Изпегти човеку његово сонетовско благо, његов задах, смрад, грех... Али ко ће то? Ко то може? Ко има и права? Јер, Господа ми, сви смо исто, од најсмершјег калуђера до најкрволочнијег бандита. Људи, људи!...”, урлато је нешто у њему. Али му па лицу беше, још увек, она вечна, непомична тишина, хладноћа, умор... Бубу устаде, припали цигару и остави је да гори међу уснама и да му њен дим нагриза леву поздраву и око, мало затворено од дима. Приђе Христиши, догаче је руком и рече:

— Хајдмо, мала...

Она се диже. Рамена су јој се тресла од плача. Пође помало посрћући и брићући очи. Ђона се зацерека, окрћући се Илићу:

Плаче, знате, јер ће да изгуби невиност. Први јој пут, — и он намигну, хахаха, хахаха... Поред тога, додаде хладно у узбуљивши као да неки невидљиви, кобни пож пресече у њему онај смех, — има жена, које пре него што прође с муњкарцем на спавање добију нервни напад. Смеју се, плачу, урлају, уједају... И те су вам најбоље...

После су ћутали. Настало је језовито, вечно дуго чекање, кад се први папињу, затежу, кидају као пред смрћу. Најмањи крет, дах, шкрипање, столице, одјекнуло би дубоко у души, као пробијање усније, танке оптрнице ножа. Марић је тихо дрхтао, ред је био на њега после Бубуа. “Врага, ко ће то издржати!? Нек буде само што пре!...” И он затражи да пије. Али алкохол не ублажаваше ону потајну дрхтавицу, која му се из душе преносила на цело тело. “Само што пре... Полудећу... Ох!...” Али време беше бескрајно дуго! Отезао се минут за минутом као година за годином. “Ето ја сад идем код те жене... А што морам ићи? Ко ме гони?” Ко? Али он осећаше да је немоћан да се одупре, да и не покушава уосталом, него ће отићи, макар га устављао цео свет. Будио се у њему неки чудан нагон, толико непознат колико животињски, дивал, нештољив. Човек кад поставе животиња ништа га у ономе што хоће, на што га гони унутрашњи, несвесни и нештољиви нагон, задржати не може. Ни живот ни смрт; ни човек, ни ђаво, ни Бог... Ништа...

“До мене још има дуго, бескрајно дуго... Умрећу од чекања до тада...”, дрхтао је Илић. “А, ђаво га знао, шта ћу овде? Ко ме патеравао?... А све је тако гадно и она је шакала.” Преживљавао је нешто мрачно, неодређено, што се и не поимље, али што свирепо мучи, распиње, спаљује сваку мисао, жељу, напор да се ослободи од тога. И то чудно нестрпљење се пело с трена у трен, у његовој души; надлазило као пожар, поплава, густе магле које су просипале огањ, пламен, смрт. Горео је тајном, немилосном дрхтавицом; очи су му светлеле грозничавим, модрикавим сјајем, уста се свијала у грчу и он је видео да

му се руке тресу заједно с чашом коју приноси уснама. Полако, тај грч, запињање и дрхтање нерава и мишића, прелазило је на ствари, лица, светло – и тамо умирало. То мртвило, равнодушност која је одсијавала са свега околу била је у судару с усјаним, болесним од страсне грознице расположењем његове душе... “Како сам, неосетно, ушао у ову мрежу, сплет, да се не извадим више. Боже, зар је то тако? Зар је то у свим људима?” Уистину он не виђаше ништа око себе. И што је видео не поимаше. Осећао је, једино, како му срце лупа као полудело, у слепоочницама бију маљеве и цешто врело, неиздрживо, што затеже перве, мишиће, мили уз тело, крави се уза њ широким, огњеним таласом. “Докле ће ово трајати? Шта је то? И одакле? Боже, Боже, Боже,” шапутао је инстинктивно и призивао неку надчовечанску силу да га спасе.

Цера Ђопа је седео забринут, главе посађене у копчаке, жуте као восак руке. Прамени косе му је високо као црн, масан бич преко чела и сепком засицао поглед, тајанствен, мрачан на бледом, леденом лицу. Шта је било у тим очима, у тој души? Мрак? Светло? Или ништа, туна равнодушност, неосетљивост?... Ковачевић је, скоро пијан, осетио неку чудну, непознату жељу: да говори, руши, сатира, све што му се појави пред очима, у души. Он је био неактивна, мртва, запарљена природа. И ма да је у себи, дубоко затрпане, скривао светле, велике вредности и био свестан њих, оне су остајале у мраку и ту тихо вепуле. Али у моментима узбуђења, запоса, пијанства, све је то из њега, у виду револта, избијало пламеним водоскоком речи, мисли, снова...

Пута нема на овој земљи, нигде под небом. Ма куд да ходиш, отворених очију, жудан сазнања, идеш кроз мрак, не видиш, не знаш... Да јаво носи човека што већ није потпуно отишао са ове зле, подле планете!... Ето, видите, и он бесциљно, у неку бездану празнину, махну рукама... Ето, видите, где су се нашла људи из наше генерације. Нигде, на беспућу. Сваки човек као индивидуа је на беспућу. Али колектив, гомиле, генерације морају имати свој пут. Ми га немамо... Да, немамо, немојте ме гледати тако чудно. Очеви напн су се борили за отаџбину, имали

пеки национални идеал. То је завршено. Па сад? Ми смо, хахаха, одређени од Бога и људи да водимо један народ а, кунем се Господом Богом, да не знамо куд ћемо га одвести. Добро пијемо, и он испи чашу. Али ни то код нас није здраво, свеже, момачко, уз песму, запос, снова. Код нас је и то болест. И све је болест, поштено труљење, умирање. То је рат обележио својим крвавим печатима читаве генерације. Ни десето наше колело неће се занети нечим вишим, духовнијим, хуманијим – јер тога неће бити у њему... Мртво покољење отаца који су побијени на бојиштима, оболели на фронтovima, у логорима, или изгубивши у рату сваки душевни смисао и чистоту вратили се да се богате и згрћу народне масе...

Његово разлагање је оставило тежак утисак. Не толико због тобожњих истина које су их се дојмиле, колико због мрзовоље која је владала у њима.

Што ти мрзим кад неко мудрује, филозофира ту на силу Бога. Пиј, братац и седи где си, па ако ће нек се цео свет преврне. И што се ту мене тиче што је неко гладан или што друго. Мени дајте... – и Ђопа, кисео љут, испи чашу до дна; вино му се прели преко уста и оцеди танким млазовима низ прса.

– Да, није ту боље цабе причати, рече Марић, тек да каже нешто...

– Да, да, да, додаде Илић, ма да није знао о чему је реч. Али га нешто нагне да се искаже, као да ће тим угушити оно разбуктавање пустошног, дивљег огња у себи.

– Да, да, одсече иронично Ковачевић то је: да, да и ништа више. Или: шта ми се тиче што има гладних, сиротих и... Не тиче нам се. Али то није још толико убитачно што немамо колективног осећања, него што немамо ни индивидуалног. Ми смо неспособни да израдимо и своју личност, да бар ма чим, задовољимо гладну, вечно гладну и жедну човекову утробу и душу. Живимо од случаја до случаја, од јутра до вечери, заборављајући шта је било јуче а и не мислећи шта сутра треба да дође...

За то време се Бубу бепе вратио, обичним, равнодушним кораком, с изразом човека који је неспавао и невесео. “Као да му се, Боже, ништа није десило,

помисли Илић... Боже, какви су ти људи?" Марић се диже чим га примети и скоро потрча преко сале, као да га је горе чекала бескрајна, светла радост. Одједном он заста, за трен, питајући се куд жури тако; али само што первозно махну руком, похита још брже и изуби се из сале. Бубу седе, сложи крупне, жуљевите руке на сто и рече Ковачевићу:

Шта се ви ту правите? А шта сте учинили да сви, па и ви сами, не будете такви. Да пођете напред. И где је то *најпред*? *Најпред*, ја мислим да и не постоји, него се човек обмањује... Па да, тако је, додаде затим, одговарајући некој личности из себе, побеђујући је својим разлагањем.

Ја писам учинио ништа, одговори Ковачевић после дуже паузе. Ми нећемо учинити ништа. Јер немамо снаге, а и немогуће је да лечимо своју болест. То ће учинити, то *најпред*, људи који се роде у срећнијем, разумнијем времену, кад се о трувању топова и крвопролићу буде причало само у причама. А ми? Ми се с ратом додирујемо, понели смо његову пустош у души. Ово поратно време је горе од ратног, јер се гине, руши све без топова...

Ви сте конзервативни, рече Баљић који је био дошао. Он је био љут, первозан, готов на свађу и низ лице му се цедила, прљави и гадни, сеп страсти која га је до малочас распињала.

- Не, ја писам ни стари ни нови, ја, ја...

- Господо, ускликну Матијашевић седајући лажно радостан за сто, оставите преширке. Рат је ушипао све тобожиће идеале. Ми смо без њих, врло добро. И шта ту више? Ми ћемо живети у вустоши, неидеалима, лудо се залуд натезати. Чекајмо ново... Рат је срушио старо, старе спове, идеје, жеље...

И људе... И саме људе, идеје и снови и онако трупу и умиру и треба да умиру викну Ковачевић...

- Да, можда и саме људе, потврди Матијашевић а у очима му одједном изби нека безмерна, тешка туга, и он осети како су му очи пуне суза и те туге, узалудне, за нечим чега нема, што није ни било, али што би требало да је ту, у њему.

За то време се вратише Матић и Јовановић. За њима

уђоше све четири девојке, гледајући па њих као да их никад нису среле, смешкајући се на нове госте и догеријући успице кармином.

Ја једва жив, другови, напали се Матић, хтеде овако дугачког да ме поједе као сарагу. Али шала паде хладно, као непријатан и неумесан звек пожа за време јела. Разговор беше замро и сад се најрадије ћутало, умирало у себи и пило. Пило до бесвести.

Илић се беше којекako заборанио уносећи се у разговоре, лица која су придлазила и алкохол који је лагано али вешито загушивао као отрован дим сваку мисао, трзај. Ну поред свега тога на њега је вребало као запета лупка из мрака, питање: зашто иде тамо и зашто *мора* да иде? Марић се врати блед као крпа, усне су му дрхтале модре, танке и то дрхтање, грчење, преносило се на цело лице. Илић се диже и пренеражен, плашећи се да га гледа дуже, прође поред њега. У пролазу, на њега паде Марићев усјај, измучен поглед, као да га ко снажно ошину пожем по срцу. Сви другови беху заузети; једино Пера Ђона, који је вребао као ђаво кроз прете руку у којима је држао главу, добаца за њим:

Право уза степенце, па прва врата дево...

И те речи праснуше као нагла светлост у мраку у Илићевој души. Право, па - прва лево! Да, ту ће нестати свега, свега. Чега то? Он не би умео да одговори; али нечега што је тешко, што стеже у усјајне кврге, окове, што душу и тело распиње па милион крегова. На излазу му келнер враголасто, подмукло намигну и то га страховито узлемири. Просто све изврну у њему. "Да се вратим натраг, још није доцкан, пробуди тај случајни миг шлаховиту жељу у њему. Да, још није доцкан. Боже, вратити се, вратити се, како би то било лепо!... Глупост! Шта ту има? Намигнуо ми, а ја: вратити се, како би то било лепо!... Глупост! Шта ту има? Намигнуо ми, а ја: вратити се! Баш сам неки слабић! Шта би ми само рекли?" Он, пожелe, тренутно, да изудара тог безочног келнера, изуједа га, искасани па парамларче. Али то мину као кишан облак или тежак сан, изнад његове душе. У уху, срцу, души, свести громовито је трептало: право, па - прва лево! Тамо! Тамо! Само што

пре! Док није доцкан. “Боже, дуго ли је ово време; и колико то још има степеница?” Па, пењући се са степенице на степеницу, сваким кораком као да улажаше у нови, непознати живот. А то улажење је трајало дуго, вечно и као да му краја не беше. Право, па – прва лево!... Стајао је пред вратима, опро руку на кваку и дрхтао од зиме, грозде, огња, страха – чега ли, или свега уједно. Из собе се чуо тих, дрхтав плач као треперење свеће у дубоком мраку. Бугао је неодлучан. Затим широм отвори врата и упаде у собу. Девојка је лежала раскомоћена, скоро пага, на изгужваној постели и јецала. Глава и руке су јој биле заривене у јастуке; коса, кратко ошишана у коврџама се пела у вис; рамена су се тресла равномерно, гола, мршава, с костима које тек што нису пробиле прозирну, белу кожу.

Шта вам је за име божје? упита је он узбуђено. Онога огња, немира, страсне грознице и језе, дрхтања удова, беше нестало у њему још чим је додирнуо кваку и чуо јецање. Сад је, једино, тај плач одлегао у дубини његове душе и наливао га бескрајном, нустом тугом.

Девојка окрете главу, погледа га очима пуним суза, избезумљена, очајна и грцајући једва изустити:

Сврните ваш посао и мичите ми се с очију...

Затим се изврну на леђа, с изразом, у покретима, овце коју воде на клашницу. Очи су јој биле склопљене и у душљама су се извирући испод дугих, сеновитих трепавица стално гомилале сузе; руке опружила, беле, нежне, уморне, низ тело као мртва, преломљена крила. Гледао ју је брзке и жалост му обузимаше душу. “Зар је то тако? Зар то мора бити тако?” Страсти, пожуде, не беше у њему ни за врх од трина. Гледао је то фино, витко, мршава и несрећно тело како дрхти, увија се, грчи као црв, роб. И са жељом да му та туга која га је стократно, са сваким јецајем, обузимала – миш, приђе прозору, разгрну прљаву, подртву завесу и погледа у ноћ... Прозор је гледао на бескрајне равнице, патопљене водама и кишном ноћи. Негде на обалама тих тамних вода гореле су свегиљке, ситне, чкиљаве, скоро изгубљене у ноћи. Киша је ударала плуском о прозор; чуло се њено плахо жуборење, али оно беше као помешано с јецањем које је домирало иза

његових леђа. Као да плакаху две поћи, дубоке, бескрајне, с неколико чкиљавих, јадних светиљака на обалама широких, злокобних вода; или две девојке, остављене, понижене; очајне и несрећне – ко зна због чега?...

Ту, за неколико секунда, прође му сећањем једна језива и тепка успомена, из раног детињства, за време рата. Његова мајка, још лепа и свежа жена, водила га је код тетке где се налазила и његова млађа сестра Јелица. Ту је хтела да се склопи с њим док дођу боља времена... У кулеу су изненада ушла три црномањаста, непријатељска војника (он је сву тројицу запамтио као једнога – у три примерка). Ухватили су мајку, одвели је у углау на клупу и обориди. Она је, најпре врискала, отимала се, звала у помоћ. Али све је било узалуд; два сељака-старца седла су као да ништа не виде; старица, њихова сапутница, покрила је лице рукама и сакрила детету које је водила собом главу у крило. Мајка, изморена, предала се с тихим јецањем. Војници су направили закљон од шињела и док су га двојица држала, смејући се бестидно и гласно, трећи је радио нешто око мајке, тешко дишући. Илија је слугио да се дешава нешто страшно, свирепо с његовом мамицом. Цикао је, нартао на војнике, звао у помоћ. Најзад је припао прозору. У даљини се видели неки осветљени прозори, киша добовала о стакло и чуло се најзад грчевито јецање његове мајке. Окрепу се патраг, војници су били и даље ту, само што је сад трећи држао шињел и брисао дебеле усне и масне брке рукавом. Њему се све завртело; у глави је трештало, грмело, крв му је навирала на свест, очи – и он, јаукнувши низа се као мртав на под. Пробудио се тек код тетке. Мајка, болесна, крила је са стидом очи од њега. Патила је и он је, због тога патио. Разумео је мајку, кад је, после неколико дана боловања хтела да умре и зовнула га себи. “Ти волиш маму и није те стид због ње, не презиреш је?” упитала га је – а онај стид, пун бездаге патње и страха стално јој је болно светлео у очима. “Не, мама, не... Ја те волим, волим... Волим...”, и он је горко заплакао. Умрла је два дана после тога; али онај поглед пун стида и бола, стида мајке пред дететом, није исплавео у њеним очима. Илија га је однео у души, сећању и он га је

пекао као дубоке, никад не зарасле ране...

Затим се нагло окренуо. Извадио 40 динара, колико је требало да плати девојци, оставио их на сто и без речи изишао напоље.

На степеницама га обузе нагао, скоро нервозан смех. Био је мрак и једино се оздо чула цика и песма. "Хахаха, шта сам ја то учинио? Уосталом, нешто врло племенито, можда..." Да, племенито! тако је отворено, свесно, говорио себи. Али потајно га нагризаше осећање да није учинио ништа добро, племенито, што обузме ведром радошћу душу људску. Напротив. Учинио је нешто, нешто гадно, подло, прљаво... "Та ја сам већ пошао с намером да узмем ту жену, да је купим, понизим. И сад због неког мрачног сећања или кукавичлука пред сузама, тобож..., хахаха..., милосрдно, добро дело... Добро дело! Хахаха..." А то: што је имао искрену, ничим пољуљану жељу да узме, купи једну жену за неколико минута, нимало га не правда пред њим ако то није и учинио, то је исто као да је узео. Рецимо, да није плакала, да се није сетио мајке (итд., јер тих "рецимо" беше бескрајно много и избијаху у његовој свести изненада као снитци у јулској тамној ноћи), он би је имао, то је јасно као сунце. Та сећања, пагла и брза као талас, пробудише гађење у његовој души, према њему самом. Али он беше већ у сали и зачуди се како није приметио када је ишао, нити је о томе уопште мислио. "А како ми је, кад сам кренуо, било дуго и тешко. Особито уза степенице..., хм, чудно, врло чудно..." Пре него је и сео за сто, Ђопа, чувајући свој хладан израз као светињу, пође равномерно преко сале. Али у тој на изглед хладној равномерности беше нешто јадно, ситно у ходу, клаћењу трупа, махану руку, као да је ван, полако, усред несме, цике, људи, столова, прљаве реке светла, уморна пузила; крушна и смрдљива ван.

Та брзо ли се врати по Богу брате? ушита Матијашевић...

Хе, повајлија, па не уме да густира... добаци подсмешљиво Баљић.

Не лажи!, цикну Илић увређен до сржи. (Моментално он се и зачуди како то да се најједном увреди). Ја је писам

ли имао. Ја сам јој само дао паре и изишао...

То направи читаву поплаву, смеха, подсмеха, иронија, увреда, понижења. Најзад из тога хаоса, разних гласова и узвика, непојамних и бучних, изби као светлост из ноћи бестидан и тврд Баљићев крик.

— Е па, братац, кад си био тако наиван чим се врати Пера Ђопа идем ја, да не пропадају паре тебе... Је ли тако, другови?...

Покушаше да га одврате, особито Матијашевић. Бубу, штавиле, рече да девојка неће пристати. Али све беше залуд. Он је, припит, кратак и снажан као изливен од гвозђа, ударао песницама у сто, вртео се и остајао упоран.

Али Ђопа скоро увек остане с овом девојком по цело вече. Где ћеш ти моћи да чекаш?, рече неко.

— Ништа, ја ћу чекати. А ако не изађе, онда ћу ићи и ја...

Илић и Марић су били отишли, љутити и перасноложени. И разлагање порезника Матића и Јовановића да човек има право да поклопи своје паре, оста безуспешно јер Илић не беше ту. Једино је Ковачевић, мрк и хладан, још увек ћутао. Он одједном осети да је трезан, да му је све јасно и да би, да има речи, имао и он нешто да каже. Али је ћутао, као увек, и гледао мукло, скоро криво, тога снажног, самозадовољног човека. Гомилао се у њему неки јед, срџба, као облаци пред кишу, али он на све то не обраћаше пажњу. "Ја сам неактиван, ја бих га спречио од те гадне памере али ја, ја просто не могу дићи руку. Да, важно је дићи руку, после све иде глатко. Само ја сам мртав. Нек чини што хоће. Нек чине људи што хоће..."

А гадан је и тако му се гадно мршти дебело, чворовато чело с чекиљавим, усравним длакама... Тај гнев, боље рећи гађење према томе човеку излегло се у Ковачевићу још врло давно, када је дошло до свађе са једном девојком из полусвета којој је, како је причала, украо новац из чарапе; јадно зарађени новац продавањем свога тела. И ма да је Матијашевић утишао ствар плативши из свога џепа, Ковачевић се то било тврдо усекло у сећање и душу. Баљић им је и даље остао веран друг, јер се, "веран" и "друг" међу њима схватало као веза у пијанкама, коцки, скитању и тучи. Због тога је, сентиментално, скоро

љубавнички-друговање Илића и Марића, зачето још на селу док су чували овце, гледано с потсмехом...

– Она жена, овога Ђопе, како ли га зовете, још је ту.

Греје се сирота... Дођи овамо, жено, дођи, седи..., зваше је Бубу, који је примети преко једног стола кад се дигоше гости иза њега. Просјакиња се била повукла за белу, порцуланску пећ и газда, верујући да су јој младићи као неки покровитељи, оставио је на миру. Она се ту грејала, чучнувши на под и одвивши из крпа дете. Мали, на топлоги, раскрављен, почео је да се смеје и прича. Но мајка га је ућуткала, да газда не би чуо или ко од гостију и истерали их напоље да не досађују.

– Куд ћу за ваш сто, ја сам сирота, рече потиштено жена...

Ходи, викну Баљић... А имаш ли куће?...

Не...

– Па где, врага, поћиваш?

– Како кад. Некад у шуми или на тавапу, пусти ме по нека добра душа. А некад... као ноћас...

– На, пиј!, и Баљић јој нали чашу вина... Па не причај много...

– Ја не причам, питао си ме, господине. А ја не причам никоме моју причу, јер свако има своју. И кад ме за њу питају. То само испирају уста и ја ћутим...

– Пиј!, викну Баљић поново.

Жена се нећкала али најзад узе. Затим даде и детету, после даде жени другу, трећу и она се загреја... Причала је нешто неразумљиво, на одломке и без смисла. Како је осиротела у рату и како јој је ово дете од великога господина који је после отерао од себе обоје...

– Но сад да играш. Дивно! Сјајно! А шта се мене тиче што ти је не знам ко остао у рату и што ти је дете господиново или посачево кошице? Ја хоћу да се смејем и то је све..., и Баљић скочи са столице. Банку ћени добити. Хоп!, и у руци му се шаренила банкнота... Хоп, хоп, хајде!, махао је руком кроз зрак, као да даје такт...

– Не умсм, господине, не мучи ме залуд...

Газда се смејао. Гости зевали, готови да се заперкају на нешто смешно, невиђено дотад. Бубу и Матијашевић га

савлађиваху. Порезници по нешто додаиваху не дижући се. Али то га још више распали и он гурну жену која посрну на под. Затим поче кунити крпе и увијати дете, спремна да изађе.

– Што се мене тиче што јој је не знам ко погинуо у рату и она остала на улици! Ја хоћу да игра и крај! Сад је био више упоран, тврдоглав, него готов на смех. Све се то дешаваше врло брзо, тако да нико није умео или није смео протестовати.

Неочекивано, Ковачевић му приђе с леђа и повуче га за раме. Баљић се окрену и погледа љутито, увређено, готов да га одгурне, опсује. Али га Ковачевићев поглед, усидан, нун гњева, презира, бледо лице и дрхтаве усне, заковаше на месту.

– Ти си врло гадан човек, рече му тихо, тако да нико не чу. И што је најгоре – пиши пијаш него се правиш... Затим као да му нешто из њега диже руку, махну широко и ошину га шаком по лицу. Баљић затетурал. Бубу га дочека у наручје да не би пао. Наста узбуна, ларма, прерртање столова...

– Та је ли луд? Где је тај Ковачевић?, запита љутито Јовановић, тражећи га међу гомилом...

Ковачевић беше, међутим, истрчао гологлав напоље. Киша је лила плуском. Он притрча жени која беше побегла на улицу и склањала се дуж кућа од кише. Затим извади из џепа цео новац, све што пађе до задње паре и онако згужвава јој га стрпа у руке. Она га погледа с неверицом и отвори уста као да хоће нешто да каже, захвали. “Што има глуп изглед, скоро блесав”, помисли он, заборављајући да јој је дао новац. И скоро потрча уз улицу...

“Ето, ја сам лушио човека, ни крива ни дужна, можда. Бар мени није ништа учинио... Али учинио ми је, додаде мало доцније, у себи. Учинио, да, учинио. Он је врло, врло гадан... Треба гад и зло и лаж прогонити и огњем и кривљу, свачим. Нек остане један човек на свету, само нек он не буде гадан, нек он један буде као што треба... Само што ми на земљи не знамо што је добро а шта зло и има ли тога “као што треба”. Можда не треба ништа. Апсолутно

пишта. Или треба палити, клати, рушити. Ко зна? Можда ће мржња исцелити људе, јер љубав није могла, нису је хтели, није за њих..." Тако мозгајући пео се уз улицу која се прашила од кишног пљуска и потока светлости који су извирали са раскрића из крушних сијалица са електричних стубова. Коса му је падала, улењена кином, па чело. Он је зачешља руком. "Где киша лије... Где сам то ја? Где?" И пега испуњаваше нека ненада, сила и свежа као горски поток радост. Радост што киша лије, што је улична светлост јака, мека, топла, што су око њега куће а у тим кућама људи. Несрећни и зли људи са словима о убиствима, прелјуби, пљачки, насиљу. И једна радост које до тада није био свестан: што може те људе мрзети страшно, до миле воље, борити се против њих и свега њиховог. Што може сањати да им пије крв, кида жиле, извлачи вену по вену. "Да, против људи и свега њиховог, њихове тобожње љубави, милосрђа, жежности... Ја сам активан већ једном, сину му у глави. Ја сам оживео, ја, ја ћу учинити нешто велико, што није видео свет... Ја сам жив, ја сам ускренуо, јер, ето, мрзим, мрзим... Људи знате ли да сам жив?" Слугите ли колико вас страшно и ватрено мрзим?", хтео је да ускликне, смејући се радосно, лудо, пируко разјапљених уста, али безгласно, као лопов, зликовац који би хтео да целом свету баца у лице своју мржњу, али га свет не чује и неће да чује... Кад дође у свој сиромашни собичак у дугој, неосветљеној авлији, леже па постелу не свлачећи се. Грозница га је тресла, али он је не осећаше. Утапао се у ону радост, нову, невиђену, жив, ускренут, непобедан. И кад му сав леже па очи, драг и топао, смејао се у мраку, ведар срећан, без свести и о чему другом сем о тој лудој радости и мржњи и своме новом, ускренулом животу...

Кад се у кафани прибраше видеше да је ударац био силовит и пао на негодно место. Лево око Баљићево је било цело отекло, из носа му је лила крв. Неко се сети и стави влажну марамичу на отечено место, пајзад стаде и крв.

Нек не будем човек ако ово крваво не шати!, клео се Баљић, притискајући убијено место и мрштећи се од бола.

Затим су се разишли. Бубу и Матијашевић отпратилише Баљића аутомобилом, код његове мајке, неке богате удовице која и не изађе из својих соба. Затим се вратилише, договарајући се да се сутра паћу.

- Ја сутра не могу, рече Бубу, сутра је радни дан, данас је била недеља...

Недеља! Ја сам просто на то заборавио; писам ни знао, кажда, који је дан... Па добро, али ви сте студент...

Не, ја сам ткачки радник. Моје студенство је измислио онај порезник Јовановић, како ли беше његово име...

- Врло чудно. Уосталом, све једно што сте радник. Па кад ћемо се видети? Можете ипак доћи на 2-3 сата код "Македонције"...

Добро, у седам, и Бубу му снажно протресе руку.

Матијашевићу беше тај страни, дивљи човек одједном постао пријатан. "Радник, а изгледа као, као... види се да је много читао. Али шта се то мене тиче, он је човек и то је доста да будемо једно, пријатељи..."

Марић и Илић дођоше без речи до свог стана. Били су уграбили задњи трамвај и киша једва да их беше оросила. Пели су се у своју собицу, на мансарди и пошто већ легонке, угасивши светло, рече Илић:

- Ето куд се скитасмо, је си ли видео какве су оне жепе и онај нијани свет... Да зна моја тетка? Да зна Јелица? Да зна?... Он ту хтеде да помене једно име, али му само глас задрхта. Тако смо гадни, ниски... Требало би нас побити на бацити па ђубринте...

Моја мајка, моја мајка! Она и не слуги, а да зна само? Боже, Боже, ридео је Марић... Она петља са својом сиротом пензијом, сабира, одузима, рачуна, само да се изађе на крај. Пише ми писма исполивана сузама, а ја? Ја идем код јавних жена и лијанчим, расипам подлачки њене куканне паре; загађујем њену љубав, лажем њене наде... Ох, ох... И он је одривао оно што га је стезало још одавно... И замисли, гадан, пизак ли сам, она девојка је плакала а ја сам је узео, хладно као ствар... Ја сам је узео док је грцала од понижења, туге, као у ропцу...

Илић је такође плакао. Навикли на негу, пажњу, меку и тошду вечно обвијену око њих, сами у великом граду који

их је бацио на дно, саживели се у љубави, друговању, нагњи...

Закунимо се да нећемо никад више! Још није доцкан, пролапта Илић пошто се мало умирише.

Закунимо се...

И они приметеше да су још давно устали са својих кревета, нашли се у мраку и чврсто загризли.

Кад Пера Ђопа уђе, плашљиво као лопов, згужван, најезен, Христина је још увек лежала и плакала. Њен плач беше већ прешао у један дуг, непролозан грч који јој је кидао цело тело. Он јој приђе полако и нежно јој поглади руку. Његов лик се за тренутак изменио, лице издужило, очи налиле мекотом и сузама.

– Христо, Христице, опрости, и он јој поче обасипати руку пољупцима.

Девојка отвори очи и чуђење јој се јасно и тврдо исписа у очима.

Ти си ту? А где је један плави младић, трећи од твојих? Изашао је... Христо, сестрице, мученице моја, опрости ми, преклињао је он.

Ђути! Престани већ једном! Знаш ли да нам мајка и младић брат леже на постељи? Да њој спаса нема? А ти долазиш и узимаш новац који сам ја срамно зарадила. Подводиш ме друговима, тргујеш рођењем сестром. Стид те било! Умри! Обеси се! Зликовче! Крвопијо! Љутито је викала Христина. Боже, зар је истина да може постојати такав човек; и да је он мој рођени брат? Да прокоцкава новац који ја, проститутка, зарађујем својим јадним телом, и да се размеће пред људима својим кавалерством, отменошћу? Да..., да..., али ја већ не знам шта ти не би био у стању да учиниш? Ти си једино не би смео убити. Ти немаш срца да умреш; ти си одвише гадан, низак да би требало да живиш! Пих! Смрдеш, заданеш, угушићеш ме тим твојим сузама... Ево ти, присети се она и извади новац испод главе. Ево! На! били су тројица, један се изгубио. Дакле -- двојица, то је 80 динара... И она му баца новац у лице. Гле, ево на столу још, то је, и она се сети, остало онај младић, неки наиван, добродушан човек. На, на, узми,

узми и мичи ми се с очију! Хоћеш ли да шљачем с тобом? Да се увијам као црв... Хахаха... Ја ћу се смејати, ја се смејем, ја ћу чинити тако док, док не полудим... Хахаха, хахаха, смејала се она, као луда, сухо, скоро вриском. Хахаха, брат! Хахаха...

Он се довукао до ње. И док је она стајала, раширених руку, као распета, он јој је обвио колена, припио се као давленик уз њих и јецао...

Та ја знам да сам црв, да сам нешто гадније од њега. Да бих учинио једино поштено дело кад бих се убио! Али шта? Ја имам снаге само за једно, да подлачки узимам теби новац и да се коцкам. Да, да се коцкам! Не знаш ти, мила, ту радост кад карта клизи из руке и кад чекаш, чекаш... Хоће ли доћи живот или смрт? Хоћу ли добити или... Толико то наше нерве, пажњу, распне душу. То, то! Ох, то! Кад би ми забранили то коцкање ја бих умро... Ја знам све о себи, додао је тише јецајући. Ја сам подлац -- брат и зликовац, син. Ја прокоцкам новац којим би мајка, можда, купила здравље. Али шта сам ја? Ништа. Нико. Ја сам само та непасита жуд за игром и подлост, бескрајна, префињена. А шта сам крив за то? И ко је крив? Нико... Знам још, да у овој гадној, подлој и прљавој души носим једну љубав коју нико не зна, не треба да зна, коју и не слуги... Љубав према теби, јаднице моја! Љубав према твојим мукама, према крсту који носиш, који ти се срамотом утесао на чело... Верујеш ли, верује ли ико да ја носим тај крст с тобом, да га нико не види и неће видети?... Али шта ту има? Шта ја причам? Кад учинити не могу и нећу ништа? Кад нећу потражити службу, ако ништа да ти се скинем с душе? Кад, кад... Госноде, има ли те, постојиш ли, шта си? Видиш ли? Имаш ли очи, уши, срца? Видиш ли човека? Познајеш ли га? И јесам ли ја твоје или људско дело? Зна ли тај који ме створио каквога ме створио? Слути ли да постоји овакав човек?...

А за тебе, милоснице, патнице, крвава мученице моја, ја немам ништа. Ни рече топле, ни стиска руке! А шта и може имати човек какав сам ја? Ништа, ништа... Само подлости и зла. И сазнање да је поцао и зао и да томе лека нема... Али у мени, ту у срцу, грудима, души, ја, ја имам

нешто тако благо, тако мило, топло, што... што ти пружити не могу. Нешто... Нешто што ти не умем исказати, што се не види, не даје, а што живи и мучи ме... Мучи, распиње, прогони. Јер те волим и јер ми каже: ја сам љубав према њој а ти си низак, гадац, нагадници човек на свету. И ти знаш да си такав. И ти њу волиш. И живим ја у теби, светла, чиста, пико ме не види; и живи подлост, зло, ђубре нараста поред мене и ти то пружаш свету? Јер ја нисам за тебе, ти си гад, вап, а ја сам нешто високо, нешто... Чему ти, бестидни и бездушни човече, не би смео у очи да погледаш...

Па проклињем себе што те волим... Да није те љубави ја бих те варао хладно, с радонићу, као што варам на картама, као што сишем кад могу све људе. Да, ја бих тако и не би ми било тешко. Али ја не могу, она ме тони, опомиње као замахнут нож који ме никад веће посећи а који стоји на дампном... О, да није те љубави, да те само не волим! Ја бих можда био и срећан... Само, само да није ње... Овако? Само обоје патимо. Ја од зла, од беснића, ти од понижења... Ја и ти... Христо, та ја не знам видиш ли?, шта чиним са собом, шта причам? Ја сам просто подетињао... Ти опрости! Или како хоћеш, али... Ох, ох, ох!, грцао је непрестано...

Она је плакала склопивши му руке око врата. Онај горки, јетки смех који јој се, растржући је, цедио из душе преко усана, по целој лицу, био је, као пресечен, мишуо без трага и направљено место беспомоћном, тихом плачу. Тешали су једно другом, миловали се као деца. Заборавили на све што их пече, сажижје, патопљени љубављу и сузама...

Тако су и заспали са безмерном, светлом тишином и љубављу у душама, брат који је продавао сестру и сестра која је својим телом плаћала његове лудачке радости...

Јутро се провуче кроз завесе, магловиго, хладно, тужно. Унесе језу, влагу, јесење суморно сливање кише и опадање лишћа. Тако прљаво, зимоморно, лагано се увлачило первозом у кости, душу. "Гадна ти је свака јесен и језива свака смрт, макар и смрт, права. Све то дира, врећа. И ова магла и сунце које се кроз њу цеди, цеди..." , мислио је мрзовољно Ђона, дижући се са кревета. Он се догера пред прљавим, прелим огледалом и покупи новац који је од

сироћ лежао разбацан, изгужван по поду. Одброји и стрца у цен 90 динара а 30 сложи на сто... Човек једног дана, па и једног сата, може променити безброј кошуља и ћуди. За сваки секунд је у новом оделу, под новом маском толико је то лукава и променљива звер... Пера Ђона је устао перасположен, неосетљив, скоро љут због своје синоћње разнежености. Хтео је да што пре оде, побегне, заборави. И та журба да се јури, бежи, заједно с пемирном грозницом коцкара снажно је избијала из његова погледа.

Ја идем, збогом!, рече врло хладно, хватајући кнаку...

Колико си ми оставио? Ја, знаш, не могу да поднесем много мушкарца. Сироћ, онај први, дебели скоро ме задавио. Па мајка, па...

Не причај! Ето ти на столу новаца... А шта имаш да подносиш? Легнеш немарно, без осећања и -- шта те се тиче. Тако можеш и тридесет да примиш за једну ноћ. Затим изађе, залупивши врата и помисливши корећи сестру: "Бар кад да тај новац (или кад га узмем), што не ћути док одем, него... па кажем, несвесно, нешто ружно..." Напољу га дочека магла која је пунила улице, затварала видик, легала на срце и душу. "Па где бих ја то могао наћи јутрос рано да се коцкам?" и он гледаше у маглу, устрегао, немирап као затегнута жица.

"Увек је такав кад одлази. Увек зао, первозан, љут; жут од жуди за игром и накопћу..." шапутала је Христина, немоћна и да се љуги и растржи. Спремала се за наредни дан, брижљиво, цела се предајући томе. "Треба и мајку посетити, и купити чаране, нудер, и... шта све још не?..."

3.

Слова о здравом, љакешном, часном живоћу, како се говорило некад, није било у људи наше генерације.

Ни о ослобођењу човекову.

Илић доби тога дана писмо од сестре. И зачудо, нимало га не зарадова, него напротив, некако га грубо дирну, увреди. Писала је да тетка кашље више него раније, да је подшишала косу као и Магдалена, девојка коју је Илић волео још као гимназист и која га је чекала док заврши

школу. "Све неке ситнице, глупости! Бежи, просто ме удави!" хтеде да узвикне нервозно гужвајући писмо.

Марићу је писала мајка да му овога месеца мора послати мање, јер јој је пензија за прошли месец била смањена па се задужила. И нек се стрпи, штеди и учи. "Све неки глупи, по сто пута поновљени савети! Од којих би и цу а не човеку било тешко. Те је савете давао њој отац, њему његов и тако до косовске битке. Не могу ја данас да живим од тога, треба пово, или ми и не треба ништа..."

Вече их нађе у "Сувом потоку." Ушли су, најпре, кријући се један од другог, да виде шта се чини и понију по нию. Илић је пошао с Христином и кад се врати, Марић тек што беше дошао. Погледаше се. Обојицу обузимаше дивља, жедна крви и зла мржња. И пиједан и не помислише да је скрије, загуши, закопа. Мржња што су отркили један другог, ухватише се у лажи, подлациком гажењу заклетве.

- И ти ћеш, је ли?, упита га Илић.

- Ти си већ био, хаха, подругну се Марић.

- Гадаш си кад се тако смејеш...

- А ти кад ти дрхте тако усне зао, зао као...

Али му Илић окрете леђа, скоро бежећи вратима.

Слушај, иди код оне синоћње, окрете се севитши се пагло, она је спустила цену на 20 динара. Каже да јој је данас умрла мајка па треба да заради за њен погреб... И зачуди се како то каза хладно, немарно као најобичнији поздрав. "Пази! Ја синоћ не бих то тако казао!" тихо додаде у себи.

Напољу беше ноћ, плаха, зла, са хиљаду језика и зуба. Певао је један цео град, голем и зао као стоглаво чудовиште посуто светлошћу и тамом. Он је дрхтао. Први пут у животу био је код жене и не обузимаше га никаква радост. А он је сањао о њој кад легне у постељу поред топлог, сочног тела. Љутио се на себе, на Марића, на све. Обузимаше га гађење, тешко, тамно, трудо... "Па зар сам то ја? Јесам ли то ја?" И он се као присећаше себе какав је некад био. То сећање брујило као давна, Бог зна где прочитана или казана прича. "Ах, не, ја ни синоћ писам био овакав... Ја сам још синоћ био сасвим друкчији..." Али

то синоћ беше бескрајно далеко у његовом сећању.

Далеко, далеко и није се видело. "А какав сам сад. Па што ја знам? Нисам исти, нисам..." ипао је инстинктивно к стану. "Куд ћу тамо? Ах, само не тамо, само не код њега, Марића," и он осети да га не мрзи више али да га се плаши, језа га спопада при помисли на њега, језа као од ђавола. "Он је сведок свега, он зна све... А ја то не могу поднети, то нико не би могао поднети; пиједан човек не подноси да му други зна за пад..." "Сутра ћу се већ иселити из стана, бићу сам," помисли, крећући да тражи преноћиште негде друго. Сам! Сам! Господе Боже!", и он се стресе при помисли на ту језиву, свирепу самоћу пред којом се палазио...

Ја сам сам! Ја никога под небом немам! Никога, никога!, грцао је у мраку испод неке капије, ни сам не знајући куд и где да крене, где да тражи мир, светлост, спасење... *Нигде, нигде...*

4.

Певајуће, о машини и људи, над мојим раздробљеним шелом и проливеном крвљу...

Матијашевић је седео сам, блед, болешљив, с језом у кретњама, осмеху, погледу. Пио је неко безалкохолно пиће и нервозно прелиставао новине. Примичали су се дани лета, жарки и дуги и његов отац, падајући се да ће већ једном положити штогод од испита, обећао му је да га упути на лечење у Чехословачку или Швајцарску. Матијашевић је мрзовољно чекао крај школске године, кад ће већ једном кренути на пут и почети озбиљну дијету. Груди су му пиштале, цијукале као неподмазана кола низ замагљен пут. Осећао је како из дана у дан копни, нестаје као дан заплуснут кинљивим сутоном.

- Та где си већ једном, Бубу? зашита га, стегнувши му нагло, нервозно руку, толико те већ чекам...

Не можеш, брате, пропаде се од посла. А право да ти кажем, не бих ни радио само да могу имати чашу вица, кору хлеба и жену... А предно се борити и за то у овом напнем јаловом времену. Шта ти мислиш, онај Ковачевић, сећаш ли га се направиво читаву узбуну на Унивезитету?

Каже да све треба кршћу, ножем, а маси се свидело па за њим. Он је водио, говорио, зацаливао за неке нове идеје па тек одједном: "Сви сте ви идиоти, бедаци! Ја бих вам крв пошио..." Ето то је баш рекао. Побегло им, али га нашао Баљић и тражио извињење за негдешњи шамар. Он га погледа хладно, мирно као да приноси залог у устима, погледом на слепоочницу и... Баљић мртав а он ће дувати у затвору пар годинаца у дланове...

А шта је било с оним младићима са села?, ушта Матијашевић после дужег, брижног ћутања.

— Видео сам једнога од њих, процао је, само сенка. Каже да су му друга, онога плавога, Илића, одвели у лудницу. Имао је сифилис... Пера Ђона се убио. Чудно како је имао снаге за то онако слаб, бездушан и јадан човек. Мора да је и он био поремећен. Порезници су дигли новац, осуђени су само на по пет година. Пардон, мислим Матић на седам... Онај крупни студент филозофије је покрао трафику, испалио метак, — и Бубу причаше о новим познаницима којима се десио "малер" да иду на робију, умиру у болницама или на улицама. Причао је хладно, немарно, без икакве сенке на лицу. — Ја сам ипак нашао пут. А они су сви били немоћни, неспособни да живе, раде, мисле. Ја сам постао маљина. Не баш потпуно, јер сам свестап тога, али ипак... Човек који ради ма шта, или мисли ма шта — не може бити очајан. Не радим од срца, али ипак радим. Читам, не да бих научио нешто, него само да се чита. Па и тако ћу нешто да дознам из књига. Пијем, не из очаја и жуди за пијанством него... Идем код жена не због... и он је непрестано ређао.

Варан се, Бубу, рече му Матијашевић. Ти радиш срдечно, страшно; ти тако и пијеш... и све. Јер си жив, здрав, страстан. Па да... А ја све то чиним ради заборавља. Ради заборавља нечега што ме гуши, расхиње, јер знам да ми није место овде за кафанским столом или на фудбалским утакмицама. Али ту ме довело време, време крваво и бездушно у коме се родих и — људи, људи...

Музика је трештала. Дебела, црна свирачица, навикла на добру папозницу од њега, приђе му, ударајући га по рамену:

Што си бригаан? А?

Он је одмери хладно, презриво, без речи. Она се стресе од хладноће, очаја који је шију из његова погледа.

— Пази га де... Што се мршти... Хихихи...

Преклињем вас, оставите ме на миру, прошапта он, давленички, помоћно...

Она оде. Он се окрете пријатељу и ушта га:

— Је ли, друже, реци ми, могу ли ја радити у вашој фабрици?...

Хаха, шта ти пада на памет?

Могу ли, одговори?

— Па... можеш, али ти си прилично слаб. Поред тога, један младић коме је отац толико богат...

— Престани с тим, богат, сиромах, здрав, болестан. Мене ће примити, то је главно... А шта богат? као да богаташи не смеју да раде... Хајдемо сад одмах тамо...

— Где? У фабрику? Па сад је поћ. Шта ти је забога? Чекај до сутра...

— Ах, да, сад се, поћу, не ради, ја сам се просто загрејао, збунио...

Седали су још, пребирали мисли, жеље и ћутали.

— Хајдмо, рече Матијашевић нагло устајући, треба рано лећи и дићи се у зору на посао...

Он доби у ткачници место обичног радника, који окреће велики точак са широким кајишем. Оцу је казао да иде на часове и ради у лабораторији и читаоници... Најпре му је посао ишао тешко, напорно, али се после свикао и осетио чудну радост рада, живота од својих дланова. "Па то Бубу лаже, он је ипак срећан... Сви су срећни, да сви. По један можда и није, али сви, у гомили, јесу. Сад нису, додуше, јер влада незаносленост, надница је пала, газда је прави пљачкаш. Али могу да буду срећни... И биће..." Једнога дана је рекао Бубу-у:

Штета је што интелектуалци из наше генерације неће дати боју своје добу, или ће дати врло рђаву. Њу ће дати, свакако радници и селаци. Жуљеви и попутта рамена..."

Хиљаде прстију, очију, душа, ткало, прело, мотало копце. Све је дисало као један човек; машине и људи, људи и машине. Певали хучну, чудну песму рада, живота.

Ми се морамо борити за социјалну правду, говорио је

неки мален, журајив радник, хитро прешлићући прегима кошке.

“Тај човек да је сам, да није у маси, с њом, био би јадац, смењан, пингван... Али овако... Пази га само!” размислио је Матијасевић.

Хиљаде су певале, плакале, смејале се, јаукале, с тихом вером и падом. Он је осећао до тада непознату радост: што је ипак један у тим хиљадама. Што његове очи, руке, душа, сањају, шлету, раде са њим и за њих. Што иако несрећан није сам и што је, ето, жив, ако никако, бар као машина. Као машина која, ипак, мисли, хоће, жуди као човек... Где је пут? И какав? Он то није знао, није ни хтео да зна. Овде му је било добро и тихо и ако тутњаху чекрици, точкови, конци. Ту се живело и патило и веровало да ће свака зора допети бар нешто ново. “Одество неколективног, несоцијалног осећања је било до јуче најбитније у мени и људима као што сам ја. Интелектуалцима...”

Једнога дана га је захватио кајип с великог точка дигао, згужвао и бацно преко себе на неке гвоздене полуге. Притрчали су, заграјали, изнели га на видело и растворили му кошуљу на грудима. Крв му је куљала из уста, топла, густа, црна. Он је, губећи свест, осећао само ту драгу, светлу тошину која га је нежно миловала по лицу, истичући из груди. Чуо безброј гласова, измешаних с хуком мотора, видео безброј прилика које су радиле, преле, ткале, дизале њега... Остаде му најзад, само трун неке светлости, прљаве, магловите у очима и у души топло, мило истицање, истицање...

Зовите станицу за снасавање!, трчао је узбуђен Бубу...

Кад га ауто однесе у болницу неко рече:

Неће ни до ње доћи жив. Груды и онако болесне целе су смрвљете; десна рука однесена. Глава, јесте ли видели?...

За цело то време машине су радиле. И певале неразумљиву дивљу песму разигране звери...

Жена

Брату Стеву Митровићу

...Ви који сте горе, на врху тзв. “друштвених степеница”, и не слутите шта се збива доле на подножјаку, не улази вам у главу да ми можемо волети, мрзети, и патити као и ви. Уистину, господо, те степенице и не постоје или су од насланих банкнота преко којих се ми не можемо успети на ту лажну висину. А са овом прљавом криом душе и фантастично прелетеним концима нагона ми смо на истој равници, ма да би то, кад бисте дознали, загорчало ванте руке и печере и можда бисте са че тобожње висине бацали срдачније комад по комад злата, кору по кору хлеба. И знали бисте, као и ми са подножјака, да сте блато, сметлиште које, лажност, ничија метла неће још задуго помести; били бисте људи...

1

Карте су плуском падале на сто. Из израњављених, кошчатих и прљавих руку, на непокривен сто, избушен и маган. Иза тих руку и лепеза од излизаних карата, помаљала се у подутами угла несобријана, испијена лица и усијане очи. Кавана је била скоро празна; по угловима просјаци који су се запили и закартали, хугљиви и мрки, непомишни као столице на којима су седели. Неки млад и дебео човек се извалио преко стола, навивши столицу на две ноге и отежући хранаву и пијану песму; та песма мрачна и раздрта, препосила се на све ствари, мешајући се са жугом, болесном светлошћу једине сијалице. Газда је, дебео и тежак, гмизао од стола до стола, разносећи ракију и вребајући ситним, црним и стакластим оком, скоро

непомичним, да когод не побегне на врата...

Неко рече:

Вечерас Доне добија. Напали га "жаандарми" у картама, могли би га сутра укебати кад проси.

Збиља, Доше, ситан, мршав и окретан Македонац, смећећи се неким необјашњивим, једва видљивим смешком који му је на махове избијао око усана, стално добијаше. Из његове танке, модре и суве десне руке са два прста, палцем и кажипрстом, измилела би карта и направила узбуну. Наспрам њега је седео крунан, риђ човек, меснате главе, на којој је забачена каткета стајала над рапштрканом косом као стар, пахурен кров на споном испретапе, потамнеле од невремена сламе. Једно му је око било плаво, широко и хитро као парче неба, а друго бело и непомично као скувано млеко. Бацао је карте мукло, мирним, равним покретима и као да му беше непријатно што добија у друштву са Донеом. До њега, с леве стране, копчата глава, дуга и бледа, са орловским носом и ситним, модрим и тврдим као челик очима. Живих, истрзаних покрета, бацао је карте лупајући јако копчуљавом и крушом руком о сто.

На, Црногорац, бацај! рече му мало подругљивим тоном мршав, дуг човек са шепиром на глави, необријан и са замазаним паочарима на којима беше прело једно стакло. Стајале оне, као на стражи искривљене, на врху тацког поса толико мршаваг да му се кроз кожу пазирала форма костију, око којих се при најмањем покрету набирала кожа. Иза њега је седео низак човек, цео од костију, широких рамена и ниске главе, као притиснуте одозго црном шубаром а оздо здепастим трупом. Он је ћутао, намрштен и једино би му кад би игра била узбудљивија, мрднули танки, ретки брци.

Ма, професоре, одговори Црногорац човеку у паочарима, остави се пале. Шта ме спопадате вазда ни крива ни дужна?...

Ех, види ти њега, проговори дебелим, тешким гласом риђи човек, који је био из Босне и кога су називали Балијом, а што се стидиш да си Црногорац и они су људи. Носи, Доше!...

Црногорац је мешао карте и заста.

Знам, брате, да су људи. Али реците ви мени, би ли један човек из тих крајепа мога' чињен' што ја чиним. Просим, нијем, картам а као што знате помало и... он полукружно замахну шаком као да ће нешто да стави у џеп, - друкчији су они, знам их ја, чопјече божји, био сам с њима у ратовима. Доне, сиједи!

- Што лажеш, богати? умениа се ниски, копчати човек са шубаром, који није играо али је пажљиво посматрао иза леђа "Професорових"; лице му се испери у нешто заједљиво, јетко, као да се скиде цело месо и кожа са његова лица и оста гола кост, искежена мртвачка лобања са кањницама пеке модре светлости у очним дунђама.

Црногорац заста у делењу карата и љутио му се окрену. У ствари, он је био из Црне Горе, рођен ту, провео пола века, и иза рата, кад никога није нашао у својој кући, негде припетој уз љути црногорски крш, сатрвен, грбав, преломљене кичме гранатом, бацно се стрмоглавице у живот. Из црног горштакког нагона и љубави није хтео да ода одакле је. Чинио се себи прљав, гадац, али је носио у себи, дубоко, чисту љубав за завичај, и изгледало му је да га срамоти својим бићем, пропалим и изгубљеним. У том пустом животу, у мраку пијанства и самоће, није му остало ништа светло, чисто, у што би веровао, сем то; зато је то осећање чувао као једину радост и плашио се као да му га људи не загаде, отрују; да Црна Гора не изгуби много, не буде осрамоћена пред људима који знају њега, да је не гледају кроз њега, злог, изгубљеног и подлог.

- Вазда ти упадаш и дираш човека, Мартине! рече он дрским гласом... Сви ме ви пападате, а ја сам с краја Херцеговине, са границе Босне, а ће је себе Црна Гора... Па ви се стоји пут кунем и не вјерујете ми: Светога ми Василија Острошкога ја нијесам из Црне Горе, додате молешивим гласом.

- Дели, па не блебетај! Шта нас тиче одакле си, одреза Балија.

- Светога му Василија... Хохохо... Као да пеко верује данас и у свеце а не заклетве свецима, заперека се Професор бацајући карту на сто, а и сабирајући бројеве:

седам и пет... добро, носи, даље!

Играло се живо; фланта са ракијом беше испражњена и Балија затражи другу. Професор, запаљен алкохолом и игром причаше вечито исту ствар. Он и није био професор, него га прозвали тако, јер је читао старе новине, купио их из корпи по парковима, са буњишта и улице. Некад је био и мањи државни чиновник али иза женине и кћеркине смрти од туберкулозе, пореметио се умно. И можда зато што пије имао поваца да их пошаље у лечилишта, уобразио је да мора стехи богатство неким проналаском. Отпунио из службе, због фантастичних цифара које је извао по деловоднику, почео је да проси; управо, пропљва је дошла сама од себе и он је није ни осећао као неко зло, понижење, дубоко занет својим имагинарним проналаском. Иначе је био миран, често и отресит, наметан и једино из дужег разговора би се могла видети рупевина у његовој души. Код себе је носио увек неке картије, искрижене фантастичним линијама и начичкане бројевима; чувао их је од свакога, шта више, и од свога синчића, болесњивог дечка из обданишта, којег је одводио тобоже у шетњу а наговарао да проси. Мали, тих и повучен, слушао оца, остајао сатима на угловима; пред мрак давао оцу цео новац и враћао се с њим, вођен за руку, у обданиште...

Видите, другови, говоране Професор уносио им се у очи, да није економске кризе која је захватила читав свет, мој би проналасак био откупљен и – тада, на часу ријет, све бих вас сместио у једну палату. Пировало би се, а, шта мислите? Сјајно! Па да, па да, смејао се блажено. Али она, (ту се он намршти), економска криза не да, нико не сме да се упусти у рад. Страшна је она, звер, крвопија, све руши! Ми просјаци смо је најјаче осетили: економска криза је изазвала кризу милосрђа, а то видите...

Носи, ако имаш, па ћеш причати послје, кад ми одемо, радије ће те слушати зидови од људи... Хахаха, закикота се Балија.

Немам, немам, отегну брижно Професор пренувши се из заноса, сво нестица, морам да му правим, немам друго... А једноме бих човеку признао да је већи проналасак од

мене. Само једноме под небом. Ономе који реши економску кризу...

Игра, то беше ваљда већ партија, привођанте се крају.

- Жао ми је што ће платити Црногорац, он сваки динар из срца вади, подруглу се Доне.

Лажеш, ја сам вазда плаћао и плаћаћу а и од куће ми је, него ти..., искези се Црногорац.

- Ја, ја, смијучкао се Доне, нисам крив што ти губиш.

- Није то, но си ти свиња. Знамо ми тебе и од раније.

Нећу ја свађу да потрзам а ја бих ти показао.

Овај се само мукло смејао. Мартин се издиже мало на столицу, испи чашу и уздахну.

Немојте, људи, Богом вас кумим, не свађајте се, доста вам, је зла и овако. Њему се већ маглило пред очима, од ракије; био је непрестано чашу за чашом, нешто болесно и меко му изби у пртима око усана, али само за трен и опет се појави она љута и мрачна тврдоћа... Ето видите, грехота се свађат' и мрзјет', ми смо сви пред Богом. И овако сам гадао себи а не још и Богу да огадим.

Богу? избуљи се Професор. Бога нема, нема га за мене. Бога ми га нема... А ако га има он, он, ја не знам...

- Пијап си ти, братац, и мислиш о твојим "маркоцима", а нека тога него баци карту па да се иде кућама. Ако су шупе и подруми куће за људе а не за миневе..., побуни се Балија.

Најзад се игра завршила. Црногорац извади прљав рубан, раздрепи угао и плати свој део; Професор се узврда, новац му је био међу пртежима и он се згури у угао да му их не би видели. Мартин кад се сви окупише и испише чаше оприје се лактовима о сто и најезен, мрк, изгужвана лица и потамнелих очију захропта:

- Између мене и Мале се свршило.

Шта? Свршило? Кад? пригнуше се главе.

Ја не бих никад веровао да би такав човек могао освојити неку жену, рече хладно Македонац; он једино сачува неку подруглувиру мирноћу.

- Па и писам је освојио, одгурнула ме, пропашта болно Мартин.

Сви се повратили у безбрижан, миран положај. Слух им

се, напрегнуто, смири и у очи уђе опет она пустош и магња. Маргин је причао...

— Јутрос, као вазда, нашла у два по подне. Сунчао се ја на углу и чекао, а она тражила динар по таши. Дуго, као вазда. Не могах више да трпим, узаврело у мени, крв ми журнула кроз тело, па ми се чини да ми је и ова лева нога што ју је одрубила граната до кука на Солунском фронту, — подругну се он са болесним, грчевитим осмехом себи — да ми је и она цела, жива, здрава и да ми теку кроз обе штаке потоци спаче, крви, па ми некако миле, оживеле, као да су ми изникла крила испод назуха... Кажем ја њој...

— Говорио сам ја увек, упаде Професор, да је жепна исто што и хлеб и да је велико, како да се изразим, социјално зло, јер сви, сви који немају новца и здравља не могу доћи до ње. Рецимо ја. Ја, на пример...

Престани! Пунти нек прича! викну увређено Црногорац. Ти вазда ту с неким мудровањем.

— Али ја нисам хтео да..., ја само, извињавао се Професор...

Причај, Мартино; добро је чул' причу, можда би она некога од нас прихватила ако не би њега, уздахну Балија.

Не би, не надајте се у то, рече Мартин, а нека бојазан, као љубомора, шта ли, сини му у гласу. Ево, слушајте, браћо, мене јаднога, измученога човека који се падао, па... кажем ја њој, понизно се клањајући, земљу пред њом челом да дотакнем: "Јелте молим вас, госпођице, а зашто ви, овај, свакога дана мени дајете по динар? Шта вас то привлачи мени?" Чекам ја да се осмехне, да ме погледа, рече нешто, пешто ја не знам шта, али, ето, пешто мило, добро, лепше од ичега, што би ме усређило заувек. А она само диже тренавице и избечи оне њене црне очи... ту он заста, наувече веђе и цео се пајежи.

— Па? упита неко шапатом.

Па само рече... настави неким шупљим као изгубљеним у пустињи гласом Мартин, само рече: "Ја сваки дан идем у школу, па ми мама да динар да га дам просјаку, а ти си први кога сретнем. Зато ти дајем"... И ништа друго не рече, само оде...

— Ништа друго, збиља, уздахну Професор; па затим

хладно одсечно, као размишљајући у себи: Јес, знао сам то, ми смо просјаци, зашто би друго и могла да даје. Једном се и мени десило, баш кад сам правно планирао за радио-станицу. Идем тако...

Сви су мрачно ћутали. Црногорац искани чашу, нали другу и опет искани; али кад хтеде дохватити флашу да напије трећу, виде како је Балија обгрлио ручердом, навио па уста и с трготањем отпија; два млаза му отичу са крајева усана низ жилаво, прљаво грло. Доне се завали на столицу, некако гордо и злобно осмехнут, без иједног покрета.

— Доста, господине професоре, ти си вечито цегртали. Само што блебећеш и теби се све десило, рече он.

Па да, па да, узруја се Професор, баш тада сам допривавао планинске висине високе 300.000 метара... А што ти, тобоже те све то не интересује?...

— Нимало, рече Доне, ни за врх од игле.

— Збиља?

Како то? А ја видиш умирем жив, годинама за женом, жена је што и хлеб, а ми сиромаси, без новаца, немамо ни један ни други — отвори се Балији одједном реч. Годинама, још кад сам Босну напустио и кад ми је око изгорело од варнице као ложацу. Јак сам ја, здрав, само ми око, видиш, фали. Могао бих радити, у фабрици, или очистити улице. Зарађивало би се и имао бих хлеба и жепу. Али сам се навикао да просим, зашат ми је то постало, прешло у крв...

Има људи којима то није пишта, могу без жене као да је никад виђели нијесу, као Доне, рецимо, додаде Црногорац. А ја, Балија...

Не, не могу ни ја, осмехну се Доне, не могу. Затим, заваливши се још више, полако, глас по глас, додаде: Али ја имам жепу и све ме те приче не интересују.

За трен поста тајац. Нико као да није могао да се прибере. Најзад Балија, унесећи му се скоро, дркни:

Ти имаш жепу! Како? Одакле? Ти! такав, слаб, без руке! То не могу вјеровати...

— Не верујте, ко вас нагони, али је тако... Ха-ха-ха, ха-ха-ха — подлачки се церакао он — не чекам ја на углу по три месеца — па муњак и сагоревам цабе као ви. Ја, ха-ха-ха... ха-ха-ха...

Мартин је осетио куд циља. Али се осећаше тако сатрвен, мален, да му се Доне, журав, жут и слаб као врабац, учини голем и јак. Матија подиже сто и тресну њим.

— Сто ти богова, не церкај се! Све ти лажем! Знам ја тебе.

— Лажем... ха-ха-ха, победнички се са страсном злобом смејао Доне. Добро, лажем... Ха-ха-ха, а ви? Ви... Ха-ха-ха...

Престани, преклињем те, завани Мартин. Ја, ја сам јадац, без поге. Бог ме проклео још у утроби материној. И што ме створио, сиромашног, наказног, кад ме није могао створити друкчије. Лако му је било, зликовцу, тако створити човека, урлао је он, ни сам не знајући, против чега, можда само зато да му одуши бол.

— Ево је, ха-ха-ха, заценивао се Доне од злобног победничког смеха. Ево је, сад још мало идем код ње... Ево је. За чудо магла од ракије као да им се расплину пред очима; не осећаху више ни вртоглавицу од алкохола, ништа од тога.

Он извади из недара мало пожутелу, изрубљену на ивицама фотографију, пажљиво умотану у цовине. Професор, кад виде новине и не осети као обично жељу за њима, него само пружи дугу уздрхталу руку за сликом. На слици је била нека постарија дебела жена, превалена преко стола, тако да јој цупе груди седаху на њега, уоквирене голим, меснатим рукама, по којима се, око лактова и зглобова, удубљиваху fine рунице; очи су јој биле ситне, тамне, урасле у гојазно лице и сенку црног шепира, повећа уега се раширила у некакав сит задовољан осмех угојених људи са једва осетном жицом сладострашћа.

Ишла слика од дрхтаве руке до руке, прободана упаленим лудим зеницама... Професор заћуга, дрхтећи и палућући нешто тананим уснама; Мартин је поднесе близу очима, затим одмаче и опет принесе.

— Не личи на Малу (тако су сви звали гимназискињу о којој је причао), ружнија је и старија... али ваља; жена је, жена..., додаде за себе.

Црногорац је положи па сто и упиљи у њу; очи му се прелише нечим жутим, као излизаним златом; затим му се цело чело набра, лице изгужва и оп, групувши рукама о сто посрну главом на њих, скоро грцајући.

Већ десет година сам без жене. Не могу више! Жив сагорех! И ако сам просјак, и ја сам, Бог ме убио, од крви и меса.

Балија заклопи своје слепо око и избегли здраво; као да ће му искочити из душе, густа већа му се високо успуза, лагано као змија, уз тврдо писко чело.

— Ох, што бих појахао ову жену!, викну он, згужва слику и протеже спажне мишице, које као да новукоше некуд у недостижну висину цело тело, затим се две деснице као два пуцња сручине па сто. Одскачише чаше и ситап звек од разбијеног стакла припте по поду.

2

Доне отишао љут, подругљив, пошто је дуго глачао дланом изгужвану фотографију. Док још не беше ни отворио врата допуза за њихов сто, нобаучке, црп, обрастао у чекињаву косу и браду просјак. Гледао је, оздо, подбуљено, злим ситним очима и мумљао нешто перазумљиво. И неосетио се кавана била напушила просјацима. Превијали су ране, сушили крпе, пили ракију. Дим се лелујао свуда тежак и једнолик; дим цигара, речи, болова. Из те мртве хуке издвојио би се понеки крик, или тун пад пијаног тела.

Убићу се, браћо, убићу се..., пијано је урлао неко.

— Убиј, стоко послана, писи се ни родио за друго!, надвика га други пијани глас.

Па се све опет истопи у дим и хук.

Шта ћеш?, упита Балија грубо човека који је добауљао. Онај скиде са руке нешто налик на наглавак од чарапа потшвицео кожом, што му је, свакако штитило дланове да се не деру. Пружи црвену као комад свежег меса руку:

Зар рад Бога...

— Марин! каквога Бога, љубим ја и тебе и три вагона

твојих богова! рикну Балија и гурну га у пролазу погом, затим мало се поводећи, крупан и при, изиђе напоље.

Човек врисну, ударивши челом о под. И диже се на руке, гледајући злобно и љутито као прстучено псега.

Црногорац диже главу и загледа се тупо у њега. Затим скочи, заобиђе га и скоро трком пројури кавану.

Ми просјаци просимо а сами смо без милосрђа, проговори Професор да би разбио језиво и мрачно ћутање. А и то су сви људи, видип, окрете се он Мартину. Видип, пријатељу, да нема просјака и робова људи би их створили; не да би чињели милосрђе, него да би... како да кажем... да би могли показати себи и другима како су мека и добра срца, и да би могли бити господари.

Али Мартин као да га не чу. Здепаст и мрк, павуче пубару још ближе очима, дохвати штаке и одгегуца подом, тешко лунајући.

“Хм, што је овим људима? Хм, богами, ја, овај... Ах, да, да...”, као да се сети он и скочи као онарен. Обилазећи неки сто сусрете се с газдом и заустави га, напућући му у ухо:

- Видите, господине Фрице, мој проналазак радио-станице, решиће и кризу жене, свак ће их имати колико буде желео. Ево како...

Али Фриц се засмеја, заобиђе га нљеснувши га руком по рамену:

- Немам ја времена, решавајте, господине професоре, како најбоље знате.

Професор заста разјањена погледа и уста. У њему се већ вртело: лудило, здрав свакидањи разум, жена и ракија. И како сад, одједном један најобичнији човек пеће да саслуша његов план? Жена и радио-станица! Какав је то био план он не би у том тренутку умео рећи, али он беше толико стваран у његовој души и свести, стварнији од ичега другог; штавише; беше и тачан и не постојане ни најситија цемогућност да спречи његово изваћање; не беше грепака у њему. Жена и радио-станица!... А сви ти људи, ситни, јадни, седе за столовима, разговарају о својим бригама и боловима, а и не слуте што он носи у себи. Нико ни да га запита ни о чему, бар да га саслуша. И он осети

свирену празнину, одсеченост од свих људи; ништа он нема са њима, сам је, бескрајно сам, са својим спом о проналаску, јединим живим пријатељем...

На улици је росила из мрака ситна киша. Професор журну дугим корацима уз улицу. Нешто дивље га је прогонило као хајка звер, нешто што је носио у себи самом. Он погледа уз улицу: под нљуском сијалице назре при труп на три поге. Мартин! “За њим! Пажљиво стопу по столу...”, и он уситни корак на врховима прстију. Мартин је ишао живо, зарихаи, јурећи на штакама; пред њим је Црногорац, дуг, погрбљен, као сенка пратио Балију. На првом углу Балија заста у мраку неке капије, притајен, дрхтајући целим телом. Пристигоше се, јер га Црногорац не примети и поче зверити. Гада он изађе, око му је блистало као усијан шиљак.

- Шта ћете?, и он им се ушесе.

Бежу готови да се повуку, толико беше странац његов таман лик, са једном усијаном тачком у средини.

Ја мислим, усуди се први Професор, да треба да смо солидарни. Просјаци се никад не одају или слично, макар да један другог и убија... Но то нема везе... Ти, овај, ти си највештији, прати га, види где ће ући... Али брзо, брзо, као рођену браћу вас преклињем изгубиће пам се док ми овде..., узруја се он и беше готов да појури за Долеом који се ситан као паук вукао уз улицу.

Добро, помири се Балија, али ако који писне и хтедне ту жену после, срце ћу му извадити на нож.

Он пође напред, лукаво, опрезно као какав велики мачак. Они, подалеко иза њега, ћутке, један поред другог. У свима је дрхтало нешто, што ниједан није ни могао ни смео рећи. Нешто притајено, што пече, сажижје и што би га понизило, чипило му се, пред осталима. Зато је сваки ћутао уздрхтао и затворен у себе. Све више су се прешетале улице, улазили су у све дебљи мрак. Горе при врху улице Балија одједном заста. То је било неко сгрмо сокаче, са једином сијалицом на врху. Прљаво, изривено, потошљено у сенке капија, авлија, кућа. Окупиле се за треп око њега.

- Ушао је, овде, друга врата. Пет! Ла-га-но...

Обилазили су капију у коју је ушао. Иза ње се протезала дугачка авлија, тамна и ограђена с једне стране зидом без врата и прозора, а с друге шупом и високим зидом без иједне руле, неке нове палате. Упијали су се погледом у најмањи предмет, њушили као пси и кроз најмању рушницу зиркаши, затим се повукоше, без иједне речи. Доле се на дну улице приближе један уз другог као четири сепке. Ђугали су и гледали се. Вртоглавицу од ракије не осећају. Четири човека су сваки за себе имали исти сан; несвесно као животиње, неким тајним њухом, осећали су то. Тако је трајало дуго. Нерви се затезали, букташе у лобањама. Балија мукло промрља:

Добићу ту жену или... Или ћу Донеу полиги крв...

То као да их отрезни, изли се на њихову упалецу свест као слап хладне воде. Збиља, они сви ту потајно реже један на другога, а Доне... Њега, њега, е он је и онако гад, ђубре, подлац; подносити се више не може у друштву; такве људе треба уништити са света, да сунце не гађе и да је земља лакше.

Заклати га треба као јаре, додаде Црногорац.

Нешто их све беше одједном повезало, спојило у тврд ланац, карика за кариком. Патња и борба заиста испрешлеташе се у њима и повезаше их.

Ја бих, другови, да га изударам само, да га протуримо “кроз руке”, како се то каже, рече Професор благим гласом; усталом, како хоћете...

— Ах, увек ти помирљиво, рече љутито Мартин, нема ту, убити га треба и бацити на ђубре као губаво црето...

Затим се без опроштаја разиђоше. И чим се одвојише један од другог, онај ланац што их је везивао прште као сан; сваки оста са собом, својом патњом и спом.

3

Било је Бадње вече и падао је снег. Мек, широк, избијао из мрака и пацутао по улицама. Балија се пео уз улицу, дрхтаћи од језе и хладноће...

У задње време су се међу њима десиле чудне ствари.

Балија је, збиља, освојио жену са фотографије; одурнула

она Донеа и пришла се она уз његову снагу. Али то га омрзну код свих. Не то што је отео Донеу жену него што је има. Једне вечери се изродила свађа и Балија, силам, јак, разбаца их као крпе по столицама, столовима, поду.

Мартину повреди ногу и он, не могући да устане, рикао је као рањен бик. Црногорац се бадио столицом на њега, али је овај дочека у руке, измахну њом и сручи му је у хиљаду комада на груди. Професор побегао из келнераја, а Доне се изгубио у гомили света. Отада постанше крвни цецријатељи.

Нису се дружили више и он би, долазећи у “Просјачку кавану”, увек седао у угао, сам ђугљив, са флапом ракије. Ни слутили нису они што се збива у њему. Штавише, вређало им ране то што им његов осмех, моћан и самозадовољан; није избијао из свести. Он је срећан; хљеба и ракије напроси а жену има; жену коју је, тако рећи, узео свима испред носа, опљачкао их с њом до голе душе. И ма да нису ни познавали ту жену, израсла одједном, пред њима, силна, голема као чудовиште. Звала их својим разраслим дојкама и удовима. Свакоме се чинило да има права на њу, толико су им се снови о њој претопили у свирену реалност. Коначно те вечери, они осетише да не могу издржати више. Бадње вече у “Просјачкој кавани” се није разликовало од осталих вечери, једино се више точила ракија и плунгале карте. Њих четворица нису скидали очи са њега. У задње време је Балија омршавео и бледило му се разливало лицем. Прошња му је ишла од руке; он је, сем тога што би затворио здраво око а слепим буљом у пролазника, подвртао леву руку иза леђа скоро на немогућ начин тако вешто да је изгледало да му је отсечена до лаката. Али жена беше напустила и њега и саживела се с неким наредником. (“Ти официрићи свуда забоду нос”, мислио је он). Они то нису знали, а он је ћутао, сагоревао у себи, и то га још више болело.

Ноћас ће он код ње, ноћас је Бадње-вече, рече тужно Професор.

Е, Бадње-вече, како сам га некад прослављао, уздахну Црногорац.

А Мартин се помери на седишту, памршти и испи чашу:

Шта причате залуду, у рату су сви свецци одмаглили,

никоме се више и не тиче јесу ли живи или мртви... нијте и заборавите на све!

Доне је седео, ћугљив, затворен, пијукао ракију и смешкао се мршавим и загопетним осмехом. Ракија обузимаше Балију, он папица, под појасом скривен нож. "Заклаћу ноћас тога паредника, да зна како је с њом Бадље-вече". И што је више стезао дршку од ножа, све му личио на пешто живо, на део његовога тела. Он га извуче, принесе очима и превуче прстом преко општрица; затим опица врх и замагљеним оком погледа до сали. Доне склопи очи са њега а Професор им се пригну нигајући их шапатом што Балија намерава с пожем. Нико не одговори... У кафани је био вртлог, ломило се стакло, поменано са псовкама, јауцима, несмама. Балија остави нож и диже се да иде. Као мрачни сан га пратило Донеово смијуцкање и тамац поглед. Чим Балија изађе, он устаде и крену се за њим. Не гледајући се, без речи устадоше и они тројица...

Балија је већ био при врху женине улице. Доне се вукао печујно као мачак за њим. Они тројица, доле, слутили нешто и дрхтали. Професору ударио зуб о зуб и издужило лице, плачевно, промрзло.

— Поклаће се горе као пси, рече Мартин и сулудо се зацерека.

— Ако, ако, додаде Црногорац, а онда ће она остати нама.

И ма да он не каза ништа више, сви осетилие, с ужасом, да ће тада настати борба између њих, или ће жена припасти једноме.

"Заклаћу га ноћас, грунути изненада у собу, пролетело је кроз Балијину главу... Ко зна да га нећу и код ње затећи, у мраку, неће ни знати шта би..." И њему прође кроз главу дебело, сито тело женино, гола, топло, и крај ње паредник... "Заклаћу га ноћас, Бог га спасао није..." И он се заустави на капији, загледајући у збрку и мрак авлије...

Одједном, њега проже силац, изненадан бол и он јаукну. Доне му озад забодје нож здравом левом руком испод леве плећке. Балија крочи за њим корак-два низ улицу. Препозна га и шкргутнувши зубом излану неку псовку. Али

му се тибало под ногама, свијале над њега куће, прозори, светло, ноћ. Не виђаше више Донеа, магла и бол му увише очи, али га осећаше како бежи, кроз ту таму, како је већ далеко, бескрајно далеко, и како га он неће више стићи никад. Лева рука му, инстинктивно, оде иза леђа и дохвати за дршку ножа. То је био онај исти, скоро немогући покрет, којим је он варао свет да му је рука одсечена. Али рука беше немоћна да извуче нож, она оста, за треп, обешена о дршку као прљава крпа, и Балија се крклајући сруши на улицу. Мрак зали све, мржњу, жеље, жудње, болове, свест; њега заковане о пераван плочник, тражећи тврдо упориште, као спас, несвесно, по неком лудом нагону, али тога упоришта, тла, не беше и оне се окаменише као ствари...

Они тројица зауставилие Донеа који је трчао и сјатине се око њега. Њему је дрхтало лице, згрчено, измењено; смех злобан, сулуд, кидао му је усне.

Шта би? унига га Професор језивим шапатом као из гроба.

— Свршено је, а сад је моја, моја и ничија више, прошапта он, дрхтећим гласом. Гледали су га утесверено, без речи, усијаних очију, бледи, као суманути. Он, одједном, папица левом руком празну ножницу. Где је нож? Остао, да остао негде. Где? И у њега уђе баш због тога што ножа нема и што је остао забоден негде у људска леђа, срце, свиреп ужас, језа, дрхтање.

Ја сам убио човека, да ја сам убио човека, гледао их је он скоро лудим погледом; онога злог смијуцкања му беше одједном нестало с лица и нешто грко, опорно, залећивало му је усне и речи које с болом извлачаше између њих; ја сам убио човека али је она моја, и онај тихи, злуради осмех онет изрони из безданог смеха на видело.

Горигаци на раскршћу

Из полумрака изрониле, најприје двије кошчате песнице као два чвора и двије жилаве руке се протегле пут свјетлости. За њима хрпава, исто тако жуљави тврд глас:

- Устајте више, по Богу браћо, давно је свауло...

Почеле се дизати необријане, кошчате главе, једна за другом као свенули цвјетови; отварање се очи и уморио опет заклапале, жељне мрака и сна.

Рано је још, Илија, да пролежимо мало, јави се неки ситан, пискав глас.

Ех, ти проклета љепчуго! Никад ти 'љеба и сна не би било доста, рече први глас.

Тада почели устајати људи. Један, два, три, четири. Четири човјека су се брзо спремали: облачили панталоне, блузе и тешке цокуле; и, најзад, заронили главе у суд воде у углу. Ниједна ријеч није свјетлицицула у полутами. Само уморци, тешки покрети, зевања, уздаси.

Погибох, браћо, у овоме граду и више не могу овако. Ради од свањућа до мрака, а живи о тврдој кори 'љеба и голом поду, рече Јован, који је тешко устајао. Видите ми живот, једва се вучем, претукла ме надница као несто. И да ми није жене и ђеце бих се убио... А то би за човјека било поштењије по овакав живот.

Илија, пизак, живахан човјек паћуљених брка као курјачјих ушију, отвори врата:

- Газда-Томо, јеси ли се давно пробудио?, упита он држећи врата једном руком и промолити главу.

- Ох, давно, не да ми костобоља и ова проклета ђекурлија. Зацакала од попоћи, а влага ми се увукла у кости, па стално тишти, и кроз отворена врата собе провали као свијетла бујица, чаврљање дјеце и лупкање по поду дрвене ноге човјека који је нешто спремао.

Ето, продужи исти глас, остало мало пасула па шпорету па се понас увукла мачка и све појела. И не чудим се што га поједе него како га поједе, кад се био стврдио и

осушио као љути камен... Ох, ох, ох, најпослије ће ми та костобоља доћи главе... Мир тамо, проклета циганска багро! И мајка вам је таква чаврљалица била...

Из собе изиђе најприје Илија Петковић, за њим његов брат Симо, љутљив и цри као гроб, затим Марко Коматица, крупан, рић и окопит Херцеговац; Јован, гушћајући и нечујући пепто, принесе мрпаве, чворповате руке шпорету и кад осјети да је хладан стресе се од хладноће.

- Требало би, газда-Томо, да приложим мало бар изјутра, не може се овако...

'Ајд, о Јоване, не трабуњај. Пупти нас човјек да заклонимо главу а ти... баш образа немаш. Нац је Томо, брђашин, горигтак и да му нијесмо у овоме туђему свијету као рођена браћа не би нас ни примио па да му сваки конак златом мјеримо, покара га Коматица.

Двоје неодјевене, мрпаве дјеце обиспуше Илији о руку.

- Шта ћеш нам допијет', стрико, кад се вратиш с рада?, упита га ђлав старији дјечак; млађи је нетремити буљно у њега као да ће му сад капути из очију и уста ти жељени дарови.

Дошпијеће вам стрико пепто лијено, рече Илија и помилова их по главицама:

- А шта то?, упаде из угла глас дјевојчице, пискуљив и тужан као свјетлост која се већ угасила, али остао, негде по дубоком мраку, њен траг, заорана бразда. Је ли бомбона и играцака?

Јес' бомбона и играцака, срце стриково, потспа јој он и поће да је пољуби у кревету.

Дјевојчица му се приви ручицама уз врат и Илија спушти па њен мек и тонал од сна образ пољубац својих широких усана и густих брка...

На улици се Илији отворило срце и он је причао:

И ја код куће имам троје, двије ђевојчице и синчића. Па ме, од како сам у бијеломе свијету почео надничити, вуче жеља к њима. С тога су ми ова Томова прирасла за срце...

Магла је сишила улицама. Назирали се људи, прозори, куће. Јован је дрхтао од студени. Кроз танко, поцијепано

одијело га иттипала за мршаво тијело.

Док је човјек здрав све је добро. Али кад те свије болест а радити мораш..., звецкао је зубом о зуб.

- Е, бити здрав а бити роб – не треба ти такво здравље, рече мрзовољно Коматина.

Какав роб?, упита Симо застајући на улици.

Такав: роб љеба, фамилије, Бога, ђавола, свега...

Видиш: сјутра те могу избацили из рада, нема мјеста, па макар да си им златне куле зидао; а то ти је роштво, ништа мање од онога под Турцима. Јуче мени надзорник посла каже: "Ти, Коматина, радиш добро, јак си, али радиш полако. Има радника који раде брже и сваки час траже посао". А да нијесам роб, купљена ствар, он то не би могао рећи, не би ме могли истјерати из посла, него би лијепо...

- Ех, свему су те томе мудровању, новине научиле. Па то је вазда било: неко мора радити а неко надгледати, рече Симо okreћући за Илијом међу гомиле цигли, греда и алата који су у гомилама лежали око једне палате у зидању. - Него ме данас боле ноге и руке, сваки ми је зглоб разглављен, зар ово мутно вријеме...

Радишци су у гомилама улазили кроз врата и прозоре, цели се по скелама до 4-ог спрата који се зидао. Доносили цемент, креч, бацали цигле и вукли чекрк по два, очију упртних у магловиту висину.

Ми смо дошли, господице, јави се Илија цекром дебелкастом, младом човеку, који бијаше унерио руку некуд показујући двојници радника нешто.

Добро, на посао, рече он хладно држећи руку у истом положају, на посао, сад ће бити прозив, - а конопе и чекрк ћете наћи тамо па га инсталирајте на оном углу.

Илија, Коматина и Јован били су кампоресци. Родом са међе Црне Горе и Херцеговине, вечито на љутом камени, прирасли уза њ као жбуње, разумијевали су се као живи створови. Знали су они гдје камен треба ударити, гдје помаћи длијето да га одвише дубоко не рани. Симо, брат Илијин, поне се на трећи спрат и поче зидати циглама један ћошак... Шибали чекићи, шркипали чекрци; испод длијета срдито скакао љути камен. Повијала се тијела, увијек на исти начин, дижући терете, бацајући цигле и

посећи капте... Тако се повијају сва људска тијела на овом свијету која вуку бремена: она у Кини, Бенгалу и Индији; и Црногорке под парамком дрва... Чуло се једино кретање машина, руку, ногу, звек гвожђа и камена – иначе људи су ћутали. У то рапо јутро улица не бијаше још оживјела и топула је у дубину магле и блиједог свитања. Горе, на трећем и четвртном спрату назирали су се људи као сјени које су журиле преко фантастично испрслетених правих линија од скела, директа, ужади, прозора... Настало је прозивање. Надзорник Јошка, овај дебелкасти, млади господиц, ишао је од једног до другог и записивао.

Шта ти дрхтиш? запита Јована.

- Како шта дрхтим? Зима ми је, одговори мрзовољно Јован.

- Добро, дрхти, дрхтати пије забрањено, али ти дуван у шаке мјесто да тепеш камен, одреза пабусито пастојник Јошка.

Јован погледа Коматину, затим Јошку у леђа; замаху главом и шкрипну зубима... Горе на трећем спрату, заобиђе неке сандуке и приђе Симу који је зидао неки угао.

Овде ради... Тако, ту, пошши се са скеле, показивао је Јошка.

Али, али ту се не може, рече Симо, мене и вртоглавица хвата. Нема подлоге, мораш се држати једном руком... А цигле под ногама су скоро зидане, креч се још није спекао... И..., изговарао се он.

Али га пастојник пресјече:

Вртоглавица, хахаха, хладно се зацерака, има зидара које не хвата вртоглавица. Ради што ти се каже или иди са посла.

Симо крочи једном ногом на указано мјесто, које је било нека педовршена испунчена шара на фасади палате. Цигле се са још свјежег креча оклизнуше. Симо се посуврати натраг леђима, па скеле, али се ни ту не заустави, него пребаци преко њих и полете папиже. Одоздо доприје туп пад и врисак. На палати, у јутарњој магли, наста галама. Оштар Јошкин глас се пробри кроз ту гужву, хладан, немилостив као рез ножа:

- Свак на посао! Ако је неко пао то се вас ништа не

тиче! и лагано, одмереним кораком, поче се спуштати пиза степенице.

Два радника су носећи канте застала и гледала доле где се купила гомила око Симовог тијела. Јовка им љутиито викну:

Шта зевате? Носите воду! Затим се подругну: "Срећом ви сте остали читави, нисте пали, хахаха..."

Симу је куљала крв из уста и из раздрљене, прљаве кошуље на грудима. Искренуте главе, полусклопљених очију, крклао је из дубине. Коматиша му благо подиже главу па своју широку шаку и завуче другу руку у педра. По ругавим грудима Симовим се лијепила крв.

Несрећна случаја, браћо! Симо, Симо, ће погибе јутрос, јадна ти кућа ка' ти је!, кукао је Коматиша. А, мало крпе да му крв зауставимо.

Јован је цијепао кошуљу, вадећи је из панталона. Илија, збуњен, сипаше воду па Сима, грцајући у сузама.

Коме остави жену и ћепу, Симо брате? Ох, мени горскоме куванцу задовољек!...

Тада су дошла кола "станице за спасавање", одпијела Сима који је непрестано крклао. Илија сиа крај њега, држећи му главу па крилу. Остали пренеражени, скаменили се око локве крви. Један дебео, низак радник је причао Коматиши и Јовану, уносећи им се у лице:

- Ја сам видео кад га је Јошка потјерао. Није он хтио. Али Јошка: "Ако хоћеш, има их који ће". Морао је, или би га оставио без посла... Тако вам је то, другови, кад не морају да пазе па животе наше. Важнија је једна шара по људски живог. Проклете душе, дерикоже, пљачкаши! И не знају да је у сваку ову палату хиљаду живота узидано!...

- И њима ће доћи крвави петак... А те Јошке, те свиње које падгледају, спроводе оно што се онима другим прохтије, гори су од њих..., говорио је један сув, жућ зидар...

- Пет..., рече неки младић.

Стојте! Нико да се не миче! Дакле... и Јошка извади биљежницу, ви сте се задржали око радника који је пао по пода сата, то се мора одбити од паднице...

Тајан... Дуг, чудно језив. Горе па скелдама и прозорима је ћутање, као да су помрли људи црви у палати коју

подижу... Најзад се Коматиша раздрије:

- Бездушнице! Крвопије, иако пикога, колико жена убити не смијеш! Па човјек, рођак ми, земљак, брат, тек што му душа није испала... А ти? Пола сата! Пљујем ја па то и па ваше ларе! Смрде ми, ошљачкане су, из крви све их посисали!... Идем, ето вам све! А под небом има још мјеста за поштељ рад и поштено срце..., и он се удаљи низ улицу.

Изволите, изволите, идите..., удаљите се с терена, иначе ћу ја полицију, па ће вас она, будитовнике... Него шта?... узруја се Јошка.

Сво је небо које тражиш покривено банкама. Мјеста под њим нема за поштељ рад, ама има за празан стомак, прогутану дебелу радник за Коматином.

Јован баца чекић који тек бијаше узео и упути се за њим.

Куд ћемо сад, упита он Коматишу кад га стиже. Неразвишљено смо учињели; посла пиће нема, а немамо ни за пут, да се вратимо кућама... А куд би и тамо, тамо није родило ни за ђавола, а не...

Коматиша је гризла јетко усне. Затим јетко, али с притајеном бригом рече:

- Тражићемо посла неће друго, простран је овај град...

У болници љекари затворише Сима у једну собу, пуњу стаклених машина и тешког мириса. Илија остаде пред вратима, уплакан и брижан и не сјећајући се да сједне. Из собе је, понекад, доширало пригњечено јечање, дивље, продируће.

Пуштите ме, Богом вас кумим ако га имате, да га видим, брат ми је, нећу ништа, само да га видим..., проклињао је Илија блиједог, дугуљастог господиша у наочарима, који носаше неке пожеве и кутије у рукама.

Онај га презриво одмјери и размину... Најзад га позва века огромна, хладна глава у бијелој капици која се промоли кроз отворину врата...

Симо је лежао па неком парочитом кревету, искренут, непомичан. Два човјека у бијелом (овдје је све било у бијелом сем прљава, крвава кошуља и кожа Симова) држала су га за мишице. Први утисак који се усјече у Илију

био је да је Симо жив, али махнит, бијесац, шта ли?, и зато га држе. Али он виђе да се то тијело и не помиче, да су руке опуштене као преломљена крила.

Пуштите га, пита сте стегли мртва човјека; душе, људи, не гријешите...

— Још није мртав, рече блиједи господин у наочарима, излила му се крв и поломили кости. Хоћеш ли дати твоју крв...

И твоје кости..., напали се један од њих што је држао Сима...

— Даћу, даћу све. Паре немам, а друго све. Руку ми одсијците, само га спасите... Брат ми је, немам другога. А има ситну ћеду, све једно другом до ушију..., причао је он као ван себе, ма да, потајно, осјећаше да га нико не слуша...

Узели су му руку и заболи нешто у њу. Жмарици му потоцима пошли уз тело. Полако, око њега се све гибало, увијало као од гуме. Као у далеком сну је видио да блиједи господин у наочарима одсијца парчад коже са Симових леђа... велика парчад... цијелог ће га одријети. А њему је све више магле и ковитлања пред очима... и све мање види те ножеве и блиједог господина у..., само слути да они деру све више, брже, и немилостивије, кожу са нечијег тијела... Боже, чијег ли то?...

Освијестио се на постељи. Ништа га није бољело, само му је тежак умор легао на удове. Таваница бијела, непомична; десно: једна блиједи, такође непомична глава у профилу; лијево: у крпама, дебело намотаним, Симова глава...

Симо, Симо..., звао га је Илија.

Пет..., у болници мора владати тишина..., опомену га неки хладан глас.

Илија тек тада, примијети црну и дугачку женску прилику у бијелом, која је сједјела за вратима.

Али, госпођо, он ми је брат, ја... ја морам говорити с њим... Он је, знате, пао са скеле, па је... па му се велика крв излила, умро би да му нијесу налили од моје крви... а он, он има ситну ћеду, сиромашну, голу, све једно другом до... али столица на којој је била жена бијане празна; лијево: Симова глава, испијена, омогача дебелим крпама; десно,

непомична, блиједи, можда мртвачки лик...: "Шта је то? Ја можда нијесам ни видио ту жену, него ми се привиђело... И ће сам то ја? Ђе смо ми то?... Ах, да ли смо... Симо је пао са скеле, па су га после сјекли и мени узели крв? Ђе? Кад?..."; у његовој се свијести све више мутило, обузимао га онај тешки, магловити умор. И чудно се свему око себе. Па, нешто та жена која је одједном постала са столице, нешто она као мртвачка глава, умор, тежак мирис и брига за Симом, испунише га бескрајним страхом. Гдје је он?... И њему мину кроз сјећање његово село, кућица са димом, пагута пад поток, чопор црлаве, гладне дјеце у њој и његова жена, ситна, згурена, као да никад не скида бреме дрва с леђа. А ово ондје? Ово је негде друго, Бог зна гдје?... И он почиње - да прича: о гладној дјеци, Симу, раду, жени, скелама, Јонки, као ван себе. Слути Илија, потајно, да га нико не слуша, да неће да га слуша и да прича без циља. Али језик му, гоњен нечим из дубине, чаврљаше сам...

Глад, глад, а ће ће и родити на голој плочи инта... А ми смо мирни људи, гола раја, божја и људска... Он је пао и ко је крив? Нико. А ко ће му сјутра дати жени и ћеди? Нико... А ја? Хм, ја... ја, ја...

Напољу је пјевала ноћ. Бијесна, мрачна шибајући кањницама о невидљиви прозор пад главом. Она црна жена у бијелом сједила је опет за вратима. Ко ли је она? И куда је ушла, кад он врата, заспијешљен бјелином и умором, није видио? Све се вртило као утваре, привиђења из старих горипачких прича... "сви, сви опи, помисли он с грозом, 'оће да ми узму и ово крви што је остало, а дати је неће Симу, неће никоме; даће је можда ђаволу... Ђаволу..." Жмарици су му се пузали уз тијело, језиви ледени и он брзо губљаше свијест...

У кућици Тома Башагића, сринутој у калеж предграђа, владао је неред, прави очај... Град је морао да се развија, да шири своје безбројне жиле и Општина (то је пекавак зли човјек или зли дух!) довела је ипжићере који су мјерили, обилежавали и конали. Послије су допли радицици и рупили куће, раскопавајући улице. Људи и крпе од постеља, жена и дјеце остojали по улицама, онда одлазили некуд, неки у гробље а неки далеко иза града у бијели

свијет... тамо под плав, чист крајичак прљаве небеске мараме. Све те кућице су биле подигнуте на "недозвољеном" (као да је земља чија друго сем људска), исплаћеном земљишту. Никле одмах иза рата, у долини испод града, малене, од блата и прућа, личиле су на измет оних тврдох, поноситих и високих кућа које су, горе на брду, задржале у само себо и држале га на својим крововима. Излазили и улазили у њих људи, необријани, болесни, несвесели; водили се у њима вјечни разговори о хљебу, болести и бољим дашма. Али град је морао да расте и у том хаосу кљетара избила би, прекопоћ као печурка, понека палата. Ипак, план за израђивање предраћа не поруши ниједну од тих великих кућа. Оне су, увијек, биле на добром мјесту. Тако, уз једну од њих се нађе и Томова кућа и оста нетакнута за неко вријеме. Али доцније се нађе купац за мјесто на коме је било (исти онај чија је била палата уз Томову кљетару) и, пошто Томо не мога платити ни стоти дио тога, наредиле му да се исели.

Ипако сам свуд, преклињао, па залуду, жалио се он Коматици Јовану... Овако сакат, једва сам и пронашао ту општину. Кажем им: "Ја сам био у рату, доброволац, инвалид, све; ја немам никога, све сам дао за ову земљу, па сад у њој немам четири-пет метара да дигнем кров над главом... А причали су ми да и у законима стоји написано: ко направи кућу и насели се нико му је порушити не може". "Добро је све то, рекоше ми, разговарао си и признаје ти се, дао си младост, снагу, остао без поге и даје ти те се 80 динара инвалиде... Али се селити мораш или плати мјесто. Ето, иди негде друго и прави кућу. А то је општинска земља и општина се пита за њу. Општина хоће да уљешна град, да га прошири, то захтијевају општи интереси и ти сам им се мораш покорити"... Општи интереси! А ја са троје сирочади на улици! Не, не, то се подносити не може... И ко купује ово мјесто? Онај који већ има палату на 5 сиратова, који их може бит' има 3 такве и 'оће четврту. Бездушни пљачкаши! Крив сам, браћо, продијевао да не будемо роб, раја, па залуд... Све је залуд на овоме свијету...

Све, рече тужно Јован.

Није, треба клати, налити, убијати. Тако би се заборавило. Ето, Томо, 10 дапа смо без посла и да није било тебе умрли би од глади у овоме пространом граду. Кров би имало 300 хиљада људи а ми га не би имали. Само ми двојица! И ће ти је правда? Симо је пао и умро а брату му одузели крв, па, као кад се даје туђа, излили много и умро и Илија. Здрав човек као држен. И нико за то ни да се почеше... Тако је то свуда на свијету. Клати их треба, ка' што су наши ђедови клали турске аге и бегове!...

Ће ћеш клати кад немаш ни бритве у пасу. Само што залуду причаш, те сатиреш само себе, уздахну Јован...

Дјеца су била послала. Три плаве главице су виреле једна крај друге испод поцијепаног јоргана, као три цвјетића са буњишта. Томо се диже пажљиво и одсегуца преко собе, пазећи да не пробуди дјенцу лупањем лијеве дрвене од кољена поге. Она су спавала мирно, као поклана. Отац се наднесе над њих, покри их јорганом и врати се Јовану и Коматици који су пошугих глава окорачили слабо паложеп шпорет гријући руке и мрко ћутећи.

Ће ће ова сирочад?, рече он сузних очију.

Затим заћута и сједе на столицу, посадивши главу међу кошчате руке. Погурене мршаве главе и тамне очи, дубоко упале, мислиле су о начелу. У њима се кувало, ковитало као у тајним казалима. Сјутра је значило: гола улица и магловито јесење небо над главом.

Ако ми газда што 'оће да купи моје гвијездо и да ме растићи из њега не поцупти, крваво ће ме запамтити, рече мукло Томо. Ја сам једнако изгубио живот, младост, све, барем ће ме ђеца доцније помињати, да сам за њих и потоњу кан крви давао.

Шта мислиш да учиниш?, запита га Јован.

Томо, не дижући главе, шкргну;

Запалићу моју кућу, нећ и његова палата изгори уз њу...

Тако, тако треба! рече Коматица и у заносу тресну ручердама о млак шпорет, па их ту остави као мртве и опет сгече у песнице и грону, па ћемо заједно у бијели свијет с овом сирочади, ја и онако никога немам, ни куће ни баштинце, ни оца ни брата... Нек види овај подли град како се горигаца свете.

У палати и не пустите Тома даље од степеница. Дође одозго ситап, ситап човјечуљак са брадицом и зализаном косом.

Шта сте хтели?, и он уприје у Тома зелене, стакласте очи.

— Видите, господише, ова мала кућица, ту уз вашу, то је моја кућица. Па, знате... ја имам троје ђеце, ја сам ратни инвалид, сиромах, ја сам...

Шта хоћете, будите кратки...

И ви ћете, чуо сам да купите то мјесто, а ја ћу на улицу, са троје сирочади, овако сакат, стар. Шта ће вам то? Имајте бар мало срца, доста вам је ова кућа, пуптите мене на миру или купите неће друго... Добро, знам ја све, знам да сте ви у општинском одбору, да сте и сами помагали да се овај крај расели, али ја не вјерујем да сте то чинили да би купили себи мјесто и да би...

Изведите тога човека напоље, рече дебеликасти човјечуљак и пође уза степенице.

Отвори му врата крупан младић у плавом капуту са свијетлим дугмадима. Горе на врху степеница се отворише врата и из пеке собе доприје кикот музике, женског смијеха, звоњења чаша. Сва та збрка се као бујица сручи низа степенице на Томову душу. "Ни саслушати ме није хтио. Мене, болесног, ратовима сломљеног сиромаха... А дошао сам био да тражим милост, људско срце, шу! Крвопије! Он је одборник у општини, да, сад знам, сад знам, што расељавају сиротињу... Платиће то мени, бар он ако нико, платиће, платиће..."

— Ништа, ни саслушат' ме није хтио. Избацили ме, браћо, као псего... Они се веселе, пију, пјевају, док ми овђе... Спремајте се, ђецо, тако, навуци, Владо, капутић. Идемо на улицу, да просимо. Биће још добрих људи. Зима је, Маро, увиј ту мараму... Шта ћете, тако је то...

Лован и Коматина су стајали као запањени. Као ван себе, Томо обуче дјецу, спреми пеке ствари у торбу у јурну на врата. Дјечаци га гледали зачуђено а дјевојчица поче да плаче.

Коматина, пали, нек све гори, ништа не изпросите!

окрену им се он полазећи у ноћ, у утробу мрака и раскопаних улица...

Стигоше га уз неку стрму улицицу, која је водила уз брдо, у ноћ ван града. Задихан, једва је ходао водећи, синове за руку а ћерчицу у паручју. Коматина, без ријечи, узе једно дијете на руке и оно га загрли око врата. Томо узе друго и пођоше брзке, без ријечи. Окренули се држећи дјецу у рукама.

Лизали високи пламенови из Томове кљетаре. Према ватри се видјели људи који се крећу и свијетли млазени воде. Палата, крај Томове куће, била је мирна, безбрижна. Њене тврде зидове је залуд лизао оган. У ној као да се и даље свирало, пјевало и прозори су били освијетљени.

Ништа јој бити неће, рече потмуло Коматина, они и праве куће од цемента, да им ни ватра ни вода ништа не може...

Пожар је освијетлио сво предграђе, сабласно играјући улицама. Мрак, преплашен, побјегао далеко и раширио бездане очи.

— Гори ли то наша кућа, бабо?

— Гори, сине. Нека гори, не жали је...

Отишли су даље. Пожар је сипањавао и није им свијетлио више. Ту, на раскршћу града и пољана, чудала је дубока јесења ноћ. Они уђоше у њу, под бременом дјеце и мржње.

У кући општинског одборника се без бриге веселило. Он је славио вјеридбу своје кћерке. Припити, раздрагани, нијесу ни знали за пожар. Нијесу ни слутили колико је крваве мржње запљускивало њихов дом у пламеновима из Томове стражаре. А, петдје на завршетку веселја, отац је устао, поздравив кћерки и зету и поклопио им кућу коју ће ускоро подићи до своје.

Црни, тежак као од гвожђа, град је у тој јесењој ноћи расгао пут неба. Миран, тврд, голем. Као чудовинте, умотан у мрак и магле, ширио је своје безбројне руке. И том расењу краја било пије...

Јунаштво

Илија Петровић, низак, очију тврдих и склепаних међу развијене слепоочијце, тврда чепа и дебела носа, обриси хаџдара од плаку зелене траве, учупаше руком, као што косачи брину орошене косе. Затим, низак и широк у раменима, умијешта се међу остале ајоше и наоружане сељаке... Слабо одјевен у половну сукнену робу, пичим се није издвајао од осталих. Једино су му у пасу свјетлцуале двије кубурлије, немирно као гујине очи, скинуте ко зна са којег рајског силедије и бега, неђе у луговима крај Таре. Људи су дијелили шијел: оплачкано оружје, токе, дукате и заробљене Турке. Запња кула на граници је пала, Турци су или прешли Тару или погорели у рушевинама, или пали под го нож. Гола раја предвођена хајдуцима, стресла је са себе гвожђе и господаре. И сад, окупуљена у гомили, пред црквом, гологлава, на коленима, одавала хвалу Господу Богу – као да ју је он избавио а не го нож и срце јуначко... Илија седе на камен, скрајнут од свих и пободе главу међу копчате, мрке руке.

– Зло је учинио Господар што забрани да се сијеку главе. Не мож' сад знаг' ко је бољи ко гори... рече неко.

– Није, добро је ово... Зна се кога је мајка родила за јунаштво. А виђесте ли како Илија Петровић сасијече тројицу хаџдаром, као троје јагњаци на вратима?

Дијелио се шијел. Сердар Симо, крупап и мрк, сјети се први:

– Ђе је он? Не заборавите му дио, он га је први заслужио... Ево му нож у срму, и он се мани за пас једном од тројице заробљених, савезалих Турака. На, Илија, јуначко кољено, и нек ти је срећан!

Илија се и не помаче. Прост, тих он није знао за дарове и хвале. А причали су да је луде, непадмашиве храбрости и ногу хитрих као у срџаћа. Једном је упао дубоко у турску границу, чигав дап хитрог момачког хода, у цевердану је имао свега један фишек – па ипак, убио је најбиранијег

Турчина и вратио се а да му ни длака с главе не фали. Други пут га гонио Ахмет-ага Димачић на зеленку преко пољске чистине и за њим шест Турака; бјежао Илија нјешке на опашке, па кад му додијало окренуо се, скинуо Турчина кубурлијом с коња, уграбио зеленка и прешливао Тару, валовиту и осилелу у доцну јесен... И сад, кад му сердар-Симо понуди хаџдар, љему, простоме и ћутљивоме хајдуку, сину чудна мисао у глави: сад ће сви ти сердари, харамбаше и капетани, заробити под своју плаку рају којој су донијели слободу; али коју су, по дивљем горнпачком поносу, сматрали за нижу од себе. Судиће јој они, одређивати глобе и дације и мало ће јој бити боље по под Турчином.

– Сердаре Симо, рече Илија, не треба ми нож који шијесам скинуо ја сам са Турчина... Но нека тога, ће су ти, сердаре, рајци, да њима што дап? Да зна раја да су јој дошла браћа а не господари... Ја мој дио од илијена дајем најбољем рајетину: да се прича с кољена на кољена, кад им је дошла слобода...

Добро и поштено збориш, хајдуче, нек буде тако...

Оставише хаџдар памјељен Илији по страни. Затим сердар приђе свезапим Турцима.

Како ти је име, Турчине?

Ризван Хајдаровић, одговори мрк, дебео и бркат човјек.

Ризван Хајдаровић, попови сердар гласно, је ли дужан коме што?

Нико се не јави.

– Јес' дужан крсту, пасја сорта, дајте га мени, напали се неки крупап, рић хајдук.

Он узе Ризвана и одведе га к луговима. Ускоро групу пушка и хајдук се врати, смијући се горко и нечујно:

Послах Ризванагу да се Богу моли...

А како је теби име? упита сердар другога.

Сали-бег Мекић, прошапта дрхатом жут, мршав човечулак.

Дајте га мени!... Не, него мени! јавише се скоро два гласа одједном.

– Водите га обојица.

И двије круше руке одведоше прешапанског Сали-бега...

Како су лако ти хајдуци клали људе! Острвили их вјекови. Читава покољења пронијела пож, пушку и крв и предавала једно другом. Били сви људи и вуци и јагњад одједном. Клани и клали. То била вјера и по томе се мјерила тежина и величина човјекова...

– А теби? ушита сердар трећег.

– Идриз Мујагић, рече висок, сув и жилав Турчин.

– Ти ли си, Идризе, подругну се сердар. На грдно смо се мјесто састанули! Дужан си, голем је твој дуг. Да ти је глава тежа од злата не може ти данас остати на раменима... О, Илија, сво ти крвника Идриза Мујагића, сво ти га! На! Вођи пса те утуци!

Илија се диже и преко чела му се вину као змија дубока бора... Прије двије године је побјегао из Турске Идриз у Црну Гору; огласило се да је убио Турчина па побјегао од тамнице и окова. Побратимио се са Илијом и он му широко отворио кућна врата. Али једне ноћи уз Велики пост, кад је Илију иза рана савио сан, устао Идриз, скинуо цевердар са зида и онако у мраку окинуо. Затим побегао и сакри га густа ноћ и шибљак. Метак пробио Илији лопатницу и синчићу од 10 година, који је спавао крај њега, просу мозак. Отада је Илија тражио побратима по свој крајини, али пиће им се очи, ни на домет цевердара, не сретоше... И сад у Илији узавре осветничка, дивља крв. Зали му очи, свијест. Све се окреташе око њега. Сјети се сина, разбијена чела, беле коже као мекан сир, прошаране крвљу као крупним цвјетовима. Убио му га је мучки; преврнуо носом софру која му се братски поставила...

– Води га, рече сердар и турцу Идриза остраг ногом к Илији.

Илија пружи руку и стеже Идриза за мишицу.

– Побратиме, тихо, једва прошапта, одводећи га пут свијетло озлењених лугова.

Идриз је клецао, блијед, ишао пред њих. Илија осјети како му у руци дрхте његови мишићи као стегнуто птиче, копчајући се у пресмртном грчу... Тара, бистра и свјетлוצана, вијугала се кроз зелен шибљак као наљућена гуја. Идриз је чекао кад ће грцнути за леђима пушка. Језа

му је мињела уз тијело, ледена, свирена. То чекање, панетност живаца отезало се у бесконачност. “Да хоће само илго прије, да ме не мучи овако крвнички”... Били су на обали. На плитком газу се видјела пржина и бијел камен, као грумење сребра на дну...

– Ајд, побратиме, гази!, рече Илија пуштајући му руку. ‘Ајд, данас, па се чувај да се ће други пут не сретнемо...

Не повјерова Изег најприје. Па несвијесно, батргајући, загази у воду. Чекао он још увијек са свирепим нестриљеним пуцањ. Али њега не бјеше. Кад пређе на другу страну окрену се и виђе широке Илијине плећи како одмичу...

– Побратиме, о побратиме, звао је Идриз, опрости ми...

Али га Илија не чу. Широке плећи заћоше у дуг, да се не појаве више. Оста Идриз разјапљених зеница и уста, не вјерујући. Дуг, избезумљен, просто не вјерујући да је жив...

– Шта би, не чу се пуцањ? ушита сердар Илију.

Пунтио сам га, мрко одговара Илија, не гледајући ни у кога. Она бора му се још жешће засјече писким челом.

– Пунтио! Како? Зашто? Откушили се?...

– Не, одговори још мрачније он... Не убијам ја људи, свезане, робље голих руку... Него хајдука под оружјем... Па кад се сретнемо у четири ока, даће Бог, да се братски голим хапчарима изрлимо...

Жито, жито, жито...

Селјаци су у томилама затварали улаз на сивој, ниској згради, тврдој као тамница, тијесних прозора са решеткама и врата окованих гвозђем. То је искад била кућа у коју су аскери слагали оружје; данас су у њој били наслани џакови жита које је дијелио гладним селјацима. Гомиле глава, руку, очију празних и језивих, торби објешених о рамена, чекале су на улазу. И те гомиле су гледале у ледену дубину те тешке, оловне зграде, гдје су се назирале наслане вреће и одакле су избијали општри и срдити гласови оних који су дијелили.

Јесте ли ви народ или стока? Чекај! И код стоке има реда!

Нема реда кад је глад, господине...

Глад? И да сте најситији ви би роктали као прасад. Знам вас ја, није ми ово први дан откад служим овдје...

Добијало се, обично, 10 или 15 килограма кукуруза. Жито је давано "на одраду" и сваки је селјак био већ унапријед задужен са њим. Дугује се држави. А држави, поцу и трговцу је, мисле селјаци, тешко дуговати. Са колико је ко био рада задужен по килограму, то нико није знао. Уосталом, о томе се није ни мислило. Нек задуже колико хоће, само да се спасу годи животи, да дјеца у сесоким клетарама, довече, добију по гуку топлог качамака.

Миле Кусовац, жут и бронлет селјак се жалио, окупљајући селјаке. Испечепа уста, кожа на образима опуштена и увела; зелене очи блијесну ријетко, уморно, као усјани челик који се већ на пола охладио.

— Шест дана већ чекам и не дадоше ми ништа. Најприје казаше, нијеси донио "цедуљу" од пријесједника; као да човјеку који умире од глади треба "цедуља". А послје: твојој је општини прошао ред. Шта знам ја, прост човјек, о тим цедуљама и редовима? Ништа. А оно најмлађе дијете ми је већ дошло до краја, бијеле му се ребарца кроз кожу.

Витка, млада, пије се још ни млијско из њих осушило а већ толико мука.

— Најтежа су дјеца. Да их, барем ни рађали нијесмо.

Сва та гомила дисала је као један човјек. Дисала знојем, жагором, ригама; као велики скелет, згруван, на усјаној градској калдрми, на јулском суњу, у прабини, њихала се још недогучена. Ту се није мислило ни о суњу ни о прабини. Ни о улици, баљжавој и врелој. Свака мисао, сваки нерв је био затегнут као жица: кад ће прозвати мене? Месе. Људи су мислили, сваки понаособ, о својим мукама, глади и болести на кући; о својој крави, жени, сину, телету. И све те мисли, бриге, стапале су се у једну голему, која је онај скелет од стотина глава, руку, очију, бачен на улицу - мучио. Једна свирепца, крвава мисао стотина селјака: глад. Откуд? Зашто? И кад ће она престаги?

Муслимани, у бијелим штитким капама (ћулафима) које су личиле на младе печурке, иза кипе, измијепали су се с осталима. Тако, у тој стисци, пред вратима, те капе се ничим не одвајаху од осталих. Под тешким теретом глади, оне су изгубиле онај вјесковни облик који их је одвајао од пригорских капа, сад већ масних и лоцијенаних.

Селјацима из општине рањоречке не даде се жито. Председник општине је био наредио да дођу тога дана. Али тај се ред није подударао са редом писара који је издавао жито. Неко је случајно направно обичну административну грешку. Да, обичну административну грешкицу.

— Сломиле нам 150 надница, ка да имамо кад да љепствујемо. Нама је и овако догорјело. Посијали смо мало, ни сјемена ни волова било није. Родиће мало. И сад, чекајући овђе, цабе треба да пустимо да нам сунце све сагори. А о чем ћемо дочекати идућу зиму и прољече?...

Али њих су, цолако, умирили. Ушли неки међу њих и објаснили им лијепо све: грешка, случајна; па сјутра могу опет доћи. Сјутра? До сјутра ће глад свирепца завијати у стомацима њихоле дјеце; 150 коса ће и сјутра чекати залуд да преко њих пређе брус, а сунце ће осушити, за дац, траву и неогруте кукурузе. Али ко мисли о томе? То су селјаци;

врага, њих је толико много да им ничега не би било доста. Доста је што им се да по шака жита, да не помру од глади. Шта још они хоће? Нека их ђаво носи, сваки би хтио да понесе по цио пак.

Подне се примицало. Чиновници, који су дијелили жито, пођоше на ручак. Сељаци им направеше пролаз. Писар закључа браву и, крупан и ознојен, пође између два подрта и прљава зида људи. Сељаци их испратише ћутке погледима до угла улице. Затим су посиједали по улици, чекајући три сата. Сушце пекло; ударало са кровова на њихове главе, чупаве и мриваве.

Ето то жито које нам дају купили су од нас, јесенас. Ми смо морали продавати: порез, општина, црква, слава, болест. А шта би друго? А ко је и знао, од нас, браћо, да ће бити овако? Ми смо сељаци, шта ми знамо?

- Јес', продавали смо га по динар, а нама је сад урачунато, како причају, по 2.50 динара. Неко је зарадио, видиш. Зарадиће, направимо им, кулуком, цабе путеве.

- Они су знали да ће бити овако. Они знају, ако ми не знамо да ће бити криза, стога су нам и покушавали жито... Да немаш, Марко, цигар дувана?

- О'кле, јадаш?

- А теби, Мустафа, шта би с кравом?

Крепа. Изгладњела зимус, смршала, само кост и кожа, на прољетос чим се дохвати младе траве обоље. Жао ми је као да ми је умрло челаце, дуњу би нам одржала на ове жеге љегос. Многима су покрепале...

Наишао један аутомобил, свијетло и лаган. Поустајали људи и начибели им пут. А он их завио у облак прашине и бензинског задаха. Кад је он прошао људи су посиједали опет. Једна мајка, копчата, крупна жена, црна и мршава, унаглих тамних очију, дојила је дијете. Њој је муж био болестан, а она дигла дијете и по овим жегам преваљила пут од 5 сати да би одијела кући, за мужа и још двоје дјеце, торбу жита, драгу као младунче које јој је сисало на грудима. Она је поранила, да би уграбила ред. Али је одбили, рекли јој да њеној општини још није ред. А хоће ли га и бити данас? Ко зна? Она ће ту чекати, једнако ни

кући нема куд. Неки суљуди, на штакама непрестано је кукао, и он је био гладан и хтио да одржи живот. Превалио 4 сата. Догнала га глад. Неки муслиман, човјек још млад, висок, жути, штрчао високо. Он никако није сједао, хтио је да се прогура између посиједалих ближе врагима. Сташе га ударати и вући за поге.

Куд си пагао? Чекај! Био јутрос доранити! Оћеш да ти ми...

Оборило га безброј руку и он онако дуг нао преко осталих. И преко оне мајке са дјететом. Врисак, клетва, исовке... Хиљаде брига су прожимале ове главе, пекле као жар и просијецале као ледено сјечиво свијест. Глад је донијела безброј невоља. Али откуд глад, кад је прошле године родило? Они су морали продати жито, падајући се да ће бити рада, да ће прорадити опет Јадрацка пруга. Али рада не би. Продавали су стоку; цијене ниске: овца 100, јагње 20, крава 250 динара! А они, сељаци, нијесу криви што је тако јефтина њихова стока. Жито је на пазару било скупо; и со и гас и љекарски преглед. По 2 динара. Као килограм меса. Неки трговац је закупио прошле јесени велике количине и продавао га скупо, тајно. Такво продавање законом се брањило. Али о том продавању је знао сваки сем власти. Она такве ствари најпослије дозна, као муж невјерство своје жене. Сад су испродавали стоку, до године ће је бити мање; до године неће имати шта да продају; њиве нечађубрне, даће мршаве кукурузе, из ливада ће изнићи само висока, посна и ријетка трава. Каква ће бити та година?

- Допла су 3 сата. Рад је почео опет. Он је трајао само колико канцелариско вријеме. Опет стиска, жагор.

- Колико ти дадоше, Исмаиле?

- Десет кила. Ништа. Да није љуте глади, ко би за то изубио двије наднице. Оцу жену са дјететом никако нијесу прозивали. Али се она прогурала и упала унутра.

- Шта ћеш? Ће ти је цедуља? Је ли сад на реду твоја општина?

- Не знам ја ништа, само вечере синоћ имали нијесмо...

- Не знаш? Напоље! Твојој општини ће бити сјутра ред.

- Ред, какав ред кад се мре од глади? Дајте ми бар...

– Напоље!

И жеп је изишла. Висока, мршава као сјен, пошла низ улицу, лагашим кораком, носећи дијете на лијевој руци. Куд сад да иде! Пет је сати за ситога до њеног села. Ухватиће је поћ. Али она је, ипак, пошла. Лагашим, изгладњелим кораком. Сјутра ће, ако могне, доћи опет. Али ни сама није била сигурна, излазећи из вароши и упућујући се танким брдским путевцима ка сунчеву заласку – није била сигурна да ће и сјутра имати снаге да процјеначи 10 сати с дјететом на рукама.

У 6 сати се заврши рад. Ни пола сељака није, данас, добило жито.

– Дођите сјутра, сад престаје рад у канцеларијама. Не може се радити мимо времена.

Како смо ми могли чекати, по 12 сати на овој лучи небеској – па ништа.

Знате ли ви шта значи сељаку сад падница?

Ви нијесте гладни, а да сте гладни, лако би било с канцелариским времем, нико не би гледао на њега.

Кључ се окрепуо у брави. Сељаци се почеше разилазити. Милу Кусовцу нијесу дали ни данас. На његову је општину био ред, додуше, али није дошао до њега. Спријечило “канцеларијско вријеме”. Он се збиља родио несрећан.

Куда ћу поћас? Ни живе их затећи нећу. А како ће без ништа проживјети ову поћ. Коприва нема више; а и остарале су, тврде као дрво, више се јести не могу.

Тако, њима су давали по шаку жита, да не помру. Заваравали им глад; да се не разбијесни у њима и не навали, луда, куд не треба. Један систем се чувао, дијелењем милостиње. – Гладни људи су опасни; гладни људи немају мозга; могу, гладни, напилати истицу, а тада... Зато треба дати жита; мало жита, колико да не помру од глади. Често су се дешавале неправде као слуд. Предсједник, писар, сви – давали су својим рођацима са села жито, макар да су га имали и код куће. Рђави системи имају и рђаве слуге. Нечовјечне. Ова нечовјечност је само један специјалан облик себичности: ја, моје, мени. И сад се

она најсвирепије огледала, пред свим сељацима кад је Милија Маговић, ујак писаров, одио 40 килограма жита. За тих 40 килограма он је куљен док је жив; да мисли како мисли његов уважени сестрић. И сестрић је убио 2 мове; ујак ће мислити и радити што он хоће и он је испунио дужност сестрића према ујаку.

Сељаци су се разилазили. У жагору, хрпама. Измијешали се муслимани и православни. 1918 – иза отступања Аустрије, они су се, у безвлашћу, клали по овој истој улици. Праштане пупке иза свакога ћопка; из сваке авлије вребало по једно тамно око голог пупчаног грлића. Убијали се због вјере. Сада, међугим, њих је прожимало заједничко увјерење, да су исти; да им је глад иста и да им је борба истојетна. А вјера? Пољашлаћује криштење а хоца супет. И да није “криштења” и “супета”, да није пореза ко зна да ли би их било. Уосталом, сада, гладни, они нијесу ни имали времена да мисле о богу. Бог сигурно није гладан; пек мисли о ситима и сити о њему.

– Жито још није зрело, младо је под зубом. Мљечаво и меко. Дочекати га не можемо. А видјесте, чим зрете, да ће га на пазару бити јефтиније. Ми га морамо продавати, пошто-зашто, а на прољеће га неће бити. Ко је крив за све ово?

– Ко?

Они, сељаци, нијесу знали истину. Да жито пада чим га има у њих, а скаче чим га нема јер – кад га има треба га од њих купити јефтино, мало га ко и тражи; а кад га нема продати им га, јер њима највише треба. Тим спекулацијама се зарађивало. А тзв. обавезе према школи, општини и вјери морале су се сносити.

Дан се повлачио. Сељаци из села Селинга су одмицали живо кроз шуму у којој се о грање вјештао сумрак.

Милија Кусовац је вукао ноге посљедњи.

– Па и кад узмете то жито, када вам га тобож даду, зараде тросируко на вама. Одрађиваћете га на дуги љетњи дан, дуга падница им је милија од кратке, кад вам њиви и ливади треба највише рада, да их супце не уграби.

– Јес', овдје нас пљачкају на то, трговци нас пљачкају на пазару – куд се год окренеш не ваља.

Не ваља...

Кад су изишли из шуме, доље дубоко у селу је завијало песо.

Куд ћемо без жита? Само што наднице изгубисмо, а сад и по мраку лугамо, окасили смо много.

— Чекаш до 6 сати, на ни зрно. Као да се некога тиче што ћемо ми омрћи.

— То би морало да се тиче нас самих, нас је највише. Ови живе од нашега рада. Свако зрно кад посијеш није ни пола наше. Јес', они живе од нас, од трговине нашим житима, стоком, мрсом; од наших пореза и кулука.

То је говорио Миле Кусовац, лупајући птапом по путу. Седми дан се већ враћао кући без жита. И мислио: да ли ће их затећи живе и шта ће рећи жена кад баци празну торбу. Шта ће син?

А дијете у колијевци?

Јупо чергаш

И он се хватао у коло. Додунте, до сиромашних сељака, одрпаних младића из горих породица. Није му могло бити да игра са девојкама, да им стеже једре руке и да, негде у полусени углова, топло шапуће са њима. Витак, мрк, тамно упуљених очију, певао је својим глупим и звонким гласом сељачке песме. А глас му, са неким дивљим и туђим призвуком, био разиграч, пун живота и снаге... Јупо Чергаша је затекла зима у томе селу, доле на ледини крај реке, под продртим чергом. Нападали снегови, залајале мећаве и засуле све путеве. Тако, он оста ту где је, да по цео дан, док његова мајка одлази да врача и проси по селу, увија чекићем усјано гвожђе, калашће котлове и поправља млинове за кафу. Ноћу је било и одвише студено; утеривао ветар испод чергиних крила снег, засицао огњиште и њихов подрг, тапак покривач. Зато је његова мајка остајала до касно у ноћ у разговору са сеоским бабама, причајући им чуда и привиђења која је чула и видела у своме скитничком животу. А Јупо одлазио на сјела, међу момке и девојке, свима далек и туђ. Звали га најпре у коло ради смеха и учили га својим несмама... После је и он сам прилазио, на раздрагац и ускицео од набујале снаге и младости, играо, певао, скакао. Али ниједна девојка не заигра с њим. Црн би се глас о таквој пролио селом и не би јој кући било повратка од домаћих. Играти са циганицом, чергашом! Са човеком који нема ни порекла ни завичаја. Који обилази бели свет ради коре хлеба и капи воде...

Али на пову годипу, пред крај сјела, Маца Милетића, писка и крута девојка, загрејана и беспавикпу:

Јупо, хоћеш ли играти са мном? Хајде!

Збуни се он, пајпре. Остали занемеше, а затим груну смех.

— Хајде, Јупо! А брз, кад те девојка зове! Скачи, црна багро, запало те!

И Јупо заигра, сметено, али лако, гишким срндаћким скоком. И док је год играо њега обузимаше неко чудно, ватрено осећање. Прожимале га до дна ужарене Мацине очи, зелене и насмејане као пашњак. Окретало се све око њега у бесном вртлању; крв му падошла у лице, срце, на очи му грунули, изнутра, читави потоци разигране младости. Нико их, задуго, не одмени. Док их не проби зној и док се бесна млада спага не размаха... Отада, целе ноћи, они двоје су играли; сви се смејали, а Маца, уносећи му се потајно у очи, смејући се печујно и широко, шапутала:

— Бог те, Јупо, убио што се не роди као паш човјек но као чергаш...

Снег је прштао ситан и сув, под ногама. Над бескрајном белином се растапала месечина. Седничари, одлазећи кућама, невали низа село. Јупо Чергаш се упути ка реци. Хладноћа је пггннала као бесан пас. Њега обузимаше чудна радост од свега: од стаклене свежне белине, од прозирне небеске шавети, хладне и тврде, од месечине, ледене као залеђене; од зеленог кикотања из Мациних очију. И он хтеде да запева нешто. Али не изговори ни реч. Та се несма скрха у грлу, немоћна да угуши силну, необјашњиву радост, која наливаше целу дупњу. Мајка се већ била вратила и легла. Јупо се завуче под покривач, не покривајући главу. Он и не осећаше хладноћу која му је уједала лице. Нешто бело, тихо, као неко радосно и животно смејање, свеже, зелено, росило му је на дупни. Кроз прелипу на черги, прозирна каш шавети капала му је са спом на очи...

Уз ватру је крклао лоцац са пилетом. Танап шлав дим се нео уз вериге, као бриљан уз мрко стабло. Јупо је, заврнутих рукава уз онаљене, сипетене мишине, снажно ударао по ужареном гвожђу. Севале искре, оштро, пенадно и трнуле у зраку. Јупова мајка Зејна, још рано, отишла у село, а он приону на посао. Из раздрљевих груди му извирао зној и голема спага, очи се преливале нечим силовитим као усијаним челиком. Дап је већ преваливао и сушце, белим пљуском, засуло снег који је бљецгао као срма...

— Јеси ли уморац, Јупо?

Он застаде са замахнутим чекићом и окрену се вратима черге. Нека језа, бојазап као да прође кроза њ. На улазу је стајала Маца и смејала се. Јупу се палише образи стидом: она под његовом чергом...

— Нијесам много, одговори он збуњено.

— А тешко је уморити таквој снази, рече она, улазећи под чергу... Него ја дођох до тебе, да поправиш бабу ову сјекиру. 'Оћеш ли?

— А што не, одговори Јупо и сави се да узме сјекиру коју она беше бацила на земљу. Она се огледала по черги; крпе, котлови, мотике, угал; тесно и уско под чађавим шатном.

— 'Оћеш ли опет играт' са мном, Јупо?

— 'Оћу вала, одговори он и сипу, смејући се, зубима. 'Оћу, драго ми је много кад играм с тобом. А теби?

— Она је само ћутала и смејала се. Широко, знопко, ненасито... Јупо је ухвати за руку и привуче себи.

— Шта ћеш? Јеси ли луд? Како смијеш? шапутала је Маца, али му се све ближе примицала својим засмејаним очима. Он је обухвати око паса и пресече као јако свезап споп. Њене високе груди облише топлим пламеном његов тврди длан. Он се сави у лук, над њу пресечену његовом руком преко паса, и упи се у њене уздрхтале усне...

То вече су они играли и шапутали топло и тихо по угловима, у мраку...

Али њихова љубав не потраја. Навалише све тежи снегони и оштрије мећавине. Па им се било тешко и састајати... Једне вечери Зејна причаше сипу:

— Ноћас је веселје у кући Милете... онога Милете, знаш, проси му се кћер, на ће моћи што да се испроси: барем начича браташа и фелија сирца...

— Њега проже нешто ледено, љигаво и свирепо.

— Која кћер?

— Маца, рече хладно и мрко стара циганка.

— Маца! зину Јупо од чуда. Бит' не може, вере ми моје, она... она, и он не знађаше шта да каже мајци.

— Знаш ја, сипко, шта је, шта ој' да речеш. Али ћути, да'ко ја што испросим, не потржи какве кавге, крви ти наше...

Он је ћутао. Мрко. Дуго. Затим скочи, дохвати чекић и гурну мапицама у огањ груб комад гвожђа. После, кад се оно усија, поче га ударати, љуто, дивље као крвник. Челом му се срдито, као гуја, вицула бора. Немирна, дубока, зла.

Јуно Чергаш је ковао нож...

Тих дана најбоље туда, с муком пробијајући сметове, друге черге. Јуно не хте ићи с њима него само посла мајку, а он, како каза, остаде да покупи дугове. Више није ишао на сијела, него, по сву ноћ остајао под чергом. Хладноћа је била све свирепија, резала као оштар нож. Он је полако мршавео, али она гипкост, лакоћа у ходу, кретањима, беше још изостренија.

Мапу је срео, једне вечери, на пртини. Ишла је од куће, на седник у село. Она се уви да је размисле. Али он заста и ухвати је за руку.

- А што ти брз, после онолике љубави, оде за другога?

- Шта ћеш ти? 'Ајд својим путем, још и теби неко да подноси рачун, осорно одговори она. Одавно је она слутила овај сусрет. Зато је све према Јуну прекинула као косом, одједном. Као да га никад видеала није.

- Нећу ја рачуне, по што мене превари? упита он тихо, зло, дрштећи гласом.

Она покуша да истргне руку коју је његова стезала све јаче.

Да узмем тебе, чергаша, хахаха... Нијесам знала да си луд! А теби се не зна ни трага ни коријена. Ни која си вјера ни народ. Ти, ти...

А онолика љубав? цикну он...

- Забављала сам се, одговори она. Забављала, и шта друго? Ти си чергаш...

Он је привуче руком и потеже нож. Цикала је, бранила се. Али он је обори у снег, раздрљи јој у хрпању једре груди и забодје. Једном, два, три пут... Крв га, топла и масна, зали по руци. По свежој белици груди и снега. Из једрог тела извирала кључањем топла и снажна као живот.

Бежао Јуно кроз ноћ, крвавих руку и пуне душе. Хрвао се са сметовима, одуширао мећавама и мраку. Куд је хтео? Ни сам није знао. Ти проклети чергаша никад не знају куд

ходе. Куд их зове, зар, скитничка крв и кора хлеба. Свуд је њихово под небом. Све земље и сви народи; сва неба и језици. А они се нигде не задрже на топлим грудима мајнице земље... Одмицала ноћ, ледена, мрачна, без краја. Јурио Јуно у њу. Гошила га крв и бес његова племена. "Хе, он је чергаш, а они и нису људи..." Али изнад тога, уврћена, врела љубав према Маци га распинаше на хиљаду крстова. Ех, беше лепа и топла к'о само сунце, али не беше од нас, од чергаша, него тије мртвије људи што цео вијек проведо на једној њиви уз рало и косу... "Гласови дивљи и многоструки, црнаху, мржњом. Он шкрипну зубима. Јурну још силније, хватајући се са мећавом и мраком у коштац. Тако потраја читаве сате. Он ослушну опет: дивље вучје или људске гласове је оставио негде далеко у безданој ноћи.

Прича Рока Киригина

Ову причу ми је испричао Роко Киригин, негдашњи ложац на броду, обијач, клоник, бескућник, пијанац; рођен – ко зна кад? – на отоку Брачу у некој рибарској кљетари, ураслој у камени, лозу, павит и тамну тугу сиромашне обале; младост је провео на таласима, од Цариграда до Нануља, Египта и Трста, али није у очима поцео нимало сунца, буре, плавети и неутолјиве жудње за даљином, нешто нешто мртво, труло, попут влажних и сатрулих алча... Па ипак, та сен од човека, мора, скитања, олуја, љубави и мржња, тај мртавац за све, могао је хладно, штавинице с неким потајним уживањем, плунути на све под небом. Па, ако хоћете, и све на небу.

1.

Матија Ловрак и те вечери, витак, тапац, ишчезе пут неба као сен; уз белу, праву бацдеру, која је горе урапала у мрак и тамно, звездано небо. Сваке вечери, већ десет дана, изводио је он, пред гомилом публике из предграђа, акробације на копошцу; скокове, лузања, премошћавања. И кад би био горе на врху, изгледао је овима оздо тајан, трепетљив као сен са теменом које је нестало у тврдом јесењем небу и безданом мраку. Блед, у костиму од лажне, светле црне свиле, гибак и лак, са немирном и тошлом стрепњом која обузима човека пред понором, узео би мотку, стао ногом на уже и последњи пут, заставши неколико тренутака, несвесно би обухватио погледом све.

Град је светлео у мраку са хиљаду дивље, крвожедно исколачених очију, пружених руку, шипака, ноктију. Пео се својим црним и тешким блоковима кућа до сред неба, тражећи, пипајући нешто, обазриво, у мраку. Доле у шатри, зверало је, такође, безброј погледа испод масних качкета, изгужваних чега, бичева косе. Са свих лица се цедило, тихо, неки потајни осмех страха и дивље жеље да се деси нешто страшно, што ће разиграти срца, раздрмати

перве, ускоменати крв. Седеле дебеле шиларице и домаћице без деце и мужева, с корпама у крилу и лешницима и орасима које су непрестано крцале, застајући само за трен кад би дошла каква вратоломна и узбудљива тачка; калфе, шегрти, трговачки помоћници; радници без посла и сумњиве девојке које су ту тражиле посао; па, штавише, и два-три бледа, болесна и господствена лика студентска, песничка – чија ли?

Разговори би замуклили на трен и безброј очију, жедних доживљаја, изненађења, затрепгало би лудачки, дивљом светлошћу што им је зрачила из дубине зеница и душа. И та тишина, пагла, језива, као да би га у пијанству понела на уже.

Зачудио би се Ловрак кад би већ био на ужету, како је ступио на њега несвесно, пагло, као у спу. Немајући пре тога, штавинице, ни одређену и јасну намеру у свести да то чини. Нешто изнутра, што би одјекнуло на ову утишаност гомиле, понело би га, као пијаног, на затегнут копошца...

И кад би осетио да му уже дрхти под ногом, варљиво, живо, срце поче да му бије снажно и разиграно и језа, пад понором, пела му се уз тело, зла и кладна као гуја. Гомила, с ошним радознало-плашљивим светлом у очима, ћутала је; утишана, прецеражена пред одушевљеним или мртвим, изломљеним телом, и костима, покиданим венама и проливеним мозгом и крвљу – што се може свакога тренутка срушити пред њом. Дуга, бела лишија копошца се усекла снажно у вид Ловраков и кроз њега у душу, свест. Чињаше му се да је тај копошца истоветан са њим и да и кроза њ теку његове мисли, крв, узбуђено ударање срца. Били су везани, спојени и док је Матија осећао његово дрхтање на својим табашима, уже се увијало, дрхтало према нагибима његовога тела.

И кад би био на сред копошца, на највећој и највратоломнијој висини, силна радост би му обузимала душу. Што је сам, над понором, над смрћу, над земљом; што трепери цео у тој неизвесности између смрти и живота и што се несвесни страх од смрти широкоточиче његове душе а нагон да живи, победи, куља уз њу, светао, снажан као млаз сунца. То је био тренутак кад он није знао

да ли да се стрмоглави или пође даље и кад је онај осмех, израз гомиле, толико знац, одјекивао у њему гађењем. Он није гледао доле, али као да виђаше сва та лица и њихове гађење, прљаве жуди за сензацијом. Обузимаше га мржња, у тој бескрајној самоћи лебдења над животом и смрћу, према тим људима, доле, према човеку уопште. Трче они, целога века, да улове само труп радости, среће, сунца. "Да, они, ето, очекују нешто, дрхте, стрепе, жуде, а и не слуте колико их ја презирем, мрзим и колико сам срећан што сам сам." Попао би белим ужетом које је ишчезавало у мраку, далеко погде. Уживао је у тој наностој као лук пензвесности, тихој страви која је милела уз њега као неутољива страст. Желео је да застане у тој самоћи, том дрхтању срца, душе, целог тела на белом ужету, с којим се саживео и које је, шттавинке, срећно као и он; јер је далеко од људи, мисли, ствари, прожето стрепњом смрти и живота. Па пијан од те самоће и мржње, радостан што не мисли, не жели и не осећа ништа, зажеле да тај тренутак потраје вечно... Освестити се га поклици, тапшања, псовке, дивљења, кад би био на самом крају. Гађење према тима доле, према јапи, испуши му дуњу. Ах, ти људи! Никад они неће разумети човека! Што су га препули из његовога сна? Та ето, да пису заграјали, он би размишљао крај ужета, загазио у мрак и отишао њим ко зна куда, треперећи над смрћу и животом, без брига, жеља, свести, са лудом радошћу која га опијаше. На лицу му се исцедило то унутрашње гађење, мржња, злоба. "Ах, та ја треба да се клањам, осмекујем...", сети се он и би му још теже.

Дебеле домаћице су се широко смејале, али сузних очију које су исто тако, са истим одушевљењем, биле спремне и на плач. Калфе су бацале кане, девојчице цикале а пробисвети, нијанији него од вина, псовали све акробате под небом о које венгина Матије Ловрака не би ни ногу отрла, а они се шенуре по салама, пред господом.

— Ма Бога му његова, како може онако!, узвикивао је неки дебео, подпадуо човек, у исцепаном оделу. — Ево, мајку му, стоји овако, овако,... и он је показивао прстима од руку, од којих је један био уже а други Ловрак.

Тада се умеша Роко Киригин, помоћник Матијин. Он му

је чувао ствари, помагао везивање конопа, дизање шатре. Стално је ишао са њим, из места у место, заборављајући где су били али памтећи све детаље из њихове славне историје, које, уосталом, није ни требало везивати за какав град.

— Господо, поче он, није то просто као што мислите (ма да нико није то ни мисли ни говорио)... Треба се родити за тако што. Ево ја, рецимо... Или не, рецимо који било од вас, залуд по то учио хиљаду година. Не може, није се родио. А Матија...

— Има ту и венгине. То је венгина... Гледао сам ја..., поче неки дугачак, мршав човек у кожном капућу, узимајући оштар став и секући ваздух пагним покретима. — Гледао сам ја у Бечу...

Роко му се искези у лице и унесе грчевито раширене руке.

— Венгина, венгина! Шта причаш кад не знаш? И шта си ти видео? Шта си могао да видиш? И то у Бечу, пих, Беч! У Бечу су, били смо и ми неки тамо - и он узрије кажипрето десне руке у своје груди - тамо су само машине: точкови, кајшии, чамци. А ово је човек, човек је једно а машина друго, господо моја, - и он сад заборави на мршавог непаница који је хтео да покаже пред осталима како је био по свету и видео хиљаду пута већа чуда, - јер машина... по свеједно сад... Али је ово истина ко што сунце грије: што може Матија Ловрак не може ни Бог сам...

Гомила се окупила око њега и буљила радозпало. Он осети неку снагу у себи и жељу да се и он, бар мало, покаже пред светом.

— Ово је била последња тачка за понас... Затим гласно, као да се допео на неко уздигнуће, а сви су остали ниско испод њега. — Сутра пече, ако не буде кише, егзибиције, продукције, акробације и још много којегчега. Господо, идуће поћи атракција над свим сензацијама: скок са 20 метара и хватање за пречагу. То изводе једино два чувена акробата у Бечу и нико више под небом...

— Па то сам ја и хтео пре да..., окрете се човек у кожном капућу, радосно и победоносно онима око себе.

"Види, вагон му доповских богова, где ме ухвати!",

помисли Роко муњевином брзином и заглами да затанка ствар.

Прететава свршена! Готово! Господо, изволте идуће вечери! Нечувено и невиђено!

Свет је излазио, препирући се и доказујући једно другом. У тој гужви је нестало и дугајије са кожним капутом. "Га ја шипга не рекох о себи," сети се Роко. И прилазћи двојици-тројици младића, поче да им говори, без увода, о себи.

А Роко није акробата, знате ли? Али Роко би сам умео повешто, али неће, да не квари газди посао. Ми смо једно. Је ли тако?... и он их гледаше наизглед, подсмешљиво, испод пајезеших већа и чворновата чела. "Ја их лажем а они се и не сећају. Што су ти људи..." као да је хтео рећи.

— Па шта ти, Роко, знаш. И шта би могао да знаш?, упита га мршав, плавокос, младић, који је непрестано држао руке у џеновима.

— Ко? Ја, хте... Балавац си ти један што, што..., и Роко тражаше нешто на младићу, што непрестано држи руке у џеновима. Зна Роко Киригин, прво и прво... Али пита ја имам да набрајам ту теби. Молим вас, — и он се окрете са намештеном пристојношћу другом младићу, бледом, младолицом и лепше одевеном, молим вас, ви ми изгледате мало бољи... Ја сам прошао од Брача до Валона, Тријеста и Сплита, — и он ту поче да баца све градове који му дођоше на памет: Москву, Ајрес-Буенос, Букурешт и Калифорнију... Учио је Роко Киригин све. А данас, не зна шипга, неће он да се размеће. Нема ни код кога. Тути кванги! Шубито! Кавале! Шта је та Далмација, да ни не пе би ни сунце гријало! Дванаест година нисам био тамо... Па..., о чему оно говорих, јес'...

Богами, Роко, рече му трећи младић, црномашаст, наливен, дрмајући га за раме, — не изгледаш пајразвијепији.

Роко пави љутито, тобоже, качкету на лево уво:

— Га где ћу и бити, прси ти Госпине, кад радим и живим као коњ. Не коњ, коњ је господиш, него во, свиња, шта хоћеш?... Добар је Матија Ловрак, добар; и што он може не може ни сам Бог. Са двадесет метара он скаче главачке. И, љубим му Госпу, како сме и како му се не досади сваки

дан гледаш смрти у очи. Не бојим се ни ја смрти. Мени су смрт и робија ко глувоме "добро јутро". Али сваки дан, брате... Тепико је...

Обазре се неприметно око себе и онда, хватајући црномашастог младића за неп од капута а лепше одевеном стављајући руку на раме, унесе им се у лице. Пљувачка из уста их је штрцала за време његова говора и шлави, лепушкасти и лепо одевени младић настојаше да одаљи главу и опет да не измакне испод Рокове руке (јер је осећао пеку пријатност од додира са том скитницом); зато се држао мало неприродно укрућен и искривљен.

Видиш тога Матију, поче Роко тихо, напиао је неку Јеврејку, нешто црно, дебело, на угљен да не засмрди. Има замршене косе као ђаво, очи црне као трњине, а усне црвене као... као корал. Ви не знате шта је корал? Корал је... по, пека тога. Него он све даде на њу. И потоњи трош. Не тражим ја, Бога му три, имам ја повца. Пресиље ми се. Али, брате, што нема смисла, нема. И да је пека персона, него... Пих, мислио је да је јунферица, хаха, — и Роко се зацерека, помаљајући изгледане, црне зубе, — јунферица, хахаха... невино девојче, кад тамо... А ја сам, — и он тихо задрхта уснама, скоро нечујно, — ја сам је, сво што ме гледате, имао 50 пута, а могао сам, три ми моје вере и 1050, само да сам хтео...

Настаде неочекивана, целогодна тишина. Роко се сети да је рекао много, опусти руке са њихових рамена и заћуга, осмехнут подлачки, лукаво.

— А шта ти плаћа газда?, упита га црномашасти младић, да би раскао целогодношћу тишине.

Шта плаћа! Ко ме? Мени, плујем ја на његове паре, имам ја за мене доста. Колико ми срце иште. Само, само овај, како да кажем, срамога му је. Слуга сам му, треба да ме пази. А он, безобразник, држи ме већ 20 дана без коре хлеба. Скапах као нешто. Требају њој чараше, ручак-вечера, мазала некаква и... а Роко хлеба пема. Га пита он мисли, ја сам слуга, Бога му три акробатска... Добро, чувен газда, акробата, све. Али хлеба треба он мени да да. Не тражим ја, имам, али то му је дужност... Мајке ми госпине, сво 20 дана како ми се лепе црева за ребра... Само док се

Роко Киригин накани, поломиће он пјесму све зубе, па да их има 300 комада на броју. Ето јуче: "Дај паре, гладан сам, пита ти, бре, мислиш, мртва акробатска сорто!" Баш мртва, иако је акробата. А он: "Роко, па пема се, видиш, као Бога те молим." И све тако. Не може човек свога. Али... ни кост му у пети нећу здраву оставити!, -- и Роко стеже песнице; зенице му дубоко потамнише, сузине се и преко чела, писког и згњеченог, заораше боре.

Младићи су се журили да иду.

Па, тако, Роко, довиђења.

-- Стој! Одмах... Морам вам показати како се обара противник..., и Роко заузео рвачки став, подбочивши главу... Овако: обухватиш га десном испод пазуха, -- и он завуче под капут младићев руку, -- а левом под браду. Трпнеш јако обема рукама, десном к себи, левом од себе и трас! већ ти је на земљи... Ха, како вам се свиђа? То је, господо, трик Рока Киригина. Да, Рока Киригина...

За то време он беше извукао младићу новчаник из унутрашњег џепа и правећи и сам покрет да иду, проунети црпоманастог напред, а другу двојицу обгрли преко леђа.

Да, вријеме је да се иде. Имам и ја посла, те још колико. А онај тамо, Матија, пресвлачи се, док га Јеврејка чека, пси им другови и кумови били..., и он пажљиво увлачаше новчаник у рукав, -- тако, господо, довиђења! Па изволте...

Лепо одевени младић му пружи руку да се опорости, али Роко, плашећи се да му новчаник не испадне из рукава, превиде тај покрет.

-- Роко, што не пружиш руку, 'оће човек да ти каже "збогом", рече прекорно се шалећи плавокоси младић, што је држао руке у џеповима.

А, не рукујем се ја са сваким, изврну Роко на шалу и поче се смејати срдачно, широко.

Збогом, Роко, и не заборави нас, рече неки од њих, одлазећи из мрака.

А, не збогом. Довиђења! Ми ћемо се опет видети, додаде Роко гласно за њима. "Али дао Бог са исто оваком љубазношћу", осмехну се у себи, помишљајући на новчаник.

Затим се завуче иза неког застора на шатри, у полусјену и тишину. Хтео је да преброји новац. Новчаник је имао 3 преграде. У једној беху неке хартије и једна повезана плава књижица с младићевом сликом, свакако легитимација. У другој вишпта. У трећој... Тада се нешто докрену иза Рока и он хитро српа новчаник у недра. То је био Хектор, маторо, сиво и дрљаво нешто које је Роко украо у некој палаци. Оно му приђе полако и лизну Року првеним језиком онуштену руку. Роко се одједном ражести и рину Хектора ногом у мршаву, гладну слабишу.

То си ти, већо проклета! Као казну: нећеш добити никаквог дела. Све ћу попити сам... И Року беше драго што је нешто скривило нешто, само да би, пред собом, нашао оправдање што му неће дати ништа. Завуче, затим, руку у недра, извади новчаник и тек што га отвори, зачу чист, помало општар и звонак глас:

Роко, Роко, где си то, будало маторо?

"Јеврејка! Да јој ђаво душу појде заједно са Хекторовом! Не дају ми да видим има ли новаца, него ме то подриза као црв..."

Удала се за маторога!, викну Роко и изађе пред девојку.

Била је црпоманаста, витка (Роко је тврдио да је дебела као буре), црне косе која се расипала у ковцама испод округле жуте капице. Имала је у напупелим успама, носу и целим пртама лица, нешто сувише повучено напред, што је одавало тошћу и срдачну љупкост, попут руде њушке у младог јатџета.

Где је Матија?

Обесио се.

Не лупетај којешта, него одговори. Сигурно се пресвлачи, видим да је представа завршена.

Роко Киригин каже: обесио се...

Обесио се ти!, дупну девојка љутито ногом о земљу.

О твоје грло, душице, добади Роко, буљећи у њу широко отвореним очима, сав искежен од неке сулуде радости -- што се она, свежа, лепа, млада, љути и занима са њим, масним, старим и смрдљивим од нечистоће, греха, лажи. То сазнање свога ништавила обузимало га је увек

кад би говорио с њом. Неко притајено осећање радости, страсти, буђење, на које би он заборавио, као и на све, чим би њу видео, обузимало му је душу.

Ајде кажи, Роко, немој да се свађамо, молила га је она, мазећи се и благо смешећи.

Да те пољубим, кезаше се он; на осетивши да је рекао нешто сувише нагло, додаде: - у ручицу бар, бар у ручицу.

Она му пружи руку и он упи у њену младу и свежу кожу своје разривене и дебеле усне.

Ето га Матија тамо, у шатору. Пресвукао се, мислим, већ давно, него спрема нешто, сигурно.

Хвала ти. А јеси ли срећан што си ме пољубио у руку? Ха-ха, хахахаха, подругну се девојка упутивши се шатору.

Роко осети да је прободен кроз своју најдубљу жицу. Па се, увређен, злобно и увредљиво окрену за њом:

Ихааа! Измотавам се ја, секо. А знаш ли да таквих ја могу имати на сваки прст по десет...

Шта? - и она се окрете љутито к њему. - Понови!

Кажем, кажем, поче он да увија. Али онај бол од убода у нешто драго, једино што је имао, у страст, мужјаштво, неистрпано га мучаше. - Кажем да ниси ништа парочито.

Који вам је ђаво те се свађате ту сву ноћ?, запита Матија, излазећи из шатора и протежући прат у тесној белој краци коју је малочас ставио. Затим пружи незграпно али срдечно руку девојци и окрену се Року: - Имаш још увек дуг језик, могу ти ја лако изрезати од њега везице за цигеле.

Не, ја те кажем ништа. Само, знаш, Маго, нема се ни динара на се човек и узлуги.

Шта? Даћу ја теби по зубима! Много ти мени ствари смоташ, гаде никакви!, срдито викну Ловрак, грчећи своје бледо, оштро лице и замахнувши шаком од себе.

Ја и не тражим за мене, плашљиво се поче изврдавати Роко. - Него, знаш, за Хектора. Грехота је, иако је често, душу има. А за мене? Наћи ће Роко Киригин себи хлебца, него често, за често треба...

Ти си гори од иједног псета, испљуну Матија одводећи девојку под руку, у ноћ.

Роко остаде гледајући за њима. Осени га помисао:

колико ће само бити срећан тај безочни Ловрак, вечерас. А он? Дрежди ту, на јесењој студи са Хектором и празним желудцем. "Но шта ту има? - смири се он. Пљујем и на њу и на њега и на све. Опити се треба као земља..." Затим извади повчаник на који није ни за трепутак заборавио и поче бројати новац.

Једна, две, три, четири банке и... шест динара ситнице...

Окретао је повчаник са свих страна, пицајући га и гужвајући, да не би чуо сув шум банкпоте, толико знаи и иштекиван. Али не беше више ничега. То га разједи. Хтеде да онсује гадно, печувано, али не могаше наћи у свом сећању никакву велику, снажну лсовку, којом би био задовољан. Зато само презриво штрикну пљувачку кроза зубе.

- Види се да је та стока била из неке нестемне куће, иначе би узео више новаца...

2.

Сутрадан је киша падала цело пре подне. Град се димио у магли и њљуску и потоци су загринули низ улице. Роко се вратио у зору, пијан и изломљен. Легао је на ћебе под шатором и захркао. Хектор, прокисао, гладан, савио се на дно његових нога и дрхтао целим телом. Матија, пошто је отпратио Јеврејку (која и није била Јеврејка, него је то Роко измислио и звала се Марија), задржао се у друштву, заио и ноћио код неког пријатеља. Шатра, са копошима, дрвима, рунама на платну, празна и пушта, личила је, на ледини крај града, на згужвану прљаву крстину. И пролазећи крај ње нико не би добио одређен утисак о животу, људима, који можда ту дишу, љубе, мисле, мрзе. То је онај вечни утисак који имају људи о људима ретких професија. Чини им се, увек, да су то машине, занат и да је, рецимо, Матија Ловрак само вентила коју изводи а не и човек... Дечаца, пред подне, кад киша преста и између напуклих облака пљуснуше сунце и шавет, провирише кроз рупе. Настало је дошаптавање, затим галама, цика, лупа каменица. Гађали су неку канту, обешену о колац у шатри.

– Не можеш да замахнеш zgodno, говорио је један мали, дебело и прљав дечак.

– Одакле да можеш кад носиш толики трбух, добаци неко жогољаво, негаво деринте – и наста смех...

Пробудио се најпре Хектор. Напрегао слух, устао на предње ноге и пагло лапуо. Плавих, црних очију нестало са руна, али само за трен. Па се очет вратиле, радознале, ведре и запушиле прљаве рупе. Роко се тргао из магловитог дремежа.

Убио те Бог, проклета цукело!, промрмљао је кроза зубе и заклопио очи, нагонџи сан на њих. “Морам заспати. А сто, пробуди ме та ђавоља псица. Не могу без сна колико без хлеба... Да псећег живота!”... Али сна не беше, него нешто мрачно, магловито, што леже на уморне удове, мисли...

Дечаци су и даље вирили кроз рупе, затим се бацали каменицама на капу. Хектор је непрестано лајао. Роко Киригин отвори очи, па их очет заклопи. Кроз врата шатора, напољу, блештала је светлост и дан. Али врева не престајаше. Мучно и љутито га пробадаху сви ти звукови. Био је жедан тишине и сна. Љутито се прену, најзад, али се дизао лепо, трљајући очи и протежући се. Псовао је јетко и гадно, тетурајући по шатри.

– Мајку вам вапу и седам огаца! Машули одрти! Ухватим ли вас којег томе је одзвонило!

Напољу се чуо брз топот босих ногу. Деца пренуше куд које као јато врабаца на путу, кад их изнепаци каменица у требљењу хране из балета и сметлипта. Хектор се затрча, лајући, преко ледине и стаде одједном, поскакујући у месту. Роко и сам крену али застаде на самом излазу, тражећи каменицу да се баца за њима. Дечаци бежу, међутим, измакли далеко и смејаху се, зачикиваху Рока. Једно, само, жуто, гологлаво и босо, беше остало, буђећи у њега ушпаненим, тамно-плавим очима са бледога лица. Роко му приђе, правџи се страпан, злобан, и уживајући у томе.

– Шта ћеш овде? Да ме будиш и разбијаш капу? А?

Али, мимо изгледа и очекивања, дете се не ушпани. Роко га је гледао пекако искривљена погледа, примичући

му се и претећи пестицама.

Гладан сам. Дај ми да купим хлеба, протена дете испуцалим уснама.

– Каквог хлеба, багро проклета! А кога имаш?

Оца...

Још кога?

Млађег брата и сестру.

– А мајку?

– Немам.

– Хм..., размисљаше Роко, – а ради ли ти отац?

Не. Нема посла.

Роко га узе за руку и одведе у прву улицу. Тражио је пекару да му купи хлеба. Није се ни сетио да нема ни динара. Осећао је само, у том тренутку, да треба да учини нешто добро, благо, за то изгубљено дете.

А знаш ли ти да је просјачење забрањено?

– Знам.

Па?...

Мали је ћутао. Трже једино, несвесно руку, као да ће да побегне. “Гадан сам! Шта га испитујем!?! Кад већ хоћу да му дам зашто не ћутим?” И шта ми се тиче има ли оца, мајку, сме ли се просити? Главнио је: треба да му дам и хоћу да му дам...” помисли Роко.

Причекај ме ти ту, рече малини и утрча у пекарницу. За све то време Роко беше заборавио да пеује. – Дobar дан, газда. Дајте ми пола кила хлеба.

Дobar дан, рече дебео, црномањаст човек у белој кецељи. Одмах. Ево. Изволте! и он уви у повицу хлебац.

Роко не нађе новца у џепу, али се не збуни. Исприча цео догађај, појачавајући га, наравно, у трагичности.

Знам му оца: туберкулозац, па издисају. Посао изубио; деца гладна, једно без ноге, друго..., ово треће проси те их храни, – и он доби плачак изслед, који још више изразиле намерно обешени брци и мртво спуштене руке.

Знате, поче дебели пекар, цео се тресући, завладала је незапосленост, криза. Свет умире; још додуше није умро, али умире. Читаш по новилама: Енглезии чине ово,

Немци ово, Франци то... Само да криза прође. А, богами, сво што ме гледати, да ме пусте ја бих ту кризу решио за 24 сата - и он поче делити рукама по тезги: -- То ти је лако: овде су они који немају, а овде пак они који имају. Узми од оних који имају и дај овима... И квит посла!

Па јес', рече Роко, -- то је лако. То би ти могао. Али људи не слушају, узели у своје шаке па не питају никога.

Ето то је, мајку им њихову!, викну пекар љутито.

То, то, потврди Роко, -- а хоћу ли узети хлеб, па ћу ти донети новац.

То не никако... Како? Где то има, молим вас?, -- и пекар доби озбиљан, хладан изглед свих људи иза тезге.

Знаш пита: ја сам акробата. Имаћеш бесплатну улазницу за цело време док будем овде.

Пекар се поколеба. Снебивао се.

Оћу ли имати улазницу и за жену?

И за жену и за децу, тапту, мајку, бабу, комшије, за кога год хоћеш, захукта се Роко само да извуче хлебац.

За комшије не треба, нек траже за себе, баба ми је умрла лани (добра је била сирота, одгајила ме она), ташга... Ево ти хлеб...

Роко појури шапоље. Био се толико загрејао, устрчао и да није добио хлеб просто не би знао шта би учинио од себе. Сад, кад га даде дечку, као да му паде неки терет с душе: свршио се и тај посао. Мали разви новину, извади парче средине и поче јести. Хектор се прикрао и режећи поче да скаче уз дечка да му отме хлеб. Мали завршиша. Роко се окрете. "Па нек му га отме, шта ми се тиче? И Хектор је гладан..." Не беше у Року ни мрве жеље да спасе дечку хлеб који му је малочас дао. Он је учинио добро дело, задовољно себе трепутно и сад... сад му се више за то не тиче; он је мртав, непокретан; питао је, злостан и заједљив: дечко је гад, право дерле, којему је он дао а које не да другоме, баш нека му узме.

-- Хектор, држ!, и Роко показа на дечка.

Пиша скочи уз малишу, регну страховито, дохвати хлеб и однесе га у зубима. Дечак није звао више у помоћ. Сузе му се беху скамениле у очима. Оста тужан, запањен на улици, без гласа и покрета, широко раширених, у

неверици, очију и руку. Роко Киригин уђе у патру.

За то време беше дошла Марија. Седела је на сандуку, пребацивши ногу преко ноге. Била је замипљена и помало тужна.

-- Где сте? Где је Матија?

Шта се то мене тиче? Чекај!, рече Роко и седе на ћебе до њених ногу. Догађај са дечаком је оставио у њему тамну сен. Обузимала га је, изтиха, мрачна жеља, да рупи, мрзи, убија, само да би био срећан...

Пострапце је видео њене ноге, витке, обле у свиленим чарапама румене боје угрејаног тела. Осећао их је најпре као што осећа ствари. Али полако су му се утесавале дубоко у душу: сочне, румене, вижљаве. Није знао одређено шта хоће и шта мисли. Онај догађај са дечаком му је био непрестано у сећању, али га више нимало није мучио. "Шта је то? Ја дрхтим, дрхтим, Боже...", примети он пагло, приносићи шибицу да припали цигарету у устима. "Одкуда то? Одкуда?" питао се он. Али га дрхтавица не пролазаше. Прожима га до костију, свиреп, врела, махнута. Убијала у њему сваку мисао и жељу. "Та то је отуд, што сам спавао обучен, па после устао"... Но то не беше дрхтање од зиме, влаге, него нека унутрашње треперење целог тела као затегнуте жице. И то дрхтање је носило у себи много шламца и неке злобне неодређене жеље... Марија промени ноге и пребаци леву преко десне. Тај покрет као да пробуди у њему мртвило и учмалост. "Та то ја дрхтим због тих ногу, због ње!", севну му кроз свест и он се згрози видећи како му дрхти врх цигаре испред носа. Сазнање тога одјекну дубоко и покорно у њему. "Па да, ја ћу је сад узети, па макар шта било. Ја имам и права на то. Трво, смрдљив и већ скоро стар, нашићу се младости и снаге с њеног гинког, петакнутог тела." Он се сети да га је јуче увредила, понизила, у печему што није он, прљави, безбојни и лажни човек Роко Киригин, него нешто чисто, сунчапо, што не би смело ни да постоји у оваквом благу. Понизила га у оном најбитнијем, у мужјачком пагопу, чистом и неутолјивом код свих људи. "Шта? Зар немам и ја права на живот? Зар нисам и ја човек? Та и ја дрхтим, тресем се од жуди. Осећам како ми и у тешкој блаћавој

целили цепте прозбели прсти страшћу... Ох, Боже, како ми је тешко! Не, то мора бити". Прожимало га је нешто криво, мученичко, што распиње на хиљаду крстова... Велика страст је и велик бол – истодобно...

Слушај, Марија, поче он и глас му одзвони глухо, туђе, као да није његов, – зашто се ти не би дала и мени као Матији? – Страх га је било да јој погледа у очи и изненади га толико нагло прелажење на ствар.

– Хаха, је си ли полудео?, љутито се засмеја девојка. Ја се ни њему не дам, а не теби, таквом, хахаха. Уосталом ја и Матија ћемо се узети, њему могу, то су моје ствари. Али другом! Теби! Хаха, па зар пада теби на памет?

Као луд је обухвати и стеже левом руком око колена а десном ниско око паса. Затим јој се унесе у лице и поли је својим врелим, трулим задахом. Цигару је непрестано држао у устима и она кроз плавичасту сен дима који се разби опази нешто дивље, непоколебљиво у његовим упаљеним зенама.

Пусти ме! Лудаче! Зваћу у помоћ!, и она покуна да га одгурне.

– Ако будеш звала, нико те чути неће. А ако се хтеднеш браћити, ја ћу те удавити! Удавити – јеси ли разумела?

“Ја ћу те удавити! Та је ли могуће да ја то говорим?”... Али шта ту има да се мисли и мозга! Ја ћу је узети, јер је морам узети и – крај...”

Девојка на те његове речи, тихо крикну. Затим, свесна свега, покуша задњи напор:

Знаш ли ти шта чиниш? Шта ће од тебе учинити Матија?

Први пут у животу Роко не осети страх при помену тога имена. Неко се још јаче пробуди у њему неко цркосно, изазивачко осећање према Ловраку.

– Ђути! Или ћу те задавити!

Он уживаше да изговара ту реч, обичну као и све друге речи. Али која му је дражила живце као пијанство, на нешто велико, нечувено.

Задавити, само ако писнеш...

Обори је ћутљиву, премрлу од страха, на изгужвану постељу. Слен, дивал и раснојасан од страсти, дрхтао је

целим телом, испуштајући тупе, дивље и болне крикове. Упијао се у њено тело, топло, младо, набубрело од крви и сока, где би год стигао. Похлепно је обухватао својим великим, разјапанцим уснама мишице, рамена, дојке и жуљавим, тврдим длаповима миловао њен свилен, гибак и топал трбух, кукове и бедра...

Марија је отишла ушљакана и измождена. Роко погледа за њом. Киња је изненада почела да плућити. Дође му је, тренутно, жао до суза. У изгужваној халини, тресући се и уморно повлачећи ноге, покисла и сатрвена, удаљавала се преко ледине ка граду. “То сам ја учинио... Шта?... Греха нема, ништа није ни немилосрђе ни грех, треба грабити само што више од живота. Што више зла, греха; што више доновлука. Па ово је једна моја обична крађа или лажа и ништа више.” Сети се да је изгубио цигарету коју је прицалио раније. Поче нервозно превртати покриваче. Затим, кад је виде изгужвану, са просутим дуванским прахом, рече у себи: “Све ово није вредело ни тричаву башку а изложих се толикој опасности...”

Хектор га је гледао право у очи, дрско, убедљиво. Роко изтиха задрхта: нешто је видело све. И њега обузе неко чудно сазнање: да ће Хектор рећи некоем то. Он то и уме и може.

– Хектор, дођи! и он га узе за предње шанце.

Дуго се играо, малио, црвао и радовао са црвом. Киња је непрестано плућтала из ниског неба које је поклошило цео град и далеке видике с мутно растопљеним водама и равницама.

Од тада је настао преокрет у односу између Рока Киригића, Матије Ловрака и Хектора. Роко, ма да се још увек злочио Матије, гледао га је с неким шиподаштвањем, омаловажавањем, смејући му се, у себи, у лице. То осећање обузима све људе, према човеку чију су жену завели. Без обзира да ли је тај човек јачи, бољи и лепши од њих и да ли га се плаше. Матија се од нестанка Маријина (коју је Роко, тако му је рекао, видео где је отишла са неким официром и поручила Матији да неће да га види више), немилосрдно проио. Осећао је неку

благонаклоност према Хектору, којег је Роко пребијао сваком приликом и држао гладна по неколико дана. Иначе се повукао, стишао и мршавео из дана у дан.

3.

То је било њихово последње вече...

Хектор, као увек о представама, занукао се под шатор и кад га Роко не би видео легао би на ћебе; а кад би чуо Рокол шевелјав ход прескочио би на свежањ конопца и траља. Јер Роко није дао псу да му лежи на постелу. У задње време као да га је тукао с особитим уживањем. Памтио му је, штавише, и старе кривице. Ипаче, Роко није могао без Хектора. Просто му је требало да туче и ружи некога.

Хектор, дођи! Мали, жути, чупави, тупао му је. Затим га је кад би често почело да радосно блиста очима и увија реном, ударао шаком по губици или докулом у мршава ребра. Проклети скоте, прси ти госпоине и срце Исусово, целу си ми чорбу полокао прекјуче!

Изненађено често би јаукнуло и побегло у мрак, остало тамо по неколико сати и враћало се пред зору да легне на дно Рокових ногу.

Роко је наменио клупе за публику. Већ неколико дана је непрестано падала киша и претегаве нису могле да се одржавају. То по подне је било ведро и обилато сунцем. Матија је дошао у шатру и зовуо Рока:

Слушај, наместићеш клупе за понас. Ја сам истакао шакате, биће скок са 20 метара.

Добро, али...

Шта, али?

Изгледани ми, Мато, блед, цемој да скачеш. Особито си у последње време па...

Води ти своју бригу, батапо! Где ти њега, увек би још да ладује и излежава се.

Матија се попео уза стуб, високо изнад шатре и спремао конопце, пречагу и круг што му је требало за вечерашњу представу. Требало је с једнога конопца на висини од 20 метара скочити стрмоглав, летети тако 5-6 метара, проћи

кроз шири круг од дрвета, летети опет 4-5 метара и ухватити се за дрвену пречагу чији су крајеви били причвршћени са два конопца која су се неприметно пихала у ваздуху. Чим сврши посао Матија поче да се спушта. Град је буктао у вечерњем пожару који је лизао иза његових црних и големих кућерина. Рске су протицале даљинама, кржаве, тешке, напопљете јесењим сенама и крвавим сунцем. Тамо живе хиљаде људи, гладних и ситих, болесних и несрећних, безброј љубавника, запатлија и зликоваца; сваки има свој сан, плап живота, а нико од њих и не слуги да овде, 20 метара изнад земље дрхти од бола један Матија Ловрак. Да, нико не зна и не слуги, јер људи не излазе из себе и својих недаћа. И та пустош, тај немиповни пролом између јединке и свих људи, бескрајно пуцање у дупи Матијиној. "Ето, живе они, живе, а и не слуге колико је патње и мржње у мени... Идем по цео дан, гледам их како раде, мисле, а и не слуге да им стојим за леђима, памучен, распет, скоро луд од патње, готов да их кољем и давим. Да, они ништа не знају о патњи и злу који се скривају у мени, ништа, ништа..." Туга због тога мимоилажења с људима, несхватања један другог, отвараше свој покор пред њим. "Никад људи неће бити једно, јер тада и не би били људи, него ствари. Да, они ће се изједначити економски, социјално, политички, али... Док има снова, идеја, мисли - они једно бити неће. Треба, пре свега, то убити у њима, направити од њих машине без осећања и мозга. Тек тада нико неће мислити о себи и своме болу - јер неће ни патити... А где ли је та Марија која ме тако подло и ниско напустила? Попизила ме! И то да је пред ким него пред једним Роком Киригином који зна за мој бол и церека ми се у лице. Да, гадно је то и тешко кад неко зна за твој бол и смеје му се, руга, игра с њим. Он не сме, додуше, писнути, али ја осећам у њему, (да, наслућујем ја то - а то је теже него да ми га је рекао), нешто подругљиво, према мени и болу који ја укривам али га он види као на драпу и каже ми, ћутке, да га види"...

Оздо је допирао свађа. Роко Киригин се уносио у лице некаквом младићу у сивом оделу.

Посла ја с тобом цемам, ето ти газда. Ја сам његов

слуга... Дођу и притисну човека ни крива ни дужна!
Безочни и бездушни ниткови!, драо се Роко.

Младић му је објашњавао пеншто, нервозно и грчевито. Матија похита да извиди ствари и спуштајући се низ затегнуто уже, обузе га, први пут у животу, спажан и језовит страх над попором, као да је висио о длаци. Још једном га је обузео сличан страх, кад је, као младић, стајао на стени над морском обалом. Висећи ту о ужету, њим проструја исти онај страх од пре много година. Стајао је на стени, наг, витак и болешљив. Тек се био дигао после грознице и другови су га повели на купање. Милио му је телом млак и слан ветар и плусак сунца. Звали су из воде, махали му, смејали се, требало је да скочи у вир где су малочас поскакали сви. Знао је оп то место од раније и скакао с истога камена, радосно и без трупа страха. Сад га обузе изненада нека вртоглавица, језа, дрхат. Чуо је гласове, смех, плусак таласа. Заслепљавала га је плавет воде, неба, зелене шуме на видику. И све те боје и звукови стопише се, у вртлогу, у нешто хучно, жаморљиво што омија, смуђује свест и грози човека пред попором. Коначно се стрмоглавио без свести и у лету га је дотакла нека зелена грана израсла из стене. Видео је и стаклено небо, изврнуто, са плуском сунца – али се свега сећао као у сну. Измрцварен, без свести, сав у крви и болним криковима лежао је на грубој, покриљатој плочи... И кад се Матија нађе на земљи њему изгледаше врло чудно, штавише невероватно, да није пао на плочу крај обале и цео се размрсао. Толико то сећање и страх беху снажни, у њему.

Свађа никако није престајала. Роко се подјуначи, ошавивши да је Матија у близини и унесе се младићу у лице.

Јеси ли ти атлета, а? Роко није атлета, господичићу мој прљави, али ако те ја ухватим и стегнем, биће да преклињеш: "Роко, ко Бога те молим, пусти ме!" Али те Киригин пустити неће, на седм вера да му обећаш.

– Не, слушај, ти ми мораш вратити ствари, иначе..., жуцхо је говорио младић, зарумењен и уздрхтао од србце.

– У чему је та ствар?, упита Матија, тихо прилазећи и кучнувши младића за рукав.

– Пре неколико дана ми је овде пестао повчаник. Он га је узео, дошпије сам се сетио. Али ја не тражим наре, исправе нек ми само да...

Па што се ниси довукао раније? упесе му се Матија у лице. Његов поглед је био оштар, зао, као и цео његов лик са јетко стегнутим усницама.

– Ти имаш да бираш речи! викну младић. – Ко тебе дира? Шта си ти? Ја тражим своје, има сведока који...

Ко да бира речи? тихо и злобно изусту Матија и кроза њ прође као ледан и језив талас она вечна и крволочна мржња према свим људима; сад се она, ето, зауставила ту на једном човеку, који и не слуги и не зна њега, Матију Ловрака, са његовим патњама и осећањима и готовошћу, само да би ту мржњу разгалио, да кидише свакоме за гушу.

Ја да бирам речи, је ли?

Ти, ти, свак! никао је младић узбуђено, али са извесним страхом у гласу.

Смели ти ти да се тучеш, или си обична кукавица? – у Ловраку све неутољивије нарасташе жеђ за свађом, крвопролићем у коме би утопио сав свој гнев према људима који никад нису видели у њему човека него само клоуна који им је дражио перве место да их засмејава. Да, они нису видели у њему човека; он није смео да мрзи, воли, омија се и жртвује јер је он... и они су му то увек показивали, а Матија их је због тога њиховог непоимања њега страсно и дубоко мрзео.

– Ја смем, ако буде потребно, речс колебљиво младић.

– Онда хајд' мо!, и Ловрак га дохвати за руку, стегне снажно и поведе за собом у мрак.

Пријатно, господско кученце, добаци Роко, – Матија, ко Бога те молим, остави му бар један пар ребара здрав.

– Марш, ђубре! обрецну се Ловрак на њега, – ни теби, бапш, за те речи, подлаче, нећу остати дужан.

Ишли су све лаганије. Матија примети како је младићева рука лабава, мека и како тихо дрхти. Зауставише се на ледини, подале од шатре. Мрак је падао на све ствари, тежак и дубок, са задњим нитима крвавог сутона који плашљиво заиграше на уплашеном лицу и очима младићевим.

-- Шта ћемо сад? упита Матија с циничком радошћу у гласу, -- сад си у мојим шакама и могу направити тесто од тебе, ако хоћу.

Младић се цео тресао од страха.

- Па, смели ли да се тучеш?

- Смем, једва прошапта он, цвокоћући уснама.

"Тврдоглаво и гордо неко деринште!" Стајао је у мраку, човек према човеку, наоптрен мржњом један према другом и један се тресао од страха а други сладострасно церскао над њим... Матија је очекивао какву оптрну увреду па да почне да га млати. Овако: без отпора се мање ужива.

- Па дед, синко, удри, пробај, рече Матија изазивачки, подносећи му образ.

- Удри ти први, ја пећу, прошапута младић.

Матија заста, неодлучан.

Пред њим је дрхтао човек, премро од страха. А он је, потајно, уживао над тим његовим страхом... Матију одједном обузе неко сажалење према младићу кога није никад пре видео а коме ће, скоро низашта, да онали неколико шамара. Он осети, појми тога младића који је умирао од страха, али из поноса није хтео то да призна. Борили се у њему два човека: један који би хтео да моли акробату за оптрштај и други који није то хтео, па макар умро. Ко зна ко је тај младић? И што га Матија мрзи? Можда зато што мрзи све људе? Најзад, зашто га ту држи, намучио га је довољно и требао би већ или да га туче или остави на миру? Матији, при помисли на тучу, измладапе скоро пемогуће, да ће он дићи штаку и дупнути то бледо, преплашено лице, у мраку. Њега поче заимати мисао, пита то лице, слутећи ударац, преживљала у овом тренутку. И Матију та мисао толико заокупи, понесе, да му се чинило да је он тај младић, и да је цео најежен, премро од страха, чекајући кад ће га дупнути нешто тешко, снажно, ни крива ни дужна. Очекујући ту непознату ручетину Матија и сам поче да дрхти... "Шта ли је то? Да га ђаво носи! Ја сам дошао да се тучем, кад одједном... Уосталом, ја сам Матија Ловрак и ја треба да почнем први да ударам... А он је... Ко је, збиља, он?"

- Је ли, младићу, кога имаш?

Мајку.

Само њу?

Само...

- А како ти је име?

Јован Новаковић.

Чим се занимаш?

Ја сам студент права...

- Та-а-ко..., отеже Ловрак.

После тога разговора, приспог и случајног, Матију још јаче обухвати оно осећање сажалења према младићу. И још јаче парасте у њему страх од неочекиваног удараца. Некако тајно, несвесно, увлачила се младићева личност у њега и моментано му се учинило да је он младић, да има само мајку и да тужан и брижан пошпире над књигама (једном је Матија видео неког младића који је по свучоћ пригнут над књигама, бледе главе међу длановима, чамео у прозору наспрам његовог). То необјашњиво претаканње туђих осећања у његова, па скоро и целе личности, изазва у њему тиху и тоглу болеливост. Он преживе тако живо све младићеве бојазни, болове и стрешње да просто не поверова, кад се случајно сети, да је он, Матија Ловрак, могао и помислити на тучу.

Слушајте, господише Новаковићу, поче он узбуђено и стеже младића за мишице, -- зашто би ми морали да се тучемо?

- Па... не би морали, али кад ви хоћете...

Ја баш пећу, радије бих отишао с вама на чашу вина. Хоћете ли? -- и не питајући га, он га ухвати под руку, срдачно стеже и поведе у неку тесну и задимљену од светлости и дима улицицу... "Зашто сам га баш зовио на чашу вина, и откуд ми је то одједанштут пало на намет?", питао се Матија.

Нека необјашњива радост и лакоћа испуњаваху му душу. "Па да, треба некако појмити човека, осетити га, једино га је тако и могао заволети. Ето, меце нико никад није појмио, зато ме није ни волео. Зато ни ја нисам волео никад..." Тај младић, којег је држао под руку, чинио му се тако мио, драг, добар, да он просто не би, у овом тренутку, могао живети без њега.

Верујте, да вас ја, иако се умало писмо потукли, рече Матија заустављајући се у ходу, - тако волим... Тако волим... И он се радосно као дете смешио, нечујно и невидљиво.

После срдачног и дугог разговора са младићем, који беше, иначе, врло питом и тих, Матија му стеже руку, обећа да ће га сутра чекати на том истом месту и истрача напоље. Ноћ је владала већ увелико. Свет се, свакако, морао већ окупити пред шатром. Трчао је леђином, преко рупа и локава а она радост га ни за трен не напушташе. "Да, диван је то човек, помисли он за младића, мораћу га наћи и сутра да се с њим поразговарам... Да, мораћу га наћи..."

Свет се, збиља, почео окупљати. Роко није пуштао никога унутра, јер је Матија бранио њему да наплаћује улазнице. Роко је крао новац и зато би Матија стао на улаз, пуштао једног по једног и наплаћивао.

- Господо, урлао је Роко, сад ће господин Ловрак... Стрпљена! Стрпљена! Сад ће господин... - он је увек уживао да пред светом зове Ловрака "господином" и показује се на присељеном, другарском одстојању од њега.

Ловрак се прогура кроз гомилу и једна бледа, испијена девојка парумењених уста, рече гласно, да би он чуо:

Пази што је лаф!

А један постарији, мршав и риђ човек, такође гласно, резцоваше, провирујући кроз улаз:

Кроз круг да скочи и ухвати се за дрво! А, братац, тај се није родио!

Тискање и галама беху пред вратима. Роко примети да му неко маше руком. То је био искар са својом женом и троје деце. Он скоро премре од страха. "Шта ћу сад, Бога себи самоме..., нисам могао без милосрђа!... Треба наћи неки излаз, јер ће он рећи Матији и тада... тада..." У том трепутку се врати Матија пресвучен у костим, испод којег се јасно испицаху његови мишићи и витак као врбов прут стас. Он поче да наплаћује улазнице и свет је улазио. Року сину једва неочекивана и светла мисао кроз свест. Слагаће Матију, само да би увукао трговца...

- Слупај, Матија, видео сам малочас, док си се ти

пресвлачио, Марију. Стајала је тамо. Чини ми се да ми је дала и неки знак...

- Збиља?, упита Ловрак, поцрвенивши до ушију.

Затим отрча, напуче блузу преко костима и излете као луд напоље.

Изволте! зовну Роко пекара.

Дебели човек се прогура са женом и децом кроз гомилу и тутну Року банку. Горд пред рулом што му је указана част и што не мора чекати на ред. Рукова се с Роком, упита га за посао и здравље, помисли да га и са женом улозна, али остави то за после представе - и завали се, са двоје деце на коленима, у прву клупу.

Матија се врати лагано, сатрвеп и тужан. Приђе Року и са безмерном пустоши у очима прошапта:

- Нема је...

Роко прочита из његових очију да он зна да ње није ни било, да га је Роко преварио ради две-три улазнице које је наплатио. "Да, као да му је хтео рећи, ти се играш са човеком због две-три банке, а и не слутити колико то мене боли!" Патња, бездана и тамна, цаклила се у његовим знама. И Матија, мимо икаквог очекивања, рече:

Наплаћуј сам улазнице...

Роко помисли да је по среди нека превара. А затим хтеде да пољуби од радости и захвалности Матију у ноге. "Све је, ипак, добро. Пекар ми је дао банку коју није морао дати, а и још ћу штогод да закупим," помисли Роко. Затим стаде гордо пред улазом и као с трибина, раздвајајући слог по слог, викну:

- Изволте господо! Седење 10 динара, стајање пет!

Свет поче, смејући се и галамећи, пушити шатру.

Празнина ће остати после свега

Ловрак је дрхтао па ужету, танан, витак и скоро невидљив у мраку и небу изнад пагре. Обузимао га је онај неодређени и бездани страх пад понором. Град је блистао с хиљаду очију, пипака, жаваца. Горе високо, далеко, блистало је безмерно звездано небо. Плавет и звездана роса стапали су се у нешто благо, ведро, недокучиво. Све

то испод њега, људи, град, светилке, шатра, па и он сам, изгледаше му тако уско, јадно, прљаво, скучено у поређењу са тим топлим, тихим и безмерним небом. И њега обузимаше нека чудна радост, неодређена и блага, што може да стоји под тим небом, да га улија очима и душом, и да се напаја његовим зрачним и непомичним бескрајем. "Да, горе нема ни мржње ни љубави. Ни људи. Само празнине и плавет и тишина и звезде..."

Жагор га је помео у том радосном заносу. "То треба ја да скачем кроз круг, ја сам зато ту, да, да, да...", сети се он с тугом и погледа на људе који су буљили пут њега. Учинише му се некако ситни, кржљави, без душа. Вртоглавица га обузимаше све јаче. Страх над попором му је милио целим телом и он осети како тихо подрхтава... Најзад се све то, небо, звезде, људи, светлост, тај страх, смоташе заједно са њим пут дрвенога круга.

"Ја сам зато да скочим кроз круг... А небо је тако мирно, бескрајно и светло...", мишу му задњи пут кроз свест мисао, болна и радосна истодобно...

Пролетео је кроз круг, раширених удова, стрмоглав. Једном руком је, као случајно, дотакао пречагу и она оста нихајући се, обешена о кононе који су били причвршћени негде високо у небу и ноћи. Жене сташе да вриште и кад тело већ лосну, заклопише очи. Деца почеше плакати. Људи се узрујаше, погомилаше око раскрваљеног, изломљеног тела.

Роко Киригин, у први мах, не поверова. Затим и сам придрча, али не мога видети ништа од гомиле која окружаваше Матију. Онда приђе дебелом пекару и, збуњен, као да се извини за себе због Ловрака и неодржане представе, размахну рукама:

— Та где би он, прси му Исусове, и могао то да изведе? И где је научио? У кукавној Далмацији што се усмрдела од риба и глади.

Ништа, без што пропаде свету толики новац, рече пекар без збогом.

Матију однесоше. Роко га ни тада не виде. Неко рече:

— Сва му је глава здробљена... Једна дупе...

— Нека му је, нос му његов, мозак вас ако му се пролио,

што се нахватао онога што не може...

У хуци, узбуђена, руља се растурила. Роко се збуни кад се нађе сам, између четити зида шатре.

— Хектор, Хектор! — сети се он и поче звати цесто.

Хектор се извуче лепо, дремљиво из шатора. Па кад напуни крв, поче да завија. Роко је цео дрхтао, од страха, самоће, празнине. Стајао је крај локве крви, држећи лса за огрлицу.

Пустош, која је избијала из те бездане самоће и тишине, завијала му душом. Људи су већ отишли. Гласови замукли. Матије нема више. Он је сад сам на свету, без ичије руке да га поведе... Дохвати цесто, повуче га за собом и трком побеже у ноћ.

Прича Роко, прича... У кафани је много дима, вијаног ваздуха и цике. Магла лагано трепери пред нама. Нијају се столови, мисли, људи. Вино нас полако хвата... И што год дође Року у свест он плуће бездушно на њега. На Матију, Хектора којег су доцније прегазила кола; на себе, на мене, на Бога. Ипаче: он је мртав и труп за све. Нема снаге више ни за грех. Уосталом, за њега и нема греха. Греше само здрави, јаки људи, они који могу иснаштати.

Роко Киригин, једино, плује на све. За њега нема светиња, јер њих имају само живи људи.

Пљујем и ја, немам их ни ја...

Јесен 1931.

Мотоцикл у паланци

Дојурио у варошину с много треска и прашина. Опазила га најпре деца, журнула за њим у потеру улицама и околила га пред хотелчићем наред пијаце. Он стао међу њих, висок, мршав у споретском оделу. Причао им дуго, хладним, срачунатим покретима и мирним гласом. А она слушала, нетремице, избуљених очију, разјапљених уста.

– То се зове мотоцикл. Јаше се овако... А кад хоћете да га упалите... Овде дајете гас, брзину, кочница... – и он објашњаваше...

Свет се полако искупљао, један по један. Али онај што је дошао беше увек истих, одмерених речи и покрета, као да су још увек ту била деца. Причао је, као мало забринут, због петега што се дубоко крило у њему. Или у тој проклетој машини на два точка, што је трештала као махнита, избацујући модар и љут дим?

А окле си ти? – упита га један низак, пристар човек у црногорској капи, затурепио на потиљак.

Ја сам, рече придошлица, из Срема, на путујем послом, као трговачки путник.

– Знам вас ја, рече Црногорац, много се тијех путника (он ту реч подвуче), нампожило данас. А да си из Сријема – нијеси, тамо су људи дебели и не јашу така чуџа. Био сам ја тамо... па се удаљи преко чаршије, крут, достојанствен, повукујући, штан за собом. Јесте ли виђели људи – и он приђе првome – а да је доша' прије 50 година нико не би вјеров' да није ђаво ја ли турска ухода?...

Путник је зазирао читаву једну гомилицу. Другу, мању, отменију на изглед, окупио је око себе Мато Водокапић, кафеџија и имућан али инокосан домаћин. Три године је провео у Америци, вратио се сиромашнији него кад је пошао, али је научно како се у свијету зарађују и питеце паре. Крутан, у црногорском оделу са широким зеленим димијама и белим докољеницама; увек са револвером у пасу и новом, пахереном црногорском капом – био је као

одваљен од планине. Он засука брке, затури капу и размахну рукама, да би начинио шире место. Слушали га већином Црногорци, стални гости његове кафане, тврдокорни и сумњала која нису хтела да се спусте на уже свакој белосветској пропалници да их лаже. А подгризало их, потајно, да дознају у чему се састоји та машина и је ли она од користи поштеноу и јупачну човеку.

– Није ви то, браћо, ништа. Имава сам ја по три у Америци, што им ови моторбицикл није ни до кољена. Свак ти га тамо има. И црли Циганин... А хтио сам, да ви причам поштено, допијет' два-три из Америке, да дарујем по пријатеља и по кума (који не беху с Матом кумови сви у тај тренутак помислише да су најбољи пријатељи!), да и то дође у наш свијет...

За то време се прикрао онај дебелкасти, постарији Црногорац, што се чудио и подруживао путнику из Срема и мотоциклу. Он приђе Мату, ухвати га за рукав и одвајајући, оштро као пожем, слог од слога рече:

Знам, куме Мато, да ти милијера Црногорца нема од мене и да си икоме донио из Америке и бритву иза паса мене заборавио не би. Али ти ја не бих то узео и он показа штапом на мотоцикл – прије не бих ли се потурчио. Ђе, ђе, чоче, наш човек у овој роби и под оружјем (ка' што му и доликује), лећет' као ови свијецки кацакани? За пас је коњ, хат, па кад га оштинеш равнином да те ништа што не лети стиб' не може...

– Ти си, Јоване, још старински човек, треба се махнут' тога на почет живот ка' остали научени свијет. А ја бих узео то моторбицикло, ето што ти збориш, само да сам га мога' иће купит' у нашу земљу. Ни га појашниш, ни га водити, ни на јасли држити. А кад полети...

– Господине, ако је тако, упаде путник, ја ћу вам продати мотоцикл. Мени и ипаче... – и он их засу дугом причом о себи, мотоциклу, Срему, Америци, Београду, свему. Изволите, појашните, слободано, ништа... овако... Па ћемо за цену лако...

Виде Мато да се ухватио. Јахао је, додуше, у Америци, неколико пута на мотоциклу. Али је увек седео позади, док је управљао неки Чех, његов друг из фабрике... Мато

Водокашић је одмах по доласку из Америке отворио кафаницу у варошици коју су Црногорци ослободили тек 1912. године. Вешт, савитљив, привлачио је људе, окупилао, мамио. И Црногорци који су увек према паланачким староседеоцима задржали неки презрив, покровитељски став, кунили су се у његовој крчми, да се не мешају с "рајом". Тако је посао живнуо и он се оженио из боље, главарске куће... Па и после толико година живота по свету и у варошици, нешто да би својим знањем блистао пред околином, а нешто и због трговачких рачуна, и ради тога је био и Црногорац, јуначина и сељак и човек из града, господин мек и тих. Говорио је да треба прихватити оно што цео свет има и од чега живи, достати прекопоћ Америка (коју је он, уосталом, видео у фабрици и са прозора своје сиромашне радничке собеце), с возовима и машинама; а код куће се драо на жену и висио му дејдов хаџар и гусле јаворове уз икону Св. Луке...

Он покуша да се изврда:

– Знаш, момче, давно сам га јаха, па се и заборавило...

– Ништа, молим вас, то се не заборавља. Пробајте, савршена кола... Ја ћу га упалити. А кад га будете гасили, само уприте овде и – готово...

Гуњњање се чуло у гомили. Сви су знали да Мато лаже и да можда тек сад у живому види мотоцикл.

Можда су ти из Америке били друкчији, газда-Мато, подругну се неки блед, ситан варошанин.

То увреди Мата. Он виде да псма куд: или ће остати лажов или... Па се прекрсти трипут у себи, помени Светог Василија Острошког, Светог Петра Цетињског, Светог Луку и... – закрочи на мотоцикл...

– Не јаши га, куме Мато, поче кум Јован, од мене ти Бог и Свети Јован, е неш срамотно изгубит' главу мимо иједнога Црногорца...

Мотоцикл затрелта и угуши његове речи. Мато стеже ручице снажно, као да прихвати рало или хаџар и крену, поводећи се, право низ улицу...

Најпре је осетио силовито шибање ветра по лицу. И кад му спаде капа, готово се изврнуо у јарак, направивши,

инстинктивно, покрет руком, да је ухвати... "Утудићу га, помисли он, узет' капу и вратит' се прешке. Још није доцкан..." Али кад потражи место где је стајала ручица која гаси мотоцикл не пађе га у брзини, него потегну повећање брзине. Мотоцикл јурну као муња. Више га није могао уставити. Чудом се држао на њему, преплашен, пренеражен, згурен на седалу. Скретао га је на окукама шевељајући по путу, додирујући често ивице пута и разгонећи путнике по њему...

Слетео је, најзад, с пута, окренуо пољима, њивама, прско јахова и шлогова... Машина се нигде није устављала, а он није ни смео ни имао кад помислити да се спасе скакањем... За њим је псовао неки стар сељак којему је разгањао овце.

Чекај, никоговило, погана лацманска вјеро... – и камен је пролетео испред Мата. Псовао је и викао сељак и даље, али кад су му изнепада пале у очи плаве и широке димије и црногорски цемадан, ставио је руку над очи, не вјерујући им јер су старе и од воде... – Што дочека Црна Горо, провалила се сва, огњем изгорела. "А, вала, додао је у себи, да га ухватим барем би запазио како срамоти црногорско ођево и име... Свака ли фукара може обућ' црногорску робу! Еј, шта се дочека..."

Налетео је на прећу неких жена, коју су сновале за разбој. Смотали се конци око точкова и повукли собом жену која је била умрсила руке у њих. Вриснула она и оне око ње. Срећом се конци покидали и оставили је наспред њиве.

Излазили људи из кућа, викали, галамили, а Мато врпљао по њивама... Јурнули за њим да га ухвате, премлате, што им обесан и докон гази крваву муку. Вриштале жене, деца, људи, пси у потери за њим... Али се Мато свештио за то време, ухватио ред и правац, истерао поново мотоцикл на пут и кренуо натраг у варош... Људи још увек на улици и кад се он помоли на њеном дну, заграјаше – не верујући. Он груну међу њих, пролете и зађе за угао. Па се помоли из друге улице, пре него се и осветише од чуда, онет појури између њих и опет зађе за угао. Управљао је ипак добро, скретао и држао се вешто,

али није умео да угаси...

Досећао се шта да ради...

За то време је цела паланка устала на ноге. Искупили се по улицама и скркали пред његову кафану. У лету Мато виде жену, запрепаћену, дигнуту треском и галамом из наћава, целу обраћавају и руку тек извађених из теста. Она је нешто викала, клела, кукала. Крај ње стајао кум Јован и сам галамечи и млатарājuћи рукама.

– Полудио је, браћо, бјежите с улица! Устављај, куме Мато, ако знаш за велико име боже!...

Свет побеже на прозоре и степенице. Паланка је хучала од дозивања људи и цике жена. А Мато је пролетао кроз улице, рашчуван, гологлав и унесверен. Прашина се дизала за њим, густа до неба. А хука мотоцикла надмашивала је грају... Остадоше улице пусте, само са двојцом општинских пандура који су се шетали достојанствено, мерећи сваки корак и вртећи танке шопчице у рукама. Пред капијом је стајала Спасенија, жена Матова, збуњена, разјашљених уста и подбочена...

– Жено, отварај капи-и-ју! – викну јој Мато пролетајући мимо њу и већ залазећи за угао.

Па се, пре него је она ишта схватила, помоли из споредне улице, рашчуван, поклапајући својом крупном телесином и широким оделом мотоцикл.

Отварај капију, ничија пићери!, заурла он јетко и замало не груну о угао.

Спасенија га тек сад чу и широм отвори капију, стојећи усред ње, раширених руку, опртих о довратнике. За то време је Мато обиграо споредном улицом и помолио се поново...

Отварај!... Бјеж' с капије! Бјеж! Ох! "Боље ти је погинут' но имат' луду жену", ипак помисли он у љутини, залазећи за угао...

Затим се помоли опет и налете свом силином кроз капију. Чу како се расцепи нешто тврдо за њим; то димије занеше за ексер на довратнику и остаде од њих парче, плаво као од неба откинуто, пишући се на ветру. У авлији приште јато кокошака као да је међу њих крсташ ударио.

Мато не чује и не види ништа више. У глави му само једна мисао: спасити се како било, да брука више не пуца.

Пролете испод јабуке и грање га шинуше по лицу. Али он и не осети бол. Она мисао, једина, светла, није га папуштала. Последњи пут окрену ручице у лево, снажно их стежући и улете, заједно с мотоциклом у овехи пласт сена... Отишли су дубоко и једва је успео да се извуче пре него се нагомила свет. Пуне косе, бркова и одела сламки и плеве. Прва мисао му је била да опипа појас: револвер је био испан. Он сакри, с обе руке, место на појасу где му је оружје увек стајало - да бар то сакрије од очију којима се у трен ока начичкаше капија и ограда... Исцпац, прљав, изгребан по лицу, утрча у кућу, вичући на све што стане преда њ.

А ће је она свијецка протува, крв да му попијем!...

Путник се био изгубио без трага.

Легао је Мато те вечери раније, да се одмори од трке и да се склопи од радозналих очију. Болело га у зглобовима, брктали му мишићи као да је цео дан косио без почивка, пробадан илинским сунцем... Скочио је буцовац, усред пола поћи и дохватио пушку са зида. Мотоцикл је трептао под прозорима, сва се кућа тресла. То га је странац украо из авлије, где је био прислоњен уз јабуку, и упалио. Појурио Мато преко собе, по мраку и спогакао се преко колијевке и лушно колико је дуг заједно са пушком. Дете се пробудило и стало да пишти а Спасенија преплашена приснула.

– Мато, шта ти је појас?...

Он се већ дигао и тражио пушку, пилајући. За то време је мотоцикл ишчекао у мраку, издалека се једва чуло његово учестало тргорење... Он је мунуо љутиго жену, пеујући:

– Ти си свему крива! Каква си ми ти жена, гадуро!

Колијевку си ми посадила наспред куће!...

... Зато, ако вас папесе пут у ту паланку, гледајте, молим вас, да не дођете на мотоциклу. Дуго ће вас загледати један крупан човек, сад већ у варошком оделу, али увек са револвером у појасу. Па може, по несрећи, у вама препознати некога, а тада...

Непозната хтења

Бора Михајловић, студент филозофије, мрзовољан и сив, спуштао се лагано улицом...

Као дечак од једанаест година прикрадао се кроз румећ врбљак пред пролеће, до воде, пенушаве и хучне. Своје мале, светлуцаво-мутне очи је широко отварао и с неком тајанственом, дубоком тугом, са дна душе, гледао праље, дебелих и од воде заруделих удова. Обузимао га дрхат, топал и драг, али неизмерно болан, пун печујних јецаја и неизливених суза. Он не поимаше то осећање, рођено на непознат и чудан начин у његовојнутрини. Преливаше се оно у њему, распаливо светло и жалосно као сугонско небо... Кад би оне, пошто мрак проспе тишину и бесциљ низ лугове, одлазиле кућама, с прањем наслаганим у велике легене, оно трептање, чежња, залазило би, за њима, иза врбљака и као пресечено нестгајало из његове душе. Остало би, једино, милокрвно трептање и жамор звезда на таласу и неистрпан, безнадан бол што га је зашљускивао врело и мучно као летње сунце на песку. Не беше то жалост због нечега што је нестало, ископнело у мраку; за женама, гојним и руменим, што су побегле из његових очију; то је било нешто што се изливало, самоинкло, по њему и мамило сузе на очи, уплашене тугом, у ноћи... Тако је, отприлике, сваког пролећа, безузрочно и тајанствено, осећао неко већење, издисање биља и неба, у себи. И место радости широке и ведре као небеско крило, њега је обузимао замор, дубок и сив као згужвани облаци у јесени... Плач, испран, дуг, лудо је дрхтао у врбљаку. У тврдо-тамној ноћи, личио је на испршање крила погођене птице што је, час пре, зарањала у небо, изнад понора и гробени. Питао се: откуд те сузе, зашто, чему? Али су оне навирале, бујније и врелије, и доносиле му, једино, грчеве у телу и крволочно, лудо забадање поктију и зуба у његово детиње, мршаво тело. Нешто чудно, непознато, празно, као магла, ноћ, сан,

лебдело је над свим, над њим, над плачем, небом, богом. Шта беше то?... После га, до шестог разреда гимназије, захтеле књиге, хладне и празне као зимско небо. Затипале га зоре, беле и топле, над њима. У глави му хукташе речи, слике, људи. Али некако ледено, без крви, живота. Излазио би, после, на дан, у школу, међу другове. Дочекивао га смех, мрзовољна и хладна, накострешених коса, очију, душе. Све више се одмицао од људи, увлачио у свој круг и венуо, мршавио као биљке у сурим литицама. Он и не осећаше неку особиту потребу зближавања, сретанња с људима. Сумњао је у њихову искреност и топлотина њихових речи чињаше му се као маска под којом се леже хладноћа, апатија, лаж. Њега вређаху шале, игре и особито, на часовима, онај скривани, пригушени смех који је дрхтао у његовим друговима. Зачудо, они се плашаху од њега, ма да никад не показа код себе какву убојичку, злу црту. Он оста за њих хладна, тајанствена кутија у којој су се могле лећи змије или јато белих, пролећних голубова... Један догађај, из тих дана, отвори у њему оне изворе које су књиге, удаљеност од људи и пеки пасивни, суви живот, што је тињао у њему, били затошили. Становао је код једне рођаке која је имала две ћерке. Једна је већ била зрела, раскрупњала и певала сваког јутра спремајући по кући. Друга, напуцелих усана, груди и жудњи остајала је дуже у кревету и, устрептала тела, спена и топла, протезала се, очију склопљених као у спу. Нека устрептала, безразложна жеља да се пода човеку, сунцу, ветру; само да је неко над њом, да је стеже, испија јој снагу, крв; да је носи куд било, као што је носи страсни немирни сан прве младости и жуди; - испуњавало јој је душу. То осећање, рођено нејасно у сржи њене дубине, распињало је и, уједно, долишало тим мукама неку милину, драж самосагореванја и издисања. Дрхтао јој сваки делић сочног и младог тела том чежњом, болно-топлом и драгом. Свесно, сањарски, у спарним ноћима, у постељи од перја, на белим јастуцима, предавала се она тим осећањима и жељама. И кад би је тај талас однео далеко, она је, страсно, лудо, забадала зубе, покте у своје набрекне груди и обле, витке мишице. Ти кошмарски додири страсти, ноћи и сна, давали су њеном

унутарњем животу жиг крста. Болувала је због сувише снаге, врелине крви и печега неодређеног, тупог и страховитог као јесењи мрак, што се тајанственом тежином ослањало на њену душу. Сваке вечери одлазила у Борину собу, која је гледала на реку и бледе полумрке лугове. Села би за његов стог, превртала му хартије, књиге и раскалашно се смејала његовим замршеним, чудним цртежима. Он је, уморан од рада, гледао кроз отворен прозор осећајући, једино, неки досадни, хладан додир свега око њега и у њему. Њу је његово пајежено, писко чело и поглед, мрачно, зелено усијан као каљезо гвожђе. Слаб и малокрван, затворен у себе, лично је на мало, отрцано куче које бежи чим се махне руком на њега. Али је, потајно, слутила да није такав. Из те слабости, бледоће, извирало је нешто немирно, дрхтаво, можда зло, и оно даваше његовим, на изглед мртвим кретањима, снагу и живост мучења... Једне вечери га ушита, лукаво се смејући, што јој никад не погледа у очи, него некако кроз тренавице, постранице. Он се нервозно, крто осмехну и загледа је у очи. Њене, широке, светле, топле, прелине га врелим, меким сенам; из његових оно оштро зелено, усијано изби још љуће. Она први пут у животу примети, јасно, хладноћу, трагику непроживљених осећања и хтења, дубоко закопатих у дну бића. Та модра тежина, из његових очију, врхата и љута, забоду јој се у срце. Она се помете, збуни и снажно руменило ниче јој испод унију, преко глатког, белог лица низ топло, обло грло. Наједном је захвати нека љубав, милосрђе према њему. Зажеле да га поглади, притегне уз груди, самотног и тужног. Он осећаше блиску топлоту њенога даха и погледа на себи. По његовом телу се преливаше врелине њеног живота и чињаше му се да види како крв, жива и моћна, струји под светлом белином њене коже. И та снага, животност, претакала се у његово тело. Али у његовој души оста оно хладно, тајанствено, згрчено, и оно вијораше у његовим сенам...

Састајали су се преко целог дана. Ујутру га је затицала у постели, топлог од снова и жудња. Сисала румен с његових уста и кртог, танаког, притезала уз своју снажну,

врхату дојку. У њему се будио живот, паг, без препрека, мисли, смерона. Или је то било само једно парче, нит живота? Он не мишљаше о том. Једино га беше окупила, из корена, жеља за том жепом, врелом као сунце и белом као месечина. Мирисало јој тело на јесен, зреле дуње из скриња његове мајке. Страст, пезасита, неокована, светла и мрка посијала га као жарка роса, с неког тајанственог, непознатог неба. Кад је први пут осетио, свесно, да страст клија у њему, црвена и пролетња, чинило му се да расте, брзо, пут неба. У грудима му се ширило неко сјајно, радосно осећање живота. Лепота пулнења печега новог, чудног, што се осећа свесно, као неминовно, наливала целог. То су били најлепши часови у његовом животу. Устрепталост мишића, распирен дах, мирис и мекота коже и њених усијано осећених очију: сутоњи, мирисљави и голубасти и зоре, крваво запењене од телесне љубави и сунца. Али доцније, све то поста обично, свакидање, као лекције из књига. Узимао ју је као ствар, драгу и потребну, али нимало ретку. Миловао је њену дојку, још тврду и врућу, загризао у њу; и њено тело, витко и лако, саијао као врбов прут. Потавни све пред њим, постоји само она, управо: њено тело - и ништа више. Али кад па све то легне сен ситности, замора, он је, мрзовољан, заједа речима, осмесима...

Дошла си код мене... Ко те звао? А? - и он се смешка, на дну себе. Зажели да је кида, мучи, гузва као мараму. Она, наљућена, горда, опире се. Настаје подла, невидљива борба; речи бледу уоквирују оно што се скрива у њиховој нутрини.

Па што си и ти... Нико те није молио...

Ипибао је једног дана кад му је рекла да је код њега дошла као из невоље. Видео је у њеном погледу себе, ситног и свог као прашина. Осети се понижен, згажен као ђубре на путу, под тврдом копитом. Њега и не наљути толико само осећање понижности и гађења као њен поглед, тамно-љут, са ситним искрицама јетког светла и злобе. У њему читаше нешто страшно, убитачно, што се морало уштитити или... Или би целокупна личност Боре Михајловића морала да се пред њим повије, ископни, да

заборави да је жива и да сме мислити; једино да је свесна своје нискости, блата. Нски пожар му сукну уз душу, испред очију – и заклони све. Он, насумце, махну пут онога искрицавог, мрачног погледа презира и мржње... После, кад се на њ навалила бела и хладна свесност, гледајући је окупану сузама, дрхтаво, промрзлих усана је шапутао:

– Шта сам крив? Ништа нисам знао. Све ми је потамнило, све. А то је с тога што смо сити једно другог. Јер тело људско је нешто просто, једноставно, његове линије се памте, као у ствари... Па постане досадно, труло... А ја те волим, тако волим, мила моја... – сузе, неискрпне и благе замутише му поглед. Он осећаше, на тамном, снућеном дну своје душе, да не плаче због неског кајања, милосрђа или жалости за њом. Нешто, као криво, нејасно клупко, било се завезало у њему. Преседало му дах, рашињало му ведре жеље и снове, мутило вид. И, из жеље за ослобођењем од тога тајанственог, непознатог, грцаше у сузама и болу. Само што се ослобођење од тога (што свакако беше нека сила, неискрпна страст према нечему непознатом, која се могла заморити и умрети, можда, – али никако коначно, нестати), не помоли ни крајичком својих пустошних, тајанствених скутова. Кад, после траљаво положене матуре, дође у Београд, на студије, запухну га, пре свега, неки споља једноставан, живот, пун шминке, киселих мириса и пијаних поћију. Вукао се кроз маглене поћи, прљаве кафане и мрачне, криве улице. Протицали су тако месеци а он не нађе жену, једну жену којом би могао владати као својом сенком и, опет, не владати њом. То беше у њему поамна, неуздржљива жеља: она се претварала често, у нешто неодређено, магловито; у нешто што хоће, ма шта, где било, само да нешто буде, деси се – и што ће објумити, занети целокупно његово биће.

– Не може се без жене... Просто: патим се, брате, као Христ... говорио је друговима. Они се смејали, одобравали, али ниједан не поимаше како је то, у њему, нешто неутуљиво, болно и тврдо. Саветоваху му да иде код јавних жена, с времена на време. Он се, лако, махну тога. Не из страха да би могао оболети (о томе и не мисљаше),

нити због компромитовања пред извесним друговима, него просто због чудног уверења да ће га то још дубље и болније распалити. Не осећаше једино, тога беше врло фино и светло свестаг, неку телесну, крвну потребу за женом. У њему, скривено, беше нешто чудно, као у самом телу, што је тражило да се засити, одлије. И баш то унутрашње, непознато и невидљиво, мучаше га јаче и немилосрдније. Оно га натера да оде код лекара који му зачуђено отворених зелених очију рече да је савршено здрав. Силазио је низ степенице са четвртог спрата, где се налазила лекарева амбуланта. Лупкајући низ степенице, тесне и смртне, псовао је и себе и лекара. Но после се смири. И нешто изоловано, меко као сен облака, поклоши му душу. Помири се са свим тим што га протони и пече. Покуша да заборави, лиши се свега, убије то једним потезом, снажним и кратким. Изпад те жеље лепрпаше, подмукло, притајено, још увек, оно душевно хтење к нечему где би се истопило, угнуло као травка под илнским пебом и сунцем...

Бора Михајловић, студент филозофије, мрзовољан и сив, слушао се, лагано, улицом. Нихало се светло, бледо и санино као млеко, у његовим очима. Нском језом и хладном белином проливало му се пиз душу. Улице, узане, патопљене рекама светла, увијале се као змије, лигаве, хрбата светло-масне боје. Куће, ниске, олупане, зијале жуто отвореним прозорима. Небо, прио, изгубљено, заклоњено светлом сијалица, нихало се над свим као зрела кунина. Хладноћа му се увлачила у кости и тихо га прожимала. Дрхтао је, али не осећаше одређено и јасно зиму. Врећала га нејасна, бледа, патопљена сеном, лица пролазника. Што су таква? И зашто, онај што је тек прошао, маше штапом, незграпно и ширино, – а лева му рука нервозно тиснута у џеп од папалона? Њега толико увреди тај човек, непознат и први пут виђен, да он, не премисљајући, реши да га стигне и запита зашто носи штап и држи руку у џепу. И да га, ако буде потребно, изудара, па и убије. Али чим то реши он и заборави, и једно шегрче, сиво и поцепано, привуче целокупну његову пажњу. Носило је велико бреме кутија, на леђима, у

рукама. Испод задигнуте качкете руменило се његово знојаво чело и светло уморан поглед. Бора уочи и чело и поглед и, кад дечак прође тетурajući под теретом, њихова слика оста у његовој свести неокрњена. Одједном му га дође бескрајно жао и зажеље да му помогне. Бесконачном брзином исплете у себи причу о томе дечаку и његовом животу: газда зао, мајка болесна с шаком деце над њеном постељом; дечак, најстарији, кад украде у газде времена, трчи и задихан се надноси над њену постељу. Допоси јој воде у зеленом, на ивици олушаном крчагу. Оп, моментано, тако виде ситнице из њиховог тужног и сиромашног живота да му засузише очи. Виде и ствари, покућство, лица, очи, брадавицу на левом мршавом мајчином образу; он вероваше да не само да до ситница познаје њихов лик и живот, него је живио сам тим животом и живи и сад. И не само животом људи, него животом ствари и стиница, детаља на тим лицима; животом брадавице на левом мајчином образу. Све се то у њему блесну брзо, као пуцањ у ноћи, и угаси се. Остадоше му, једино, у очима сузе које бежу намах изникле. Он погледа дечака који залажаше за угао, сасвим хладно, туђе, без икаквог парочитог осећања и саосећања, јер на све беше заборавио. Те ситнице које су га сретале на сваком кораку, при сваком погледу, скретале су, боље рећи заваравале о н о главно, основно, што је било у њему. Оно је мукло куњало и само би га, с трепца на трепц, узнемиравало. Бора га подсвесно осећаше, пинаше, али га хтеде, такође подсвесно, убити и окреташе своју мисао, дуњу и жеље на друге ствари. То завођење сама себе беше толико јако и јасно да он, с особитим, потајним уживањем, трчаше за њим. Радост, кад би се потпуно предао ма чему, некој мисли или жељи, занљускивање га зрачним, дубоким таласима. Наиђе продавац вечерњих новина. Урлао је као луд, неким рашиненим, подртим гласом. Бора се не стараше да разуме речи, њега зашмачаше тај глас и он, својом душом, трчаше за његовим промуклим, ниским и високим тоновима. Штавише: као да га и не чујаше у уху него негде у себи или ван себе, на претима пипа његове неравнине. Зовну продавца и, завлачећи руку у џеп, извади банку.

Дај!... одреза Бора и гледајући како продавац вешто, лако, извади новине и дрвени их једним савршеним покретом, поче се смејатв. Тај га смех обујми целог, понесе га некуд и он заборави на све. Само се смејаше, бескрајно, лудо, широким и жељаше да тај смех, безузрочан, луд, потраје вешто, штавише, иза његове смрти, иза смрти свега што постоји. Продавац врати остатак и гласно захвали. Њега уозбиљи га хладна, строга, срачуната реч и он се ледено, кисело осмехну. Погледа новине, па остатак у звечећој монети и све му дође гадно, бескрајно гадно и смрдљиво. Замахну, несвесно, руком и баци новац и новине некуд. Кад, негде у даљини, звекну новац оштро, јетко, а новине, разапете, благо занумеше у ваздуху, Бора беше свестан свега што је учинио. Кидиса на себе и поче се, јетко гулјајући, ружити:

Крепавац од глади а овамо знаш расипати бацке... Свињо, будало, кретене, стоко!...

Па ипак, и поред све те срибе и гађења, њега додириване нека радост. Осећаше се срећним што се ружи, псује, изједа, а не мисли на о н о тајно, страшно, крвољотно. Шта беше то? Он немаше куражи да се сам упита. Да се упитао, он то потајно знаћаше, не би донео никакво одређено решење. Изнукао се из стана у поћ, кроз прљаве улице предграђа; исцрала га пека ватра или хладан ветар што су пустошили у њему. И то беше све што је могао јасно одредити. Но он и то чинише лукаво, тајно, несвесно, са страхом...

Тада наиђе једна дама, ситна, згурена, пепељаво одела. Он донесе одмах закључак да је и у лицу исто тако пегаво и пепељаво као и у оделу. Она се спотаче о нераван плочник, једном, други пут. Бору узнемири то њено спотичање. Хтеде се заклонити, занети том ситницом и поче о њој размисљати. Унутра, у њему, страх поче расти бескрајном брзином и величином. Он наслути да се нешто примиче, долази, већ је ту, само још да открије лице и – свршено...

“Зашто се спотаче прво с леве па носе с...” али нешто сину у њему, помамно, пламено, јасно као сунце. “Шта се ти завараваш? А? Шта се, тобож, спотаче прво... А ти си, момче, дошао једино зато да видиш њу, или неку другу, или

ма пита, па да јуриш, лудујеш, утопиш се, заборавиш у њој... То је оно, то. А сигница се махни, не помаже ти вараше сама себе..." И те мисли му покуљаше гомилом, цемилце у свест. Беше убеђен да је ту због те жене која је поклецнула, да је и раније знао да ће паћи баш њу и ниједну другу само што то није видео јасно и смео себи признати. А сад, кад је о н о што се скривало у њему јасно избило на површину нема шта да крије. Ићи, једноставно, за њом, упуњати се у њену собу и ту провести ноћ. Покуша да изазове у себи страст, илалм хтења: слику њених набубрелих груди, витких бедара и очију што се стакласто преливају страшћу као пред смрт. Али зачудо: све то беше хладно, насилно, и њему се згади на њега. Тело му беше мирно, хладно и миннићи му не трептаху жаром као у сличним приликама. Свист, мозак, беше му чист, јасан, он решаваше прясно, тачно. Али у његовој души, путрици ковитлао се усијан, густ мрак и заклањао му све. Не могаше појмити то своје пијанство крај све присебности, непаметности ни у чему. Заобилазио је вешто, лукаво, да га она не примети. Он се и зачуди, једаред, тој својој хладној, лисичјој одмерености. Но то склањање, праћење те жене поста му гадно и он отворено крену к њој. Између њих беше свега неколико корака. Смишљаше реченицу којом ће је оловити; већ гледаше њен, најпре, зачуђен на после ласкав или строг израз лица. Али она, баш кад беше решио да јој приђе скрену у прво лево двориште. Он застаде на капији. Унутра, у дворишту беше мрак. С једне стране, писка, дугачка кућа, као барака, с неколика, као свуда у сиромашнијим крајевима Београда, стапа, с друге неки зид, висок, празан, као од неке велике зграде без прозора. Ни на једном прозору не беше светла и кад на последњем ниче, изненадно, као црвена ружа блесак сјајалице кроз црвену завесу, он се изненада збуни. Онај мрак, монотонија у коју се беше час пре, ту на капији, утопио, би том светлости прободена кроз срце, на месту. Он се изненади како је и он, два месеца раније, живео у истом таквом стању, последњи прозор са црвеном завесом. И како је и њега и његов прозор можда, у мраку, посматрао неки Бора Михајловић, ст. филозофије итд. Тај други, којег он беше

оживео у себи, поста му нагло гадан и мрзак, и он се, тобоже, спремаше из своје собе, да изађе на улицу и прописно га издевета. Баш то: прописно издевета! Бори се толико свиђаше тај израз да он просто беше срећан што та реч постоји на свету и што ће док постојати. Нешто задрхта, мукло из дворишта. Он се трже својом унутрашњошћу; тело му остане хладне, без покрета.

"Шта сам ја овде?... Ах, да сети се он. Но нашта чекаш, звекане?... " рече он као другоме неком. Беше равнодушан према свему. Сада беше јасно свесан да је раније пало решење да иде код те жене и да сад нема и не треба опирања. Пође низ двориште и не премисљајући отвори врата. Кад га поли светлост, изнутра, по очима он запита себе шта ће ту. Може га изружити, изударати; може и муж бити ту а он то није предвидео. Ухвати га страх од тога певњеног мужа; можда не од њега него уопште страх и дрхтање а мужа је измислио, моментално, само да би њима (страху и дрхтању) отворио врата. Хтеде да се врати, управо да побегне, куд било, макар у смрт. Али га нешто из њега, заједно са жениним очима укова на месту... Била је бела, чиста мршава лица, очију наливених тужним, зеленим залатцима. Бора је друкчије замишљао њен лик, негав и сив као одело. Сад га ово изненади, помете и беше, скоро, готов да јој се извиши, изађе напоље. Ова му беше непозната, далека а ону коју је пратио осећаше у себи, на самом срцу. Одмери њено мало, мршаво тело и модре, прозобле руке које су радиле нешто око машине за кување са шпиритусом. Бора се сети оног муклог, прозуклог звука који је пред капијом чуо одовуд: просто не поверова како је тај звук чуо на оноликој даљини, кроз затворена врата, али му беше јасно да је оно био баш тај и ниједан други.

— Шта хоћете господине? — плашљиво, тужно устреигала гласа запита га жена. Била је сама. И два друга стана или су били празни или кираџије беху отишле некуд. Но то беше Бори сасвим свеједно. Он беше убеђен да је ма ко ту, њен муж, гомила људи, жена, он би пришао њој, кидисао јој. За тренут га поремети болна мекота њена гласа, нека љубав, милост према њој лако му се дотаче срца. Али то прође као сен...

“Свакако је нека радница, шта ли?” помисли он мерећи њену сиромашну собу с писком, јадном постељом...

Све је то трајало пар секунди. Можда не више од пет. Он скиде, махичално, шепир и канут и бади их преко стола. Затим јој се примаче хитро и опрезно, обипанили столицу и затварајући леђима улаз. Десну руку пружи према њој а левом тражаше дугме да угаси светлост. То тражење дугмета му се претвори у читаву вечност. Прети као да су летели кроз бездан мрак, провалије, поноре, трњаке, оптар усјајан песак, у врелу бодљиваку жицу кроз усјајане пећи, растопљено олово и низ зелене, дубоке воде, замрзли у сантама леда. Ишли су као разумно биће к некој светлости, спасењу; к ономе чему их гоњаше она страст к нечему, лудо и зло... Она врисну. Наста мрак. Једино је шпиритус, који се лако разбуктао, уморно расипао свој злобан, чивитаст сјај...

Ја сам дошао код тебе, баш код тебе... – простења он гушајући руком, инстинктивно, врисак на њеним успама. Дошаде му се тај непосредан, јасан тон, без “Ви”. Чинило му се да се с њом зна већ одавно, да је долазио код ње безброј пута и да је, увек, кад би угасио светло, шпиритус јетко бљубао свој модар смех.

Наста једно страховито, лудо гушање у полусени. На трептавој светлости шпиритуса, мађијској и праћљивој, вртели су се они, у лудом плесу, као сепке, приказе. Као да се све то дешавало на модром, тајанственом дну неке дубоке воде где су људи синили само на треп...

Бора осети како је дошао моменат где ће се о п о његово мрачно хтење к нечему коначно испонити, нестати и да ће он, најзад, удахнути слободан живот као толике хиљаде људи. Ићи ће у школу уредно, читати књиге и сваке вечери, као његови другови, искунљени у некој соби Студентског дома причати лаке, веселе приче. А у њему неће бити ничега, ничега... Баш у томе трену најужасније, најживље борбе страсти, телесна не беше у њему. Постојаше, у самом почетку, жеља да је силује, разголити, имадне целу, као длап пред собом. Сад то беше остало одједном борба на живот и смрт. Он не знашаше тачно зашто се бори и да ли ће победити. Уосталом, то беше

свеједно, главно је да се бори, бори. Против тога малог, живот тела што му, кад би скинуло његову руку с уста, задавало ударце, крикове, лелеке. Али он не осећаше и не чујаше ништа. Пипао је, инстинктивно, сваки њен крет, узвик, жељу, као што јој је пишао млаке, мекане груди и танак, дуг врат, при стезању. Предавао се тој помамној жељи, бесвесној и мрачној, да је обори, освоји... Она се, одједном, пађе на кревету, под његовим тешким, мрачним и јаким рукама као гвожђе. Дрхтала је, контрчала се, уједала га и помамно вриштала.

Умири се, Бога ти твога циганског! – опсова он. И сети се како је његов отац, једном, кад му је неки сељак претукао вола, изрекао исту провку. Осука се низ сећања, из детињства, ђаковања, од јуче. И то са тако тачним финим детаљем као да се све дешавало ту пред њим... Па ипак она борба не само да малакса него живну још јаче... Изнад свих тих сећања и мисли депршало је као магла оно хтење позасито, бесно као мећава или пожар. Оно најзад проуга, спали све чак и најмању траку свести. Попсе га собом и за неки, можда хиљадити, део секунде, паметну му своју неугасиву жељу за апсолутном слободом... “Ако победиш, мене неће бити. Ја ћу умрети а ти ћеш бити слободан... Разумеш ли: с л о б о д а н?...” шапутало му је о н о кроз уво, на душу, срце и па само себе, можда. Као неки човек или баш као сам Бора застало за треп крај њега и домахнуло му ту жељу... “Ти хоћеш да је убијеш или да је имаш... Лудаче! Да је убијеш! Ух!” шапуташе му јасно пробуђена свест. Страхота те мисли се ослопи свом тежином на његов разум. Али у његовој души, њеним тајним далеким куговима оста о п о хтење, жеља за некаквом победом и слободом... “А ако ти то сад - свега ће нестати, свега...” Хтеде да зажмури и пред разумом и пред о н и м, али беше немоћан.

Нешто меко, дуго, љигаво као тесто беше му у рукама. Тело женино беше без даха и покрета. Он појми да је нешто учинио, страшно, велико, свирено... “Го сам ја убио...” – би му одједном јасно и он се дубоко згади на себе и на тај врат, љигав, труо, што му се лешио за прсте... Дохвати канут и шепир и кресу вратима (доцније се чудио

како није заборавио на њих!). Отуд се окрену... Модро светло пиригуса заједљиво осветли бледо-жуту главу обешену црско ивице. На крајевима усаца је извирала крв. Очи широко отворене, стаклене, мртве, гледаху га као две убијене птице, крила згрчено опуштених. У њима се зрцалило неко небо, мрачно, бело, усијано, хладно – какво ли. Он се сети: да је такве очи замишљао у ове исте жене, кад се прелију грозницом пожуде...

Истрча на улицу. Не поимаше ни ствари, ни правац кретања. Капут и пешир је, несвесно, без грешака лавукао. Шта више: није заборавио да накриви пешир над лево око, по навици... У души му је хучао мрак. У свести: сазнање о тежини дела. Ипак, трчао је некуд: у ноћ, мрак, смрт, пакао. Куд било... Оно хтење, чудно и бесно, у мраку дупе беше се раширило још бесније и јаче. Распињаше га на бескрај парчади; пустош жилаше свуд где би пала и његова сен. Бора осети тежак, свиреп бол који се полако, с дупе, препесе на тело. Било му топло, неиздрживо али је дрхтао као наг на северу... Зажеле да умре, убије се, само да упишти страст, хтење, жуд, пламену жељу к жени, к свему, п е ч е м у, ничему. Али беше убеђен: да би о н о остало и после њега и некако живело на свету. Да, живело на свету и да није њега а, можда, и да није свих људи... Зацухну га бескрајна, махнута мржиња према њему, али се оно шираше и урлаше у његовој души ван њених простора, ван простора свега...

Једна жена у пепељавом оделу, пресече му, на углу, пут. Он потрча за њом. Вукла га је нека радосна жеља за ослобођењем. Али је дрхтао при помисли да ће се опет десити нешто као с оном... Потајно, без излаза, у лудилу и пустоши, обраћао се Богу:

Господе, Господе!... али свесност о немоћи, мрак и о н о спиваху на свему у њему и око њега...

Касно у зиму, кад су сметови завијали све путеве ка граду и планини, роди се сељаку Ивану Марићу дјевојчица. Произакала у замраченом углу прљавог собичка заједно са блиједим и прозбелим зимским свитањем; свитањем спорим и тужним кроз прозорчић залијепљен папиром. Још од синова се Иванова жена Милева почела мучити и згучила, постиђена, у угао сустезући се од стењања. Знао је Иван што то значи и зовнуо двије комшинице да јој се нађу. А оне отјерале Ивана, кажу да је срамота да је муж присутан кад му се жена порађа.

Сву ноћ Иван у кући комшије Луке није трепнуо. Још троје дјеце, ситне и голуждраве као пилад остало би му на врату да умре Милева. Скоро се оженио: пета година, а ово већ четврто дијете. Много за његово мало имање и за једну краву; за његов собичак без пода и за пет товара кукуруза, колико му роди на годину; и одвише много за његово слабо здравље и беспослицу која траје већ читаву годину. Али се морао пајзад помирити са свим, само да му се жени што не деси.

И молио се брзке Богу, под танком, продртом поњавом, на тврдој сламарици, у кући Лукиној... Ујутру га нијесу пробудили пијетлови; дочекао је он њихово промукло зимско пјевање отворених очију у мраку. Устао тихо, да не буди Луку и његовог сина који су хркали; напшао чарапе у мраку и обуо онако стврднеле од блага, не трљајући их да Луку не пробуди. Али кад је изгласио гласну се Лука.

– Е, што си похитао, бојиш се жени! 'Ајд' немој да си толика слабица него чекај бар док се раздани, и старац је почео да кашље.

Али је Иван изашао из куће и затворио полако врата. Напољу се једва назирала пртина, дубоко усечена у спидеју као бразда; изгажена папцима стоке. Тапак и оштар мраз му се провуче кроз тијело. Небо је било стаклено, крто и хладно као лед. Забрипут, дрхтаћи, Иван

се упути својој кући.

Још издалека је чуо мучање своје једине краве Милуље. Жуте и мрпаве краве са великим вимепом и топлим очима. Иван није имао појате за њу и зими ју је заваро у предобљу, ондје гдје је лети пламћело огњиште и у чијем су пепелу дјеца сушила мокре ноге и играла се ватром и димом, љуљајући вериге. Он полако отвори врата и потражи је у мраку да је помилује. Знао је да је животиња гладна, јер Иван нема ливаде, а ове године је тешко могао да јој добави доста сијена надницом. Одједном, тражећи је руком, чу како Милуља с тихим мучањем нешто лиже.

“Отелила се!” сину му радосна мисао. И он пађе, низ кравић врат, преко рогова, мокре њушке и храпава језика, мокро, младо и меко тијело, које је тешко дисало. “Је ли јуница или воцић?”, радознало се он упути и опина теле испод репа. “Јуница”. Јуница је много боља него јунац. Јер јуница ће бити крава ако је могле подљивити, а јунац – јунац он не може ни да отхраи, јер во конта, требају два за орање. Иван је и онако, досад, узимао волове у другога, одрађујући једну волујску надницу за двије своје.

У собици се није разазнавало ништа. Густе сјене и крпе по угловима. Оштар задах влаге; али шта то мари, ту је сељак Иван Марић, као и сви сељаци проживио пола вијека и навикао па то. Он и не слуги да је спавање па земљи опасно за његову дјену; зна, додуше, да је под бољи, али – он га, зна, не може добавити и покорио се мири са свим. Невидљиво у мраку кмечало дијете као мало јаре. Око тога слабог и промуклог ништања кретале се двије компанице, тамне и нејасне. Милена је дисала тешко још даље у углу, бескрајно далеко можда. Ивану се све то смуги у глави; па радост за краву, јуницу, брига за жену, чудне прилике што се крећу и дрхте над једним гласићем, пад једним новим животом у рађању.

Шта је било? Је ли жив?, тихо упита.

– Жива а шта? А ти си се, мрцу, био црпао. Не бој се неће гром у коприве, шалила се жена. Ево ти, – и она му изнесе, пред дрхтаву свјетлост пећи, завијен у старе крпе и пелене (те пелене су већ повијале два Иванова дјетета) комад црвеног меса.

Ништа Иван не разазна у почетку. Неско пелујско створење са стиснутим несницама и кашцима и над њима брижно, дрхтаво на свјетлости пећи, добро лице старе компанице Илишке. Ивану би у почетку гадно и то је човјек! али ће то бити, временом одрасло биће, биће које ће му тешати, које ће он миловати и смијати се његовом смијешном изговарању ријечи... И невидљив за све њих, срећан, Иван се радосно смијао.

Илишка се већ била придигла, а малу сестру док је она радила по кући, њихала су у колијевци два старија братића; друга сестра, која је тек бауљала по кући, радознало је и нејасно гледала на све... Било је прошло већ 40 дана и дијете се морало већ крстити. Да, крстити као сва дјенца. Јер то хоће бог, који их даје грешним људима.

За крштење је требало: ручак пољу и компанијама; затим попу дар и 10 динара. А за краву и теле није имао сијена... Иван Марић, прост, побожан и сиромашан сељак – као сви сељаци – знао је то, али није могао. Он није могао добавити 10 динара. Додуше, у сандуку пађу 2 вунене сукње и 3 пара чарапа које је Милена опрела и оплела још као чобаница, у прљавој марамици са фрагастичним цвијетом на углу у двије боје, било је завезано 12 динара. За 12 динара може се купити 15 кила сијена; са брстом – то је крави 10 дана; а до тада ће проћи сњегови. И Иван купи сијено.

Он, прости и глуни човјек, много бољи од свога Бога, није знао да па овом свијету није ништа како хоће Бог; ипак Бог коме се моли да му падне кила па осушени кукуруз; тај исти Бог коме се моли да му не умре син, јер га не може одвести у болницу. Тај Бог коме се он сваке вечери моли, у кога вјерује, јер се њега боји и јер га он може увијек изненадити ударом.

Најзад су се, ипак, окупили сељаци код њега. Четворица. Ратни инвалиди Антоније, Марко Јагликин, Јован Лукин и Симо Петровић. Знали су да неће доћи па част, али ред је.

Што не кршћаште дијете?, упита Антоније сиједајући на малу тропожну столицу, тежак и памрштен, и љуљајући дрвеном ногом.

Бога ми, Анто, дошла зла времена ца се нема...

- Тужиће те поп, држиш покривена роба у кући, рече Марко, висок и мршав сељак голи сиромаш, који се, јер није имао ципта, ни ожениги није могао.

- Како тужити?, зачуди се Иван.

- Тако, на ћеш платити глобу... Иван Лукин се играо са Ивановим сином Мирком, мршавим и плавокосим дјечком избуљених очију. И њега, стара, слаба и малена, била су притисла дјеца:

- Чији си ти?

- Ја мамин, рече мали.

Милева није била код куће. Отишла је да пере пелене малој. Симо се био притиснуо над колијевку и дижући с ње крупну, риђу и необријану главу рекао:

- Лијено дијете, од парамка; имаћеш добра зета, ако Бог да, Иване.

Антоније је пунио лулу и дошао, с очитим жаљењем, кућију осталима. Они су извадили исјечке из новина и завијали цигарете, тврдим прстима на кољенима. - Дошла су зла времена, кад се пара ниодкуд добити не може а траже ти је одсвакуд. Општина, бановина, школа, држава, поп... А све што сељаку роди за годину, да га прода, не може то платити.

Радиш цабе, за другога, а не остане ни залогаш да душу уставити, говорио је Јован придаљујући цигарету на жару, кроз отворена врата пећи и врдајући руком од врућине. Па је и Бог пустио казну на нас, на ове зле године, те нам се рађају дјеца као никад. Хе, могло се кад је било мало боље, могао си их 10 сиротински подњивити, али сад..., в он се поврати, пошто припали цигарету, додајући другима да припале.

Симо је припаливао цигарету са Јованове. - Да опростите, браћо, као рођена браћа, ја се мојој жени већ по године не смијем примати. Доста ми је и оно троје, а не још... А жена ми је још млада као роса и ја сам јак, али... А што ћу ја сакат кад ме дјеца онколе?, рече Антоније одбацујући димове. Што да их рађамо да злопате као њихови очеви. Ни подњивити их не можемо, помрла би од глади.

Марко је покуњено пушио. Он је имао само мајку и живио од наднице. Улазио је у четрдесету годину, али се није могао оженити. Он се осјећао као неки презрен човјек, избачен из људске заједнице, кажњен од Бога, он није могао имати жену оно што сви људи имају...

Сњегови су најзад попустили. Иван је отишао у планину и преносио већ 6 дана сијено газде Марка Ђатовића.

Пренио би 20 бремена да би 1 добио за себе. Борио се, преко цијелог дана, са сметовима, вјетровима, врлетима. Али је спасио краву и теле. Жита је било још врло мало у кући. Штедило се. Милева га није сијала, да би трајало дуже. Кад је пренио 40 бремена и добио за Милуљу и њено теле 2, газда Марко, коме више није требало за његову стоку, отказа му рад. А 2 бремена је мало за пола зиме и пола пролећа. Бриге су се павалиле на његов прости мозак... Полако, Иван је почео размишљати. Газда Марко није бездушан човјек. Али он плаћа Ивану рад докде док му треба; иза тога Иван остаје без посла, крава без сијена. Зашто то? Откуд? Како да Марко има а он не? Марку то није дао Бог. Нешто је наслиједио, а нешто умножио. И сада, на ове, глади и болести, он ће то удесеторостружити. Раније је рецимо, сваки 11. товар био Иванов, сад 21. А он није бездушан човјек, он не пагони никога; он само каже: "ако нећеш ти, други ће". Нек потраје још мало ова невоља и Ивану ће припасти тек од 40 један товар. А то он не би могао снагом издржати. И док би пренио 40 товара Милуља би појела 1. А даље? Крава би крпала од глади. Дјеца без млијека; њива без крошњаља љубрета. А Марко има 20 говеда, 60 оваца, много ливада у селу и на планини. Он би купио његову краву за товар жита. Појео би се и тај товар. А тада? Иван није могао досећи даље. Сада би се умрло, сигурно, од глади.

Једне вечери се, ипак, пробудио у њему мужевски пагон. Толико приушћиван тешким радом, бригама и страхом да се не зачне ново дијете које би само било нова велика брига и нови гладни човјек.

Напољу је звиждала поћ, са мћавом. Дјеца су тихо спавала. Мала се пробудила и чуло се како мљаска устима

посућив крупну мајчину дојку. Тако исто мљаска мала јуница под Милуљом.

Када се дјевојчица успавала, Иван полако, да не пробуди дјецу, испод пољаве преко млађег сина Илије пружи руку. Напила мршаво, али још топло и драго тело Милевино, полако, тихом и дрхтавом кретањем жуљавог длана, преко груди, низ трбух ка бедрима. Зажелило се он жене. Одавно је није такао. Прије порођаја да не би задавио дијете, а последије...

Милева се чудила што јој се он не примиче. И што је на тако дуге и ледне поћи хладан према њој. Слушала је како се по сву ноћ преврће и слутила да је желан ње и одмора. Али је ћутала. Селанке су научиле да ништа не шитају; а и стид је било да га зове: јер муж зна шта и кад треба то је његово. Она је као све жене са села била тако одгајена; и њени прохтеји су зависили од мужевих, као и да нијесу били њени. Тако, то се претварало у једну дугу патњу и свирепу бригу: шта му је? Али то је чутке шамћело у њој.

Тијело женино се увијало под његовим дланом. Дрхтало као врбљак. Ивапова рука је стезала, пипала, миловала грубо. Селанци у љубави слабо маре за њежност; немају ни времена за њу, јер на 14 сати рада дневно не може се додати 5 сати миловања и љубакања. Они све то свршују брзо и грубо, да одлакшају тијелу као кад једу.

Што ми нијеси пришао раније? Шта ти је било?, шапатам упита жена. Ивану одједном би јасно: зашто то није чинио. А смије ли сад? Смије ли зачети дијете које не може одљивити? Рука, до час дрхтава, скамени се и клону као мртва на Милевином трбуху.

– Не, не смијемо, затрудњеште. А знаш ли да ми ову подићи не можемо...

Милева задрхта још једном тијелом, као да је дохвати изнепадан бол.

Иван говорише не мичући охладњелу руку са њеног топлог и смежурапог од порођаја трбуха.

– Гужио ме и поц, данас су ме звали у општинку. Кажу: прошло је 40 дана, што не крстите дијете. Немам, кажем. Мораш имати. То Бог хоће, кажу. Али лажу, то хоће поц, као што хоће порезник порез. Ни Бог не може кад се нема.

Видиш ли, Милева, да Бог не ствара људе, него гладна и добра година. Као што људи нијесу ни дошли на свијет неки да буду гладни, а неки сити. Ја видим све, ама све, али не знам како треба да буде. Не зна нико у селу. Али ово не ваља. Сви то виде и кажу.

Данима се се те мисли ковитлале у њему. Године су их израђивале, стоју по стоју, као пењање уз врлети, ка суцу. Најзад је сазнао: да Бог не даје људе и да би, рецимо, у једном новом животу гдје не би било страха од глади, људи рађали дјецу на радост свих. И што би их било више, све би се живјело боље, јер би се радови брже и лакше свршавали. Па добро: кад Бог даје људе зашто их и не крштава, зашто се не брине за њих? Зашто морају гладовати и немати радости? Али поц, поц врши, тобоже, бојну службу. Он је слуга његов. Он лично можда није зао, он је тих, и миран, али оно што говори, оно зашто ради и потпомаже, то је зло.

– Не, ово је зло. Овако се не може. Знаш ли једна Милева, да нам живот зависи и пама и дјечи, од товара сијена или од нечије милостиње... А Бог, Бог се не мијеса у наше људске ствари, ни у једну, све то чине људи. Ето: поц крштава, учи људе и нашлађује; порезник купи порез, општина... А газда Марко даје и одказује посао као све газде на свијету. Све чине људи. Они и кажњавају. А то је, видиш, знак, велики знак да Бога за нас људе нема...

Милева је ћутала. Она је разумијевала, заједно са њим. Јер њихов је живот био заједно ткац; он је једна груба тканина заједничке патње. На пољу је урлала поћ заједно са сима и курјаџима. Дјеца тихо дисала.

Пред њима се у тој безданој патњи, ноћу, у влажном мраку, отварао један нов живот могућ. Али постепано, као сан. Какав је тај живот? који су вратоломни путеви до њега? они то нијесу знали. Само су га слугили као што звијер, по мирису, слуги добар лов... Рука Иванова, жилава и тепка, остала је непомично као отсјечена, до саме зоре, на Милевином трбуху.

Оцеви и дјеца

Тада стари Исмаил Хановић замрзе цио свијет.

Већ годинама пронадаше његова пануцијска радња. Некада његов отац бјеше безрђан-банна, мозак и душа читавог пануцијско-обућарског заната у граду. Син наслиједи добру пануцијску радњу, која је протаворила и кроз читав рат, али после десетак и више година полако се претварала из финог посла резања коже и црвено-зелених свилених цвијетова везених на пој, у грубо и ланорно тесање буковог и растовог дрвета за пануле. А промјени се с тим и град: нежданша чаршја поста блатњаво предрађе с фабрикама и трошним кућеринама, које су стариле још брже од људи и изгледале још празније и тужније; нова чаршја се спуштала све даље низ ријеку, све бјеља, као одронули смет снјига, остављајући иза себе прљаве и гњиле ране раздрте земље. Рађао се тамо велики град, а оvdје се гњило и живило у касабској једноликости и спорости.

А задњих година се све мање куповаху пануче и мска зимска обућа код Исмаила. Три године је већ живио Исмаил и знао на прсте коме је продао пануче. Стварно је сада продавао скоро само пануле искривљеним и босим погама сиротиње из трију улица које су одувјек куповале код њега. Али, радња се и даље звала пануцијска, јер су је таквом звали Исмаил Хановић и цио свијет.

Тако је било једног зимског јутра кад из своје радње, горе па улици, Исмаил виђе једце, па друге, па читав низ познатих погу које нијесу посиле ни његову зимску обућу, ни његове пануле. Бјене то гума, тупкајући меко и потмуло, лукаво и крадећ се, и притискујући старца као воденични камен. Запамти Исмаил прве ноге за цио живог: то је била бескућница Цемила, која је служила све три улице, што год су хтјели, воду, коцке шећера из бакалнице преко пута или купљење ђубрета. Носила је она воду и Исмаилу Хановићу, сједећи сатима, пчумљена у

углу и дивећи се како мајстор вјешто уобличава дрво или реже кожу. И док је напољу бридила големразица, видио је те ноге, раширене као конито, модрс и без домалога прста на десној, видио како вуку старе и простране, поклоњене каљаче, а каљаче шљепкају по босим петама као његове пануле, најљепше пануле на свијету. Би жао њему што, ето, пеће више доћи ова жена, ружна и тушава, да се згури, припиткује и диви и да јој он с досадом одговара. А кад она дође, старац грана од радости и одмах се увуче у себе, цамршти и рече - да му не треба њепа вода. Ноге, његове ноге у туђој обући газиле су цио дан - и би тужно и сиво и плачно поподне, кад овугну смрзлина.

Знојио се увече Исмаил, иако још јак човјек, стружући комад буковнице, а знојили се и двојица његових помоћника, не престајући с радом од звијезде до мјесеца. Исмаилу унаде у очи, како старији, Ибро, сједе и запали и рашири се дим, поче да разједа и изазива бјес у њему. Ружних ствари поче да се сјећа и оне су цуриле у њему као гној: тако - оновечери је други радник сједио у крчми и граио курву, а то је Исмаил видио својим рођеним очима и да није видио не би другом вјеровао; прије десетак дана му је нестало шило - тада је мислио да се затурило негдје, а сад му би јасно да су га они украли и продали неком...

Отићи ћете из моје понгрене радње! Видиш ли ти како се излежаваш док мене пробија смртни зној? Лијен човјек је дупманин цијелом свијету, а највише себи самоме...

У радњу се увуче Исмаилов син Јусуф, протежен момак, жутих очију и објешених свиластих бркова, с паручјем дрва у рукама, која не положи, већ му као из мртвих руку испадонте крај пећи. Затим узе парче коже, окрећући га у рукама, споро и тупо, не знајући шта би с њим.

Ех, Алаха ти, шта радиш, зјаваш? Не радиш, као да радња није твоја већ дупманска, гори си и од њих двојице. А видиш, све пропада, а ја не могу, стар сам а и не чујем: ето, јуче, дошла жена, тражи пануче, допла Ибрахим-бегова Мерима, а ја не чујем, мислим хоће пануле - и отишла а не продао јој...

Идући кући отац и син су пролазили поред освијетљене продавнице обуће. Отац рече: "Видиш, треба и код нас

направити нешто. Направићемо од папуча папучу, а од папула папулу, напизати их и изложити. Треба уредити радњу, да свијет види; а не да гледа тебе како се луњаш ко недотучен пас - тада свијет мисли да лијено и обућу правиш. И жена да ти непокривна не излази на капију - тада свијет мисли да лијено жепу чувац, а како ћеш муштерију и његове ноге..."

У кући, потлеушици с густим респеткама на прозорима предсобља и собичка, он настави с прекорима сину, гледајући снаху Фатку муклим погледом - и њој је имао много што да пребаци, али не хтједе, додјераће је син на калуп. Само рече: "Не излази на капију с дјететом, пролазе зле очи, а дијете је напредно као бубрег."

Син је мрзовољно јео хљеб, умачући га у воду са студаним бијелим луком; мрзовољно су текле и мисли: дијете није напредно као бубрег; и папгалоне су подрте а Фатка блиједна и радња пропада, а отац ту прича напразно, али чему ако и он нешто каже. Кад поједе хљеб Јусуф се протеже и нагло пусти руке - песнице падоше на триезу, тупо као зреле крушке.

- Не радим ногама, а мртав сам уморан. Простри ми, Фатка, да легнем. Овако не иде, овако се не може...

Зими су сви спавали у собичку, јер се само у њему ложило, а лети се отац повлачио у претсобље. Док је жена простирала сламарицу на под, стари је узрујано ченукао по соби.

- Шта причаш, шта беседиш, шта се не може? Треба држати радњу као што је твој отац држао радњу свога оца угажен пут је најкраћи. Обућу свијет хоће, али неће тебе лијеног и јавашли...

Фатка се хутке спусти крај мужа, припуче колијевку, нагну је и задоји дијете. Осјећала је да је Јусуфу тешко и да је уморан до мртвила. Полако олружи своју ногу уз његову и би јој у том тренутку силно драг. Влажним, плавим очима дагашо пређе по свој соби, сву је уни, издиже се и дуну гапњачу, па леже непокретна, жалосна и срећна. Колијевка се пњихала, старац се грубо чешао по кретима и гуњџао,

- Ови тахтабиги ми попише и крв и живот и... нек ја

пропанем, умрем, али радња, име, морају остати.

Посла отац сина да дрежди по угловима, обија прагове и продаје робу, али се пазар не повећа.

- Промрзао сам, рече син увече на повратку, трљајући руке пад мапгалом, па вишта, ништа. Трчкарам ко локисо пас око свачијих тараба. Ићи ћу ће друго. Неки су отишли у фабрику.

Отац обриса рукавом мусаве брке.

- Нећеш, бива, отићи, док сам ја жив, док се ја патим у овоме дому. Ти си љенчуга и расипник, зато све пропада. Јуче си, ето, упалио цигару пибицом, а дими ти фуруна под носом. Није то стало за пибицу, али не пазин ни за што то је оно.

Али ја радим падох с ногу - па ништа, видиш ли, бабо? Не може се више овако, бабо, обништисмо и огољесмо сасвијем.

Мали Ивзо се ваљао по поду, кошуљица се све више завртла и указа се го трбух, модрикаво прозиран, и ребра, танана и витка. Јусо узе да га завије и осјети мало мршаво тијело, изгладњело и болешљиво, како му се увија и дрхти у рукама. Фатка му га преузе из руку, окрену се на страну и стави му у уста млитаву и мршаву дојку. Дијете жудно замљаска уснама. - Имали су једном они краву Жутуљу и њој су почеле упадати слабине и испадати ребра и кукови, јер није имала траве и зајуд су и Фатка прстима и парено теле циједили из ње млијеко. Крава га није имала, паљала је своје влажне тупе очи, мукала и лизала теле, па најзад престала и да га лиже. Дође Јусу жао дјетета, али некако кроз жаљење жене: дијете ће јој умријети, у њој нема ни капи млијека а млијеко јој треба дати.

Не може се овако, бабо, треба наћи посла. Овај посао није ни за шта, у фабрици ће се скупагорити колико-толико.

- У фабрику? Мој син да постане човјек који нема ништа до голе руке, које може да купи сваки богати грешник, нешто да буде свој човјек. Никад! Док сам ја жив; а то нешто преживјети, нећу!

Пропадање поће још брже. Кирија за радњу, иако иста, поче страховито расти у старчевим очима. Први пут, тога

равног пролећа, он не плати порезе: Исмаил се појави у својим рођеним очима као непоштен и грешан човек: "Девлету не плаћам, ни другима не могу." Рађа би премештена у кућу и он поста дивља занатлија, без фирме, али познат свима из трију улица који су носили његову обућу. Гомила напула, струготина и алати са покојом напуном, чији су врвено-зелени цвјетови, које је везла Фатка, расли у том вереду као у ђубришту. Најстраншије би старцу што се Јусуф није узнемиривао кад би случајно муштерије видјеле Фатку откривену. - Старац спусти цијене, али залуд, - сад се погоснодила и покварила сиротиња, мислио је, и постала осјетљива на влагу и благо, и док се некад куновало скоро без приговора, сад свакоме није нешто било по мјери.

Надао се старац да ће испливати и да је несрећа у мрзовољном сину. Та мрзовољност је непрестано расла и препосила се на све. Тихо, без разлога, Фатки су текле сузе. Саме од себе, због најмањих ситуација. Јуче кад је дошла нека муштерија она није стигла да се уклони иза преграде у претсобљу и отац је свирепо пресекао као окријек зеленим очима. Повукла се она иза преграде скоро, и уморно, и почела крнуги Јусуфову кошуљу. Али кошуљу већ дотрајалу, тешко је било искрпити: најмањи додир на њој стварао је нове рупе. Распадало се платно у њеним рукама, распадало у безброј нити, кидљивих и трулих и њој липуше сузе. Распадале су се тако и трошиле све ствари: стара сецада, некалајисани сахаци и тепије, пећ и сва кућа, црвочна и ниска, и читав живот, све... Јусуфу би одједном јасна та мукла тишина иза преграде. Најдирје у њему проврије тиха жалост, а затим, кад уђе, прокључа дивља срубца.

- Шта слипиш, ђубре смрдљиво! Ако ти се не свиђа - иди!

Дочена кошуљу и исцјела је у парампарчад. Затим, сав уздрхтао, изиђе и унесе се оцу, замуцкујући.

Доста је овога! Ја... ја идем у фабрику. Тамо ћу да зарадим! Ни тамо није богзна како, али оовдје, оовдје...

Старац се запањи и ранири руке.

- У фабрику? Кућу, радњу, мој син, што се годинама...

Али младић није чуо: витак, увукавши се сав у подрту капутицу излеће напоље.

А увече се врати, одлучан и чврст и први пут у животу пружи руку својој жени.

- Како си данила, Фатка? И не плачи, знаш, није да си ми туђа, но тако... биће боље, нашо сам посао у фабрици, идем сјутра у шест, пробудићеш ме.

Отац је ћутао, а затим, кад леглоше, усхода се по соби.

- Уби ме ова костобоља. Ех, да сам нешто млађи...

Син га је чуо, али није одговарао. Фатка, тиха као дјетињи дах, чушну крај колијевке. Дијете је спавало. Она дохвати мужевљев капут и уви му погле: ноћи су још биле хладне, иако се преко дан све топило и мрдало у тошлом пролећњем буђењу - поледица по улицама и сметови по брдима, травке под прозорима и зова на двористишту.

Старац поче усиљено да праска; у ствари њега је хватала језа пред тим - да ће син доиста отићи; у том пропадању је хтио задржати бар сина, син би могао спасити све. И куд ће у фабрику, зна се какви су тамо, прогухе и бескућници, човек није свој, и рад и дим су тешки.

Нећеш отићи, мој син неће или ми неће бити син. Никад! Све је пропало без тебе! Ко ће да ради? Ја? Ја не могу. Ја ћу се убити, ја нећу да гледам како све пропада. Остаћеш, радићеш, нећеш љепствовати, биће боље; научићеш да се довијаш, да се умехраш као восак пред муштеријама, љубиће свијет тебе, ва и твоју робу... А ти... у фабрику! Не! Проклећу хљеб којим сам те хранио! Нећеш ми смјети на очи ни ти ни та твоја роспија, ни то балавче! Нико! Ја сам напучар Исмаил Хановић, и дјед и отац су ми били то! Моја радња мора остати крви мојој или крви своје нећу имати!

Отац се наже над сина и дотаче му руком косу.

- Остаћеш, је ли, нећеш отићи? Своју радњу ћемо имати, одржаћемо се, дићи ћемо се! Тако, Јуско мој, је л', остаћеш?

Пусти ме, бабо, уморан сам, хоћу да спавам морам сјутра на посао.

Јусуфов рад у фабрици озноједи старца и он хтједе да их истјера из куће, али се Јусуф љуто оприје. Ускоро Јусуф

одведе и Фатку у радионицу Ђилимова, а Ивза, који је већ у велико тепао и пентрао се по стварима, намјести код компшинице. Исмаил продужи рад, Фатка се потпуно откри, иако је још увијек носила старе искршлене димије. Кад прими прву плату, жена дојури кући, с пакетом под мизком, сва мокра од кише која је лила напољу.

— Купих, Јусо, хаљине, не може се у димијама и сви се смију...

Муж сажљиво прегледа, држећи пикавац на усни и жмиркајући очима које је гризао дим. Дотада непокретан, отац скочи, докопа хаљине и баци их кроз широм отворени прозор, у плато и полутмину улице.

Напоље, курво с курвом! Напоље, још су ми остала два прста образа, па и њега хоћете да ми укаљате.

Ивзо, зачуђених ведро-зелених очију, тепајући, дотанка до дједа и повуче га за рупу на погавици. Старац се обрецну и звизну дијете дланом. Оно се преврну и стаде да цичи. Јусуф опсова, докопа старца за прси и баци га у угао. Исмаил скочи и шчеда чекић с полице. Фатка, дотада избезумљена и запањена, обухвати старца преко руку, пови се затим сва по његовој руци и истрже чекић. Сип, смирујући се, провуче прсте кроз косу и окрепу се на страну. Старац се скљока на столицу и заплака.

Сип, рођени сип, крвошија, сип ме бије.

Ноћ прође у тешкој бесаници свих, па чак и малишана, који се непрестано будио, кењкајући. Ујутру се старац, са злором, увуче у себе. Није викао, али гледајући како се Фатка облачи у ново одијело, рече: "Кад сам ја био млад, пребио сам Јусуфову мајку, јер је прешла из капије у капију с провидном ферецом. А прву желу оћерах, јер је капију отворила јапанцу. А сад је свака жена курва." Тако стари Исмаил Хановић замрзе цео свијет.

Са сином више није сједао за софру и није пред њим узимао од њихове хране, али су му они прећушно остављали у лошцу његов дио, који он никад није хтио цео да поједе. Он и даље настава с радом, иако су муштерије нестајале брже од сметова по брдима: најљепше пануче и пануле на свијету ције узимао нико, изузев сиромашних була. Али он је стрпљиво чекао у претсобљу, на старом

пиљетету, подавитих ногу, с ћилибаром у зубима. У том трајању текли су сати и дани у спором размишљању о педаћама овога свијета. Нико од старих пријатеља ције долазио, изузев што би добатргао стари кујунџија Исмет, Исмет-ефенди, већ блиједих очију, ископаных над послом, пуним финог ситног веза, тананих сребрних жица вођених кроз дрво, кост и гвозђе, шара и цвјетова издушастих као дим и пјена, које је он годинама испредао из себе, увијек исте али увијек у новим облицима. Исметова радња с оне стране улице је живогарила: сад су се тамо крпиле цезве и млинови и коглови и његове тапане руке су отежале, отјерале су их модерне радионице са старог финог посла на грубо лупање чекићима и стругање пилама. Њега су покрали и то је оно што је требало да зна цео свијет, а ције знао нико сем он: на толико муштукла, ножева, пепељара, тањираћа, које израђују модерне радионице, топло дину паре, које је он некада створио, исте или палик на њих. Његови синови, Ахмед и Изет, особито први, вукли су се с дјевојчурама, влахињама, пили, цовали, тукли се и ждерали свињетину. Говорио је Исмет тихим гласом, али га је Исмаил, иако палув, сасвим фино чуо, можда зато што је говорио увијек исте ствари, али вазда паметне и драге. Оба старца су сједила подавитих ногу, гладних браде и сатима чамећи над празним филцанима. Пропадало је старо поштење, крунили се стари обичаји, мукло одзвањајући у њима као ћилибарска зрица са бројанице у Исметовој руци. Потезали би старе дане с чалгиџијама и чочцима и хатовима мање азгишим од њихових господара бегова, који су тукли запатлије, насргали и пљачкали, али умједи и да проспу лире за свилене пануче или нож сребрних корица за појасом. А кад је Исмет у сутон одлазио, Исмаил га је отирао дубоким поклоном, с дланом на грудима, као најпаметнијег човјека кога је срео, цонављајући његове ријечи: "Јес' к' смет долази, све ће пронасти." "Јес", допиао је, почео је, одговарао би Исмет не окрећући се. Појешће вуци овце. Остаће само богати и пребогати и голотиња што нема ништа сем дваест ноката. А последије ће, како веле, доћи Азрети-Медија и уравити живе и мртве, брда и долине, богате и сиромашне и тешко

ће бити онима који су продали душу, одвојили оца од сина и брата од брата...

Прођоше мјесеци и не промијени се ништа, сем што су муж и жена долазили с посла све уморнији и испрљенији. Ткање које је научила од мајке, Фатка је пренијела у радионицу, али је испрљивало једнолико и дуготрајно слагање фишних шара, увијек истим покретима. Муж се такође снашао у послу, али дуг рад и лоша храна су и њега испијали. Виђали су се само увече и уморни сваливали у постељу, тијела мртвих једно уз друго као кладе. Као забоден колац је непрестано стајала у њима жеља: да се узму да проведу бар једну ноћ у топлом загрљају и треперавом дрхтању тијела. Али је жеља остајала неостварена и сврнавала се у скиданом грчу који није доносио никакве радости. Јели су хладна јела и једва стизали да се оперу. Фатка поче да туче дијете, а Јусуф љутит што се оно дере, испибао би га да га после тјешти и слини заједно са њим. И недјеља, коју су жудно чекали, постајала је најтужнији дан: било је немогућно изићи из уколечности мртвила и ушловити у пространу топлину миловања и љубави. Лебдећи између тих устрептаних жеља и тешког притиска спавати, лежати у полубудовном стању, узалуд су се папињали да се отму из тог буџила. Јусуф би грчевито стегао Фаткино тијело и она се залуд благо опирала да је не узима тако. А послије, уморни и нерасположени што су све жеље остале и даље у њима, још теже и дубље, бивало им је још жалосније и празније. Тргао би се Јусуф, одукао у крчму, локао лошу шљивовину, тијело постајало све теже, али је опијање ишло врло тешко. На повратку би га Фатка опомињала да не расина, да немају, да дјетету треба млијеко и масло, али он би се само смјешкао, да најзад обухвати њена кољена и зарони главу у њено крило, бјежећи од свега.

Између оца и сина престадоше сукоби: син се није жалио а отац се злурадо смјешкао. Врати се Јусуф једне вечери с Исметовим синовима и пским младићем. Радили су сви у истој фабрици и говорили о својим недаћама. Младић је говорио да сви морају ући у синдикат и поправити свој положај. Заклињали се Исметови синови

да ће бити први, а затим се пренемагали да од њих једнако ништа не зависи, а уколико би зависило, они су увијек спремни као занете пушке. Јусуф је пажљиво слушао и ћутао. Кад људи одоше, тек тада изби његова узрујаност, која је дотле лежала пригајена. Он загрли дијете, немирно га цупкајући на кољенима и не примјети да је Фатка протрла. Она му узе дијете и положи га у колијевку, увијајући га у дроче. Дијете је било већ велико за колијевку и ноге су му стрчале из пелена. Оно не заспа, већ се ископча и поче оцу на кољена, положи носу на његове груди. Загрљивши оца поче да мокри. Фатка љутито цикну, скиде дијете и задланчи га.

Немој да га тучеш, рече благо Јусуф, отресајући руком мокраћу с панталона. Шта зна дијете?

Малиша мукло пишеу и ућута. Отац се помоли на вратима.

— Је ли, Јусо, колик ти је тамо ајлук?

Већ четири мјесеца је радио син, а отац га није ништа шигао.

— Два динара по сату, па и од тога одбију, све нешто пишу, а ја једва и читам, не знам ни за што сле...

— Хм, рекао сам ја, али се не слушам. Треба жњети посијано.

Јусуф устале, протеже се, свуче и леже крај Фатке. Дијете се опет извуче из колијевке, хтједе доћи код њих, али стаде напред собе.

Опет се извукао из колијевке, рече Фатка, крв ми пони на памук, а код нас двоје нема мјеста, нити има постеље за њега.

Код мене има, шилте је широко, упаде Исмаил, али ја већу да примим вапег јетима, кад сте могли оставити своју радњу и кућу, добавите му и постељу.

— Је ли, бабо, запита Фатка, пошто увеза дијете и леже, хоћеш ти утулити лампу кад изиђеш, да се не дижем?

— Нећу, нек сваки своју лампу тули.

Јусуф је ћутао дуго, а онда се загрљиву у сузама.

— Доста, бабо, доста винне. Није се могло онако, не може се ни овако...

Старац се усиљено насмија.

- Не може се, а, не може, а шта сам ја бесидио?

А кад се над предвјешем нагну јесеп, сва у тошним сјепкама и гњилењу отпадака воћа у уличицама, у фабрици изби штрајк. Било је то јутро пуно магле и врсне људи у оближњој кафани и подне пуно сунца и тихог жамора. Увече Исметови синови дођоше код Јусуфа. Фатка се још не бјеше вратила са посла. Отац је сједио у вретсобљу, загоњетно осмјехнут.

Синови Исметови су галамили и лили ракију; ракија је цурила на под и Изво се плакао у њој, лижући дланове и мргодећи се.

Побједићемо, издржаћемо! Удри ако не дају и све ће бити потапан! Ако сви буду ко ја, ко ми...

Фатка се увуче и чучну у угао.

Зло је и код нас. Страшно. И код нас не раде од сјутра. Тражили смо вишу плату, па цевапа нема.

Па шта ћемо - ни ја ни ти не радимо?

Браћа заграјаше:

Где ти њега? А шта си ти мислио? Јакако! Има да се мре ако треба! Пиј, болан, шта си се замрзао?

У предсобљу су оба старца шапугала. Полако, из собе се ширила подрга, полунијана пјесма, пуноћи сваки кутић. Јусуф није нио и подиже са пода послано дијете, намјести га код старца на шилтету у предсобљу.

Отац вам је овдје, рече он Исметовим синовима.

Збиља? Ако.

Старци су били узели авдес и кад, као тапан млаз млијеска из дојке, продрије глас мујезина, почеше молитву. Тамо су се лиде ракија и пјесма а овдје се топуло у меке молитве.

Старци уђоше у собу.

Шта се дерете као шејтани, пси острвљени? Радње сте остали а сад и новог газду напуштате - а напуштати газду, то је бацање хљеба и Бога. Кући! А сјутра да молитвe газду да нас прими - нема људског срца што се неће смилувати, или се вратите у своје радње. Кући! А ти притегни твога, Исмаиле.

Људи безвољно устадоше. Изету застадоше за треп очи на недопијеној флаши ракије која остаде иза њих.

- Јес', треба да лијеже фамилија. Видјећемо, бабо, хајмо-де.

Фатка изиђе да поддрије вечеру и отац и син остадоше сами.

- Вратићеш се, тамо или овдје. Нерад Бог кажљава и против њега дижеш руку по други пут.

Али овако се не може, оче, ни тамо ни овдје. Видиш ли сам, видиш ли како пропадам - видиш ли ми живот, снагу, руке.

Јусуф заврну рукаве: мршаве руке се протегаше из њих и на жуто-тамној кожи лежале су длаке мртво и жалосно.

Јес', пропаде се. Али да си остао код мене - живнули би. Овако, против газде си устао, иако садашње газде нијесу ко пекад, иако су харам њихове паре.

Тада Исмаил исприча причу о богаташу који је за гладних година узимао више но што му је припадало од сељака, и њихове ливаде, њиве и жита посташе пеговима. А прича се десила кад је још по свијету ишао Сулејман Пејтамбер, који је отео од богаташа све арам паре, жито и имање вратио народу, а оставио му само оно што је праведно заслужено.

Фатка стави чорбу и црни хљеб на трезу, али ни отац ни син не узеше кашике. Читавог дана је Исмаил ходао од куће до куће, патоварен обућом и ништа није продао, али старац то не рече сину.

- Изгладњешемо, сине, и дијете ће искошњети од глади.

Али, шта ћу? Овако се не може. Једино ако побиједимо, моћи ће се живогарити. Узми, бабо, кашику, једи с нама.

- Не, нећу, не могу, рече отац, и изиђе у предсобље, леже крај дјетета, благо га пригрли и уви у поњаву.

Потраја штрајк и штрајкашка кухиња не могаше сасвим утолито глад. Фатка покуша с прањем рубља, а отац с шапулама, не кријући више пред сином да је загат безуспјешан. Данима је већ трајало колебање између побједе и пораза. Кад се Исметови синови вратише на посао, Исмаил рече: "Сретох Исмета, јутрос. Грди ме: вели, да сам ја крив што си у гријеху. А ја рекох, да не треба никоме помоћи да арам наре згрће, а оно, јес', устати

против газде је гријех. Тако је то било у наше вријеме. Па, могао си и ти да се вратиш, ако хоћеш..." Син се обазирао по кући, изишао и вратио се. Онда је сио и скинуо поцијенане ципеле, гријући ноге над ватром. Ноге су биле глибаве и модре, смежураше од воде. Тада погледа на своје прсте папгалопе.

Правим платно, а не добијем ни да се обучем. Не, оче, остаћу до краја, до потоњегга. Издржаће се, мало је издајина.

- Бојим се да пећете. А тада ћеш морати свијет на очи и трбухом за крухом.

Свијет је широк, рече син.

Јели су скупа, али пије било ничега сем хљеба, соли и вреле воде с ријетким локвицама масти. Јусуф пружи благим покретом без трзаја парче хљеба Фатки:

Узми, ја пијесам глдан, узми ти.

- Нека, ја могу, здрава сам, дај бабу.

Нећу, драго му за мене старога. Дај маломе, треба да расте... Остарао сам па и не знам, оматуфи се али ти се ријетко молиш, никако не видим да узимаш авдес и клањаш.

- Тамо се ради, па се не може, а послјије се умори, па се заборава.

Исмаил покупи мрве са стола и сасу их малини у уста. Затим устаде и поведе собом дијете. Низ дана је опо снавало код њега, али он тек сад рече:

- Па, Ивзо може и код мене.

Сјутра-дан ограпу сунце и исуши земљу. Магла се крала брдима и рашири се ведро небо, до синоћ облачно и тешко као ведро воде на тјемени. Јусуф упаде у претсобље и зицнуше-отворена врата сунцем и ведрицом. Фатка је прала веш, напугта затеклим стомаком преко корита.

Преговори су почели, добићемо скоро све. И у твојој ћилимари иде како треба. А ти си трудна? Па што не кажеш?

Жена обори очи и поцрвене. Исмаил се тихо извуче из претсобља: те ствари је било срамота говорити не само код свекра, него и код мужа то се види и ћути.

Пази, не наваљуј се на корито.

Муж је неколико тренутака миловао жену која се тужно и радосно смијепила, а затим утече у собу тражећи сина. Сопћући, на поду је чукао Исмаил, обувајући маломе чараше. Отац дохвати дијете, загрли га и размаха по ваздуху.

Пушти, будало, љутио се дјед, хоћу да га обујем, треба дијете да мало проштега на лијеп дан. Шта чиниш од њега, дај вамо, смашићеш му руку.

Затим изиђе, водећи дијете за руку. Озбиљно се мрпитећи, прекорс у пролазу Фатку не пазе на дијете, као да није њихово већ компнијско. На капији се судари с Џемилом.

- Видиш, рече она пјевушавим гласом, ноге су ми босе, гума се подрла, другу није дао нико, сјутра може невријеме, а ја ћу ти одрадити.

- Не правим папуле више, остарао сам, али теби хоћу, макар и цабе, ти си добра душа на свијету.

Пошли су улицом. Сунце се котрљало и лило преко свега. Он пружи длан и би му топло и мило. Накашља се и зажмире очима.

Џемила је танкала за њим босим ногама.

Исмаил-ефендија, мени требају папуле још данас, почеће кише и глиб, а боле ме ноге, још данас ми требају.

Бе ли се то, јараби, играју дјецга, одвео бих Ивз-агу а морам и прилазити на њега...

Покошена ливада

Дан доласка Вула Ђоковића из Америке био је зачудо тужан. Ништа није био заборавио, ни брда, ни кућерак испод камњара по коме су пламсали ситно жбуње, лишај и бршљан. Исти орах грлио лиснатим грањем читав кров. Исти људи, окоштити лица, ишли су селом, сукали исте рије брке. Једино што се момчадија слободније прсила пред домаћима. Минуло је седам година и он је мимо осталих – дошло паре из свијета. Ни отац се за тих седам година није промијенио, као да је и сад носио исти џамадан с излизаним гајтанима. Син Периша, који се родио иза њега, сасвим је личио на оца: заваљено чело и буљаве тамне очи. Једино је његова жена Јелица увенула, уситнила се, дошла још мања и бржа, сува лица и послих усана, груди као ископњелих... У свему томе, старом и знаном, било је нешто страшно, што је у њему живјело само као мртво сјећање, као на зидовима слике давно помрлих знаца.

Доцкан у ноћ, кад одоше сељаци који су дошли на добродошлицу, пламсала је ватра на огњишту. Отац је чмавао, искрајајући се с времена на вријеме у пепео. Периша се скупио на врећу у ћошку и уснуо. Вуле је одбацивао димове и блудно погледом по празном простору куће. И ничега живог није било у тој кући, све се гасило заједно са огњиштем. Једино су се Јеличине очи жариле неким дивљим пожаром. Бјежао је он од тих очију, непомичних, али су га онс стизале свуд. Знао је он да треба да каже нешто и помакне те очи из њихове запаљене укочености. Хтео је да каже много, да загрије топло, али је у њему било празно, ледено и непомично. Па ипак, нешто је морао да изусте.

– Је ли, шта каже онај твој рођак Иван, за паре што сам му посла' из Америке кад је лијетио жену? 'Оће ли да врати?

– Нека тога, Вуле болац, рече жена и опусти руке скригтене на трбуху.

Женине очи се покренуше и нагло наливене сузама почеше да се туле. – Пухор се нахватао на жару и у кућу се уплачила хладна шанинска љетна ноћ.

– Ти сад о томе а ја, ја... зар ништа друго немаш да рекнеш... а ја, ја сам те чекала, чекала... седам година, Вуле болац, осушила сам се као травка чекајући, а ти ни ријечи за мене...

Старац се прену и тешко закашља.

– Ја придријемах. А ти, Вујица, снаго једина, 'ајде и ти да лештел, да се одморил већ једном у својој кући, каква је да је, пајслаћа је.

Вуле ћутке уђе у собичак. Жена је безгласно плачући загрпавала жар пепелом, и на све је брзо падао мрак и мукла тишина...

Оста Вулу село туђе за читав мјесец дана. Ни у кући се не помири ни са чим. Не прима че се Јелици ни за длаку. С Иванов се пагоди за земљу – доплатиће му нешто и одбити дуг. Дан и ноћ, кришом, прибијајући се уз сина, Јелица је плакала, мукло и безгласно, ни сама не знајући зашто. Једино човјек с којим се Вуле спријатељио био је газда Симо, прост и богат старији сељак, жилавих чворноватих ручерда са исто тако чворноватим трповим штаном. Преко њега је Вуле полако улазио у живот села. Они одмах закушине диошницу на путу који се пробијао кроз клисуру из села. Рођени Јеличин брат Илија, вишљав момак, радио је на том путу као надничар и кад се враћао у село, спавао је у Вуловој кући на похабаном сламаричи. Ни то Вуле није трпио: шта ће му ту, сви надничари спавају у баракама, а њему од те проклете сламариче, која се испријетилила преко читале собе, не може човјек ући у кућу!

Текли су тако дани, спарни и спори и тешки као млазеви растопљеног жељеза. Спавао је с газдом-Симом планове да у селу отворе дућан и да себи накунује још земље и направи кућу. Један од другог се не одвајаху. Увијек је Вуле, гостећи се код газде Сима, гошорио: “Ето, ти не можеш, Симо, к мени! Не може нико, нема ко ни да дочека, да прими људе. Црвени сам се, хтјели да дођу неки из вароши, па...” “Немој тако! Оно, знаш, јес', добра је Јелица, али је проста, тупа, на мајку, на кога ли се врже...”

Освајало је рано лето, зреле траве дисале дубоко и свијетлаци се као ватрена пљева, осидали кроз ноћ. Прии откоси легоше по ливадама. Вулова ливада је била мала и три косца, с Иваном као коз-башом, дођоше да је покосе.

Дан је западао за брдима, спаран и немиран, као поспанно дијете. Откоси су се таласали, у вечерњем дрхтају, као таласје дубоког вира. С рукама у целовима, Вуле је газио преко њих.

- Како иде, људи?

- Ето, полако, пада, прикосићемо за мало.

- Па и је', шта је то, обојак ливаде.

Шта ћени, Вуле, застаде Иван, -- неск је и толико -- само нек је твоје.

Вуле осјети да Иван уједе. А шта му је утинно? Ништа. Сам је понудио земљу мјесто имања. Вуле приђе жени која је скупила у завале осушену траву.

- Ништа, шака земље, не живи се с тим, -- рече као за себе.

Јелици дође тешко, као иза непадног ударца. Ето, он, здрав, јак, он је видио да је све то уско и мало и да од тога не може да се живи, а она то није видјела и као да ју је за то корио. Газда Симо прескочи пилот са ћерком Ружицом и пође к Вулу, док Ружица дограби грабуље и поче да пласти.

Ето, дође Ружа да помогне Јелици. Једра ђевојка, не да јој младост да не ради, ја јој браним код куће, али кад оће коме да помогне, није ми жао. А како ти дани?

Људи сједоше на откос и почеше разговор. Каменар је горео вечерњим пожаром и ливадом се повукоше сјенке. Косци докосише и задње окрајке ливаде и почеше да седијевају властове. Пластови су расли по ливади, као огромни, тамни људи из Перишких дјечачких привиђења, у пијаном сну којим је заспао испод једног од тих пластова.

- Остало је сирово, сјутра ће се спластити, -- рече Иван и иначе ситан, скупи се крај газде Сима.

Друга два косца, млади момци, такође сједоше. Каишупајући и опирајући се на штапу, отац Вулов добатрга, рукова се с газдом-Симом и прекрсти ноге па гомили сијена. Трчкарајући, Јелица је доносила вечеру из куће и

постављала суђе по простртом ираму. Ружица расјече погачу која топло замириса. Кришом, она погледну јако Вулово лице и побјеже очима кад он, мрк и строг, хтједе да ухвати тај поглед.

- Сједите, сједи и ти, Симо, да до'ватиш што је бог дао, -- рече отац. -- А ће је Периша? Слава. Нека, нека га, не будите дијете...

Вечера поче. Ружица, смијући се јаким зубима, дуго се пећкала и пајзад сједе.

- А ти, Јелица, што не једеш? -- упита Вуле.

- Не могу. Нешто ме пресејкло.

Вуле срете Ружичине очи. Затим погледа мирно Симово лице. У њему плану силан бијес према Јелици: Зашто не једе, шта јој је? Могу људи рећи да је он наљутио, да је нагнао да ради цио дан, да се премори послом на врелом сунцу.

- Шта мудрујеш? Једи! Јесам ли ти зборио да не радиш, пијеси морала.

Тиха туга, тако стална, окамени се у Јелици у чудну чврстину.

- Ја радим, ја не могу да не радим.

- Радим. Само ме брукаш. -- 'Оћеш да те мазим да једеш, да сваки види како сам те тобож ја голио на рад.

Капика застаде у Ивановим устима. Али миран и увучен у себе, он само рече:

Ето, скосисмо ову. А сјутра ћемо ону што си кушио од мене.

Али њега нико као да не чу. У Јелици набуја неки нов, дотада незнап осјећај. Ријечи Иванове које као да је негдје пекад давно чула, само је још живље покренуше. Он неће да је мазе! Она то није ни тражила. Она је само хтјела да је он поглади, номидује, по коси, по образима и свенулим грудима, жалосним и жељним у већењу. Она је чекала његову љубав седам година, гајила ту љубав, његовала у себи, бдила да се од ње ништа не окружи. А сад је он био други човјек, с другом душом, сав у пословима и њему је требала друга жена, нова, јака да носи то ново бремене с њим и да је кроз то заволи. Протрцало је то све кроз њу свијетло и бистро као планински извор и одједном јој би

јасно да њој, простој и неспретној, која само умије да трчкара, дириџи и ћуги, нема мјеста у њему да нема у њему ни сјени од љубави коју је она седам година распиривала у себи на њега.

Не тражим ја мажења! Не тражим ништа! Ништа не можеш ни да ми даш!

— Шта не могу? Дајем ти све, живим ти све. Како те срам није! Можеш двије служавке имати ако 'оћеш? — плану Вуле. Али неком је залуду чинити ма шта.

Јелици то откри још дубљи попор.

— Лажеш ме, Вуле! Не дајеш ништа, ништа, ни црно испод покта. А, а, што ће ми служавка, мени треба... ја сам те чекала седам година, а ти...

Увријећеш, Вуле је докопа за косе. Симо му отрже руку.

— Ко лаже? Ја лажем? Гаднице! Шта! Иди! Вуци се! Шта 'оћеш? 'Оћеш ли добра мужа, ту сам! Али ако оћеш да распем све што сам криво зарадио, да бацам све што 'оћу да створим, то пећеш...

Ћутке, Јелица покупи косе у мараму и устаде. Она поче да плаче. Пробућеш, Периша дотрча и ухвати се за њену руку.

— Ја не знам, не знам, пита ми је! Али ја не могу! Нећу остати код тебе! Љут си, јес', али си ми добар, добар муж... Ја не знам, нећу, не могу, ја идем к Илији. Сресћу га, сад ће с рада, пећу више код тебе. Радићу с њим, да 'ко не умрем, али овђе не могу. Чекала сам те, а ти...

Она узне сина и повде га преко ливаде.

— Оно јес', — рече Симо, — добра је жена, али некако тупа, није, брате, за оваквога човјека.

Нешто тужно се разбуди у Вулу. Он хтједе да је зовне, да викне, али немаде снаге, или од стида, или од тога што кроз неку далеку пукотину и сам осјети да не треба да је сили да остане код њега.

Боже, — рече Иван, — шта се чини на свијету?

— Ти, Вуле, ти знаш сам најбоље, ти си и научио и зарадио више од мене, ја не знам, — искашља се отац.

Два момка који су домалочас били ту као да утопуше пекуд у поћ. Ружа је сједела оборене главе. Вуле је мрко ћугао.

Јелица је ишла све крупнијим корацима. И све мање је било суза у њеним очима. Периша се све чвршће прибијао уз њу. Мјесец кришом помоли око иза брда. Покошене ливаде су мирисале све пијаније, у све дубљу поћ. И осјећала се Јелица све ситнијом, али и јачом. Чврсто као клин се забадало сазнање у њу: чекала је, вољела, а дошао је њој непознат човјек из другог свијета и он ће наћи жену за себе, а она ће остати и даље проста, тупа и чекати човјека из њеног, добро знаог свијета.

Зачеће човјеково

Сунце је пинало рудим и свјежим прстима по соби. Пузало је полако преко свих ствари допосећи собом дрхтави јутарњи жамор, па вреву с улица и тињик посуђа пегдје из дубине куће. Затим се успуза на постељу и блиједо-црвена свила па јоргану јарко плаву као огњиште. Мислећи, пожар и врева обумише меснату ћелаву главу и прстићи се ушлецоше у просиједе поткресане брке, задрхташе на длакама, па поздрвама, зарише се у образе и очне капке.

- Тага, тага, гугугало је дерипште.

Длакаве шаке притиснуше поднадуле капке, грубо их трљајући.

- Ух, бога вам!... Каква је то дрека! Не дате човеку ни недељом душом да дане?

У кући је владала ведрa јутарња тишина. Улица је мировала задњим јутарњим дремежом. Само је према отвореним прозорима оживљавала багта кроз циркут птица и туво падање воћа настриженог црвима.

Газда Павлу се само учинило да је врева и на улици, и у кући да преврћу намјештај по собама и разбијају посуђе, дречећи и тукући се, само да би га пробудили. Истина неко је дигао завјесу и пуштио проток сунца у собу; неко је отворио врата и пуштио Лолау, најмлађе дијете, да дотапка у собу.

- Какво је то врзино коло по кући док спавам? Врзино коло - и то у недељу, а чим се пробудим, као по договору све замукне... А, то ме ти, балавче, будиш!...

Одгурнуто, дијете оста равирених ручица и запањених смеђих зена, прозрачних на сунцу, са сузама које се тек зачињаху.

Мршава, госпоња Перса изби однекуд у кућној халбини с црвеним цвјетовима. Исто онако како су пузиле њене сиве очи, споро и бојаљливо, тако се и кретала, стопу у стопу за својим погледом.

- Ах, тешко мени! Што будиш тату, бог те убио!

Газда Павле се придиже. Било је млако у постели, уд се раздвајао од уда, као да су се топили. Могло је још дуго да се пролежи у тој пљилој топлини. Али му нијесу, врага, дали.

- Бог те убио, хм, криво дијете... а не мајка која га је васпитала. Лоло, срце татино, ходи тати!

Отац привуче дијете на груди, али оно оста сквржених прстију, као капца у мртве птице, зграпуто печим, без покрета, очију преливених суром зачуђеношћу.

Ускоро наста фрка за мужевљевим, очевим и господиновим папучама. - газда Павле је имао меке и дубоке папуче, које је обувао и лети и зими. Лежале су му удобно и топло ноге у њима као у перинама. Протицале су године, долазили ратови, земљотреси, кризе и болешћине, али оне су остајале увијек ту, увијек исте. Чак и кад би се подерале, долазиле би друге, исте такве, тако да се настапак првих није ни примјетивао. Лежале су вјечито крај кревета, украј ноћног суда, требало је само спуштити ноге у њихов мек загрљај. И годинама су изазивале раздор у срећној фамилији. Особито у задње доба, откад се роди најмлађе дијете и госпоња Перса загази у четрдесетете године.

Жена се, толико пута, сагибала испод намјештаја, њушкајући шиљатим носом и хватајући се за реуматична крста. Кад год је требало да спава - она... будили су га прије шест сати. То је била срећна фамилија, он јој је створио све, богатство и углед, у обиљу и срећи се топила. А он је био незапажен, осуђен на једноликост, на вјечито исте покрете и свађе, на треперење између чувања угледа и оловне досаде која је притискивала. Трбало је и јутрос да каже - да, док им он чипи све, они га газе горе него пса, каквог пса, горе него пса за коцем; да, као пса, нико о њему не води рачуна, ни гдје су му папуче, ни шта мисли, ни шта ради, ни шта га боли, а само да га нестане видјели би шта је за њих значајно. Али је знао, ако то каже, прићи ће кћи Цана, гимназијалка, и прескорно, с висине, вјешто изученом њемпшоћу добро васпитана дјетета рећи ће: Забога, папа, зашто сте се тако ражалостили? Не, њега нико није разумио у животу у коме је он дао све за друге а ништа за себе. Сједе, тужно опирајући ноге о патос: тако и треба, да се прехлади, па ће они видјети...

Цана упаде у собу и загрну косу са лица. Она се лако нагну над оцем.

Папа, забога, зашто сте се тако ражалостили? Нећете, ваљда, да плачете због тих тричавих папуча?

Отац бијесно лули босим ногама о патос.

– Тричавих папуча! А моје здравље! Моје босе ноге на поду, као, као робијаш! И ко, бре, да плаче? Ја, који сам... Аа, то би ти хтјела с мајком... да слишим. Јеси ли је чуо, молим те?

Кћер мирним кораком пређе у трпезарију и убрзо отуд звекну оборено посуђе.

– Ето, опет! Ко је њој рекао да тражи папуче? Ко је вама рекао да се бринете о мени? Господе Боже, има ли те, видиш ли ти ово?...

Муж и жена истрчаше из спаваће собе у трпезарију.

Жено, Персо, је ли јапанска ваза коју сам вам купио кад сам – не вратио се – ишао у Солун?

На поду је лежао бакрени тањир, један од многих које је газда Павле набављао у Скопљу, вукући се као паук иза побједоносне српске војске. Ваза је стајала на орману, испијајућу својим гујипским витим вратом провело ружичасто цвијеће. Тако, ето, као што та ваза сише танани бледуњави мирис цвијећа, сише и овај живот, то јест, његова фамилија – његову снагу и све што је “дивно и идеално у њему”. Газда Павла гању та постична слика илустрација из његове понекад дучићевске младости. Њега укочише у његовој срџби: ваза није слоњена. Али папуча није било. И њега обухвати бескрајна туга.

– Тражите, преклињем вас, Цано, ти немој, иди ти, учи, срећо, учи историју, вели професор Антић, ве вели дишта, тражи и ти, тражите сви, ја ћу пропасти, босе ноге, под, ја...

– Забога, папа...

Он се нагло трже и узвизла неспичама.

Губи се! Ти, ваљда, да учиниш нешто за мене? Напоље, шта се превииаш ту? А гдје је теби служавка? Спава, а? А после ћеп рећи: реума, крста... ви сте се договорили да ме мучите. Даћу ја вама, дао бих вам да није шта ми је. Маро, Маро, бога ти твога слуганског, шта се не дижен? Теби бар могу да судим!

Она је на пијаци, знаш она... покуша да га задржи жеша.

Са завежљајем крај јаких ногу, плава, крута дјевојка је стајала у кухињи. Муж упитно погледа жену.

– Знаш, ја сам хтела да је отпустим, није за нас, не слупна. Као трут је, и лажљивица, знаш, пије за нас... Ја ћу сама да радим, могу ја још док се не нађе бола.

– Ти да радиш? Шта мудрујеш? А после ћеп рећи... не мучите ме више, зликовци! Ко је то чуо да она ради? Имам ли винограде? Имам. Куће? Имам. Имам ли радњу и фабрику кожа? Имам, пусто не остало! А она да ми доскочи, да ме сломи, хоће служавка да буде! Вуци се ти, дјевојгуро, за мојим папучама, из земље да их ископат! А ти, жено, ти...

– Павле, за бога милога, нека иде, ја ћу, ми ћемо... Она је свакаква, лажљива, крадљива...

Газда Павле се зацмену од јеткога смјеха.

– Крадљива? Па то је она... луда фамилијо моја!

Луднице, а не кућо!

Дебели хитри прсти разрише завежљај као прасићи гомилу ђубрета. Крне, лапеца сукња, вунене чаране, мараме и шлетиво. Он опшица очима служавку и заустави се на њеном трбуху, набубрелом испод набране сукње.

– Ту ли си их, змијо, сакрила?...

Он притиште руке на њен трбух, нипајући. Дјевојка стукну назад и тупо се наслони на шпорет.

– Аа, она је трудна. Стога ти... па шта с тим, шта ми с тим имамо? Дајте ви мени, бог вам судио, моје папуче! Шта се то нас тиче? Папуче, папуче на среду, или...

Перса га је ћутке гледала. Њега заустави тај поглед, и он се унезвјерено окрете око себе. Као да је све било мртво око њега, само му мачак, у пролазу, лијено дотаче боком ногу. Очи мужа и жене су се годинама гледале, годицама љубиле и мрзјеле и увијек разумјевале. Павла поче да обухвата силна жалост, пад животом, над својим животом, на који, ето, нико није пазио. Затим забацаи руке на леђа и чврстот пређе кухињом: богаму шта су он и његова фамилија криви, ту се треба пренути, одупријети нечему. Перса сједе, склопивши руке у крило. То су, знао

је Павле, били критични тренуци њиховог живота. Служавка је купила хаљине и поново завезивала; сузе су, саме од себе, без јецаја, текле низ једре образе и сливале се све до кратког, јаког и бијелог грла.

Син Мита, жгољав плав младић, тек трпугих наусница, провире заједно са сестром на врата. Он је, од синоћ још, хтио да тражи од оца паре за оправку велосипеда, али се није усуђивао. Павле само видје како се Перса стреса главом на некога, губи се, видиш ли, отац је љут, боже, и знао је да је то син. Оцу је требало храбрости да се окрене, већ љут, подивљао и црвен у лицу.

- Битанго, шта хоћеш, губи ми се са очију!

- Забога, папа, шта је бата крив и зашто се ви уопште љутите?

- Напоље, показашу ја вама! Напоље!... О што ми то нијеси прије рекла? Ти, бајати супруга и имаш од мене нешта да кријеш? Срам те било, Персо, жено, супруго!

Перси засузише очи: и она је једном хтјела да нешто сама учини, да он увијек не разбија главу о свему, па изашло како не треба.

- Хтела сам да ти не бринеш и не љутиш се, доста ти је зла и овако.

Павле позва жену у спаваћу собу, али се убрзо врати отуд - стежући песнице и тресући главом - и паднесе над девојком.

- Слушај ти, гадуро, остави те дроње! Или не, вуци се куд те очи војде. Не, не, остани и да не писнеш, јеси ли чула? Ради, шта си се укипила, хоћеш да те цабе лебом раним, гаде!

У спаваћој соби, муж се нервозно усхода. Смесити нешто постајало је све теже. Хватајући се као давленик, скоро плашљиво преклињући, муж се примаче жени.

- Може бити боље је и да не знам, али ти ми реци, чије је дијете? Ти знаш, ти знаш све. Персо, пронашћемо...

- Не знам, ја...

- Чије је?

- Бог зна, Павле, као да сам ја...

- Реци, не мучи ме...

Жена се покуну у наслоњачу и поче да плаче.

- Ја, грешна, бог ће ме казнити, шта сам све мислила. Ја сам стара и оболела, за Лоле, па... После сам се сетила, видела, ја...

- Аа... тако... мислила да сам ја, а оно... До гуње ми се попела ова верност теби... због твоје нишјунаже...

Павле је све дубље топуо у узнемиреност и срџбу. Дан је почео несрећно: јутрос треба да дође и госпоин начелник да се договоре о кандидацији. Скандал је растао у његовим очима, као ножар или провала облака, као обоје наједаред, уз лупу канти, српску нсовку, гњили купус и испљувке памјећене њему, Павлу Лазићу, владином посланичком кандидату. Суице је бљувало кроз прозоре. Убрзо, суице ће почети да пече, и у кући ће узаврети као у казану, зној ће се лити са свега, а његов углед, његови послови ће почети да пропадају. Важно је то у овој земљи бити посланик - то је богатство веза, богатство послова. А Перса сједи опет, с рукама у крилу: дјецу не умије да васпитава, компот јој се кисјели, хаљину не умије одабрати, не умије ништа сем да се жали на живот и да ждере. И дјецу је запечаћена будућност; кћи ће се озлогласити, а син ("ах, то проклето дерипште које неће да учи!")... а он, он ће страдати највише, очи читаве чаршије ће се избуљити у њега: Ето, то је тај и тај, такав и такав и такве и такве ствари су биле код њега у кући. Зној му је избијао по ћелавом тјемени. Сви су ћутали сад, беспомоћни, као помрли. И кућа је била као гробница. Само што је жена плакала и чуло се гугутање најмлађег дјетета и далека шкрипа сељачких кола.

А занто све то да се деси? Због чега? И зашто Перса плаче? И хоће да га задаве том гњилом тишином?

Ти, ти си свему томе крива! Не знаш шта је васпитање: служавку треба васпитати и дјецу треба васпитати. Ти! А сад цмиздриш...

Павле затури руке на леђа и стеже песнице. Ту треба учинити нешто. Али шта? Брзо, као при куповини свиња код његовог покојног оца Младена, оживље и његова мисао. Била је јесен и магле су се вукле србијанским селима. Гомиле сељака у шубарама, глибави до кољена, са волујским колима, догонили су у град своју марву.

Ужирене свиње су лежале, треме, загибљене у блато и трговци су хукке ходали између гомила окамењених сељака, као пацови кроз хрпе прња и старог заборављеног намјештаја у напуштеном дому: бијеснио је царински рат између Србије и Аустро-Угарске. Газда Младен је забринут и уморан стајао на гомили балнава заједно са сином. Мучали су и гледали пазар који се слијегао испод њих. Све живље су играли старчеви прсти на дебелом штапу, а очи, плаве и доброћудне, добивале онтар блесак као с врха пожа. Најзад је отац плеснуо сина по рамену и рекао: "Да се купује. Ниједан рат не траје хиљаду година"... Ту храброст пред ризиком Павле није имао. Али је увијек желио да је има. У тренуцима језивог лебдења између побједи и пораза падао је час у депресију, час у лудачку храброст.

Он се рашири сав напред собе. А соба, кућа, све му је било тијесно. Грмио је, лупајући рукама.

- Бога вам вашега, шта сте се скаменили? Овамо, овамо сви! По доктора Спасића трчите! Шта ту?

И кад се сви окупише, његови покрети посташе ситни и первозни: нека иду, нека трче сви, забога-милога! Доктор Спасић је стари кућни пријатељ, Павлов пријатељ, можда ће он нешто моћи да учини, да прегледа само... Али шта ради Мита, што се он не вуче у своју собу, него он хоће по доктора? И шта да се каже доктору? Шта да каже Цана? Она је тако неспретна. Треба рећи... Перса је кршила руке, још дубље се увлачила у фотелју.

Служавка је стајала на вратима, са судопером у руци.

Ох, Павле, види је! Види змије! Ње бездушнице као да се ништа не тиче! Она ради, ради видиш ли је? Шта смо ми само Богу згријешили?

- Ради, ради, бездушна марва! А што да и не ради? Њој је лако, шта она може да изгуби? А ми? А ја?

Он поче шетацкати.

- Да, да, да...

Ето ти па, сад, госпођо посланиковице.

Најзад се срзоа на кревет и заћута. Учкур и везице на ногавицама гађа непомично су и тужно висили.

- Видиш, тешко, Персо. Пропаћемо, јадна, видиш ли?

Све ће пропасти. И деца ће се искварити. Све ће се сурвати низ брдо...

Доласком доктора Спасића оживље све наједаред. Сви троје су грајали око њега.

Брате, друже, пријатељу! Ах, господине докторе, скоро сам умрла чекајући Вас... Забога, господине докторе, папа је узрујан...

Затим муж и жена салетјенте доктора, час дижући час спуштајући глас, упадајући једно другоме у ријеч. "Види шта је ту, шта ту стварно има. Знаш и сам, то је тешко, углед куће... Ми смо, знате, и сами, докторе, чисти у томе. Она је, рекла ми је то, с неким капларом... Сада, докторе, можда да ме задужиш за цио живот..."

А доктор се благо, с пуно разумијевања смјешкао, окрећући прстен на руци.

Госпођа Перса донесе ћебе и прострије га на постељу.

Сељашка, знате, никако да је паунимо чистоћи, а вас опет не можемо у његу собу.

Муж стаде на отшкринута врата, пошто угура дјевојку унутра. Жена протечежући врат, вирила је преко његовог рамена.

- Нико нек' не вири, нико, шапутао је он. Не дајте никоме! А гдје су дјеца? Гдје је Мита?

Брат и сестра су били у својој соби. Врата су водила у спаваћу собу родитеља.

Доктор рече дјевојци да се раскомоти. Затим је леже на кревет и поче нинати.

Сав треперећи, Мита провире кроз полуотшкринута врата. Видје го, бијел трбух, благо патечен. Тај трбух је тихо дисао, расцјеган у својој једрој бјелини.

Откад немаш? питао је доктор. Осјешаш ли да се праћака? А, тако, осјешаш.

Дјевојка заклопи плаве очи, које су дотад тупо гледале у таваницу.

У соби је Цана, згрчена на столици, упаљених зена, гризла крајцу на кецељи. Шта је то било све са служавком и како се то десило?

А брата није било стид и није му било одвратно да провирuje. Једном се, у ноћи, у парку, њој приближио пеки

студент с којим се забављала. Али она се збунила и побјегла, као звијерка, ушашена и радознала. Код куће, за вечером, њој се учинило да ће сви познати на њој да јој се тај-и-тај приближио и извукла се прије свршетка вечере. Мајка је дошла за њом, забринута, наднијела се над постелеу, милујући је. И њу је лутило то миловање, то тешошење, као да је болесна и због тога не може да једе. У њој је врло нешто мутно као казан катраца и постајало све гушће и загушљивије. Кад је мајка отишла затресао је грч и језај и чула је како јој се брат, поспац, руга. Сада је тај брат, нервозан и осјетљив – увијек режећи на оца, али ронски ћутећи пред њим – вирио кроз врата на дјевојку коју су тамо мрдварили, касалили, гњечили као тијесто, радили ко зна шта, а дјевојка је ћутала гомилајући у себе сав онај катрац, све гушћи и загушљивији. – Цаца покуша да се смири и дохвати књигу: би јој криво кад видије како јој лист задрхта под прстима. Зашто да дрхти и шта се то све ње тиче?

Ја је не разумем. Како је могла то? И то са неким жаңдармом? Чула сам кад је мами рекла.

Брат се нагло окрену и опусти руке.

– Са жаңдармом! Она је, значи, била... с много људи...

Он пође до прозора а затим се окрете, грчевито тресући неспинама.

– Гад, курва!

Цана као случајно пређе собом и у очи јој упаде, кроз цукотину на вратима, узбизачи трбух дјевојке, мијешан меснатим длакавим рукама. Она осјети туп ударац у груди и благ, слор, али дубок бол у трбуху. Покуша да се прибере; и бан кад осјети да бол мину, њој благо пођоше сузе.

Боже, колико то траје... несрећница, мора да јој је тешко... Тешко јој је... Нешто ми је жао, можда ни крива ције, несрећница...

Мита је као у слу чуо сестру. То њено плакање је, сада, кад се сав тресао у дивљем грчу, само пореметило његов мирни ток мисли. Сузе су бијесно пробиле из његових замућених очију.

Све сте ви једнаке, све, сле! И све је гадно, сви су гадни! А отац, ко ће да га поднесе, а не смеи да писнеш,

плакати не смеи! Ја не могу више овако, не могу! Убити се треба, убити!...

Из собе се чу докторово кашљуцање. Муж и жена се слетјеше око њега, али он мирно пође да опере руке.

– Касно је, не може се ништа, већ седми месец.

– Ах, докторе! Господе боже помози!

Звоно на вратима подмукло звркну. Госпођа Перса лако цикну. Павле се спотаче преко прага. Пред њега се затим испријечи Лола, вукући пануче.

– Тага, тага.

– Беж! испред мене, гаде, згазићу те!

Павле се прикраде вратима на врховима прстију. Кроз руну на вратима видео је зпојаво и свјеже као шишрак лице господ начелника. С њим хрупи у кућу сунце и разграјана улица. Учтиво се клањајући, муж, жена и доктор се скупише око њега. Сви, мјесто збуњености и бојазни, убрзо добише силац прилив снаге. Госп начелник је био Србин из-прека и од свега на свијету највише је волио србијанску шљивовицу и свињетину са киселим кунусом – без обзира на зиму или жегу. Кретао се тромо и увијек је хтјео да тој тромости да облик неке нарочите енергичности; и говорио је тромо, обло, бирајући тврде и увјерљиве ријечи; тако исто су сито и уморно торјеле и његове стигне очи и ништа пије помагало често мрштење и буљење. Осјећао је у себи снагу, сало и власти и био задовољан. “Највеће је данас код нас зло да ми Срби нисмо тако једнодушни као они тамо преко – гуја опозиције нам се залегла на рођеном огњишту”. “Али, господ начелнице, ми имамо венгину и мислим...”

Подно се просуло по кући и зној и умор освајали. Цио разговор је био тром и задихан и Павлу се хтјело подргнути. Морао се пакашљати да избјегне то. Убрзо поставише ручак и господ начелник раскопча краглу.

Зар госпођа лично служи при јелу? Та седите и Ви, молим Вас. Дјевојка ће...

Дјевојци су се кроз кухињска врата видјеле ноге и доњи дио трупа, чврст и непомичан. Тамо негдје радиле су руке око јела на шпорету. Муж и жена се погледале. То је био један од оних ријетких погледа који су се разумијевали и

који их обоје обрадују.

Знаате, госп'-начелничке, бићу слободна да Вас уморим с тим. Девојка је, знате...

И цијела ствар је пелагодна, пелагоднија, сад него икада. Требало је учинити нешто, шта било, само да све то легне и да се умргни отровни језик свјетине који ће против Павла, бар у томе, смјети да оживи и да трује, уједа, разара кроза њ читав поредак.

А ја нисам као други и она ће добити своје, нећу ја да је заборавам, да је најпросто бацам на улицу, иако бих, јел'те, могао...

А сем тога, она неће да каже чије је, иако сам јој ја лично дојадила са испитивањем.

Госп'-начелник је волео и пиво и расхлађено вино. Он преврну чашу смедеревке тако пагло да му поцуре с углова усана.

Море мап'те шта ту, уредиће се то. Просто због неморала је протерати у село. А што се тиче непризнавања, госпођо, осмјехну се - ту се, верујте, неће моћи ништа - закон не дозвољава да се силом натера ма ко да каже оно што не жели...

Газда Павле обриса ћелаво тјеме и узрујано поче шапутати.

Госпо је то госп'-начелничке. Њено село је близу, близу, на прагу вароши. Ко би тако што преживео? Треба је склонити, склонити с очију света и с мојих очију, не могу да је гледам - ту негде, знам ја паћи ће се место...

Да, знате, паћи ће се место...

Хладних очију, блиједа и усправна, Цапа је стајала иза очевих леђа.

Забога, папа, шта је она крива? Она...

Ух, убићете ме! Убити с вањим мудролијама, бездушници!... Персо, забога, ја имам важне разговоре чисто политичке природе, зашто пушташ децу унутра?

Госп' - начелник доконо зијевну.

Деца су увек радознала, ништа то није. Да ми то уладимо некако, то и друго. Да уладимо све. Све се може кад се хоће...

По подне, по силној жеги сједоше Мару на кола којима

је слуга Лазар дотјерао лубенице из винограда. Њега послужиле пивом у кухињи и само му рекоше да је поведе собом да им тамо припомогне у послу. Старац убриса брке дланом, паби шубару и весело пуцну бичем. Девојка се згури иза њега са завезљајем у криду.

Ди-о, врањо...

Пуче прав, широк и сив друм који се губио у пољима кукуруза. Коњи, задихани, споро су касали. Тресерила је јара изпад њива и чуо се отегнут дрхтав глас који је цијевао негдје на путевима. Кола заокрешуше кроз винограде, дозреле и пуше мираса.

Мучај је газда Павле, много мучај, рече старац као за себе, притежући дизгине коњима. Лакше, врањо, рођо, лакше мало...

Пред малом, бијело окреченом кућом, зараслом у орашје, сrete их Аница, жена у педесетим годинама, сува и лака као претка. Она је брисала марамом очи засузиле од дима.

Кога то водиш? Еле, то је Мара, њина слупкиња. То је Видила ћер, из Црнице, једна је позна? Је ли је газда посл'о за нешто?

Лаза је полако распремао коње.

Не причај много. Она је дегања па је послали док нешто смисле.

Жена се плесну рукама.

Грудна? Па је ти доводиш, мало ми је беде, но и срамоту на седу главу! Неће прага прескочити, јеси чуо, не прави се глуп, на макар рек'о и бог и ђаво и газда - неће!

Ајде ти, девојко, у кућу, на седи... А ти не торочи, чујеш ли, непоља ју је дотерала...

У кући, Мара сједе до врата, оборених очију. Хтједе да уздахне, али се устеже, сва претрнула пред исплављеним, хладним очима Аничиним. Аница јој се примаче и грубо јој притиште руке на трбух.

Дете... Живо, је ли живо? Има ту једна жена, зна она то... А што ти је то требало? Стид те било! Што се не чува? Куд ћеп с њим? Што си то учинила, што?

Девојци трнуше сузе на очи.

Тако, нисам могла друкчије...

Однекуд из компилука домиље кудраво црнооко дијете. Оно оприје прљаве шаке на високи праг гледајући широким, зачуђеним очима у мрак куће. Његове очи, исто тако зачуђене, дуго су затим гледале у Мару. Као предомишљајући се, оно поче да се смије, покушавајући да пребаци голо тијело преко прага. Мара га подиже рукама и оно се приви уз њу, заривајући босе ноге у њено крило. Она хтједе да га одгурне, али га благо задржа и приљуби уза се.

Ето ти, - пружи Аница дјетету комад хљеба са сиром. Навикло на нас, мајке нема, а и пама прирасло срце за њега. Сиротиња су гола.

Дијете не хтје хљеб, већ поче да копа по дјесвојциним грудима, непрестано зарањајући главу. Узрујано, Мара устаде и спусти га на земљу. Дијете се приви уз њене ноге. Она поново покуша да га се отресе, али не пађе покрета за то. Немирно поче да премеће по свом завежљају: дијете заједно с њом зарони руке у њега. Грчевит плач поче да тресе дијело њено тијело.

Шта ћу од живота свога, мајко моја, пита ћу?...

- Не плачи, не плачи, сузе ништа не помажу.

За ручком су селаци ћутали. Муж и жена су крили погледе једно од другог. Као дивља, избезумљена, Мара је осјећала да јој једно дијете пемирно сједи у крилу, да срце бије у грудима, да друго дијете дише под појасом. Брижљиво је купила сваку мрвицу проје и јела, гладна, али без жеље за јелом. Очи су се лијепиле, хватале за ствари, мисли су лутале да се ухвате ма за што: Аница је имала сукињу ријетко ткању, од вуње, као дјечичје целене. Груди су је бољеле благо, узрујале као мравињак...

Иза ручка, Лазар уђе у собичак, мрачан и прљав као и све у овој кућици бијело окреченој, и жене чуше његове потмуле и дубоке уздахе. Дијете се сави на Марин завежљај и заспа. Аница припреми пање за хљеб.

Узми, наложи ватру, да ми помогнеш, док си ту да барем не једеш чабе.

Мара унесе парамак дрва и чучнувши, поче да дува у ватру. Мијешајући брашно с водом, Аница је обујми очима и урони поглед у пање.

Што си широка и јака. Греота, а мораћеш да се отарасиш детета. Немаш куд с њим. Мајци не смијеш, а у бели свет не мож'...

Цио дап су жене сиремале по кући. Пред вече крепуше на воду. Велики чабар је лежао на Мариним плешима и она га спусти још ниже, на крета, иако јој је изазивао потмуле болове.

Узми ти чабрицу, вода је далеко, дај ми, ја ћу чабар, не смеи ти...

Ако, не дам, - рече Мара, али пусти чабар који Аница скиде с ње.

У сутон село оживље. Краве, враћајући се с пање, брижно су мукале. Лавез и траја, свијетлаци кроз грање, звек посуђа, мјешали су се у неодређени жубор. Пред кућом је Лаза сједио с Милисавом, мршавим и младоликим селјаком, ријетких, жутих брка. Дијете је тапкало од оца до жена које су музле краву. Крава је мирно лизала теле које је Мара држала за уши, да се не отргне док Аница помузе краву. Теле се отимало гњурећи главу међу Марина бедра, као да је тамо тражило материне дојке. Чуло се како се Милисав жалио на сиромаштину. Нема гдје ни да се заради, а иза Јелине смрти му пало и дијете на врат; да није Лазе и Анице, сканало би. Надао се да, сад, кад газда Павле буде збирао љетину и он нешто заради. Млазеве млијека су шумјели у крављачи. "А, богати, Лазо, прича се у чаршији, скоро ће избори да буду?" "Биће, веле, и газда Павле ће, веле, на кандидацију." "Ех, што се свет мења! А ко је тај Пера што је сад на влади, ја пре ни чуо писам за њега, ми тек чујемо за некога кад је на влади?" "Нисам чуо ни ја, а веле да је био на Солуну..." - Жене пређоше у кућу да спремају вечеру. Мара чу како Милисав пита за њу. Лаза нешто промрмља и гласно рече: "А штета, радна девојка и здрава к'о дреп..." Качамак је крљао на ватри и Мара га скиде, обухвати котао стопалима и поче да мијеша. Тако, као тај котао, лежало је пој дијете Милисављево на крилу, теле је шурило главом и све... све је покретало, подсећало на дијете у њеној утроби. Покупи ноге, пригну се над котао, чврсто га држећи једном а мијешајући брашно у њему другом руком.

И тако нагнутој навре јој нешто јако и болно у груди и као да хтједе да се извали нешто из утробе. Вадила је гукс качамака и ређала по столу. Затим поче да гули лук.

Мирис лука је дражио очи и онако готове да зашпачу.

Милисав уђе у кућу и узне синчића за руку.

Ми одосмо и лаку ноћ...

Нећете, седите на вечеру. Задржи га, Лазо, болап...

Али, селак није хггио да се устави. Било га је срамота, доста му и иначе добра чине.

Па пск' остане мали, куд ћеш га тамо, може и да спава овдје с Маром, рече Аница.

Мара диже главу изнад суђа које је прала и поче да се смеје.

Оно обикло код мене, неће цео дан да се одмакне, нека га.

Милисав се онтро намршти, а последије затури руке на леђа и насмија се.

Па добро, кад је жембе привикло, пека га, кад ви велите.

Иза вечере старац наби лулу, чучну на пањ крај огњишта и поче ћутке да пућка. Аница унесе сламарицу и прострије Мари. Дијете је дријемало, мрдајући с времена на време ручицама, положеним на Марину бутину није хтјело само да легне.

Видиш, Анице, од бува се не да живјети. Неокречено, а ни пода нема, истребити се не могу. А ни ти се не стараш, а и не стижевш, рече уздишући старац и уђе у собичак.

Мара скиде хаљине и сложи их под главу. Затим сједе на постељу чекајући да легне чим Аница задрете ватру на огњишту. На пољу се простирала мјесечина, све свјетлија, и мирисала је поћ и виногради у зријевању. Неко је пјевао тужну и отегнуту селачку пјесму. Онда је и она престала и на огњишту је угаснуо жар запретен у пепео. На постељи је тихо дисало уснуло дијете и у полумраку се чуо уздах Аничин. Она поће вратима да их затвори, али се заустави и сједе крај Маре. Дјевојка, крупна и јака, згурела, сва се видјела на мјесечини и гледала широко и брижно пекуд у ноћ!

-- Леви, одмори се, јадна. Греота, здрава си, широка, а

мораћеш детета да се отарасиш. Има ту у селу једна жена, не мари што је доцкал, зна она то...

Аници задрхта глас и она метну своје руке на дјевојчине. ...Некада је и она била тако здрава и широка.

Она се пакашља и устаде. Као случајно очи јој клизнуше по јаким куковима дјевојке и оица дланом своје -- копчате и мршаве. Затвори врата али је мјесечина, као бујица, продирала кроз пукотине. Затим опет сједе крај Маре.

-- Има ту једна жена, знаш, али ме страх, може те изјаловити за цео живот.

...Било је доцно љето и берба грожђа, чији се густо сок лијепо за све и текао свуд. Увече су гореле ватре по проплатица и исто тако су гореле звијезде на небу које се ширило, изблиједјело и бескрајно...

А чије ти је, Маро, чије је? гурну она дјевојку лактом. Реци мени, нећу ни црпјој земљи.

Дјевојка се топло и благо пови пој.

Тако, свеједно, волели смо се...

Ах, они су бездушници, они ни пиви плода не чувају ако паре не доноси, они су без срца, Маро...

...Тада је она, млада селанчица, легла у коњушници на крају винограда с газда-Младеновим сином Павлом. Газда Младен тек што је био измилио из селачких опанака, смрада, блата и болештина сеоских изба, још увијек простачки псујући и љунтећи ракију са селанцима по сајмовима. Те године жито није ишло на пијаци, газда Младен остави пиве пусте да пасе стока, а пој остаде дијете под појасом. Он подвикну сину, блиједом и уплашеном, који тек што бјеше дошао на ферије и изудара га у истој оној коњушници у којој је поћу сливао своју младост с њеном. Крв је лила пиз младићево лице, лила свуд...

Боли, Маро, много кад се побаци. То свака жена каже. И изјалови се жена. А ни пива која не роди није пива...

...Нашла се тада једна жена у селу, разрила јој утробу и дијете није рођено. Узео је онда газдин слуга Лазар, старији човјек, и с тим се све заборавило, заспало, као што је заспала и њена утроба за цео живот. А Лазару и себи је

она хтјела да донесе дијете, али га није било. Храбар војник у рату, марљив радник у миру, он је остао читавог живота слуга. Наприје ју је тукао, годио, али се с годинама, и иначе ћутљив и мрк, повукао у себе и привио уз њу, уз заједничку патињу...

– Роди га, Маро! А, Боже, скапаћеш од глади! Не дај, дете, не дај, кћери, то ти је све што су ти оставили. Ја би, да сам с тобом... Али шта ћеш, куд ћеш с њим, куд ћеш у бели свет. Куд ћеш без њега, а не мож' с њим?...

Сузе су јој обилато текле и она пригрли дјевојку.

– Жао ми те, као да си ми из срца извађена...

Збуњена, дјевојка се приби уз њу сва устрептала као прогоњена звијер која је нашла заклоп у густом и обилатом загрљају шишражја.

То јутро је све било сиво и мрзоволјно. Гомиле аката на столу: једноличне, безизразне и безосећајне – требало их је завести, развести и пребацити с једног краја стола на други. – Тако је то трајало годинама; мијењали се цареви и краљевци, били ратови, негдје у свијету и револуције, једна држава смијенила другу, али акти су увијек били ту бескрајни низ бројева које је Павао занодио и разводно. – Но ово јутро је све било сиво и мрзоволјно.

– Видите, рече Павао као за себе, – ради човек тако годинама, па тек одједном види како је заправо све то досадно и без промјене и запита се: у шта је потрошио најбоље, дакако најбоље године свога живота. Јербо...

Али се трагао: ко зна, како те његове ријечи могу да схвате остали званичници и практиканци? Може да се политички протумачи – а политика је за њега била администрација, опшати каква се политика води код надлежних па такву и водити, “јербо би све залело”, а запети није смјело: ма шта се промијенило, акти су морали бити завођени и развођени... Напољу је сишила јутарња измаглица раше јесени и све је било тремо и уморно, велика сива мува се лијено врзмала око мастионице. А он никако није могао да се уздржи, и ако је хито, да не каже поштогод.

Не разумијем, како су могли из Б-ског среза да пошаљу акт с нечитким бројем. Да, с нечитким бројем, јербо... често то они практикују, требало би да им неко подвикне, какве су му то опет привилегије за понекога нечитак број?

Шта је вама, господине Паул, јутрос, забоба? Није то валда због плате, доћи ће плата за који дан, није рат? осласи се мршава дактилографкиња.

– Хм, за који дан...

А њега су и бакалин, и месар – цијела варош, почели да гледају сумњиво: “ни ви, господине Паул, нијесте сигурни као дужник, ништа данас на свијету није сигурно”...

Први пут у животу заборави Паул да доведе у ред своје одијело и да очешља брке излазећи из канцеларије. Желио је да се прокраде, да га нико не види у граду, да се затвори, да потоне негдје дубоко... У њему ниче и уобличи се давно заборављени, дивни догађај из младости: кунао се са старијим братом - шта ли он сад ради? - и брат га учио да шива, али он се никако није смио уканити. Доље је био дубок тамно-плав вир, а горе небо, свијетло и весело и широко и боја једног се претакала у боју другог... Да, било је небо и вода. И врбљак је био, да, и врбљак, поред воде... Брат га је изненада, из несташлука, гурнуо с камена и он је осјетио да тоне у дубину, све тамнију, и да се дави...

Магла се разинила и благо се пролило сунце доле по води. Паул застаде на мосту и би му драго што ухвати себе у смијенсњу. Пријатно је било стајати над водом, смијати се и сјећати нечега сличног из дјетињства; сјетити се брата, бреза у страни изнад куће, свега - а он, ето живи годинама и не сјећа се, ниги се кад пасмије на мосту, над водом...

- Господине Паул, зар још није дошла плата? - То је био дебелушкасти трговац Јоцић, који се не баци љубазно наклони, носећи пуно наручје кутија.

- Не, није дошла.

- Шта то има да значи?

Паул брзим корацима пође кући. Питали су га и други, чак и они код којих није био задужен ситним мјесечним вересијањем, а сви су га чинило му се гледали, као човјека коме је све помрло, али се нико не усуђује да му то каже. Избијале су мисли, као бијесни пси, иза сваког угла, на сваком кораку. Чему одједном брзи кораци? Чему она јутрошња брбљарија у канцеларији? А што, опет, њему већ годинама не дају групу, и не дају да се сјети брата, вира и дјетињства? Ту већ и орошуло, сијде длаке, кратковидост, много чега. Све су се те ствари знале још раније, али се тек виде кад заболе, наједном, и из свега тога треба наћи излаз. Плата није стигла иако није ни рат ни прекид саобраћаја и то није већ "који дан", но дванаест дана! Нешто је зацело, горе негдје зар не разводе и заводе како треба; можда све пропада, а прошао је и његов живот - то се тек сад види.

Ана је стајала на степеницама и исцресала тених. Сјети се, да је негдје читао - самог кад? да се ријечи које значе друго него што су, стављају под наводнице: лажни добротвор - "добротвор", опозиција која не опонира "опозиција": то би могло да се каже и "тених"... и "руке" - смежуране и изједене цијеђем Анине руке. Она је већ почела и да грби и њему је би жао, као никад, и би му јасно да је протраћила и патнички, бесциљно проживјела живот - а она томе није крива.

На столу се пушило његово најмилије јело, сладак купус с овцетином. Ана је увијек њему додавала и бирала најбоље, - а она и дјеца су се задовољавали чим-било. Он као да никад то није примјећивао, пити се противио. Али данас га је хватала језа пред тим.

- Не, Ана, дај дјецу и себи.

Паул, на ти највише радиш, ми ћемо лако.

- Не, Ана...

Али Ана је била упорна... Паул погледа дјecu: Ивана се већ задјевојчила а и Владимир је велики дјечак. Увијек је с њима био "строг, али праведан", а сада му и њих би жао. - Већ два мјесеца Ивана прича о неком калуту, који је видјела на својој другарици. И њега захвати та чежња, која је осјенчила њено лице бригом и тугом. Једном је и он у младости желио бициклет, тек су се бициклети били појавили. Никад није дошао до њега, и сад му би до суза жао за том нествареном, заборављеном, давно "баченом у акта" жељом. Ту Иванкину жељу, макар и да је имао новаца, макар и да је купио калут, он никад не би осјетио, а сад је она била пред њим, жива и опишљива, као несрећно и вољено створење: она треба да изађе с друговима и другарицама, да се зимом ваља по снијегу и грудва. И Владимир је причао о нечему. О чему само? Причао је о нечему, а човјек, ето, заборави, и како може да заборави? Много што шта има у животу, - а човјек заборави и не види...

- Не, Ана, не, Ана, дај дјецу и себи... плате нема - и то нешто значи! И ми смо пропали, прошао је наш живот! А шта је и био? Ништа. А шта ће њихов да буде? Што и наш, Ана!

Паул се свали на кревет и загнури главу у јастук. Сви троје згомилаше око њега.

-- Паул, забога, шта се десило? Тата! Шта ти је, тата?

Свукли су га и наговорили да легне. У соби завлада мир, док неко не залуца на капију. Иванка истрча напоље и убрзо се врати.

Навратио Сретен послужитељ, да каже да је дошла плата.

Паул се диже и сједи на кревет. Почео радосно да се смије.

Видиш, Паул - рече Ана, - а ти се узрујао.

Он се смијао све безазленије.

-- Тата, тата, - скакутао је Владо.

-- Видиш, тата, а ти... - паде му Иванка у загрљај.

Отац се нагло трже и намршти, благо је одурнувши.

- Дошла, дошла... али теби капут нећу моћи да купим.

Ни Влатку, ни Влатку... што бјеше оно што би њега обрадовало?...

Затим је легао у постељи и окрепу се зиду.

Био је зао и свадљив неколико дана; а затим је плакао, бунцао и жалио себе, жену, дјецу, све; последије се ућутао, смирио и није се дигао више.

Слика

Кад сам, знаш, постао слуга код Луке, нисам се био ни замомчио. А све што причам, жива је истина, заклету могу. А што се ти, кога ђавола, смејеш? Ја нисам овде дошао за кривоклетство као ти, ја се заклету могу...

Било је тешко, зао газда, зла му жена, Јаница, присојкиња. А и шта сам ја? Сиromашак, ар-два земље, не можемо ја и пана ни да се прехрапимо... Јест, отац је погинуо у рату - отишао, вратио се није, ја га као кроз маглу памтим... "Тео је газда раније и да удари, једном сам једва умакао. Сломила овца ногу. "Најбоља овца", вели газда. Најбоља ције била, али вели газда - на нег му буде. "Ти си је, Павле, мајку ти циганску" мајку циганску је газда много волео да псује -- "ти си је, вели, гађао каменом", "Нисам газда, среће ми". А он пут мене. Радојка -- тек јој песпаеста -- лака и јака као јалова јупица, не било речено, -- испречи се пред њега, а плачула у образима као на ватру наложепа. "Не, тајо! Не дај, Ситиша, помози ми, умири га..."

Ситиша, то ти је газдин син, наочит, али лијен као биво само јурца селом и кивђури се -- а празником, а радним даном -- на њему кошуља ко снег, лаковани тозлуци и човани намадаш... "Нека, бабо, молим те, овца мање, овца више".

Подивља Лука. Ситац, али чврст човек -- ко кремен. Па Радојку за кике. "Курвице, што га браниш?..." А ти, биганго, овца мање, овца више! Да сам ја тако, стрва ми се не би знало колико шареним, кљусадима."

Не чекај ја газду, но у шибљак -- па се притаји. Сиратише стоку. Утрну ватра у кући, тајан, тек што још газда режи, не чујем на кога, на Радојку поздравом... Не треба ни да вам прича човек, кад се подругујете. Тек дошо међ вас, почео да причам, а ви... Јест, на Радојку је викао, на кога би друго. Не велим то зато што сам је волео, но је викао на њу, на кога би друго. Јест, волео сам се с њом, и она са мном, то тоћу и да причам...

Па добро, кад знате све, пећу ни зборити. Само откуд знате да сам Луку убио? Чули сто пута! Ви чули сто пута, а само се то мени десило!... А што ти олет, како сам прост човек, па и јесам, не ведим ја, и како укрити нисам знао. Ма шта, безобразно је ругати се! Нисам ја крив што нисам укрио, ко ти ваши - што знали и обити и оробити по много пута, па да им нико ни па кајиш од опапка не пагази.

Па добро, ни причати пећу кад вам се не слуша... Забога, ако смо у апсу, људи смо. Вама досадило, све исто, па би пошили човеку крв, све кап по кап, да вас досада мине...

Причаћу, Иване, и теби самеме кад оћеш... Пада роса по мени у шибљаку и 'вата ме сап. Пролетје, нема месеца, по поћ ведра, ко извор, сит да се ње напијеш. Крцка шибут, ја премирем газда или нека звер свеједно, ја премирем од страха. Кад опо Радојка, боса, у кошуљи, па нађе на ме, плачући, врела ко жеравица. Или од росе, или од суза, или од топлине њене - зима ли ми, врућина, шта ли је? - ја дрхтим ко прут над водом.

Тако се заволесмо. Нико није знао до мога комшије Вића веран другар, живог би за друга дао - он нам је био и с руке... Све лето се валасмо по ливадама и откосима. Свуд се наћемо, под зовом за кућом, у штали, у јаслима, искради се она у колибу код мене, на ме, сањивога, свега загуши грудима... Јест, најире... али смо се после разиграли и слагали, па ми се све чинило ко да није она женско а ја мушко, по да сам ја и једно и друго. А и њој се тако чинило.

Нисам волео на њој највише то што питан, по опу бегину, знаш испод увета, жива маховина, па рудо...

А све село поклекну пред газдом Луком: свак му дужак, свак му аргатује, а он шири земљу, стоку, куће, па се и он шири, почео да дебља, лепо се заокружио. Уватио се и с опима у граду, и власт га призива - па све лепо. Дошла, знаш, и ова криза - раде селаци да очи пукну, а све зборе међу се: ког га ђавола радимо. Пренао се и газда од тог зла, па пратего и дужника и радника. Испречила му се и моја њивица, усред имања, па отуд-одовуд око мене, али ја не дадох земље, селак без земље, то ти је извор без воде... Задужили се ја и нана код газде, кад је она била болесна, премашно дуг мој најам. Не хте газда да ме истера, а мени

мило уз Радојку сам, а страх ме заробиће ме газда за цео живот. Знаш, реко је једном кад сам стењао под врећом кукуруза: "Стењи, стењи, настенаћеш се док се одужиш". Потера газда парницу око дуга, а гоши мене да радим ко марничте. Па кад се Радојка ноћу искраде к мени, не могу да мрднем од умора, а очи ми пуше суза од жалости.

Како дозна газда за нас двоје, не знам. Тек хтеде да уда Радојку за Зарију газда-Петровога. Зарија другар Сипишина, па Сипиша Радојки за очи: "Удај се, или на сокак", - а опу мило, ко вели, добар ће бити домаћин Сипиша, док га младост прође, види се како о сестри води бригу, не да јој да кућу срамоти. Ни мајка не поможе Радојку, и њу су тако удали; било, вели, па после обикла. Договарали смо се ми двоје и да тајом побегнемо и венчамо се. Ал' требају уверења од поца Уропа, а поп пријатељ с Луком, памирисо би и реко све. Баш смо хтели, али нам се не даде да се волимо.

Док, уочи Лучина-дне, газдине славе... Изиспо ја у кухињу и режем месо за госте. Поднапио се газда, - а и ја потего мало медовине, дотурила ми болу Радојка, вазда је она мени дотурала, или обарено јаје, или комад пршуте... Режем ја месо, кад газда на врата. "За кога, бре, режеш месо?" "За госте", рекла газдарица. "За чије госте, ти то крадеш", - па ме рину погом. А крао никад нисам, не што би било грехота газдино, по је срамота красти. Скочих ја, пож ми у руци, како се деси. Докопа газда сескирче на к мени. "Доста ти мени и 'ћерку срамотиш, а сад и пож у руке, мајку ти циганску!..." Волео је газда много да неује мајку циганску... Сепнух натраг, али ме секира стиже. Потамње све и обли ме нешто влажно, ко да блуцу па мене облачина магне и помрчине што је била папољу.

Тако је то било, заклети се могу. Оста мени рапа на глави, видити како овде бије - ко у малог детета. Не смета ми при раду, али ме понекад ухвати несвестица. Веле да може да се уметне нека плочица, по треба цара, а ја и напа не моћесмо да продамо земљу, своје је па како је колико обојак, - селак ти је, знаш, без земље ко травка на камени, нема зашто корен да ухвати.

Извуконте газду адвокати, па сведоци, па ово, па оно, и гуњ пробушен показа. Е, баш бих волео да чују оно ови што ме грде да ми укрити није бастало, да виде како је то газда венито удурисао.

Надничих после по селу и одужих се газди. И Радојка се састајала са мном, али у великој потаји. Страх ме од газде, он друмом, а ја преко плота па у кукурузе. Не знам шта ми је било, све село ми се кикотало. А мила ми Радојка, не могу без ње – ни њу оставити, ни од страха утећи. Тако то траја три године.

Док па сам други Божић, седим ја у крчми с другарима, а газда башу па врата. Стид ме би од другара да побегнем, а и Вића, седи до мене, па ме притеже руком: “седи, не бој се”. Наручи газда вино за свој сто, па за наш. Не могах да пијем газдино вино, стегло ми се грло па не могу. Виде то газда па к мени: “Што нећеш моју чашу, мајку ти циганску!...” Много је волео газда да псује мајку циганску, па била не била циганска... “Немој, газда, велим, не могу, крваво ми је...” “А што ти је крваво, кога срамотиш, мајку ти...” Много је волео газда да псује...

Не знам шта је било, после су ми рекли да сам га убо пожем. А ја сам онда, помисли, само видео како је газда затетурао као пијан, узео чашу вина са свога стола, али се вино пролило низ њега и све је било првено око њега.

Судили су ме. Адвокати, чудо! Дошла и Јаница па наградила пред судом: зна славни суд, умало Луку једном убио, а и вребао је стално око куће. Измишљала, зла жена, из дима би копац извадила. А ја све хоћу да кажем, али ме гушило па не могу: то је због Радојке – осрамотићу Радојку, то је због земље – узеће ми земљу за трошкове кад дознају да имам. А и дознали су и узели, после, кад ме осудише на шест година.

Била је Радојка на суду. Погледамо се, а мене страх, не видим шта јој је у очима, далеко ми – воли ме, не воли ме. Док ми, иза пресуде, не даде стражар јаблук и чаране за зиму “Послала ти, вели, смијући се, она девојка и рекла да ће да те чека.” Погледам ја, кад слика, иста ова, то се сликала на вапнару у граду.

Знам ја, чекаће, неће је патерати ни Синиша ни ико.

Чека већ шест месеци и поздравља у нашем писму, дала је и пакет да ми се упуте. Само сад немам нимало земље, а сељак без земље, то ти је...

А ти, велиш, Иване, неће чекати? Ко зна, велиш, шта се у селу догађа, изгубе људи сваки пад, ни тебе твоја није чекала. Али Радојка хоће, дала ми је и слику па суђењу, а теби твоја није.

Видиш, баш ову слику! Ситна ствар, а много вреди за живот људски. Све је гледам, али морам да кријем, знаш, ови околу су без срама, све гадарије зборе о женској, особито кад слику виде.

Немој брате, ни ти да се подругујеш! Оно јесте, слика, ситна ствар... али то је моја слика, њена слика, ја знам да ће она да чека...

Разбијени крчаг

Ни осмјехнуо се није кад су му рекли да ће од сјутра ићи на рад. Полако, тепским, али гишким ходом сеоског момка изиђе у двориште и узне канту да залива цвијеће. О одласку на спољни посао - извући се између зидова, загазити преко поља и ораница, осјетити мирис стрњишта и разоране земље, видјети далеко око себе, доћи и до цигаре дувана и проговорити с понеким - о томе одласку је он много сањао за ове двије године тамновања. Сад кад то дође, не бјеше никакве радости у њему, као да је сваки полет за радовањем умро у овом животу ћутања, напорног рада, животу псовки и подмуклих заједања, животу у ком се није могла чути ниједна нова прича, десити догађај, у ком се све вртјело истим редом, као јутарње шетње у кругу, као увијек исти бат стражарских ногу, или непрестани лавез локота на вратима, ујутру, подне и вече.

Опрезно је подизао стабљике цвијећа и заливао их, обилазећи велику централну ронделу. Сунце се већ попело изнад звоника и почело да жари. У то доба се код њега у селу спремају косци за доручак и откивају косу. Но он о томе није мислио, требало је залити цвијеће, прије него устане сунце. Из радионице се чула луна и зврк машина; двориште је било празно, само је стражар ходао дуж зида и бајонет се љескао на сушцу. Иван, који је радио с њим око цвијећа, донесе канте с водом.

Били су Ђелија до Ђелије и ужасно су се мрзели. Пуно разлога је било за то: свако јутро је Павле, износиће канту с нечистоћом, гледао право према се; комнија Иван се обзирао и гледао да процануће с ким понешто; увече се чуло како Иван још дуго хода и кашљуца, док је Павле непомично лежао на сламарици и гледао увијек исту сјенку решетака на зиду; Иван је увек почињао са "оће ли то бит' истина", а Павле са "гле, гле"; све приче су један другом испричали, покрете запамтили, и сад није имало шта да се чује и види. А били су пријатељи, оба сељаци, оба убили

због жене. Нијесу могли да поднесу скупи затвор међу доповима и разбојницима, стална подбадања, ситне крађе сира и коцки шећера. Тамо су били блиски, ма да већ почело да им досађује стално Иваново мљаскање и Павлово гужвање леба руком, али су опрзно ћутали о томе. Договорно су тражили Ђелију и сад су мрзели један другог.

Од сутра идем на спољни рад, немарно рече Павле.
"Оће ли то бит' истина? А и додворио си се, миран као магаре.

Гле, гле! Ко магаре? Ја њему ко човеку, а он... магаре ли ти а не ја...

Шта сам реко? Зао си ти човек, прзница...

А ти си подмукао као... не знам шта...

Машући кључевима, стражар се примицао к њима.

Што се љутиш, ко црево на угљену.

Не збори са мном ништа.

И нећу, па да ми ноге љубиш...

То Иван хоће да изазове свађу пред стражаром, да би Павла казнили и забранили му одлазак на спољни рад; лако је Павлу, њему сад сви вјерују; Иван би извукао дебљи крај.

Хајде, Павле, рече стражар, дошла ти мајка у посету.

Сувоњава старица се вртјела с торбом, као да није знала шта ће с њом.

... Стави, стара, ту, - рече мрзовољно стражар.

Она тошло загрли сина, али он, као увијек, уморно пољуби њен образ.

... Шта ти је, да писи болесан?

... Не, добро сам. А ти? А у селу?

... Добро је све док си ти здраво, Богу хвала. Ја сам сад код Вића, да није њега... Бог му дао... распричала се мајка.

Причала је старица дуго и брзо. Па као плачним гласом, али да он не примијети, додаде:

Радојка се удала, у ову недељу што је сад била, за Станиву газда-Петровог. Натерали је, веле, у селу. Били велики сватови...

Због Радојке је он убио њеног оца у сеоској крчми. Њега

зачуди да га мајчице ријечи не заболеше. Хитро се само сјети: обрадоваће се Иван, јер се већ давно удала Вида због које је он убио, а он неће моћи да му не каже. Рећи ће Иван: "Оће ли бит' истина? Реко сам ја, где ће млада жена да робује без невоље?"

- А питају ли за мене у селу?

- Питају, Боже, сви, и свима жао, све питају кад ћеш на услов да изиђеш. А кад ћеш, збиља, знаш ли што о том?

- Од сутра идем на спољни рад, па после још година ако ме пусте.

Спољни рад је у почетку ипак значајно промјену. Близу винограда су биле сељачке куће, чуло се кокодакање и плач дјечурлије. Павле се, доље код бунара, иако под сталним оком страже, сретао са сељацима. Разговор кратак, узети што било га је страх, ма да су сељаци шверцовали, јер је на повратку с рада био претресан. А последије људима постаде и то једнолико - није се излазило из истог круга доживљаја.

Једино што су сви завидљиво гледали на Павла: на бунару се он често сретао с Аницом, дјевојком из оближњих кућа. Сви су је знали по имену, сви је вољели и жељели, иако ни ријечи њене нијесу чули. Стално су га распитивали о њој, о њеном телу, грудима и бутинама. Причао је он најприје све, али је постајао све ћутљивији, а они су му се подругивали због његове непокретности. Сви су грабили да иду на воду, али стражари, лукави стари службеници, слали су Ивана.

Аница се увијек вртјела око бунара, кад је Иван долазио. Тако мало разговора, а знали су све једно о другом.

И она је некад имала свога момка, неког имућног младића, па је, сиромашну, оставио. Тако то раде ђилкоши и газдински синови у њиховом селу: вуку, вуку дјевојку, па оду. А ни укућани им не би дали, па се они, беспослени, клатаре од једне до друге...

Мокри крчаг, пун воде, љубио је њен голи лист на ноzi.

- А волиш ли још Радојку, Павле

Шта знам. Не. Само ми криво што је обећала - а није чекала.

Он је споро окретао чекрк и наливао судове, а она

застајала прије него пође, као забављена око печега.

Ти си, видим, поштен и радан човек, Павле.

И ти си, Анице, добра, - смијао се он.

Молио ју је да се не виђају често, паиће стражарима у очи. Очију влажних од жалости, она га је послушала. Али кад је долазио на воду, обзирао се, док је није видио наваљену грудима на прозор и насмијану. Тај смијех он није видио, у даљини, али је знао за њега. И више се није обзирао Павле, она је увијек била на прозору.

Тако се одвијала међу њима љубав, без стиска и загрљаја. Једнога дана он ипак селу ка пој.

- Немој, Павле, видеће, па ће те казнити, нећеш моћи више да долазиш, а ни услов нећеш моћи да издржиш. Умири се, болан! Још годину, па ћемо се наћи. Их, Радојка две, а ја и ти не можемо ни годину...

Заврши се берба винограда и кукуруза. Први јесењи даш, пад равницом, благи и весели, поља кукурузишта, цуста и сива, отезала су се у подглед, спајајући се с пепелавом бојом неба. Долазио је задњи дан, посла више није било, и спремали су се да кажу једно другом нешто велико, што ће их везивати читаве године.

Али су се само мутно и преплашено гледали. Она приђе чекрку који је он окретао, догичући га лактом.

- Што не кажеш што, Павле, да памтим, нећемо се дуго видети?

- А ти, - рече он, и осјети како нешто чудно и неодређено израста између њих, што је раздвајало и вукло једно к другоме... - А ти, би ли ти живела са мном, сад, одмах, макар и да ме нећеш више видети.

Дјевојци се горко набраше поблеђеле усне.

Бих, Павле... Волим те, Павле...

Он је дохвати око струка. Паде крчаг из њене руке и разби се. Ведрица, извађена до пола, бућну у бунару. Видјеће их, избијао пегде далеко страх, али смелена тела се нијесу могла одвојити једно од другог. Као обамрла Аница се прели преко његових руку, тело се сниза на земљу и разли, без отпора, топло и предано.

Павла докопаше за рамена и тргоше грубо.

Где, силка, заборавио шта је. А да девојка занесе, шта

би од нас било, срце ти лоповско! Нећеш га ти више из зидова!

Аница, збуњена, покупи косе под мараму.

– Анице, Анице, викао је Павле као луд док су га везивали.

Она пође к њему, али је груби погледи уставеше. Њега су већ одводили, али се он још једном окрете, машући јој свезаним рукама.

– Анице, Анице, чекај ме, доћи ћу, чекај ме...

Дјевојка чушну и, не знајући зашто, поче да купи комаде разбијеног крчага. Скоро није ни чула његов глас и, очију пуних суза, шапутала је: “Чекаћу, чекаћу”...

Истинита прича о хајдуку

Негдје на почетку 19. вијека, иако јунаци ове повеле нијесу знали који је то вијек, живио је у Жупи Никшићкој, близу Заграда, чифчија Вук, по предању родом из црногорског племена Роваца. Био је то миран селак, ружне велике главе, риђе длаке и влажних смеђих очију. Он је, од прољећа до јесени, радио баштину, док је његов отац, пизак и погурен старац у костретном гуњу, ишао за козама. Мајка Вукова била је висока, младолика, сува, радна и свадљива.

Још као дјечак, Вук је придржавао Муповићима коње, кад би бапули у село. Прије тога, заједно са другом дјецом, он је трчао путем, казујући у сваку кућу редом да Турци долазе. Најзад би сјао на кућни праг, забављајући се немарно којечим. Као и све млађе жене, и његова сестра Јелица, иако дјевојчица бјежала је у нипраг изнад куће. Стари Адем-бег Муповић, сјахујући са коња, помиловао би дијете по глави, истржући руку да му је не пољуби. “Нека, сипак, нека, жив био, придржи само коња и чувај се, азгип је много.” Суља, бегов син, момак тек трнутих наусница, сам је водао коња и ћутао. Онда би се Адем-бег попричао с оцем или мајком, пошио ваган млијека, убрисао брке и одјао даље.

Тако је то трајало годинама, у селу, и Вук је растао заједно с осталим момцима, бацајући се камена и прескачући затегнуте појасеве. Разрасте се он у момка големе снаге, и то видје све село кад он, неке јесени, превуче сам колибу, коју је, зашинући, превлачио пар волова.

Тих година почеше колати селима чудне приче. Негдје далеко, у Србији, устали су чифчије и за једну ноћ поклали аге и субаше. Ни самом цару, који је послао на њих војске више него је на гори листа, нијесу се покорили. Причало се, увече, тајом, уз ватре, које је младеж ложила по селу да је и цетињски владика у поклању с Турцима и да се

однекуд народу дотура оружје. Најстарији човјек у селу, Лука Кришић, говорио је: "Не зна цар, да намет расте на рају. Није овакво зло било док не умрије Адем-бег. Много се, бели, прогосподише бегови, надават' им, да се не може. Од цара су се отуђили, шта зна цар у Стамбулу шта се од раје чини... Кад ја бјех момак, друкчије би: дај бегу и жито и све, појести не може, па и сиротињи да; а сад - горе они муку рајетинску на море, трговцима, дукате ништу, и ките се као паше."

Али је село живјело мирно до оног прољећа, кад Суља-бег не каза, да се даје ујам на млин њему и да се од десет кила печене ракије даје два њему, а једно градском капетану. Тако би и са вуном са оваца, а шести сноп, који је био бегов, поста трећи: Рече Лука бегу, пред цијелим селом: "Много је беже, нек те Бог живи. Али све јаде, по што ће ти ракија, кад ти је вјера брани, немој вјеру своју да поганиш". Плаћу бег и викну на слуге.

Момци оборили старца на ледину и један му сједе на ноге, а други на лонатице. Међу сељацима наста језив тајац. Нико није знао шта то треба да значи. Трећи слуга бегов, набијен човјек црне масти, издрије колац из плота, распара пожем старчеве хаљине и откри голо месо. Ударци почеше да одјекују тупо.

- Доста! - викну Суља-бег и погледа уоколо. Наслоњен уз дрвљаник, са сјекиром у шакама, Иван, син Лукић, гледао је у бегу. Бег опази тај поглед, сјајан као сјечиво.

Слушај, рајо, осилила си се по свему кијамету. Почела си нас вјери да учиш, вјеру ти крмску!...

Вук пође лаганим корацима преко тек - затравјелих поља. Отац, задихан, стиже га пред самом кућом.

- Виђе ли ти, Вуле?

Виђох, оче.

- Е, зао човјек Суља-ага.

Зло вријеме дошло, горе по икад. А и људи мртви. Само се pjesме пјевају уз гусле, и то кријући, а свак се покрио на ћути. Виђе ли само онога мртвика Ивана.

- Шта ћеш, Вуле, раја ко раја: бог високо а цар далеко...

Љето је већ било на измаку. Поста село подмуклије према

бегу и поче да скрива жито и мре по шумама. Најтеже је било са сијеном, сијено бегови никад дирани нијесу, а од њега се није могло укрити ништа. Али бегови још не затражише сијено, сем по који павиљак за хатове.

Љутио се отац на Вука, што би оставио и кућу и стоку и љетину само да побјегне пчелама. Као да су га познавале пчеле, мирно су слијетали ројеви на њега и ишли за њим по ливадама. Гдје било, он би се својим мирним очима загледао у пчелу, треснуо стабљику под њом и смијао се - то је сигурно била његова пчела, познавао је он, не знајући ни сам по чему. А све се село ругало његовој лудорији. "Пчеле Бог воли", понављао је често Вук ријечи које је научио од последњег манастирског калуђера кога су објесили. Читава младост му је била испуњена златним ројевима, које је умножавао и гомилао у плетене кошнице, излијењене благом.

У јесен, ројеви су се стишавали и њему је било жао што мора да убија пчеле. Радио је то мирно и опрезно, не због страха од бијеса пчела, него из пажње да их не разједи, да му се не одбију од куће и од њега.

Сједио је на клади пред кућом, на истом мјесту као сваке јесени, и у чистом кориту пизао сатове меда. Прве магле су сишале влагом са планине.

Застудиће, рече отац, видиш ли крмачу како куши сламу и носи у зубима?

Вук је ћутке завиривао у копницу.

- Још се смирила ова пије, оставићу је за доцније. Таман ће зренути за славу. Ни јабука још није зрела. Лијено ће бит', нов мед и јабуке за славу.

Доље, у магли, чуо се топог коња и жагор. Затим кукњава.

Иде Суља-бег! - викну отац. Одагнај крмачу, Јелица, да је не види бег и увиј се иза куће.

Ускоро Суља-бег изби пред кућом на ђогагу, праћен двојцом слугу.

- Придрж бре хата, нека пчела!

Вук обриса медаве руке о хаљине и дограби коња. Отац, босоног и гологлав, стаде пред бегу и поклони се.

- Бог те, беже, живио, ти дође у нашу сиротињу.

– Е, папесе ме друм. Вуку донио нијеси. Четр'ес и осам
брава и петн'ес коза. Шта чекате? Да ја за њу дођем?

– Даћемо, беже, све, бог те живио... Још није опрана...

Гомила сагова се златила у кориту. Суља-бег проби
прстом један и затим поче да лиже прст.

– Да донесеш меда, Вуче.

– Оћемо, беже, не жалимо, – рече отац.

Вук ћутао.

Жалио не жалио, – намршнати се бег. Голем ти
пчелињак, Вуче. Чекај, чекај...

Влажним прстом, бег је бројао: петнаест кошница.

Свака трећа бегу, – рече бег и дохвати дизгине. – А
вуку што прије, да се не љутимо.

Вук покорно спусти руке низа се.

– Не могу, беже, да дајем пчеле. Ја сам и' одљивио,
својом руком. Ништа ти, беже, узеле нијесу, оне су божји
берићет, њи' бог воли. Није право, беже, а даћу ти меда на
пешкени.

Даћеш, Вуче, не рокњи! Трећина је моја од свега, од
душе ти могу узет' трећину.

– Мож' од душе, али не мож' од пчела. Немој, беже, није
право.

Ја рекох, – плану бег, зајахујући коња.

– Реци, на заборава, беже, – умекна Вук.

Не слушај, беже, дијете, – умијеша се помирљиво отац.

Бег скочи с коња и измахну камџијом по Вуку. Бегови
момци слетјеше с коња, набацише им узде на коље и
бацише се на Вука.

Крмци, узеху сам што је моје.

Не дај, беже, љубим ти стоне кудије иду, да га убију,
па'овито је дијете!

Вук одгурну момке као дјену и поче да се измиче.
Камџије су му луцале по лицу. Онда он, у једном тренутку,
докопа кошницу, разврну је рукама и читав рој побуњених
пчела, заједно са медом сручи на момке. Људи се
дохватине за лица а коњи узјогунине. Исти онај момак,
који је прољетос тукао Луку, трже ханшар. Али му Вук
изви руку, истрже ханшар и зари у слабишу. Отац дохвати
бега око кољена, преклињући.

И миш ће ви у дувару изгорети! – викну бег и спими
псвану са седла. Пушка плану, али промаши и Вук звизну
бега ханшарем по лицу. Бег се срџа међу копите коња,
разјарених налетом пчела.

Други бегов слуга побјеже безобзира иза куће.

– Што учини, Вуче, што нас раскући? Вук бацаи пож и
надније се над бега.

– Не дам ти пчеле, беже, не дам!

Послије се Вук прибрао. Похватио је коње, наговарио што
се дало, запалио кућу и одбјегао у планине.

Странпутицама, дохватио се трећег дана Рованца, племена
сакривеног у непроходне литице. Из савардака, саграђеног
на брзу руку, излазио је са четом и упадао у циклићку
крајину, соколећи рају, чекајући агс и бегове по
друмовима и шлијенећи им стоку и караване. Ту се и
оженио. И његово хајдучко име је све више расло и међу
рајом и по свој Црној Гори, до владике на Цетињу, који му
обећа на поклон лијеп нож, али му га не даде никад.

Селјакова смрт

Тако и леже Паун у јесен и сви видјеше да ће да умре. Разболи се селјак, неће никакве понуде, шилци се нос и уши бивају прозрачније, вену руке као гране; болесника оставе самог, да чами на сламарици уз огњиште и да се гаси заједно с ватром; безвољан је болесник, туп и шутљив дуго дана; малаксава он, а људи причају о стоци и љетини, о дуговима и одјећи и обући; најзад живне и он и почне да се распитује за краву, је ли телету положено сијено и зашто мачка мауче, гладна поваздан – кућа и земља и све пропаде без њега. Тада сви виде да ће да умре и спреме што треба за мрца, али тако, да не види. Али он види, у тим поћима дугог бдења над његовом постељом.

У Пауновој кући су већ трећу ноћ подстицали угарке и лелујало је свијетло, рукама у лудачки покиданим рукавима, по кући. Васа је пресеједјела двије ноћи, али треће је сави сави на дно Паунових погу. Пауну се утинао кашаљ, али га је давила пљувачка. Тамо у собичку се чуло како његова снаха Јаглика непрестано тетони болесно трогодишње дијете.

Дуго се Паун хрвао са својом мишљу. Тридесет година је риптао заједно са Васом, тридесет година је он мислио и бринуо и за се и за њу и сад га није могла предворети крај самртничке постеље. Тридесет година јој није рекао ни чуо од ње десет толиких ријечи: лијегали су у постељу, устајали, радили, рађали и копали дјецу, увијек се спремајући да се одморе и обрадују једно уз друго, али не стижући. И сад је хтио у једну ноћ да збије тих тридесет година, да га њене очи гледају будно и јасно, да не брине ни о чему сем о њему.

– Васо, Васо, бог те убио! – рину је он погом.

Жена се с муком прену, покупи косе у мараму и чучну крај његове главе. Очи су јој се непрестано склапале а глава падала, али их је она с муком отвараала и дизала главу.

– Оћеш ли воде, Пауне?

Нећу, давио се селјак. – Оћу да видим Ивана. Ће је он, што га нема?

Жену је притискао сав.

– Ће је Иван, Васо – оћу да умрем? Ће је он, – оћу да га видим још једном?...

– На раду је. Рек'о је доћи поћас. – Оћеш ли што, о'ли воде, Пауне?

Муж се поново закашља, а жена задријема, загнуривши главу у помрчину свога крила. Ватра се све више стишавала и сјене по зидовима постајале све луђе и све пире. Полако, оне су завладале кућом и свим стварима и животом у њој.

Васо, што спаваш, тешко ми је? Васо, јеси ли очистила ђубре испод краве, што она сву ноћ муче?

Била је тишина. Нити је крава мукала, нити се Васа будила, само је, на вјетру, шкрипао орах пред кућом.

Васо, Васо...

Паун гурну задњом снагом жену и она се прену.

– Што си без душе, Васо, што спаваш, видели ли да ћу да умрем, јадна?! Ће је Иван? – Оћу да умрем...

– Нећеш, болац, куд би ми без тебе. О'ли воде, јадна?

– Нећу... Чујеш, реци Ивану, реци му, Васо, да сам му поручио да чува земљу. Да се зна шта је наша земља. Нек је очува, нек је раздужи, нек не да земљу. Нек се зна које је моја, паша земља, Васо...

Њихова земља није била велика, али је била плодна и масна. Двије лицаде и њива уз поток, натапали су јазове, а дубов гај изнад куће бујао је на влажном тлу. Ту земљу су одавно радили њихови дједови и оцеди, као чифчије Адембеговића. Били су они послушни измећари, али кад прије педесетак година плану кметска буна у Расову, Паунов отац, заједно са селјацима, одагна с гувца Изет-бег, рани му коња вилама и довикну за њим, вијући златно зрпевље лопатом, да неће од трећине дати бегу ништа што не скине с врха вила. Послије су дошле заигије и одагнале кметове, па и отац некуда далеко, откуд се нијесу ни вратили, у дугом сургуту који се као прегучена змија вукао преко села, неравним друмовима. Иза рата дадоше земљу

сељацима. Тек, доби Паун земљу коју су пређе вјерно обрађивали слахијама, а потајно, у дугим поћним сједелкама, у мутним сповима иза напорног рада, у побожним молитвама и пјесмама потајно жељели да буде њихова. Али сељаци су морали да живе и непрестано су се задуживали. И Иван, заједно с осталим момцима из села, пође по путевима који су крчени, по градовима који су расли, да тражи зараде. "Не иди са земље, сине, сви наши су помрли док је вава посталa", говорио је отац. Јаглика, Иванова млада, седељама је чекала на повратак мужа, који би јој из градова доносио по неки поклон, мараму или кошуљу са чипкама. Паун је гуњао. Иван се жалио: "Ето, поједе нас та земља, и моју зараду поједе, а сачуват' је не можемо".

Он све, Васо, збори, знаш, да земља и није наша, да не можемо да је сачувамо да... А ти му реци, реци му, Васо, не спавај кумин те, реци му да чува земљу... Оћу да сваки међаш остане ђе је био од намтињека. Нск одужи газду Гаја, није он зао, иако је скоро забогадио на неколи сељачкој. Реци му, Васо, Васо, ово је аманет... Васо, земљу, Васо, реци Иву за земљу... Чујеш ли, Васо, за земљу реци...

Пред зору, тако, умрије Паун. Задави га у грлу и заустави му дах. Тада завлада дубока тишина. Васо, не чујући више у полусну његове ријечи, његов ронац, трже се пред том језивом тишином која разби њен сан. Још млада мртвачева рука је лежала на земљи. Уста су зијала нијемом помрчином.

Куку, Пауне, куку, домаћине! – зајаука она.

Полугола, Јаглика истрча из собичка из кога доприје промукла дерњава дјетета. Обје жене надоше по мртвацу, кукајући, да му савију руке и вежу ноге и вилице. Тело се хладило онажале су то под прстима, као да се предзорна студен увлачила у њега. По селу су се дозивали нијетлови и рано свитање разгонило сјепке по кући.

Да га окунамо, – прибра се Васо, – прије по село дође.

Хладно тело су жене купале тошлом водом, у свитање, саме, у студену зору, угушујући јауке, да не избуде комшије прије времена. И тек кад га обукоше у пове сељачке хаљине, кад већ ограну магловито јесење јутро, жене

удариле у јаукање, чушувши му крај главе. Помоли се на кућним вратима буновна глава првог комшије, стрица Милије и уздахну.

Одмори се и ти, Пауне, душо честита! – пољуби старац мртваца крстећи се. – Де, ви, жене, лакше мало, не сметајте му мртвоме...

Улазио је у кућу дац, јутарња врева и људи.

А са сушцем, бацу и Иван, висок и мрк момак, у одијелу попрсканом кречом и цинслама које су тешко лупале.

Јаглика тихо зацниђе кад видје мужа.

– Умро бабо, Иване, умро бабо...

Васа зајаука иза гласа.

Дошао ти син, домаћине, да те види, да ти чује задњу ријеч, Пауне, зацни аманет, домаћине, да ти чува земљу, работнице! Да је чува, не остала пуста, лише Иванове главе, мој кућнице...

Иван се полако прену на мајчин јаук. Затим приђе постели и паде по оцу љубећи га по лицу и рукама. Крушке сузе су влажиле крут, од повог платна покров, чија је бјелина хладно одударала од кошпатог и намршеног сељачког Пауновог лица. Благим кретњама, тјешећи, људи подигоше Ивана.

Плачући, Иван се окрете по кући, која му се учини празна и влажна и мртва као пећина, иако је била крцата људи. Мали Видо, заборављен, тихо је јаукао у својој постелици. Ивану груну нова бујица суза.

Што ћу без тебе, што ћу од земље, што ћу од куће, бабо! – тресну се Иван шакама у главу.

Људи га дохватише, умирујући га.

– Не брукај се, не срамоти мртвога оца, богом те кумимо. Спреси се да људе дочекаш. И дијете ти је болесно, не ваља жалит преване пред другим болесником...

Иван се све паглије смиривао. Обриса лице крупним, прљавим шакама и придиже панталоне.

Нема се куд, би што би.

Он ухвати Јаглику за раме и грубо је дрмну.

Деде, ти, припази на дијете и дочекај људе. Одо' ја часком до газда Гаја да позајим коју пару, ни за укол

немамо. Мораћемо продати њиву, и тако и тако земља није наша.

Жена устаде очију пуних суза. Устаде и Васа и обје се жене, заборављајући на бол, с невјерицом загледаше у њега.

-- Тако, -- само рече Иван, узнемирен са земље и, тресући га о лијеви длан, изиђе напоље.

Свакодневни пољубац у чело

Тужан и сив је постао живот у овим собама, тапетираним тако дубоко, да су људи ходали печујно као мачке и као утвари из Анкиних дјечијих спова.

Иван је одлазио сваког јутра на посао, избријан, испеглан, умивен као огледало и љубио је у чело. То је радио и на повратку и увијек кад су се растајали. Апка је остајала код куће, надгледала ручак са служавком и чекала његов повратак. Иза ручка би Иван прилегао да се одмара, она се мазно прибијала уз њ и молила га да јој прича нешто, шта било, из предузећа, са улице, из књига. Али његове приче су се биле исцрпиле, она је знала све људе с којима је он радио, ствари међу којима је живио, књиге које је некад читао.

-- Али, Иво, ти не читаш више.

Немам кад. Лако је теби, ти читаш код куће, седиш, а ја сам преморен.

Њој је бивало жао читавог свога и његовог живота. То је тај срећни брачни живот, миран, млак и без сукоба. Њена мајка, жена почившег пуковника, срећна и ведра, одушевљавала се тим њиховим животом. "Шта хоћеш, ћери, имаш све што ти треба, добар је и пажљив за тебе.

Дондга, Иван је био добар и пажљив, имао је добру плату, волио је, љубио сваког јутра у чело, али је она самотно живјела, не излазећи никуд, и бивало је све влажније, мртвије и једноличније у животу... Такав је живот свих добро удатих жена, мислила је она, жена удатих из љубави, из заноса, осуђених да бдију над мужевљевој прехладом и рубљем, над кућном тишином, да у њој буде још мирније, топлије и спорије.

У прољеће, Апа се прену. Нанољу је сипила киша по провидном зеленилу дрвореда.

Иване, не могу више овако. Шта је мој живот. Затворена сам много.

-- Па ти изиђи, драга моја. Пази само да се не прехладиш.

Довиђења!

Он је хладно пољуби у чело и изађе.

Она се врати у собу и окрете унаоколо. Да изневјери мужа? Зашто? Чему то? Они се воле, он ће би ни слутио. Али чему? Живот не би постао пунијим, само што би испунила нечим ово празно и досадно вријеме. Ићи код пријатељица и брбљати, ни то није имало смисла. А живјети тако у кући, бдити над стварима, то није могла више. "Ана Карсњина" је лежала на сточићу крај постеље. Анка склопи књигу и силна туга јој продрије у душу. Сузе тихо почеше да теку. Сједе затим за клавир, и поче да свира нешто живо и ведро, што је звучало тако лажно и неискрено и пој више лигуне сузе.

Јулија, Јулија, живот нема смисла, нема циља, зашто да људи живе, — говорила је служавки која уђе да чисти кваке.

Забога, госпођо, нема смисла да плачете...

У парку је све било влажно и сијеже од јутарње влаге. Блиједи и болешљиви људи су се супчали на клупама и суице је капало с неба, с липња, са кровова. Дјеца су се батргала алејама. Можда има смисла имати дијете, дати сав живот њему. Да, дати сав живот њему, али немати живота за себе. И њена сестра Ивка има синчића и за њу је била увијек голема радост гледати из мјесеца у мјесец како малишан улази у слике, у односе, у ријечи, како зријева, као плод, свијест о свему у његовој плавој и кудравој глави. Али то није било оно, оно за чим је она жудила, тим не би био испуњен сав њен живот, тим њен живот не би добио више смисла. Не, она није видјела излаза. Срозати се сасвим, као многе њене пријатељице, или се убити. Јер њен живот је тако неплодан, тако нелицан и неживотан. А Иван све то није схватао, он је живио и био срећан.

Поподне, она заустави његов покрет кад хтјеше да је пољуби.

— Немој, Иво, зашто то. То није пољубац, то није пољубац, то је тако, да се зна да смо љежни и добри и да се волимо, али то није израз љубави. То, то чини сваки добар муж с добром женом...

Забога, шта је теби наједном. Шта се десило?

А дешавало се није ништа. Сама, Анка је лугала по

читао дан. Посведневно се она удаљавала од њега. Увече, била је срећна кад би је остављао на миру. Једино што јој је требало, била је његова рука, или раме уз које би се привила као ишчибано куче. Треба јој дати дијете, смириће се тако, мислио је муж. Нема циља, нема идеала, мислила је жена.

— Или ћеш натерати мене или себе, да будемо неверни једно другом.

— Ја нећу, не треба ми. А ти, ти иди ако не можеш тако. Чини шта хоћеш, уосталом...

И он је чинио. И још хладнија, уморнија, она се дизала јутром, и тужно су њене очи клизиле преко свих ствари, политирапих, заједно с потмулим сјајем сунца кроз темке завјесе.

У хуманим друштвима она дочека зиму. Купити прилоге за сиротињу, то је велика и племенита ствар, мислила је она. Али радити то кроз читав живот, и пајзад не учинити ни себе ни кога до краја срећним, то је било исто тако празно као и све остало.

— Ја трупем, Иване, ја трупем, ја сам гњила, гњила, иако ћу родити за који мјесец. Ја... ја нећу да исконшим над дететом...

Иван је везивао кравату и спремао се за одлазак.

Али чему брак без детета. Дете, то је она суптина брачног живота.

Да брачног, али не животог...

Богами, ја не знам шта ти је. Све је како треба, а ти си несрећна, иако би тека друга на твој мјесту била блажења...

— Ох, тако је компликована људска душа, видиш, ја сам то видјела...

Доиста, она је то видјела једном. Иван је хтио да јој донесе поклон за рођендан. Опрезно, да се она не сјети, питао је шта највише воли. И она му је показана у излогу тапан златан прстен с великим љубичастим каменом. И знала је, да ће га паћи, ујутру, на рођендан, у фијоци крај пудријере. Знала је и није је радовало. Али је пашла прстен не са љубичастим већ шлавим каменом и то ју је обрадовало. Била је срећна тога дана.

Видиш, Иване, изнепадила сам се и обрадовало ме.

И он поче да јој спрема изнепађења, али и то јој досади и она утопу у стару, добро знану, резигнацију. Да иде и да тражи упослење, то јој је изгледало глупо, видјела је да то значи бјежање од досаде, а утећи се не може кад се свјесно жели, треба да дође нешто велико, што би из основа измијенило њен бесмислени смисао живота. Али то велико није долазило и она је изгубила вјеру и у њега.

А дијете, под појасом је расло. И једне вечери, она осјети у спу, како се оно пробудило у њеној утроби и како куца, дише и креће се као једно друго, пово и велико срце.

- Иване, Иване...

Муж се тешко будио.

- Иване, забога, дете је оживело. Иване, ја носим живог створа у себи. Иване...

- Јес', дете оживи после неколико месеци. То је, драга, добро, пусти ме, срце, да заснем.

Ето, то је био њихов живот. "Дете оживи после неколико месеци" - то је истина, тако се живи и тако треба живјети, живот је утврђен, живот је прописан, укалуљен и тече као каналисана вода. Али дијете је оживјело, живо је, мислила је она, очију разгорачених у ноћи, згрчених пеница на грудима... Дијете је оживјело, оживјело би да то наука и не зна. Брак, љубав, живот, ох, Боже, та то би живјело и да му није прописано како и кад да оживи... А Иван и људи око њега то нијесу схватили, а мама је то већ заборавила. Сви су заборавили - да њој треба нешто, да она нешто тражи, нешто друго, срећу, не само брачну, материјску, већ срећу, циљ свога живота... И њој грнуше сузе...

Ујутру, она устаде прије мужа, хладна и озбиљна.

- Што си се дигла тако рано? - запита је Иван.

Хоћу да идем, Иване...

Отићи и извући се из тога поспаног мртвила. Ни код куће је неће примити, знала је, неће примити на себе срам полудјеле и бијесне жене. Дијете је оживјело, а он, а они... не, из тога мртвила, из те гњиле среће и добротe, из те тамнице, она мора изићи, мора ослободити и Ивана од живота са њом, живота у коме је он њу замишљао као тиху

сјенку која се вуче за њим и која ће му дати дјецу и мир и тишину. Дијете је оживјело, а они... И њој је кружила у срцу судбина безброј жена, младих и снажних; и Вере Коцић која се убила, ухваћена у невјерству, иако чисте душе, павиша и срдачна; и Марије Илић, најмарљивије медиципарке, која се непрестано свађа с мужем и занемарила је све; и дишне Зоре Недић, дјевојке с пламеним црним очима и вјеђама савијеним у благе лукове, која је постала мрзоволна и плачљива, некад тако пуна жара, заноса и снага... и свих, све су њих затворили, обвили пањом и љубављу, да би утопуле и заборавиле, да би...

Иване, ја нећу, све то није оно, ми, ја, ја сам само сеп, ствар која треба ту у кући, у твом животу, у животу свих, нешто што треба љубити свако јутро у чело... Ја идем, идем, да се спаћем сама, а писам сама, многе су несрећне као ја, а то и не знају. Видиш, дете оживело, а ти, Боже, какав је живот...

Хоћеш да бежиш? - цикну Иван и дохвати је за рамена. Хоћеш као и друге, да побегнеш, имаш сад моје честито име, па да живиш како ти хоћеш?

Хоћу да идем...

Да бежиш, гаде!

Он је грубо одгурну и плусну по лицу.

Хоћеш ли, гаде, доста ми је твога заповетања.

Анка се не збуни. Чак се ни чуђење не изрази на њеном лицу.

- Ето, видиш, Иване, какав је живот...

Он се спуза низа њу и ухвати је око кољена.

Опрости ми, мила моја, опрости ми, занео сам се, разљутио сам се...

Она га није ни чула, ни хтјела да чује, она је чекала да стресе, понако, његове руке са својих ногу и да лаким кораком изиђе напоље.

Сјенке дрвећа су милиле земљом. Локве мјесечине су се зрачиле на снјегу и лили су свијетли потоци низ грање. Слуга је стајао уз плот и дрхтурно. Хладноћа је продирала, и тиха зебња од чекања на Ружицу, мијешала се са њом. Чуло се реско нкрипање снјегга. Хладни образи дјевојачки су се загорели под његовим пољупцима. Дјевојачко тијело се занијело и опрло, клизећи, на слугине шаке.

- Забога, реци ми, што игра онолико с Антонијем?

- Пушти море, Лука, шта ћу, брат ме 'ћера, не смијем од Сима, знам как'и су он и бабо.

Лука је примјећивао да је она некако чудно далеко од њега. Склопила је очи и пустила, ћутке, да је он љуби. Тако и вечерас, на сједу, играјући с Антонијем, сином газда-Пека, Ружица је крила поглед од њега. Послије, у пролазу, у углу, она се само, као мачка, очепала куком о њега. Била му је тим тако близу, и тако далеко, и он премо од узбуђења. На повратку, он јој је дошапнуо да се извуче напоље, крином од брата Сима, кад сви полијегају. Дуго је чекао на њу. И сад се она предавала њему, али не више мазна и умиљата као некад.

Шта ти је, Ружо, забога?

Она се непримјетно извуче из његова загрљаја и оприје руком о плот. Гледала је у ноћ, као кријући очи од његових и зенице, зелене, тамо су се зрачиле на мјесечини.

- 'Хладно је, Лука; 'ајд' мо, шта ћеш поћас?

Их, богати, а ти нијеси то раније зборила...

Он је обујми, она се предаде његовом загрљају, занесе тијелом, а затим исклизну и стресе од хладноће.

- Добро, добро, 'ајд', иди, то се ти стресаш што те ја загрли...

- Није, богами, није...

Дјевојка избаци груди напријед и грубо га загрли. Затим, скоро трком, њинући пуне кукове, побјеже у кућу.

Лука јурну за њом. Хтио је да јој каже још неколико ријечи, још нешто, али није знао шта. Примјети да му је капа пала с главе. Тражећи је, у длан му се забодје нешто оптро. Принесе длан зубима и издрије парожак. Крв поче да бризга из длана. Лаганим кораком, гурајући косу под капу, пође преко баште. "Оставиће ме Ружица", рече за себе. Први пут, њему паде на памет да је слуга, да нема ничега сем тврде дланове, да је она газдила кћи и длан га је силно болио. Ни пољубили се поћас честито нијесу, овим и тако знаним пољупцима који пеку као отворена рана. Поче да сиса крв из ране, слапу и блугаву, и би му мучно, невесело, кад ступи на праг клијети.

У хладно јутро, Лука осјети, као сплет змија, газдине прете у коси.

- Дижи се, да идеш у планину код стоке.

Лука се протеже. Около је мирисало на балегу и краве. Био је ломан, згурен свуноћ од хладноће.

- А што да идем, газда Пеко, тамо је Синиша.

- Ако је, и ти иди, неће моћ' сам, да му припомогнеш. Сњегови су велики.

Лука изиђе у кухињу, пред кућом, и поче да се обува. Још рано, Ивања, стара и полулуда најамлица, наложила је ватру. Цијећ је крљао у лами.

А кад ћеш се ти женит'? - питала је жена, бришући очи задимљене од дима. - Хихихи, а ја видиш, ја, борам, умало се уда', лани, но ме неће нико...

Понто доручкова, Лука поче да прти бреме које је требало одијети на планину: брашно, слашина, лук и сир. Ружица, босих ногу, раскуптрана, претрча дворште. На трушину, пред ватром, она чућну, гријући листове и руке стиснуте преко кољена. Смијала се, јаким зубима, збијеним и чврстим као у звијери.

Премешћен се, Лука, затрпана је планина.

- Неће, Ружо, младој крви мраз неће ништа. Ето ја, док сам била млада... блебетала је Ивања.

Младић је стекао бреме и гледао је испод ока. Није му рекла ништа сем то, и смијала се не на њега, већ на себе, на своју љепоту, на кукове и груди, на пространо крило, на руке свезане око кољена.

Ружица, Ружица, шта ћеш тамо? звала је мајка из куће.

Шта ћеш, нек он иде, може и без тебе, - викао је отац.

Младић застаје с везивањем бремена: њени родитељи то вичу да он чује, да зна да они знају. Намирисали су њихову љубав - зато га и тјерају у планину. Ружица скочи и у пролазу га додирну њеп снапат и прамен косе: "Дођи што прије, знаш..."

Њихова љубав је почела још прошлога прољећа кад су почеле да се теле краве. Она је музла у штали, а он је подајао телад. Тако су им се ушле руке, и тела, у шталу, по јаслима. Млада и јака, она је журила, као дивља, све лето и сву јесен за њим. Расгезало се његово тврдо селачко, слуганско тијело по пољ, све чворовато, крепко и гинко као младо дрво. Јесен, са свадбама и поселима, унијела је много бриге међу њих. Истина, звала је страст, још бујнија, али су на Ружицу притисли родитељи да се уда за Антонија, богатог и већ иживјелог момка у годинама. "Штета, рекла му је једном, немаш ни куће ни кућинга, а бабо ме не би никад више ни погледао". То је било у гају над кућом, липње је лежало по влажној земљи и траве су венуле. А њихова страст је бујала и разгоријевала се ту у жбуњу. "Па све'дно, Ружо, ми се љубимо." "Љубимо се", рекла је и она и мукло цкинула, стежући га уза се...

Јутро донесе свјетлост кривеног сунца и пријеме отоши. Лука упрти бреме и окрену се по кухињи.

Да нијесам што заборавио?

- Јеси, казу, будало, - рече Ивапка и наби му је на очи.

Он пође у кућу. Брига да што не заборави, стално га је копкала.

- Газда Пеко, газда!

Газда отвори врата од собе. Отуд се закикоташе Ружине очи и, кад се заклопише врата, оне као да су му се смијале и даље.

А, а, ти шјеси још попо? Шта чекаш?

- Ја, вељу, газда, да те питам, кад ћу паграт?

'Ајд' ти, срећан ти пут, па кад поручим.

Газда није хтио да га одагна сасвим, већ да га одвоји од Ружице, па ће му послије требати, кад навале радови. Лука

пође. Бреме је било тешко. Он се обазре. Кућа је зурила у њега мртвим тамним прозорима. Хтио је да залјева. Али бреме је давило, и ријечи као дивље крушке зашћале су у грлу. А планина је била у магли и шуме су ишчиљеле у сметовима.

Лукин повратак с планине, из крда оваца запалих у сметове, из бремена сијена и свакодневних пртина до воде затрпане наметима, био је тужан. Газда је поручио да донесе јалову овцу јер му је кћер испрошена за Антонија. Чобанин који је то причао, стално се смијао. Цело село гледало ту дуготрајну просидбу, претворено у хиљаду очију, ушију и језика. Антоније је гомилао поклоне и оду и мајци и дјевојци и шје избијао из куће. И кад је све било готово - укупани су једне ноћи салетјели дјевојку. Била је студена ноћ, покти да отпаду, али су сеоски момци, који су се јагмили око дјевојке, дознавши све од Иванке ушли у подрум и чули све: удати се морала за њега, кући не треба брига ни срамота, а онда нек чини шта хоће. Чудили су се момци што се дјевојка није опирала. Ђутала је дуго, проплакала и рекла да јој Антоније није прирастао за срце. "Прирашће ти", рекла је мајка. "Ко на то гледа данас!" рекао је отац. Онда је почео смијех и шала. И лукава газдина кћи је рекла: "Па, кад ви 'оћете, ја вас за све слушам." И сви момци су се клели, да мужу вјерпа неће бити, ороноу је он него се удала тек-тако.

Лука спугну овцу и заметну на рамена. Било је топло од ње и њене тежине и кад стиже кући, скоро да је баца на земљу.

Ти стиже. И донесе овцу, 'алал ти вјера, добро си могао да је спесеси. Ну деде, приколији је, доћи ће људи понас на просидбу. Али цемој ту, не ваља на ашији. Причек', да ти дам нашу ракије.

Кад одрије бртва, Лука руча и леже да се одмори. За цијело то вријеме он и не видје Ружицу; и док му је, у клијету, сап лијетао на тијело, све му се чинило, довући ће се она однекуд и загнути га својим бујним и крушним грудима и удовима. Што се удала? Што није хтјела њега? Наћерали је нијесу. Али он нема ничега, сем рало земље и

мајку и сестру у пајму. Видиш, она се вољела с њим, али да се уда... а он је читав живот везивао за њу, за њену љепоту и њено тијело. С њом би се савио у своју кућину, под бријегом и доносио јој све што би зарадио. Али се препарио - она је хтјела и чинила све, али кад је дошло да се уда - узети слугу свога оца!...

Из сна га је пробудила шкрица врата. Напрегнуте лажње, чекајући, мислио је да је поћ и да се то она увлачи у њега. Ничега се није сјећао, ни да се она удаје, ни да ћеће бити његова. Ето је, чекао је, да само она дође и сав се предао томе. На пратима је стајала Ружицина мајка Смиља, трома, дебела и у лицу увијек масна жева.

Жао ми је што те будим, но се отели Јелуља, па ми је да се паћеш код ње, а и стоци, знаш, треба положити.

Жао јој што га буди - сви су канџа били сажаљиви и добри према њему. И газда му је дао ракије. Жалосно је било све то, а Ружицу није ни видио, нити ће је, можда, икад видјети. И јаче него икад, он осјети да је слуга, који има да ринта и ћути и да му је добро - кад му се каже макар једна ријеч. Неће, мислио је, остати више ту: боље је, као његов друг Јовиша, па џаду, или у град, па рад, тако си ипак свој човјек - и не боли на рђаву, нити си пресрећан на добру ријеч.

У пгаали, док се крава телילה, бик се трзао из конопца. Лука сједе на јасле и поче бритвом да теше шиљак за врећу. А кад се крава отели, он посу теле сољу и пусти мајци да га диже. Младопче је лежало, бијелих и меких папака, опружене главе. Ружица утрча, посекћи крављачу, да помуже прво млијеко. Нијесу се ни погледали. Бик се стално трзао, мучећи.

- Дед'ти, одмузи, јаче су ти руке.

Прети, као некад, почеше да им се преплићу.

- Рано се отелила Јелуља. Јани су се тек о прољећу телиле.

Е, јес', рече она, - рано, била је јалова. А ти, је ли ти жао на мене? Шта ћу, немаш ни своју душу да одржиш, а пе за другога...

Лука устаде, заобиђе краву и стеже је за рамена.

- Зашто, Ружице, зашто? Ти знаш колико смо се вољели.

- Па, рекла сам. А вољећемо се и даље. Удаћу се, пгта ћу, а ти, мио си ми, али ја сам газдинска кћи, нити сам не би рекао. А, а, не морамо се престат' вољет', ти ћеш бит' у селу, па...

Она се, опет, смијала очима на њега. Он придиже теле да доји.

- А ја сам мислио, да кућу кућимо заједно, иако је немам. И да рађамо ћену и све - заједно...

Она га нагло загрли и утопи му главу у њедра. Он је обујми, скоро понесе и нагло одгурну.

- Нећу, нећу! Нећу да сам слуга! Нећу више!

Уплаћена од његове вике, она дограби крављачу и истрча папоље. Лука докопа конопца, пречетворостручи га и поче срдито, из све снаге да удара бика, који је непрестано трзао.

Ситнице

Књиге су у нареду лежале по столу. Крипка испијеченог лимуна, празна шоља с кашичицом и крипка хљеба. И сасвим усамљени, једино уредно слојени литографисани табаци. То је био једини видљиви декор собе, окрепуге у дворинге, увијек без сунца, полумрачне и сиве као тамница. Иван је лежао на отоману с рукама под главом, а Ана је сједила крај њега, нагнута над његовом главом.

– Видиш, рече она, никад ти сто није у реду. Не волим то. То ми много мириса па боэмдук.

Иван се само насмија и обгрли је рукама око струка, али она измигољи своје ситно мршаво тијело.

– Нећу, нећу, хоћу да уредим сто.

Њене ситне руке су брзо средиле све. Затим, она подиже завјесу. У соби једва живу нешто више свјетлости, пред прозором је био зид с мноштвом прозора и балкона, на којима су вешале споро, виљаге и јесење цвијеће. Дјевојка се поврати патрак и чаврљајући поче да распрема кревет. Велике зграде она није вољела, како су у њима често, собе биле најјевтиније. Ту се соба изгуби, без видика, без своје личности, као казнионска ћелија и у њој се изгуби човек, невидљив и непознат и безличан.

То је предрасуда. Ти би сигурно жељела вртић и кућицу, идилу једном ријечју. Хаха, дабоме...

– Није то. Али, знаш, па шта да ти говорим. Вода је капала с њених претију и, тражећи нешкир, она му стресе безброј капљица у лице, смијући се. То наљути Ивана. Како је она могла да буде тако безобзирна, како је смјела да прави тако неукусне пале?

– То је себичност, драга моја, ти мораш да се ослободиш тога вођења рачуна само о својој радости.

Она сједе. Очи јој се цауупине сузама.

– Можда, можда је себичност, али... али ја сам се радовала томе. Мене је то радовало. Зашто ме не пустити да се смијем, да се радујем? Зашто ми убити радост због

тако ситних ствари? Ја, знаш, ја ти кажем – то је оно, сто такве ситне ствари из којих је исткан живот у двоје, то је оно што нас одваја, ја ти кажем, а ти...

Никад она није јакнула, али су сузе, лако и често, текле из њених ситних очију. Њене сузе су Ивана љутиле више од нечега. Зашто плакати? Чему тај очајнички грт? Је ли то својствено људима с великим идеалима и великом снагом? Људима наоружаним знањем и, како се то каже, стваралачким пагонима према животу?

– То је одвратно! – викао је он. – Ти принадаш нечему што треба да се поконе! Тако је твоја мајка снинула пред твојим опем!

– Ја знам, ја знам то, али ја не могу, не могу! Зашто да нама није све добро, зашто да се не радујемо заједно?

И сузе су текле, текле, упркос њених напора, и малих стиснутих песница, згрчених на очима, да их заустави... Ускоро је требало да у стап дође његов друг и Иван се спреми за излазак. Бутке она пође за њим. На улици, она престаде да плаче.

У парку је било много сунца, благог и жутог као цвијеће мед и лишће се слагало алејама, невесело и болесно као мртви дјечји дланови.

Како је лијепо! – рече она и приби се уза њ на клупу. Он се одмаче. Она се загледа у њега, нетремице, зашлупеца као животиња. Он није хтео да погледа у њу.

Збога, Иване, болац, зашто се одмичеш?

– Пусте, молим те! Нећу, ваљда, да ми се, тако да се изразим, некритички примичеш. Нећу да наше спорове ликвидирамо на бази физичког додира, хоћу да се критикујемо, да се преко тога зближимо. Ти си учинила оно, па си плакала...

Ана је ћутала, без ријечи. Огроман, тврдо завезан чвор јој је стајао у грудима. И она се сјети њиховог љетошњег живота. Били су, заједно, на планини. Као сиромашни студенти, ишли су скоро сасвим о трошку свога Летовалишног савеза, који су створили они и њихове колеге, ситним, папорним свакодневним радом, да би себи, у овом свијету, учинили младост младомћу, сунце сунцем и радост радомћу. Читав мјесец је колонија провела живот у

пјесми, у трчању кроз шуме и ливаде, у завијању и мазању јодом рана од купина и шибљака, у крпљењу распараних одијела. Једног дана је она зажељела да њих двоје, сами, направе излет до Клисуре, да се испендрају до врха каменара и повела га је собом. Жарили су јој се образи и расинала коса по знојавом челу. Одозго, видјела су се села и валовити брежуљци, голи, глатки и врхати, у даљини као таласи женских кукова и груди. Сељачке нивице и ливаде, разбацане, издијелене у безброј зелених и жутих обојака. Он је причао о недостацима ситног посједа, а она је дисала, широко уздрхталим поздравима као младо преморено ждријебе.

“Иване, причаћеш ми то вечерас, загрли ме сад. Или не, прибиј се уз ме и ћути.”

Али он се није прибио, остао је, ћутећи, далеко од ње на камену. Пришла му је она. Хтјела је да ту, гдје ни трава зелена, није сметала видiku, да се сва да ведрој и великој љубави, да заборава ту па све и преда се сунцу у небу и његовим рукама. Али је он остао, грлећи је, некако далеко од ње, увијек с мислима о повратку, о томе шта ће рећи остали и о рани на њеној ноzi која може да се загноји... И послје су сејдјели, тужни језиво сами, и он је причао о њеној некритичности, занешености и ситном посједу...

Видиш каква си ти! Сјећаш се љетос? Повриједила си ногу и мјесто да се вратимо одмах, ти... послје се рана компликовала...

Али, Иване, забога, ти... кад ми се цијепају груди, кад ми груди пуцају, остави се, преклињем те, морализирања...

— Ти би, канда, хтјела, да наша свијест заспе, кад се ради о љубави. Никад, никад. Ана! Боље да одеш од мене, да се не видимо више. Зашто да се мучимо кад се не слажемо.

Он устаде са клупе и пошоше ћутке, стрменим улицама. Тамо, вода је горе-доље носила лађе и они се упутише обали. Тако дуго је било откад пијесу шетали ту да и безброј сјећања наврјене к њима. Једном, давно, тако ниско су се спустили низ дршене стениште да је талас, изненада, заплуснуо њене ноге до кољена. Уплашила се и послје су се дуго смијали. Она се изула, разастрла чаране на сунце и дражила таласе босим ногама, да је све изнова

заплускују — а он је држао за руку, да је не одвуку.

— Сјећаш ли се? — унута га она.

— Сјећам, рече он... Али то сад није важно, ми још нијесмо окончали наш спор од данас.

Немој, Иване, пусти да се сад сјећамо, послје ћемо о томе...

Али се сукоб све више разгорјевао међу њима. И вече, које је брзо дошло и сунце које је изгорело иза равница као утуљено огњинге, довијело је још више туге.

— Зашто не идем? — унута је он. — Увијек мораш у девет бити код куће, код оца, код твога оца, а вечерас...

То “твога оца” значило је њеног конзервативног оца пензионера, кога она никад није могла, како је он говорио, да преломи, услед своје слабости и љубави према њему, коју он уосталом, није заслужио.

— Не могу да идем! Како ћу да идем? Како, кад се нијесам лијепо растала с тобом? Иване, преклињем те, ти знаш да морам кући, забога, Иване... буди добар, зближимо се, Иване, па ти ме волиш, чему све то?

Он ју је волио. То је истина. Али како да јој приђе? Зар да оконча све то, да би она могла стићи на вријеме код свога оца?

— Иване, учини бар сад, Иване, мили...

Хм, — насмија се он горко. — Ето ти своје беспринципијелности: да би само стигла код татка кад треба, — да га, како велиш, не би чинила несрећним, треба да жртвујемо наша начелна мимоилажења. Треба продати све у што вјерујеш као једино здраво... једино здрав начин и пут да се уреди наш однос — треба дакле то прескочити само да ти одеш безбрижна и задовољна и да стигнеш на вријеме... Ха, ту ли смо, дакле! Иди ти код њега, тамо ти и јест мјесто... ми се не разумијемо, просто на просто...

Да, ми се не разумијемо, — понови Ана.

Ишли су дуго ћутке. Калдрма је била изрована и спотицали су се једно на друго.

Али, Иване, с бригом, с тугом? Зашто да не учиниш да легнем радосна? Зашто да ме пустиш да одем тако? Зашто, зашто, болан? Зашто ме не обрадовати?

Њој опет пошоше сузе и она га грчевито заустави руком.

Али он узне пењу руку, прапштајући се, и рече:

Опет сузе! Опет слишиш? Зар те није стид? Не, пењу, пењу тако! Пењу да пустим да ме савлада твоја сенгитменталност. Ти нијеси за мене! Иди, иди, ти си за оца и њима сличше... Збогом!...

Ана покуша да га задржи, али он се отрже и скоро трком несташе иза угла. Она потрча за њим. Он се не окрете, ниједаред. Наслоњена на зид, она се стеже, дође јој још тјешње у грудима. Сузе као да се замрзосше у очима. Било је све сувље, све посиље, све хладније.

Она га не потражи више. Ни он њу. Нијесу се разумјели као толико других. Утопи Ана те дане у рад, у књиге, у пожртвовано трчкарање око удружења и њихових послова. Он ју је звао, писмом. Али она не одговори. Чему? мислила је. Ми смо добри, ми смо се волели, али овај блиски, непосредни додир, да срца дрхте заједничком радошћу и да лудују скупа, да се мисли њих двоје, опет, испредају једна из друге - то нијесу створили. "Ана, молим те дођи, без обзира на све, болестан сам. Ја сам, ваљда, упркос свему, добар твој друг и ти мој" писао јој је он поново.

И она пође, рано изјутра. Иванов друг је рано изишао за послон, разносио је млијеко, пита ли. У соби је био рован. Њихов сусрет је био срдачан и озбиљан. Она посипреми, скува му чај и прегрићима исциједи лимун.

Чисте су ми руке, не брини - рече она.

Ах, ништа море...

Причали су о многоцему. Она је чаврљала о свим новостима. Он их је чуо, али изпад свега, уживљавао се у то њено топло, птичје, чаврљање.

Па, Ана?

Па, тако... смијала се она. - Оздравићеш. Доћи ћу опет.

Он је опрезно ухвати за руку и она се није оширала. Гледала је, радосних очију, кроз замагљен прозор. Он покуша да је благо привуче себи.

Па, Ана, ми ћемо опет ићи скупа.

Да, ићи ћемо...

И ићи ћемо опет у плашице...

Да, рече она и завуче му прсте у косу.

Дуго су се гледали тако. Њему су очи биле пуне суза, а она се благо смијенила, као болесник сунцу.

- И ми ћемо се опет вољети, као некад, и више... и све.

Она се благо измаче и окрете па нећама.

Не знам, знаш, ми се још нијесмо сродили. Те ситне ствари, без којих се, видиш, не може, нијесу нам заједничке. Видјећемо. Нећемо, као прије, да се затрчимо. Ти си добар, али, знаш... Треба, не знам... отићи ћемо опет у плашице, али не као прије, него тако - видјећемо да ли ћемо моћи створити једну нову друкчију љубав...

Затим дохвати књигу са стола.

Прочитао си?

Да...

- Узеху... Довиђења. Доћи ћу опет, оздрави.

- Дођи што прије, Ана, молим те, да разговарамо... Дођи, Ана! - довикну он за њом, грчевито, очију које нијесу видјеле више од суза.

Она се обазре на вратима. Хтјела је да му каже: видиш ли, ти плаћеш, то је срамота, зашто допустити да до тога дође; и зар прећи преко свега, само да се весело буде, не, не... Али се уздржала од ријечи, печујно затворила врата за собом и мирним, сигурним корацима пошла низа степенице.

Жалост код Димићевих

Тужно су сијале Јованкине очи у полузјени собичка и тијело се кретало тремо, тешко и онезно као пресићена мачка. Већ три дана је лила киша, досадно и једнолико, и локве су расле па улици, отичући јарковима. У соби је било хладно, морало се нтедјети на угљу и дрвима и закрпљене кошуље Маркове су се споро сушиле. А Марка није било већ тако дуго; још рано је отишао да узме помоћ, његово предузеће се налазило у штрајку и у кући је била несташица.

Мрак се почео вући предраћем и све је постало још сивије и прљавије, киша је пљуснула још јаче; тек сада, у смирају дана, чула се свака кап, по крову, по глави, по мозгу.

Гдје си, забога? Читав дан, а мени је тешко, изгледа да... рече жена и заћута.

Крупан човјек, големих руку и коптуњавих рамена, блаких, топлих плавих очију, спусти порције на под. Вода се циједила низа њ и локвице су се шириле подом.

Тек сад сам стигао. Нема пипта, дали се само пасуља и хлеба. Тешко је много, Јованка. Јеси ли гладна?

– Не, рече жена и поче да подстиче ватру да би загријала храну. Само ми је, од јутрос још, тешко, једва се држим погу. Чекала те, чекала, сад ћу да легнем. Бојим се да се баш поћас то не деси.

Марко је разумио све, али је ћутао, халапљиво прождирући храну. Жена треба да роди, морала је напустити рад већ двије недјеље. Све су они чинили да се дијете не роди, али узалуд. Оно је расло, немилосрдно их плашећи својом појавом. Отеће и њима залогат из уста, у немаштину која је све више расла. И баш сада, кад је и он остао без зараде, требало је да се појави тај мали, притајени живот, који им већ мјесецима пије крв и разбија сав. “Дијете, дијете,” рекао је Марко једне вечери, притискујући њен трбух, “убићу га чим се роди! Шта ће

нам терет који понијети не можемо?” Жена се благо преврнула у постељи и притисла његову руку још јаче. “Убијмо га, убијмо га, што ће нам?” И то је била тешка поћ, без мира и сна. Јутро је било још теже и они су, ћутке, гледали једно друго као што се гледају непријатељи...

Одједном жена застена па постела и тихо цикну, као придаљена нечим.

Ти једеш, а ја?

Марко спреми остатке јела и падосе се над њу.

Несрећнице моја!

Сва се тресла, у грчу, избезумљених очију. Држала је чврсто његову руку и вукла га све ближе себи.

Умријећу, Марко. Зашто не умрем? И то, баш сад, кад немам ничега у кући, баш...

Јес', и тај штрајк! Али пита ће се, сад не могу изићи из њега. Тешко је много, Јованка...

Жена дочека јутро у грчевима. Ненапаван, Марко је бдио над њом. За бабицу пије било поваца, а она је у буцилу, тражила да јој се помогне. Шта учинити, без поваца, без ичега? А велика несрећа долази Димићевима, мужу и жени, тек што се није појавила. Марко је ходао по соби, превртао ствари, тражио, пипао и онда се лудачки хватао за главу.

Шта да се ради, шта да се ради?

У једном тренутку, он дохвати мачку, која му се маучући мотала око погу, отвори врата и баца је далеко па улици.

– Бога ти, мало ми је пегоље!

Зашто си бацао мачку, зашто? драла се породила као полудјела. Зови некога, Марко, зови, ја не могу, не могу!

“Ивка Симић, столарева жена, родила је шесторо дјеце, иако је било живо само двоје. Треба довести њу” – синило му је у главу. Она је знала да рађа просто и једноставно, сваке године по једно и никад није причала ни говорила о томе, само је, сва оронула, непрестано плакала, увјерена да ће свако да умре.

На улици није било ни живе душе. Сунце је гријало, весело и младо, играјући се над градом.

На повратку, он затече гомилу дјеце која су шакала у

докви. И његово дијете ће се тако ваљати у блату. Тужно је било помислити на то. Буцмаст, прљав дјечак му притрча.

Кад ћемо да добијемо бату, да се и с њим играмо? - зашита он Марка.

Не знам, Јово, богами, - с тужним осмјехом одговори Марко.

Е, врага, не знаш, реци ти само мени, нећу ја њима, богами нећу.

Марко га помишова по глави и уђе у дворипште.

Унутра, долазећи са свијетлости, ништа није видио. Жена је смирено јечала.

- Сад ће Ивка доћи, не бој се...

- Ах, драго му, види ти, треба то брзо - бољно промуца жена, издижући се на рукама.

Сва постела је била крвава.

Одједном, поворођенице крештаво пислу.

Као луд, Марко се растрча по соби. Гдје су то остављене пелене? Тога се пије могао сјетити и поче да преврће све. Оне су лежале у саџуку. Али врага, треба ту учинити много чега прије тога.

Пажљиво, они су пребирали прстима, крваво и меко мало тијело, да му завежу пунак. Затим га он узе благо на дланове и спусти у корито са топлом водом.

Гљомазан сам као слон, а то треба пажљиво. Живот бих дао да су ми руке мекше...

Прао је уд по уд и завлачио своје дебеле прете међу таване и мекке дјечије.

Мушко...

Јес', мушко - рече жена.

Он га пови у пелене и посећи преко себе, као луд, сузних очију, поче да се смије.

- Мало, мало, цемој да плачеш, слце моје. Ми цемо да те чувамо, мало, мало...

Окретао се с њим по соби, дизао га, вртио у ваздуху, лудовао. Никако пије могао да се сјети неке пјесмице, која се пјева дјеци, а знао ју је, била му је на врху језика.

Дај га мени, забога, треба га подојити.

- Их ти, - рече он дајући дијете жени, завидљив што то

само она може да учини.

Стао је онда, брижан, пад жепу и дијете. Пригрлио их обоје и рекао:

- Знаш, кад је већ дошло, чувати га много треба. И знаш, лијено плаче, просто мило чути човјеку. Маго, види како посе...

На вратима се појави Ивка и гомила дјечјих глава за њом. Ситна и мршава жена осорно залупи врата пред носом дјечурлије, али се она поново отворише.

Са срећом, са срећом... Дијете се, ћери, држи овако.

- Да частин, да частин, Марко, - драо се Јово испред врата.

- Баво да вас носи, - рече Марко, обзирући се по кући ншта да да дјечурлији. Не, ничега пије било што би им могао дати и би му то бескрајно жао. Најзад се сјети и из петролејског саџука извади завртње, точкове и кљешта и пружи дјечацима.

- Немам друго. А то, ето, играјте се ви, док мали бата порасте и он ће да се игра с вама.

Забога, доћи к нама, пека дјеце... да га заједно погледамо... Коса му је сасвим као твоја, мека, кудрава...

Поплава

Сељак Јован Брзак из села Лешнице, читав дан је косио ливаду, сам под жеженим непомицим сунцем. Усукао се око косе, мрпав, подртих рукава од кошуље, пресиједе косе пале по ниском челу, безизразна, тврда и исвечена лица као земља. Крај ливаде је текла рјечица по којој је село и носило име, али се није чуо њен шум, у овај врели дан, кад је све било мртво, непокретно, кад је тужно висило лишће с врба и јова, мировала живиша и стока, а пресахли бунар пред кућицом у бријегу празно гледао на свијет горе својом тумолом испурелом очном шупљином.

Ништа није мислио Јован. Чак ни то, да мора да покоси што прије, јер су чекали други послови, а сем осталог и кукуруз је требало нагртати, већ је почео да се упреда. Он је само махао косом, брисао зној који је пекао у очима и ишао на ријеку да овлажи врат и главу, да се спасе сунчевог удара и окваси грло млаком мртвом водом из баруњине. Па је опет махао косом, и коса је шиптала као гужа, љутита и настрљива и чинило се као да је она вукла за собом косца, млатарала његовим рукама и прелим рукавима и вукла, тамо-амо његово тело.

Сврши се и тај дан и ударише заласци преко села и преко брда, чак преко неба, које брзо плану тамном и влажном ведрином.

— Слава богу, — рече сељак и заби косу напред ливаде.

Тек кад се опоружи на откосу, свом дужином, осјети умор, искиданост у свему тијелу, у свим зглобовима и мишићима.

— Не лежи на влажно, пробиће те уморна, — рече му жена Стануша, која наиђе преко ливаде с каблом воде на глави.

— Ти готово скоси, оста још мало по роси сјутра, а ово ће ваљати да се власти.

— Ваљаће, — рече Јован и дохвати руком прамен траве. Отањи ове године ливада, иако ће бити сијена као ђетелина, за стоку, видиш како мирине. Само га је мало,

не даде бојја воља да пабуја, но га спржи сунце.

Узаним путељком преко ливаде, муж пође за женом. Ну ова се, како се пристоји, уви и пропусти га испред себе. Као за себе, сељак је говорио:

— Никад ја закућити пећу. Види-де, пут преко ливаде, два пласта сијена су ту, а ја не стижем да прокрчим пут кроз шуму. Све се погази.

Читав чопор босоноге и прљаве дјеце их је чекао на огњишту. Дјеца су се играла, пекући запаљеним сувим гранчицама поге једно другом или прешући жинке у пепео под удубљена лежишта пета, мека као славујска гнијезда. Зато је и била вриска међу дјецом. Отац, улазећи, клени двоје-троје шаком, онако како му се падесине, али не заборављајући да буде праведан и да то буду старија. Затим леже на пустахињу, заклоњених очију, чекајући вечеру па да заспе. Но њу је требало чекати дуго, док Стануша спреми сама све, јер су дјеца била ситна најстаријем сину Виду било је тек једанаест година.

Најзад, дјеца почеше да једу удробљени качамак с вареником. Варенике је било мало, крава је била само једна, и мајка им досу сурутке.

— Оставите оцу мало, све полокасте! — рече Стануша.

— Нека, лека, — рече Јован и умијешта се међу дјецу, биће и за мене, него ти...

Кад вечера, домаћин се помоли Богу и леже да спава. Жена је још спремала по кући — тек сад је требало запретати хлеб и спавати немирним спом, стренећи да тијесто не прегори.

— Ваља, ти пропаде, Јоване, данас.

— Ништа, ништа, само да се ухвати ова љетина, да се раздужимо па што Бог да, а даће добро, пећемо овет бити без ишта, земља је паша.

Јован се прометкољи и безбрижно заспа, без мисли, без жеља, без снова.

Тако прође љето и ово као толико других.

У јесен, кад се обраше цљиве и сабише каце, првог пазарног дана, Јован поведе сина у град — патоваривши себе врећом жита, а сина торбицом пасуља. Упут колико да пребије вријеме, поче отац да прича са дјечаком.

Знаш ли ти, Видо, куда иду међаша наше земље?

Мали је знао све. Чак је знао и то, да је некад била њихова и ливада преко воде, па је отац морао продати за дијеченце од куршума који му је остао иза рата у дубини. Тада још његов отац је био стари момак и Видо се није био ни родио. Затим је дјечак причао како су они, мушкарчићи, подијелили земљу, играјући се и како је његова њива боље родила него ливада млађег брата.

А шта су добиле сестре? упита отац.

Ништа. Оне ће да се удају, оне немају земље.

Отац се намршти.

Добро што се играте, али земљу не треба дијелити, а сестрама треба дати... и њима треба дати пенгто.

Па њихова је ријека и... онај велики камен пред кућом.

Онда је Видо причао како га подражује млађи да ће кукуруз са њиве - његове њиве бити продат газди Симу за дугове - тако да је то луда корист што је њива родила, а сијено са ливаде ће међутим остати за краву.

А, је ли, тајо, кукуруз неће бити продат?

Биће, - рече отац - продаћу све, да земљу чувамо, или оде земља за порез, за дугове, за зло, сице.

На повратку из града, отац сврати у дућанић газде Сима. Газда је сједио за масном тезгом, и сам масан, при и опун, гризући стално доњом усном мрке поткресане брке.

- Ето ја до тебе газда, да покупујем пенгто, вијесам хтио у граду, иако је јевтиније, вељу, свој си човјек, па драгому... и да видим за друго.

У отвореној дјечаковој торби се брзо нађоше боца петролеја, со, карабоја и четири метра грубог платна за кошуљу оцу и за грудњак мајци, а отац спреми себи у цен дувански панир и шибице. Панир без дувана једва измоли у газде - дувац му није ни требао, јер је пушио шверц као цело село, као и сва села около.

Баш сте ви луд свијет - пушите шверц, пушите, пушите, па кад једном наиђу финанси, платите све одједном, пређе дара мјеру.

Шта ће се? Ухватите понекога, али цио свијет не могу да ко се кола не слома па мени, свак тако мисли. А и ти, видим, пушиш шверц, а и бољи је.

Друго сам ја, - рече газда.

Затим су газда и отац дуго рачували, док је мали чукао па поду, дрхтурећи прокислим тијелом. Отац је био дужан више од четири хиљаде. Дуго се прегонио с газдом да газда купи сијено док је још у стогу и кукуруз док је у класу. Али газда се опиара, хтио је готову пару, што је сигурно сигурно. Тамо-амо, пајзад почеше о цијени. "Прољетос ће бити скупље", говорио је Јован. "Не зна се то. А теби се пенје камата и рок ти истиче сад - како сам хоћеш", говорио је газда. Мали је знао да ће отац да се погоди, сијено треба носити, жито треба носити да се продају, а отац то није могао па својим плећима. Морао је да, сем тога, заради за породницу и краву хљеб и сијено. И погодише се: оде жито, оде сијено, оде купус, одоше пљиве - и опет оста отац дужан, уз ситне подужице, преко три хиљаде дшара.

Продаде све сем раж и кромшир - то је остало за порез, оно што се такође платити мора. Газда пљуну оловку, прецрта у књизи, записа поново, даде ону да се мастилом ушине на мјезицу која је гласила на збир главнице и камате до прољећа - све то стрпа у фијоку и заклуча двапут.

- Тако, па нек сијено лежи па твојој ливади. Биће мање товара но ти што велиш, Јоване, но што ћу ти, - сељак си ми, а жито ћемо премјерити, па буде ли више одбићемо.

Отац и син устадоше.

Лије као из кабла, згури се Видо, под скут од моје кабанице.

Дјечак се згури, ништа није видио пред собом сем блато, блато, у које су газди и он и отац. Гушило га је у грлу - продали су кукуруз с његове њиве и жито је да зашмаче. На продапо сијено - с ливаде млађег брата - био је заборавио. Жито је да моли оца да не продаје све, да остави род с његове њиве, али је знао да је то узалудно - да то мора да буде и киша мора да пада и они морају да газе блато, ту се не може ништа.

- А шта ће пама да остане? - упита он најзад.

- Па, одговори отац, досјећајући се на шта Видо мисли, остаће нам земља и... моје руке, зарадићу ја, не брши ти. Но се приури, видиш, лије као из кабла. Погле', колика је само Љешница надопша...

И лила је киша, данима, као да су се из неба отвориле ријеке, а ријека кроз село, између њива и ливада, непрестано је расла. Хучала је као махпита, мутна као разорана земља, незадржљива, све бујнија и ћудљивија. Мостови су замржавали увече, а ујутру им пије било трага. Врбаи нестадоше, као спаљени, а преко бродова и лугова се разиграла речна магица као хиљаде бијесних коња, лепршавих мрких грива. Њспим дном, као грмљавина, тугњало је камење – мутни одјек тугњаве и потреса над брежуљцима у замраченом небу.

Дан и ноћ, журио је и Јован око обале, као и други селаци, као читаве породице. Стануша и Видо су журили за њим, послали грађу, ударајући бране, насипали камен, земљу, све што би дошло под руку – али вода је подмукло, споро, глодала, глодала, као црв, да затим у незадржљивом налету, као пожар, као топор подивљалих курјака прогута све. И онда је требало почети све изнова, одуријети се поново, запунити рачу којом је вода већ рашила земљу, да се рача не разнесе и раздере у парампарчад и прогута читаво тијело, родно, масно, младо и богато... Нико никоме се пије падазио па помоћи, нико никог пије чуо, иако су се сви очајнички дозивали. Само што су, у ноћима, тужно и самотно пвиљели фењери, лугајући обалама, кроз мокру, густу као тијесто ноћ.

– Ово је трећи дан и сад ће трећа ноћ, – викао је Јован жени. – Дај ограду од њиве, побиху је у дно! Однјече све, не може се више! Ово људи не памте, ријешно је Бог да затре све! Ђе је Видо, пек кули камење!

Али Видо није било. Он је заједно с дјецом која су дневима боса и полупага, око воде, остављена, ушпанена и расплакана, нашао суво мјесто под нагнутом крушком, и заспао. Мајка их избуди све и дјеча, посећи у наручјима дрвље и камење, журнуше обали. Сваљивао се сутоц, јурећи низ подивљалу воду, све мрачнији.

Никоткуд помоћи, пропаше све! Не дајте! – драо се Јован, забијајући коље.

Но помоћ је журила. Газда Симо, са три сина, слугама и најмљеним селацима, трчао је преко ливаде. Кад дођоше обали, људи хитро почеше да доносе врљике, спопове

чврсто увезаног прућа и гомили камења. Јован се смијао као полудио.

Тако по бугу, браћо, тако, никад вам то неће заборавити! Ни моје треће кољено вам то неће заборавити!

Кад брана би готова и даске чврсто уковане, људи стадоше да предахну. Но таласи напрегоше задњу снагу, не прекидајући свој налет и дигоше брану као перушку, окрећући је с руке на руку, хиљадама руку. Газда Симо, који је догле стајао мирац, са штаном у руци, баца штан, баца капут, чизме и чараше и дерући се загази у мутну воду до кољена.

Не престајте! Претећи ће нас хапа! Не дајте! Све ће ми земљу однјети! То је моја земља, не дајте, момци, синови, јунаци!

Изморен, раздрљен, испијен, газећи у води до појаса, као луд, Јован пође к њему. Он је ту радио данима, мјесецима, годинама, пробдио три дана и двије ноћи, постављајући своје тијело, своје груди и руке, да вода не погоди земљу – и кад је све требло да пропаде – допша је газда... да браши задужену његову земљу како је говорио. Он поче да виче, да урла, да надивиче и воду и газду, и небо и земљу, све.

Каква твоја земља! Она је моја, моја! А ако сам дужан дужан, а земља је моја!

Мичи се! Одакле твоја? Твоја се зове, ти радиш па пој! А ако пропаде, пропашће моја! Не дајте људи!

Шта је било тада Јовану Брзаку, селацима из села Љенцице, нико не би умислио да каже. Или дуга песаница и умор, или заглупи туга, ријеке, кише и грмљавине, или страх за земљу или престо му дошло тако – шта ли? – као да је полудио, докопао је сјекиру, угазио воду и машући око себе и дерући се пије дао никоме да приђе. Жена је преклињала па обали, дјеча су се цијучући окупила око њених skutова а људи су богорадили с обале. Но све је било узалуд. Вода је падолазила, вукла и њега к себи, једна се отимао.

– Не дам! Нек носи све! Земља је моја, моја!

Најзад га је поткупио талас и попио. Неки, заједно са Станушом и дјецом потрчане низ воду, а неки нап почеше

да забијају коље за пову брану.

Слава Богу -- рече газда и поче да се облачи. --
Спашићемо све.

Затим су утврдили брану и почели да насипају камење. Оздо су водили, полуоесвијешћеног Јована. Пред свима је трчао Видо, носећи сјекиру коју отац није био испустио.

И тако су спасли газда Симо и његови људи и Јована Брзака, сељака из села Љешнице и његове њиве и ливаде, да их не прогута и не однесе незнано куд помахнитала ријека, која је те године оставила намјесто многих родних имања камен и пијесак и пустош велику.

Мара је сједјела на обали ријеке. Далеке и радосне су биле обале, простране, слубљене с равницом и ипчиљеле у проклијатом зеленилу једва догледних врбљака. Јага галебова су се лепринала, лудовала, да затим безбрижно пау по води као иње и да се препусте да их она носи далеко и у сунцу да растопи њихову бјелину... Све је било као лани, кад је сједјела са Иваном и била исто тако сама и тужна. Тада ју је био напустио човек кога је вољела и она је потонула у тужну невјерицу и у сумњу о дуготрајној врелини, несноредности и поштењу у љубави. Почела је да се увија и бјежи од свега, од другова, и сви су се окренули од ње. Пустила се она тако, да је носи та њена мутна, несвјесна и затрована психологија, напињући се да се отме, али не срећући ни дје топле подршке. Осјећала је како око ње буја, расте и пламти негодовање, незадовољство и мржња. Побјегла је од њих, побјегла! урликала је све около и прогонило је због тога.

Тада је дошао Иван. Сједјели су на обали и он јој је говорио цврстим гласом: треба више свијести, више снаге; треба се ослободити тога гњилог и очајничког малограђанства у себи самом, превладати себе самог и поћи једним повим путем, достојнијим жене и човека. "Али ја нећу, ја не могу, да преко тебе, преко твога угледа, поново доспијем гдје сам била. Ја то хоћу сама, својим рукама да прокрчим". "Лудо, смијао се он, не ради се о томе! Главно је да испливан, да сасвим не потонеш, да се не изгубиш. Чему то индивидуалистичко чистуство?" Па су протицали таласи и галебови и она је била сама, као и сад, разједена и сумњичава, незадовољна собом и свим око себе: Зашто она не може да схвати, да разумије, да се ту не тражи неко интимно разумијевање човека -- оно што је пој требало -- већ једно хладно утапање у утврђене норме. Зашто је она тако зла и негативна, док су сви попосни и ведри и здрави? Примицало се вече и она пође уз улице,

joш тужнија и усамљенија.

Увече, у њиховом малом стану, она је морала да пере рубље. Иван је за то вријеме сједио и читао вечерње новине. Тихо се окренувши, руку с којих је капала сапуница, она му рече:

- Читај на глас, да и ја чујем, знам да нема времена да прочитам поџас.

Иван мрзоволно склопи новине испред лица.

- Баш си се сад сјетила, нећу, досадно ми је. Ти си иначе редовно не читаш новине, хоћеш да други чита за тебе.

Хиљаду мисли јој прође кроз главу, заједно са сузама у очима. Истипа, она не чита редовно, запарљива се, али поџас је хтјела, поџас је био један од оних свијетлих трепутака кад је она хтјела да се отме, да пође новим путем, а он јој није помогао. Зашто код њега, тако позитивног и здравог, како мисле сви, нема једног здравијег разумијевања ње саме? И зашто њој која ради и ринга у кући по цео дан, зашто се њој тај њен рад не види, зашто он не види?

Сјетила се и његове мржње према њеној мајци, побожној и заосталој жени, огрезлој у предрасуде, коју она, макар и такву, није могла престати да воли. То је била, за њу, несрећна и остављена жена, која је радила, прала, кувала читав живот, да дјети буде боље, да одржи годли живот. И зашто Иван, а преко њега и други, не могу да разумију да њу не треба мрзети? Зашто се Иван тако наљутио да је та проста и заостала жена доишјела кашдило у њихов стан, учећи ћерку вјерности мужу и богобојажљивим стварима? Зашто се он није благо насмијешно на те наивности старе жене која је била радна читавог живота, стварајући и одгајајући пова бића овоме свијету, ако ништа друго? Не, она то није могла да разумије и горко је плакала, губећи се све више, кад он због тога три дана није говорио са њом.

Пошто сложи рубље, Мара сједи крај њега и помилова га по коси.

- Бојан, Иво, зашто ти нијеси пири? Зашто ти не пружиш нешто од себе мени, зашто?...

- Остави ме? Што слишиш? Нећу ја да... То су за мене

пачелне ствари! Узми само па се види - какав је само твој гњиоли и малограђански кћерински однос с мајком? И затим, то је срамно, срамно од тебе, ти тога треба да се стидиш, да мени пребацујеш да не дам ништа од себе, да нећу ништа да ти жртвујем. А ја сам ти пришао кад су те сви били поплували, сјећаш ли се? Кад си се давила... Па то за новине - хоћу да те пагјерам да сама радиш, да сама читаш, разумијеш ли? И досга више, хоћу да читам, нећу као ти...

Мара је грчевито штакала.

- Али то раздира, то није метод, то...

Наставио се сукоб, и њене сузе, и његова критика без милости и обзира - какву је критику и он сам желио. И кад је ушао Јован, његов друг, она је још грцала.

- Зашто плаче? - питао је Јован стојећи наспред себе и не скидајући капут.

Па знаш каква је! Знају сви другови уосталом. Неће да чита, запарљожује се, па сам је мало прокритиковао, а она... заосталост, па то ти је...

Треба јој помоћи, знам... знам, говорио си ми.

- Али то није тако, то није тако једноставно. Људска душа није тако проста. Ми нијесмо пали с неба, сваки човек је друкчији, не може то, забога, па један калуи, - отимала се она.

Ето, чујеш ли је, Јоване, она говори о некој души, о калупима, да би скрила своје калупе, своју гњиљез? Не, драга моја, то тако не може, не-мо-же, то је пачелна ствар у крајњој липији...

Они изиђоше, а она оста сама, у хладној соби, грцајући на постелји. Заборавила је па послове, па све. Тако ју је Иван и папао доцкан у ноћи. Скидоше се и легаше без ријечи. Она је хтјела да га обаспе миловашима својих ријечи, својих планова, својих малих перазвијених и како јој се чинило жалосно заборављених груди. Али није смјела, бојала се да то у њему не разголити успавану љутњу. Знала је да ће јој рећи, да се такве ствари, такви сукоби не рјешавају грубим физичким додиром. Ту треба критике, дискусије, у све то треба капнути једну кап свијести, не предајући се слијепим инстинктима... то су,

увијек и над свим и прије свега, начелне ствари. Па је тако треперило мало женско тијело, крај његовог, тако непомичног, пој тако драгог – док оба није притискао сап.

У ноћи је он обгрлио и Мара је спа срећна пуштених удова, као што галебови лежећи на води пуште крила на суњу и небу, предала своје тело његовим загрљајима. Престало је све и њихов спор и оштре ријечи, и сад су опет заједно, заљубљени и срећни – мислила је она.

Али кад је продрло у собу јутро, рупећи све пред собом и сап и умор и мрак ствари, Иван је ипак био намрштен и строг.

– Не, ми се нијесмо објаснили, нијесмо пречистили грешке, све твоје – а можда и моје, то треба виђети – јучерашње негативности.

Немој, Иво, па зашто си ми пришао ноћас. У тој радости је прошло све. Тим смо се очистили.

– То је друго. То је у полусну. То је једно, а објаснити се мора – то је друго, – не треба успавати свијест тиме.

По објаснили се нијесу. И он је отишао незадовољан и строг, а она остала несрећна и тужна.

Прекодан дође Ана, Јованова другарица и исприча јој да је Иван сједио синоћ дуго код њих, наркајући. Мари гринуше сузе. Никад она Ивана није прекоревала за дуга ноћна закарнавања, као што раде све жене, јер није хтјела да га зауставља у његовом раду. Осјећала је да би тим убијала и његову личну срећу и кријала велике идеале, које је и она имала, како је мислила, и ако јој то други нијесу признали. Хтјела је да се пожали Ани, овој тако самосвјесној девојци дрског црвастог носа и буцастог лица. Али се, опет, сјети: можда би тим нашкодила њему, Ивану, а преко њега и много чему. Не, пој само мишине сузе и ријечи:

– Сједио је беспослен... А ми се сукобили... па сам га тако дуго чекала, чекала...

Отишла је Ана, сва усплахирена, а дошла је њена мајка. Грцала је Мара и пред њом, говорила јој како је не схватају, како је одбањују, а она би хтјела... и све тако. Није старица разумјела много, али је плакала заједно са ћерком, држећи јој главу на крилу. Чинило се Мари, и ипаче

болесној, прехлађеној чекајући синоћ Ивана, да се све облило, потонуло у горке сузе и грчеве.

Старица их је оставила, чим је дошао Иван, прешпанена да својим присуством не поремети што међу њима, само преклићући – дјену своју – да се не гложе.

Тада је Иван подивљао: шта, Мара је своје сукобе, сукобе са својим другом, пренијела на мајку, стварајући с њом – таквом женом – заједнички фронт против њега! Па ако је остао синоћ – то је његова ствар, – или бар њих двоје – али зашто да једно биготно, наонаких појмова створење уређује односе младих и нових људи? Дотле ли је дошла Мара у свом безидејном срозавању? Залуд ју је дигао и прешао преко свега, чак и преко њене прошлости, песнијесте, гњиле и влажне као јесења помрчина...

– Не, преко тога се не може прећи! Ја то нећу! Сви ће то осудити!

Али, бољело ме, Иване! Ја сам и болесна, види, преклићем те! Разумеј ме!

Но он је нокупио нешто ствари, с намјером да пође на неки дан у унутрашњост и да побјегне од ње. Заклонио се да мора ићи послим; виђело се да није лагао; али се Мара није могла зауставити. Грцала је, вукла га, чупала за скутове, отимала се и пајзад згурила на праг, као ишибало куче. Но он је отиснуо одатле и јурнуо низа степенице.

Иване, врати се! Не могу без тебе! Да ти кажем само нешто, нијесам крива толико, Иване!...

Иван се није вратио и она се наједном смири, убриса сузе и с неком, пој дотад непознатом снагом, пође Ани.

На прозору је жмирећи на супцу, весело звиждукла млада жена. Било је много прољећног сунца и вјетра, читаве ријеке, и она је била радосна и улица је доле, текла радосно, као млада крв, кроз сав град, пјевајући.

Ти си весела, – рече Иван, спуштајући кофер, – то је лијепо.

– Да, а ти? Зашто си дошао?

Па, к теби, зажелио се, знаш...

Он покуша да је загрли, али се Мара изви, смијући се ситним зубима.

-- Не, тако брзо је нећу прећи преко свега. Знаш, била сам код Ане и других. И... разумјели су ме, охрабрили. А ти, ти не разумијеш ништа, ти си само споља здрав и уопште, може се рећи ти нијеси јединствен, није ти и мозак и срце, и свијест и осјећање исто. Но, да... има добрих људи на свијету...

Она поче весело да баца вишње у уста.

-- Увијек ми се, врага, омакне на прогутам и коштицу.

Иван сједе и брижно провуче прсте кроз косу.

-- Ипак, Марушка, знаш, ја сам можда и био груб и тако... Раговараћемо. Па, шта мислиш?

Ништа. Ми се не схватамо. Отишао си од мене и нећеш се вратити више. Не одлази се тако од најближег друга, макар и послом. Ја сам се ослободила, пашла пут. Ти то не вјерујеш, а тако је, видиш ли?...

Гледао ју је залањено. Чекао је њене молбе, грчеве и сузе, заплашене ситне црне очи и уздрхтале мале прсте, наприжене иглом и содом. А она се смијала бескрајно широко и он није могао никако да докучи смије ли се она то некој својој властитој радости у коју је утопила цео свијет или некој срећи ван ње, којој се посебно предала сва.

Рамово ждријело

Горски потоци, бијели и бистри, сурвавају се низ урвине и сијају, кроз зеленило жбуња и вишаге, бриљана и ријетких кржљавих четинара. Они хуче, они говоре и не дају да се чује иједна људска ријеч, или цвркул птица и кликтање орла на врховима... И нико не зна како се звало то мјесто рашје, злб, кад гора плане зеленилом, због пустахија и хајдука и кад се слегну сметови и усови због курјака. А стари људи и чобани још и дан-дањи причају да је то било овако и да је мјесто добило име по овоме.

Кад избјегаше из Требјесе, крај Никшића, чивчије Вук Лоцушица, син Јокана Гавриловића и Малиша, сељак и чивчија као и Вук, али који се убрзо потом засердари у Ровцима, никшићке аге и бегови задрхташе од страха у својим кулама и чардацима. Вук је плириенио турске овце, подјаривао рају да не плаћа ни царску ни спахиску и закочио друмове којима је из Мостара и Требиња ишла трговина, роба и харач, и којима се враћало из Никшића сухо месо, вуна и бијели мрс. Кадуне почеше да плаше дјецу Вуком, а бегови су искаљивали бијес на раји, која само и може да роди такву злицу и убојника...

Вук не бјеше ни лијеп ни ружав чољек, велике главе, ни плав ни тмаст, али очију зелених као млада трава. Био је то миран сеоски момак, као и други, и слушао је бегове као и његов отац, више ратар по сточар, ћутљив чољек, затворен и сур као земља.

Али кад избихе велике буне у Србији, спахије почеше да притежу колаше раји, иако је раја била мирна и послушна као и догад, само се нешто сумњиво у њој шапутало и сељаци су гледали мрко и осорно или се то само агама чинило, како то бива код оних који имају запто да се плаше. Тако су и гледали никшићски Турци да смакну Вука, и то највише због његове големе снаге и хитрише, јер не бјеше у ага момка који би му иребацио камена или прескочио скока. И кад он на никшићском пазару пресјече из маха

бику врат као допух, по чему и доби надимак Попушина, да му се врх од ножа забоду у леђину, рече стари Мушковић: "Бре, бре, не ваља овако силовит чојек раји, сва би, Алах не дао, могла листом за њим." Па кад је у јесен, о слави св. Луки, падоше никшићске изјелице на конак у Гребјесу и пресити и шијани почеше да шљачкају и насрћу на жене, Вук и Милета, с неколико селака, кидисаше и, што не утече, побише и исјекаше по селским кућама и авлијама. Одбежа Вук одагледу Ускоке, шанишко шеме, које се још опирало дашку и харачу, измакнуто са својом стоком и оскудним њивицама у врхове шаниве.

Одагледу је Вук купио чете и упадао у Жуну никшићску да пали и убија и соколи рају по крајини, сам осокољен борбом Црногораца да не буду никоме измеђари. И никшићски Турци су слали чете, купљене од градских "бескућника и безобразника, који нема куће ни кућишта", који су ијероу служили и носили се богато, не зазирући ни од кога. У Вуково доба, најчувенији бјеше међу њима Рамо Прекић, крут чојек, мрких састављених вјећа и пустих црних брка. Дуго су се, по горама и катуњима тражили он и Вук, али их не падеси срећа да се сретну. Рамо је ишао сам-самцат по селима да купи царски данак и снахиски хак, јер у то вријеме бјеше тако и за цара и за бегове су купили једни исти људи, а често се и не знађаше куд што и коме иде што народ да. Крао се Рамо и по шумама, не би ли украо гдје Вукову главу, која је никшићанима била залела више за око него иједна из Црне Горе, јер је била чивчијска и рајетинска.

Крили су се хајдуци по шумама, да их ко не опати и не изда, те да их Турци не опколе, на ни своје ни туђе главе дома не донесу. Тако су већ неги дан, у бусији, чекали Вук и Мијат Котлица, с неколико друга. Мијат бјеше по јунаштву и вјештини хајдук на гласу. Лаке ноге и лаке руке, бистра ока, иако ситан и већ просијед. Дали су се низали, ниоткуда да паиће харач или трговина, а хране и дувана нестало у торбицама и тобоцима. Летњи дани су били дуги и врели, а поћи хладне и ведре у планинској висини. Рошљива јутра су затицала људе уморне и поспане, прозебле на влажној земљи. Почело је гунђање и хајдуци су попријеско гледали један на другог.

Диж се, биволице, рину Мијат Вука – ред је пас двојицу да стражаримо.

Вук трну иза сна и докона пушку. Околу се зачу смијех.

А ти рече Мијат, мислио Турци. Успавао си се ти, синовче, нема Турака ни у шлећу.

И Вук поче да се смије. Он устаде и протеже се. Затим се заогрну струком и дохвати пушку по сриједи.

Ајд'мо, Мијате, на пут.

Млад момак им пресречи пут.

Чекајте, шта ћемо више о'ће. Нема шта ни да се једе, а ова ладна вода проструже чојека. Ми велимо, да се договоримо па да се вратимо патраг. Савиће пас Турци не'ће гладне, па живе похватати.

Мијат се намршти и сави да притегне обуваче.

Зелен си ти, синовче. Ја нећу одавде ни још за три дана. Ја се празан не враћам, а ко 'оће – гора му и планина и срећан пут. Шта ти велиш, Вуче?

Вук заглади дуги перчин и сједе на камен.

Ја велу, да идемо даље у турско, на што Бог да. Шта ћемо да се излежавамо овђе по цео дан. Нећу ни ја празан да се враћам. Убисмо толики пут и толико нам дана пропаде и цабе нећу ни ја.

Људи се покушаше око њих и почеше да галаме.

Да се вратимо, ма'ните се људи лудих глава! Ја ћу с Вуком! Могли би још који дан с Мијатом па шта да Бог.

Мијат се раздра љутито и притеже пушку, окренувши је ка њима.

Шта сте се, страшљивице, разраколили као квочке?

Јесте ли у чети или на свадби? Страх голи је из вас проговорно. Неки 'оће патраг, а неке као Вука, гони срамота и страх патријед. Ја сам харамбаша ко 'оће пек остаје, ко неће срећан му пут! Или ће бити меса међу нама

да се прича кад су мрци с Мијатом у чету 'одили. Ајд, мртвиче Вуче, стражу чувај, или патраг, па љукај планинкама телад и чувај да им млијек не прекили на огњу.

Вук се скупи у клупко и зелене очи му синуще љутито и модро. Цеффердар му полеће лако с руке на руку пут Мијата. Али се људи хитро умијешаше међу њих и почеше да их преклињу с капама у рукама. Мијат је стајао мирно, без

иједног покрета, без трептаја на лицу, док је Вук силовито бијеснио, одбацујући испред себе хајдуке и крчећи пут ка Мијату.

– Нека, Вуче, богом те кумим, као оца те с капом молим, иако ја теби могу отац бити, – преклињао га је већ сијед, крупан и длакав као овца хајдук. – А шта ће нам рећи кад се вратимо, искрвише се међу се мјесто с Турцима. Нека Вуче, биће боја с Турцима, па ћеш то покајати.

Смири се Вук. А Мијат, од грма до грма, пође к путу. Вук се упути за њим, иако хтједе да га замијени други па стражи.

Роса раскваси опанке. С грмља се стресао ситан влажан прах и падао по њима. Оздо, из долина, дизала се лака магла и крала уз урвине. Јутарњи залази, као спаљених крила, бежали су пред сунцем.

Вук се клизао па влажној трави, идући за старим хајдуком, чији се корак није ни чуо и који нигдје не посрну. Ђугали су, љути један на другога, не вјерујући један другоме. Кад ухватише бусију, на помолу долине, рече Мијат:

– Ти се омичеш, Вуче, па трави, ка' да нијеси вјешт хајдуковању.

Вук ћутке отвори торбу, извади преостало парче сланине и поче да је реже малим ножем, па као да се присјети, отсече пола и баца Мијату. Мијат се танано осмјехну испод брка.

Тако се, Вуче, баца псу, а не хајдуку с којим се заједно крв лије.

Пред њима, доле, кривудао је пут, бијел у јутро кроз зелене шумарке. Близу се већ био примакао сељак, гонећи натоварена коња.

Чекај, Вуче, док дође ближе, зовнућемо га, да га припитгамо за Турке.

Мијат остави капу и струку и спусти се на пут, па кад наиђе сељак, оштро звизлу. Сељак заустави преплашеног коња и поче да звијера уоколо.

– Нека коња, – викну Вук, – но 'ајд овамо.

Сељак уђе, преплашен, к њима у грмен. Почеше да га испитују о свему, али он, не знајући с ким има посла, поче да увија.

– А да, – рече Вук, – да нијесу ће овуда пролазили Мијат и Вук?

– Не знам, нијесам чуо, – рече сељак, кривећи грачницу у рукама. – А који сте ви, јесте ли дружина Рама Прекића? И Рамо се јуче распитиво за њих.

– Јесмо, – рече Мијат, – а ће је Рамо поћио? Он пас посла овамо у гору, а он се излежава по селима. И ми ћемо, вала, сад тамо, што да дангубимо овђе, биће цицвара и кокошака по селу.

Сељак се још више ушлани.

– Е јес', јуче Рамо отео попу коња, није отео по узео ка' што и јес' за њега, па јутрос рече да ће па катуне, те ја подранио да кажем горе, не да кажем по да речем да га угосте и мало жита да изаптам.

– Ако, ако, – рече Мијат, – тако и треба, није раја за друго. 'Ајд' па ћемо и ми ш њим, зготовите добар ручак, да ви не буде изненада.

Оде сељак, а хајдуци се поново вратисе у бусију. С окуке на окуку, видјело се да се путем примиче човјек па бијелом коњу. А кад изби па првој ближијој окуци, видјеше му се бијеле груди – токе а не гуњина – и Вук рече:

– Оно је, Мијате, Рамо Прекић, познајем стас и коња попова и токе су на њему – откле токе у чивчије! Но хајд му удари сам... без оружја.

– Хоћу сам, ма нећу у ову памет без оружја. Боља моја глава по Рамова.

– Е, ја ћу без оружја – рече Вук, потури пушку и поче да распасује оружје.

Нећеш, Вуче, но ћу га ја уграбити пешаном чим се помоли.

Али Вук потрча кроз жбуње, воред пута. Чу се брзи топот коња и цјевуцање коњаника. Изби мрк човјек, с пушком преко крила, па хитру коњу који је високо носио главу и гривом, час откривао, час заклањао токе па јахачевим прсима. Позна Вук Рама и зиури се за камен крај пута. Коњ, кад наиђе, фркну и сегну у страну.

Ди, вук те заклао! – раздрије се Рамо, – не чека те Вук Лопушина!

А Вук, у једном скоку, дохвати једном руком коња за

дизигне а другом Рама за прси. У трен ока, свали га на земљу и притиште кољенима. Али Рамо, испод Вука, потеже малу пушку. Рикну пушка из грмена и Рамо тихо јакну. Али прије него он окрепу своју пушку. Вук му изврте руке и сједе на њега.

Познајеш ли ме, Рамо?

Ти си, Вуче.

Мијат притрча и потеже нож.

На, Вуче, закољи нса. А ја га гађах под тобом, кад трже малу пушку.

Гле, раших га, ну... у лијеву руку... е неће се Турчину да погине од моје руке, но од твоје...

Вук разоружа Рама. Затим му разви штал и уви рањену руку и благо је положи у гњијездо направљено од штала тако је рука лежала мирно преко груди.

Хоћеш ли дат' токе, Рамо? - присјети се Вук.

Хоћу. Помогни ми да скинем.

И Вук му поможе, благо држећи његову руку у својима. Мијат доведе коња који се плаховито проопињао.

Што не сијечеш крмка, Вуче?

Нећу рече Вук. Нек иде, нек прича Турцима да га је Вук Лопушина тако ме ви Турци зовете - савладао голим рукама, а Мијат Коглица пије... хтио 'нако с оружјем. Је ли ијера, Рамо, да ћеш вратити попу коња?

Вјера, рече Рамо.

Нек ти буде, Вуче, намришти се Мијат.

Вук припоможе Турчину да узјаше коња. Пође Рамо, корак по корак, ка окуци. Хтио је нешто да каже; али се само окрете на окуци - по хајдуци не гледаху више за њим. Вук је држао Рамово оружје у лијевој руци, а у десној је држао токе којима је махао ка Мијату.

Лијепо би ти стајале, Мијате.

Мијат је ћутке ишао поред њега. Најзад му Вук добаци токе и Мијат их ухвати у лсту.

Тако се баца... него, похитајмо, мислиће они да се између се покласмо, кад чуше пушку, па ће потрчати као без душе...

Тако је то било у оно вријеме.

Циганска прича

Стари Циганин Салко је сједио пред чергом и подетицао ватру која се на јесењој влази лако тулила. У черги је било само мало дијете које је мирно спавало, замотано у крпе из којих је вирила његова прљава кудрава главица. Коконка, везаних попу, већ изморена, пије се више трзала и благо је отпустила крила. Салко се стално пипао за крета бољеле су га старе кости... Био је безвољан, остављен сам себи, да чува дјецу и остале черге, док су људи и жене отишли по селу, да штогод зараде, испросе или измаме селяцима. Дуго пије хтио пипга да прича. А кад је почео, почео је са старим временом кад све то није било тако.

Некад је његово племе Салковића било јако, бројило је и до тридесет черги. Он је намтио ту снагу и слогу племена под његовим оцем, церибаном - вођом племена. Ређали су се млади, долазили нови, син смјењивао оца и племе је увијек остајало - причао му је отац - једно од најјачих.

Мрзјела их је турска власт и они су мрзјели њу. Нити је она што могла њима, нити они њој. Није било путних објава, претреса - Цигани су били за власт једна безлична гомила којој се није могло ући у траг, чија се дјела нијесу могла истражити. Ковача није било по селима, војска се није служила - зарађивало се боље и цигански се човјек није одвајао до смрти од своје черге.

И сама смрт је била добра и једноставна ствар. Лаже свијет кад прича, да су они убијали своје родитеље, кад онемоћају, да им не би сметали по дугим путевима, у сталном селјакању. Не, то никад није било тако. Стари отац и стара мајка знали су да су доживјели свој живот - изродили и подигли пород, оспособили га да ради и живи; дрво је састарало, било је младо, као све - и сад треба да нестане. То сазнање је било тако јако, тако силно, да су сви умиралли тихо и ненадно - баш онда кад животу нијесу требали више, кад би даљи њихов живот значео гушење живота оних којима је живот намијењен. Не, требало је

умријети, оживјети у смрти, у жишоту младих.

И његов отац је умро тако. А данас се више тако не умире -- вуку се стари Цигани, болесни, глуви, убијају младе животе који треба да живе, убијају и срамоте своју смрт. Славан човек у племену је био његов отац и то ће остати, о томе збора нема. Тугу је велику, додуше, дочекао -- али је славан остао и у смрти. Није је издао, није изневјерио зајете и обичаје пређа својих.

Смрт његова је дошла изненада, с расулом племена и Салко -- који је дошао мјесто њега за вођу -- имао је мјесто снаге, мјесто слоге у племену, само старе успомене и старе приче које нико није слушао.

Једне године, врло давно -- никад племе не памти да је била тако љута зима, такве неће никад ни бити јер је она и дошла да племе разори -- паде Салков отац Ариф, с чергама, на пољану крај града; доле у дубокој равници. Тамо је било тошње и иако се послови брзо испријепе, черге не могуће да оду даље.

Арифов братучед Цемо је имао дивну кћер Хаму. Салков млађи брат Рамо је требао да је узме за жену. Истипа, то дјеца нијесу ни знала, али су оцevi били рекли ријеч и знало је цијело племе и сва друга племена.

Милина је било гледати и слушати њих двоје, увече, у лето, кад би се пред церибашиним чергом, око огња, окунило цијело племе. И старији су морали да се одвоје од својих разговора и пасмијешени да задивљено гледају. Играла је Хама, танких удова, витка, млада као дијете и раскалашна, мало, мало, па као зрела жена. Играо је и Рамо, косе пале преко чела, и он млад и лијеп, сагињући се пред њом и окрсујући око ње. Затим би се узели за руке и благо њипући почели да пјевају. Њен глас је био продоран и бистар, као млаз бистре воде из планине, а његов је био хучан, широк, као поток и стално се гањао с њеним: звали се, бјежали, стизали и сливали у један.

-- Но Хама није њега вољела. Ко зна што би? Све племе -- не само њен бабо -- били су упрли очи на њу -- китили је и мазили. И сваки други. Муке с њом је племе имало. Куд год мишеш -- сваки на њу очи упире. Благо је големо за њу лудио Арифу и Цему бег Шарчевић -- за харем је хтио -- али га ми

умало не убисмо због тога. Ја, тако је то било. На чему сам само ја оно стао?

Убрзо, у племену наста глад. Зима је затворила све, нигдје посла, нико из куће да изиђе. Курјаци су се вукли по селима, око града -- није то било као данас -- несаоружана чифчијска села, горе ка планини, и дању су била мртва. Сметови закрчилише друме и богазе, а у вароши -- варош је имала своје запарије и своје прачаре и варалице -- за черге тамо љсба било није.

Једне вечери, старци одржалише вијеће. Што да се чини? Не пађоше старци решења сем да се остане ту. Шта се могло? Клати коње? Не, коњи не могу да се покољу.

Черга може без једног чошјека, неки умре, може и без два чошјека -- али без коња не може. Нема коња, нема ни черге ни људи.

Од мрза и глади умрије једно дијете, па друго, а два старца и једна старица, малаксали, извуконше се пођу из черги и премрзопше на снијегу.

Ујутру мој отац рече: "Храните дјецу и млађе. Неки се храна дијели. Сву храну на гомилу. Иди, Салко силе, кажи по свима чергама".

Салко се полако упути пртином између черга. Био је гладан и промзао. Иза њега оста тихи плач његовог дјетета и жене. Пред Цемовом чергом се сучели са Хамом.

Je ли ту, Цемо?

Јес', шта ћеш?

Храна сва на гомилу, код церибаше. А ти, куд си попила по снијегу? За вођу?

Она погледа Салка својим уморним очима.

Покрепаћемо као пси. А зашто то, зашто ја да крепам? Ја могу да живим.

Салко подјари ватру, напуни чибук и повуче неколико димова. Тугао је дуго, затим стеже нагло пепице и окрену се свима.

Нико не одрече -- сваки донесе сву храну на гомилу. Тако је то било. Сви су слушали. А мене, мене сад ни дијете неће да послуша. Само Хама, врати се у доцну пођ, по мјесцу. Како је само образа имала?

Пошто су се сви пробудили од галаме под Цемовом

чергом, Цемо, нема куд, поче да се правда. Хама хоће да се уда за трговца у граду. Бесидица је рекла: већ се по други пут смијенио мјесец, а ми се не мрдамо; што да се злотуцамо од немила до недрага, нек свак себи срећу тражи, живјети се овако не може више. Дошјела је поклоне.

Рече Цемо лијепу ријеч тада: "Епо поклони у огњу. Нек сви млади образи поцрвене, а стари нек се забрину ове срамоте није било у племену. Неско племе да напушти! Моја кћер! А дао сам ријеч Арифу, да ћу му је дати за сина. Убићу је кучку!"

Хама је, поцвијепана одијела, раскуптраних коса, испребјана, лежала у углу черге. Није плакала, само је дрхтало њено тело.

Иза тога се разиђоше сви. Без ријечи, збуњени и забрињени.

Јаук у ноћи, поново пробуди све черге.

Потрчасмо притином.

Рамо је држао грубо Хаму и она се отимала.

– Пушти ме, хоћу да идем. Пушти ме! Њега љубим, нећу да живим више као псето!

Рамова је ноћ била без спа и он је чуо Хаму кад се искрала да побјегне. Сада, он ју је преклињао и вукао. Али се дјевојка нагло отрже и хитро побјеже на пут.

– Врати се, Хамо, с ким ћу да пјевам? Ко ће да пјева са мном?

Хама је бјегала и он је јурио за њом, бос, гологлав и избезумљен. Ми смо трчали за њима.

– Али куд ћеш ти да стигнеш младост која је полућела?

Прстигао је пред саме градске зидине и убио ножем. Затекли су га гдје клечи над њом и држи њену главу у рукама. Крв се румењела, на снјегу, на мјесечини. Дигоше Хаму и поцесоше.

Видио сам, пошао је Рамо за њима, погнуте главе и ћутећи. Но није дошао до черги. Искрао се несрећник у ноћ и песао заувјек. Хер, тужно је било то вече уздахну Салко. А мој отац, мој отац није заборавио ништа. Рекао је: "Разгазите снјег, да траг од крви песаце. Нек нико не зна шта је било међу Салковићима, нек знају само

Салковићи. Ми ћемо Раму судити." Но му судили нијесу. Видио сам га, пошао је за њима...

Хаму чергаши законаше још те ноћи. Тврда је била заложена земља. Сјекирама су морали да разбијају, док не дођоше до мекоте. Заравнили су гроб. Заравнили га земљом и снјегом. Ни Салко више не зна гдје је.

Ујутру је отац зовуо племе и рекао: "Ја ћу да умрем. Ево Салку моје кубуре, мој штап, нек он буде церибапа. Ја не могу више, вријеме ми је." Био је старац сувише малаксао, од глади и велике несреће. "Чувајте племе, не дајте да се распе" - рекао је још, легао и умро тога дана.

Тада су настали тешки дани... причао је Салко даље.

У племе је ушла зла крв. Почеле су свађе, почеле су диобе. Почела је да се одваја фамилија за фамилијом, да бјеже појединци из фамилија. Прошла је зима, пропли тешки дани, али се племе и даље распало - свако је ишао за својим трбухом, а не за срећом племена.

Нема дрва, морам ићи за њих, а не могу - рече уморно Салко.

Ватра се гасила, дијете је почело да плаче под чергом а кокошка се трзала из уза, лункајући крилима. Салко се тужно осмјехну под снјегим брцима.

Тако сам постао церибапа, кад церибапама мјеста било није. А сад не могу нукуд више. Ето, доћи ће снаха и рећи: "Бе су дрва?" А ја дрва не могу да донесем, немам снаге ни да идем, не могу више. Требало би да умрем као што је умро мој отац и његов отац - кад им је дошао дан. Али се све промијенило. Племо се распало, нестало, не живи више оно. Не могу ни ја да умрем како се мрло, не мре се више тако...

Један јесењи дан

Јесење јутро, сиво и тужно, загрлило је све ствари.

Но ствари у кући било је мало: голи миндерлуци, огромна округла трпеза, паргила и пустаећија у великој одаји и зидане пећи по осталим одајама. То јутро је као болесничка постеља загрлило и све ствари око куће. Али је и тих ствари било мало: чекрк на бунару, разваљени хамбари и живинарници и старо османлијско седло, чудом неким заборављено. Иза куће се ширила пространа багта, вапећи голим гранама у магловито побо, обрана грубо, силом, и скиданих травњака.

Рустем-бег је стајао на доксату и срце га је заболело. Сјетио се, гледајући багту, малене сељачке дјевојке коју је дивљи аскер оставио голу, рањаву, скидана тела, мртву на пространом друму. Било је то давно и Рустем-бег је то био заборавио. Сад, паједном, кроз маглу оживље му крваво тијело премладе чифчијке. Он склопи очи и болно уздахну: велико зло се свалило на његова већ погурена плећа, дошао је црни дан, да он искаје све гријехе предака, сва њина зла која су и у сну сањали. Навали раја и однесе све што пађе; разби хамбаре; покла живину; обра багту и покида јој гране. Једино што вјерна слуга Адем успје да за времена преведе хага зеленка и пренесе бакрено суђе које је као жар у мањгалама горело по полицама и ћилиме и севаде – који су као огњишта пламњели по собама да све то спреми код трговачке и православне куће Ставића. – Тако кућа оста празна и у њој Рустем-бег, јер не хтје, кад задњих дана оде аустријска војска, вукући се као пречучена змија јесењим блатњавим путевима, не хтје да оде с братом Изет-бегом, који побјеже с дјецом и двије жене.

“Хајде, Рустеме, седлај и ти коња, пропало је наше, подивљаће стока рајетинска и дићи куку и мотику” – говорио му је брат, спремајући се да узјаше хага и умотавајући се у цубе од лисичине.

“Нећу ја, брате. Никоме ни воду патрунио нијесам, за ово моје дана. И што? Ни ћеце, ни жене, никога немам. Никоме ни дужан ни ружан нијесам. Вијек свој сам провео као бињација и авција, јашући коње и гонечи срце и зетсве, ако се коме нијесам с пута увио, нијесам му га ни препријечио – шта ће ко мени?”

Тако и оста Рустем-бег на дому, прекрштених ногу на пустаећији и вукући дим из паргиле. Али дођоше сељаци, све непозната и мрка лица – пе бјеху то њихови кмети – и оставише пустош иза себе. Не даде Рустем-бег пустаећију и паргилу, макар главу дао, – да бар на чему и с чим може душу иснуштити, јер Алахова је казна и кисмет ту – ни тако, ни тако – утећи се не може.

С доксата се полако врати у собу, сједе на пустаећију и тихо зовну Адема. Али се не одазла нико и у пустој кући његов зов болно јекну као ударац у празну кацу. Све је изгубљено, све је пропало, опустео је мирни живот, дуг и непромјељив, живот лова и коња, дугих молитава и сједјелки, живот у коме је Рустем-бег био тако душеван и добар као шеик, и у коме је њему било добро... Најзад, тетурајући, уђе стара служавка Џема.

– Шта ћеш, беже? – запита она крептавим гласом, завлачећи, са немарним стидом, сиједе косе под памиију.

– Ђе је Адем? Гладан сам, зло је велико и потоње, по душа хоће још да живи.

– Побјегао је, бјеже... кућа празна... да што заради ил' испроси, бог га убио. А ја сам болесна, и не чујем добро, беже, мука ме сколила, до'ватила ме нпањолка, све падам, праг прећ' не могу. Само да ми је воде, по нема, кофу су одијели, у бунар ћу скочити, беже...

Рустем-бег се диже, обухвати старицу око рамена и благо је положи на пустаећију. Дошла је болест и код њих, пренијеће се и на њега, али је за Рустем-бега севап био велика ствар – ни зло се не враћа злим, а не да се заборави вјерна слуга у оваким данима.

Дуго је на дворишту премишљао како да извади воду из бунара: није посуде, а коноп су пресејкли и одијели с кофом. Да је ту Адем, сјетио би се за тили час, а како да се

сјети он, тако брзо – он је само мислио па дивљач и коње, а не па службу коме другом до Алаху. Најзад... одмота широки свилени појас, надовеза га на коноп и спусти у бунар. Опрезно, прескочи ограду и надишоше се, не познаде у мирном оку воде себе самога, толико је оропуо и погавнио – као да на њему главе не бијаше, већ мрка слика без јасних црта, у мрачној дубини. И што се дубље спуштао, држећи се појаса и пипајући погама рупе међу облим камењем, све је себи изгледао у води неразговорнији... С тешком муком изнесе пуп фес воде из бунара. Вода је стално капала, остављајући за собом траг, уз стубе и преко одаја.

– Пиј, утоли душу. А Адем нас остави, бог га оставио, залуд му би добро наше.

Жена га погледа закрвављеним и ужареним очима и поче халаљиво да пије. Али је нагли тутањ уз стубе прекиде и она ушашено цикну.

– Долазе ми шејтани по душу, душу да ми изваде, не дај, беже!...

У собу унадоше двојица наоружаних сељака. Рустем-бег познаде плавог и витког у струку младића, Ивана, сина вјерног чифчије Арсенија из села Селипта.

– Шта ћеш, Иване, с оружјем у дому беговскоме? запита га Рустем-бег.

Иван се збуни и поче да клепће визиром па пушци.

Дошло наше вријеме, дошло да нашлатимо дуг стари и престари, што смо тебе радили. Наше комите су још синоћ стигле у варош, а војска ће за њима. Нема више кметова и све... све је наше, оћемо да се врати дужно, Рустем-беже. Сви из села то 'оће. 'Оћу и ја...

Бег махну руком и брижно сједи. Сто пута је доброћудни Рустем-бег помиловао Ивана, сељачко дијете, по глави, по обрашчићима, свраћајући кући његовог оца па повратку из лова, или копчаећи код њега, па поласку у лов, да звијерињу по роси траг ухвати. Мирно је живио Рустем-бег с чифчијама, купио што је право и од бога и цара и закона даго, знао да заштити чифчије од свога осионог брата Изет-бега и чулао се да не пагази на сељачки рз, да се њихове жене не догакне. Па ето сад – правде и суда

божјега је постало, све је добро бачено и вјерне чифчије не да не дају, но још дошла голобрада њихова момчадија да пљачкају.

Нема ништа до голе душе, све су безаконици покупили. Но ме чуди да то ти, највернијег чифчије син... добар сам вам и правичан био...

Добро, – рече Иван, ма никад не рече – не треба трећина! Враг ти такву правичност попио. Узми, Лука, пуштећију, наргила нам не треба, па ћемо претражити кућу.

– Не узимајте, душе не губите! – цикну Рустем-бег. Пуштите бону жену да мирно душу испушти.

Не даде Иван Луки да узме пуштећију већ изиђоше из собе.

Дуго се чуо њихов ход по собама. Рустем-бег је чуо тај ход и минуше му горке сузе. Све је пропало, заповијек, задњи сахат је дошао, најверније се слуге и чифчије одметнуше. Што се не прекину појас, кад се слунгао у бунар? Што се не одмаче камен испод ногу? Осјећао је како га обузима врућина и вртоглавица. Долази пшањолка, долази судњи дан да затре све... помолити се треба, можда задњи пут. Воде нема да се авдес узме, пуштећије да се на њој кољена превију. Хоће ли Алах опростити без авдеса и је ли му годнија молтва на голу поду, да самртницу с пуштећије не диже?

Клече Рустем-бег па го под и подиже дланове, затим се преси, такну челом под и опет подиже.

Врата се отворише тихо и Рустем-бег искосице видје Арсенија, оца Иванова, ситног и сједрог сељака с торбом преко рамена. Силна врућина му јурну у главу – дошао је и он да га пљачка, прије по умре. И не обазре се на сељака док не заврши молитву.

И ти, Арсеније, дошао да пљачкаш? Нема ништа, ако је и што било, син ти је покупио.

Сељак се накашља и скиде торбу.

Боже ме спаси, беже. Виђу какво је вријеме, па ти допио сат-два меда. Вељу, јес' наше дошло, али бега не треба заборавити, мутно је вријеме, ко зна, а младеж помахнитала.

Он извади вагац, умотан у мараму и стави га на

мишдерлук, а мараму врати у торбу. Рустем-бег погледа Арсенија благо и тужно, узне вагап и пружи му га.

Нећу, немој, папце је пропало, нећу ја тако немој кад ти закон велики не вели, кад не мораш. Иди, бог ти дао, иди, а ја... ја ћу да умрем, штаћолка ме дохватила...

Молио га је дуго Арсеније, али му не поможе – изгура га Рустем-бег благо напоље, па се врати, зануха и онирући се о зид спусти се на под. Брзо га обујми вреди буновни сап.

Из тлашће трже бега дивље преклињање. Арсеније је клечао крај њега на поду и дрмао га.

Беже, беже, дођи себи, богом те великијем кумим!

Бег се оприје на лактове и погледа узнезвјерено.

– Шта хоћеш? Жедан сам.

Селак га ухвати за руке, повуче и усправи. Цема је бунцала, главе бачене на под. У соби је већ био полумрак. Напољу се разгалило небо и горјело је ружио сунце залазећи за кровове кућа, горе на врху чаршије.

– Беже, беже, оче пап, душо племенита, кумим те богом, љубим ти стопе којима идеш, спаси ми сила, затвориће га, убиће га! – преклињао је Арсеније тресући бегове руке.

Ухватили су многе селаци који су се вукли по граду, било је и пушкарања. Али-бег Сточевић је одмах добро стао с новим властима. Ухватили су и Ивана и Луку, одвели их у стару турску хапсану, сад их воде, ко зна шта ће бити. Пљачкаш, веле за Ивана. Треба бег да оде да каже да га зна као поштена, да није то све истина, да није пљачкао – а ако је њега, нека опрости као родитељ.

Беже, беже! Дођи себи! Опрости! Учини!

Он је гледао с невјерицом селака. Како то? Зар није све пропало? Не, пропало је, њему се мути то само у глави, силна га врућина обузима. Одједном, под прозорима запуцаше пушке.

– Куку мени! – јавну селак и потрча напоље.

А бега пуцњи сасвим тргоше из бунила. С доксата, он виде како Лука, посрћући, бјежи улицом. Али нови пуцњи га стигоше и селак се згури, клече и опружи читавом дужином. То су пуцали оздо на њега људи који су гоњили пред собом гомили селака.

Испод доксата истрча Арсеније на улицу и погледа на бега,

Спасавај беже, душа ти у рају битисала. Иди! реци!

Бег поче лудо да се смије.

– Нећу, нећу! Није пропала правда Алахова, нека се врши воља његова!

Смијући се, он се врати у собу и обазре унаоколо. Је ли све то истина? Или се њему у болести чини? Истина је, рођеним очима је видио. Одагнао је Алах једне а довео друге, али је безаконике нито његов ред руне – казнио и казниће. Није судњи дан и још је далеко... Примичало се вече: да хоће нијесу побјегли, ибиција би већ давно била прошла – акшам је већ ту...

– Устани, Цемо, дижи се! И ти би ме оставила да си могла, безаконике рајетинска! А сви сте се преварили, послали се, а оно, хахаха... Дижи се, дижи, хоћу да се Алаху молим! Још сам ја бег. Диж' се бре, крмачо једна!

Цема је једва чујно крклала. Бег дохвати грубо пустију и истресе болесницу на под. Силна ватра га је онет обузимала. И силна радост са њом. Он предостручи пустију, прострије и клече.

Диже руке. И наједном, сјети се – није авдес узео прије молитве, и руке и лице, све му је нечисто. Хтједе да устане, али му колена осташе као прикована и тело мјесто горе, сегну к поду. Осјети да се одаја окреће око њега све љубом брзином.

– Воде, воде ми дајте! Воду су ми узели! Хоћу да се молим, да заблагодарим!... Воде, воде... Жедан сам! Умријећу! Умријећу без воде!

Бунцајући, скоро без свијести, склокао се на под, поред Цеме, заривајући прсте у густо руно пустије. А јесењи дап, на заходу, као крвава утвара, као велика невјерица, жарким пламењем је милио по зидовима, по соби свуд, по његовим зепицама, да их спали, ослијени.

Дјевојка из кантине

Никад нећу моћи да заборавим ведре ноћи дјетињства у којима ме будио далеки, као из снова и зебњи, цилик звонцади. Знао сам да то путују коњи и људи, у ноћ, дугим путевима, који су некуд водили, далеко, и којима краја било није. Шта су хтјели они и шта их је водило кроз те ноћи тако језиво страхотне, кад се требало прибити у постели уз брата, јер је мјесечина као сјекира разбила врата и пружила прете по соби, сјекира сијала прислонена уз дувар а горјеле, час мутно час жарко, очи старог зеленог мачка на скрињи?...

Избијао је на сваком завијугку пута, као из земље, далек, оштар и тужан цилик звонцади објешених о коњским вратовима. Коњи су ишли споро, хватајући корак с људима; људи су ишли споро, држећи корак коња; сваки корак је пратио жалосни продорни звук журећи напријед, вукући се позади, ширећи се брдима и доловима.

Годинама тако путују коњи и људи, тегле товари, а бретају звона не реметећи мртви мир и сан никога на свијету... Па сам и ја, све зрелији, навикао на тај доћи звук, али ми је остала занавијек она чудна брига, онај болни страх од ноћи, од разбијеног сна, за људима и коњима који путују, у ноћ и ко зна гдје ли ће се зауставити... Зими кириџије грабе дан, да их не затекне ноћ с мећавама, паметом и курјацима, и звук звонцади погоне у глухоћу спиега и магле. Љети, грабе зоре и вечери, да не спану од жеге, и ноћ пјева, ноћ звони, дуго и тужно, звошима која путују без одмора. Пјесма људи и звонцади, уз спор уморан корак, увијек заспјеглуца, кад се изиђе на брдо, под небо и никад није било, да то нијесу чинили коњи и људи. Но задњих година оређаше гласови и похрлише кроз брда новосаграђени путеви, срмени поћу на мјесecu, као влажна змијска леђа на сушцу, у шипрагу. Около сељаци, буђени из трудног сна, почеше да се љуте и псују – куд су се ти каравани још пукли, што звонцад кљусинама не скину.

Мирни људи, бистри и мудри, кириџије се прозвише према себи, према тромим кљусадима, према свему.

И горко се завадише отац и син, стари Акан Савић и син му Иван, у ту подру ноћ и дане и ноћи што дођоше послјеје...

Мирно се слегло плавило мјесечине и удавило, доле у селима, лавез паса и свјетлост на поспалим огњинтима. А била је већ доцна вечер и сињила роса по коњима и људима. На брду се коњи стресоше, фркнући од исчерје влаге. Стадоше коњи и стадоше и отац и син. Виђело се далеко – брда утонула у прозирну тинину; доле је хучала ријека и уз њу милио бијели пут, који ће им се са сваким кораком безобзирније примицати и ушосити у лице.

Видиш, Иване, пробрили су пут до подно овог брда. Ишло је догле, па ће ту да стане, клисуре, тврђа велика, неће ни маћи. Неће пробити никад, не знају они овај луту зелени камен. А они мисле... хе-хе, неће то ићи тако лако...

Иван притрча дорату, коњу-предводнику, да му попраши товар.

Старац се накапља и викну, дугим гласом, као да дозива широко је било погледаги одагле преко брда.

А шта мислиш ти, Иване, хоће и пробити брдо, луту камен, кремен? Што ти не кажеш?

Иван је лутито ћутао, цетљајући рукама око конопаца и вреће соли коју немирно кљусе изврну.

- Баглава кљусина! Сад се узјогунио!

Он ришу коња погом у трбух.

Ди, мајку ти твоју.

- Не ударај, раздрије се старац, хљебом те храни, а ти... не њуј на хљеб, да ти кривак не буде...

Шест коња кренуше низ брдо и као танки бистри млазеви низ литице зашјеваше звонцад. Акан заостаде да савије цигару. Кад пристиже сина, пушцу га прутом по погама.

Једер, да запојеш. А?

Иван је ћутке ишао за коњима, бришући зној једном руком а у другој носећи шубару.

Једер већ!... А шта је теби, забога? Ни да збориш пећен, псујеш као... не знам као ко... као ове свјетске протуве што раде по дадама, бијеш коње, и... не појеш. Пој! Без пјесме је дуго путовати, тек смо пола превалили.

Младић затури шубару и окрену се опу, срдито га следајући. Плаве кудраве косе су му, орошене мјесечином, оквиривале златом снажно лице у сјени.

- Нећу, не пјева ми се.

Старац се спотаче о камен и збуњено придиже.

Онда, онда ћу ја, а срамота ти је, вјеруј ми, да ја стар...

Добар глас је имао стари Акан: тешко ли је поћу путовати, путовати поћу без мјесеца, ој мјесец од горе витеже, изиђ' море, изпад парне горе... Но син љутито опишу задњег коња, и караван се поремети. Па се тако и старчева пјесма, загегнута, једнолика и мирна као жичано уже на скалама преко вода, одједном искида заједно с неуједначеном галамом звошадни на коњским вратовима.

- Еј, бре, лакше, не могу тако да појем, ја у шочу а ти...

Па и не пјевај. Ко ме пјеваш тако доцкан.

- Што ти то тако Иване? Појем себи - и то ми је доста.

Не зајјева Акан више.

Ћутке су се примицали залатку који се све брже ширио долином. Назад се на пољаници забијеле понопрокрчени пут и залупа крупним шљунком по коњским кошгама. Још у граду се син наљутио на оца: нудили су им да пренесе доведе алат и динамит, али стари није хтио одавдје да води коње гоних самара; има много сељака са коњима, узеће ко било - а отац неће, а ко зна кад ће опет добити товаре...

Мрзим ове путеве, - прекиде старац путњу, ни да се спустиш, ни поћеш није, отегну се као гладна година.

Дотле је пут сасвим изграђен, а по страни, уз воду, зијала је разривена утроба стијења. Кад би се нешто пеко нашао и оробило оне што преносе све што треба за рад, пренали би се и стало би, може бити и престало, пробијање пута.

Иван се подружливо закикота.

- Како можеш тако што лудо да збориш? Довели би жандаре, војску, пушка до пушке и квит...

Квит, може бити и не би било квит... А откуд теби те ријечи? Квит! А јуче си рекао кад смо се одмарали - најтос, најтос се збори на пади, а ми, ми се одмарали и нема најтоса. И нема квита - ти си мој син, Иване, ми имамо лијепе ријечи, или ћу ја окренути према теби друкчије.

- Добро, добро, бабо, нећу да се свађамо...

Под ширагом крај пута су горјели прозори кањине као звјериње очи.

- Нећу да се свађам, бабо. Свратићемо у кањину, да поћимо, доцкан је, а и мјесец прелади.

Коњ предводник окрену ка кањини, али га Акан претече и скрену на ледину.

- Ко те научио тамо да идеш, вук те заклао? Иване, растоваруј, ноћћемо овдје, тамо копга, а и свакав свијет...

Ја ћу ићи тамо да посједим, рече Иван растоварујући коње.

Да трошиш! Нећеш. Немој, бољак, Иване, да сам ја тако, не би имали шест коња и... друкчије би било. Лежи крај мене, шта ћеш тамо, шта ћу ја сам?...

Не могу ја да живим тако, - ринташ, ринташ и ништа...

Иван пожути и лаким скоком прескочи ограду од проштаца која је окруживала кањину. У кањини су само за једним столом играли карте три чоњска, један у зашрљаном радничком одијелу и двојица сељака, ту из села. Он их је знао и прије њиховом столу. Као не виђеши га, забављени игром, људи му пружише руку. Једини високи зидар Мартин, држећи на доњој усни никавац, још јаче зажмире и пажљиво погледа у њега.

Здраво, Иване, јуначе! Много ми нешто свраћаш у кањину, прилази де, да ти на прагу реч не остане.

Гласан кикот иза тезге пропрати Мартинове ријечи и младом се сељаку, док је сједао за сто до њиховог, нали крв у лице. То се смијала Марица, дјевојка ко зна откуд, црна и витка, увијек узбибаних груди и кукови, и час мрачних, час зрачних, јетких и раздраганих, грахорастих очију.

Воли Иван да наврати до мене. А ти си, Мартине, прави Мартин, кога хоћу - хоће ме, кога нећу... хахаха...

Мартин положи карте на сто и сакри их големим шакама, па се тада окрену њој.

- Не верлај! Дај још једну црнога.

Дјевојка стави чашу на сто, а он је обухвати руком. Али се она изви и смијући се шину га по руци.

Их, каква ти је та шапегина, ударих те - а мене забоље.

- Хахахаха, смијао се Мартин. Ну-дер, момци, да довршимо ову партију.

Марица приђе Ивану, и он осјети како га озад, око лијевог увста, пламено лиже њен дах. Дах женски је био тако топао, тако широк, да се ширио преко цијелог његовог тијела, улазио у груди, у удове и шапињао их да попуцају.

Хтједе да је загри око струка али његове су руке, иако тврде као кљешта, биле кратке и дебеле.

Стари није с тобом?

Није, шану он, али шта с тим? Ти ни тако не би дошла к мени, било је вријеме кад сам био и сам, па... Дај ми да цијем!

Не! Ти нијеси навикао, обориће те... чујеш ли, лакше...

Мартин устаете, преврћући столицу иза себе.

Ја ћу све да кажем Илији одбијаш муштерије па не цију. А? Сељачић ти запео за око - прије ће он под земљом но с тобом у постељу. А ви, пећу нову партију да играм, изгубио и - квит...

Затим сједе према Ивану.

Па, младићу...

Иван га погледа усред зенице, тако тврдох, и брзо уви поглед.

...мени је обећала још ноћас, пемој русвај да правимо. Ноћас је ноћ моја, ноћас, а послерије...

Тако су сједели дуго, без ријечи, погледајући се кришом, док их не прену Маричин кикот иза врата. Држећи високом и мршавом Антонију руку на рамену, пригињала се шапућући Васку, приомањастом младићу тек трнуних наусница.

Видиш, Иване, све она вуче за нос. Свима обећаје, а ником не даје! Вагон му богова! Шта ћеш ти, Антоније? Шта се поглањ? Ти имаш, рђо, жену и дјецу, чувај да се ко теби тамо не увуче, чувај своју жепу, а за туђу...

Не дај! - лушну Антоније питао о под.

Била је то громка ријеч која испуни собичак, испуни празнину међу људима и повеза их у једно завитлапо тијело, које је кидало само себе.

Ко лаје? Напоље, марво проклета!

Псовке, ударци и потмуло гушање прекрилише све. Хитар као дишља мачка, Иван у два скока оте замахнути

Антошијев питао и Васкову столицу и Мартин, тежак као одроњена стигена, свали се на њих. Откуда је било Мартину толико руку - руке његове су допирале свуд, давећи и ломећи све. Опун, печујан, Маричин брат Илија се увуче у собу и сједе за тезгу, срасте са њом, шапућући непрестано усницама на којима је држао врх жуте обле оловке - сређујући рачуне. Нити ко виђе њега нити он кога. И у том врлоугу људских тијела, која су се хрзала, сатирала, једино је Марица, као мирна и трептава свјетилка у бури, стајала међу људима који су се тукли око ње, сва разиграна од чудне жудње, која је све њих соколела да се умишге, покољу, пролију крв и покидају тијела, узаврела и подивљала...

Тако Иван и Мартин истискоше најзад напоље сељаке и још се чуло отуд како они пеују и пријете. У собици завијада мукла тишина. Људи се свалише за сто. Марица се са срдитом мирношом наднесе над њих.

Нијесте требали то.

Мартин је погледа, очију пуних крви, пуних бијеса, пуних суза.

Ми смо то због тебе, а ти? Ух, бог те убио! Дај, дај... дај мени и Ивану по једну, попићемо.

И кад им се куцнуше чокањи, опет им се среташе очи; Мартин поче усиљено да се смијени.

Ну-дер, сад смо ја и ти остали сами. Јеси ли видио како сам их смотао? А ти, што велиш, да није било тебе... Нијеси требао, ја бих сам, не треба ми ничија помоћ.

Издазећи на задња врата, ваљајући своје пуно тијело, поспао, меко зијевнувши, Илија се окрену.

Аааа... треба затворити, људи, доцкаш је. Деде, Марица, поспреми, па да се легне...

И он изнесе своје тијело, печујно и немарно, као што га је и унио, а Марица, ћутљива и озбиљна, поче да брише столове. Њено тијело, увијек разиграно, ћутало је сад, тако мирно, тако млако, као у тек умрлог.

Видиш, Иване, тога њеног брата, рече Мартин. То је велика свина. Свиња рокће, чујеш је, а њега не чујеш ни да рокће. Дерикожа. Само циједи, као паук, он и сестру циједи, она би и хтјела, но он... пусти је само да се мало

штипука а онда хајд' на спавање. Даа. Је ли тако, Марица?

Дјевојка, застале, влажних очију, жалосно се смјенскајући.

— Не знам, па кад бих ја с једним, послје се не би остали могли око мене. Не може се имати све, тешко је то моћи живјети, а не дати се, исгјерао би ме... И послје, шта бих?...

И она заћута, да јој наједном живне лице.

— А и ја волим да се људи врте око мене. Добро је и тако, је ли?

И онет поче да се смије несуздржаво, откривајући снажне зубе, као спремне да раздиру живо месо. Скупи се сва на Иваново крило, подмећући Мартипу дланове у одбрану од пољубаца.

Богами, хтјела сам и с тобом, Мартише, али си брбљив, разбубало би се... и с Ивановом, он је скроман и све... враг вас одио...

Њено тијело је урастало у Иваново крило, плећи трепериле пред његовим лицем као разането платно. Дохватити је, оборити на под, одијети у поћ, незнао куд. Али она је цијукала и ћергала с Мартином а Иван је само ћутао, без покрета, премро од жудње.

Где старог ђавола! Прикрао се... — климпу наједном она у бурном смијеху искочи с његовог крила.

Сав дрхтајући, Акан је стајао наред себе.

Тако, несине! Напоље! Убићу те!

Иван, сав црвен, сакри поглед од оца. Мартин се зацерека, а Марица румена од кикотања, подиже прстима старчеве бркове.

Ну, ну, стари, расположи се мало!

Збуни се Акан и поизмаче, њене груди су се надимале и врхови као пожеви стремили к њему.

— Согопо, губи ми се испред очију!

— Марице, бестиднице, лијегај, шта је то? — драо се поспано из собичка Илија.

Марица лукашо изгура напоље Мартина који се гегео и гуњао повке. Старац се багргао за сином, проклињући: он му је папао дјевојку, мирну као јагње, из компилука, Јоку

Симову, а Иван, проклета дангуба, његов син — несин, забио нос код једне бјелосвјетске... Марица довикну за њима затварајући врата: "Иване, враже, мани се киријања! Дођи опет к мени! Нећу те преварити! Мани се старог ђавола!"

Отац и син потоварише уморну и пемирну кљусад и пођоше опет на путеве, у поћ, срдити и шутљиви. Цијелим путем је Иван ломео прут по прут на ситна парчад, опет на онет, док му не би у рукама остала ситна дрвца која је широким замахом сијао по путу.

Пред саму зору, с коњима растовареним у граду, бануше на кућна врата. Сва чунава, Иванова мајка Јаша тихо отвори.

Куд сте поћас забога кренули? Подависте и себе и марву.

Ћути, жено! Разгори луч, не види се ништа.

Кад су полигетали, мајка се узвртје око сина, — гладан је, уморан, а у кући нема ничега сем кукурузе и варенике.

Доста, жено, рече Акан, папао је он другу мајку себи.

А што се ко мене не сјети — да ме упита, јеси ли жив, можеш ли још, човјече, коњу, да улита само?...

— Види ти њега, ја ћу моје злато да милујем, ја њега милујим...

Нека, мајко, нека, не треба ми, немој молим те... склони Иван њену руку.

Иван се пробуди доцкан и све му се учиши туђе и непознато и тужно. На сламарици у углу је спавао човек, коме су се дизали и спуштали просједи брци, а на огњиплу је крушна и наборана жена, очију сузних од дима, синала претрипима кукурузно брашно у врелу воду — то су били његов отац и мајка. Напољу, доље на брежуљку стијешњеном међу брдима, шикљао је звоник градске цркве, некад претворене у дамију, па опет у цркву. Селачке кућице, расуте до падили као вране и дисање брда у храстовом зеленилу свијетлог јутра — то је било његово село. Доље, на дну њивице, жуборила је скоро пресахла речца. Иванови преци, многобројни Марковићи, одувијек су се бавили киријањем, отимајући се од бегова Заировића, да остану слободни селаци на свом обојку земље. Тако су очували, они с оне стране ријеке а Симовићи с оне, по двије

пивице земље. Још давно, уби неки Симовић брата Ивановог Ђеда, око воде која се разводила по њивама: Наговорише ли га бегови, што ли би, нико није знао. Тек, отада, међу објема фамилијама се разђикала мржња коју је ријека, у јесен хучна, односила, да у прољеће, чим ријека почне да сахне, мржња поново израсте. Годинама су јаз на њиви његовале и уређивале Иванове и очеве руке, разводећи га као крвоток, да залије сваки струг и сваку стопу земље. Ту се и Иван потукао са младим Симовићем, прије два љета, оборио га у бару, изгњечено кољенима и испрвртао шакама. И тек кад је Јана кукајући затрнула синовљеву крваву копуљу, а Симовић утекао преко своје њиве, благијавих босих ногу уз које је пљуштала вода, тек тада је Иван осјетио да га пече рана од крвниковог ножа. Потрчао је кући да докопа у крову сакривену пушку али је пао на самом прагу. Тако је и Иван пролио крв, због воде, због земље.

И сад је с оне стране речице сједио исти тај Симовић на камени, мршав и слабуњав и разговарао с Јоком која је испирала рубље. Копуља Симовићева се бијелила на сунцу. Иван полако пође ка тој бијелини и срете се на уском путелјку с Јоком, босом и паремака нуних рубља.

— Како си, Иване? Јеси ли ми могао доћи?

— Она се уви да он прође, гледајући га тошним, затим као мед очима, и тела им се окрзнуше. Но он је мину без речи.

— Иване, забога, жељна сам да проговорим ријеч с тобом, куда ћеш, Иване, што си одједном такав!

— Он се не обазре на њу, на њене тужне очи које су звале и босе ноге које су модреле од лаке студени. Све је било још више туђе и непознато: је ли то њему хтио крвник да отме ђевојку, Јоку, ситну и мирну, или Марицу, голих ногу гишку и разиграних кукова на путелјку? Журним кораком он стиже речици и поче да скаче с камена на камен, остављајући иза себе брзи бат босих ђевојачких ногу.

Симовић лако скочи и дохвати камен. Испред куће се раздра Акан: "Враћај се натраг, проклетнићу, доста ми је кавге, не крви се!" Иван тек тада виђе Симовића, приближећелих усана, како се патрашке измиче испред њега. Жао му би момка премрлог од страха. Због чега се

они од старица мрзе и кавже? Шта му је он учинио сада кад је пошао к њему како то довикну отац да се крве?

— Ја иду да се свађам, викну Иван за њим, пећу! Зашто? Хајде да се помиримо.

— Али се Симовић удаљи брзо, а Иван врати натраг.

— Шта ће ти кавга?... Па и ако је проговорио ријеч двије с Јоком, пије је одио, намршти се отац. Пусту га, траг му се утро, док не почне да уједа.

Иван сједе на гомилу дрва пред кућом и обујми кољена рукама.

— Ни сам не знам шта ми би. Пођох, а последије сам га звао да се помиримо. Зборио с Јоком, па шта? Што? Што да се крвимо? А не хтједе да се помиримо, само оде...

— Измирити се са крвником, чији се сваки корак вреба откад се памти, који вреба сваки твој корак и хоће да увишти твоју бапштину, сасуши плод са њиве твоје, затре плод матера твојих и та одједном, изненада! Отац се стресе над њим.

— Хоћеш да се кости наших мртвих у гробу преврну? Да се измирим? Хоћеш да ме убијеш? Уби, и мене и тебе, раскопај гробове наше, али мира нема с њима. Ох, боже, боже, а ја мислио ти то због Јоке... Иване, Иване, куд ти памет и душа одоше?

— Старац се обазре око себе. Ни за шта се око није могло хватити, све је било безбојно и пусто.

— Помирићу се најпослије, мирно рече Иван. Клали ми њих, они нас. А због шта - ни због шта. Због њиве њива је њива, а људи су људи.

— Затим устаде и протеже се колико је дуг насред дворишта.

— Хеј, Јоко, довикну дјевојци, непомичној с парамком у руци. Пала ти је кошуља, шта ли...

— А што јој не додаш, упита га Акан дижући копуљу? А ти, кћери, што ти не викнеш на њега, видиш у шта се прометнуо одједном, може бит', би ти могла?

— Но дјевојци је било зазорно и она само за трен погледа старца очима пушим суза, на брзим корацима зађе за кућу.

— Још више се отеглоше љетни дани.

— Младом селяку, жељном рада, досади доконо живљење.

У сигном послу, бесплодном, и глумом, утропе се снаге, нестане и ипчили човек као грудa спијета.

“Има ту посла доста а и у селу ћемо да зарадимо, само среће и здравља теби да бог да. А још пијесмо ни нагрнули кукуруз, ни оплијевили лук, ни посадили купус, ни... има ту преко врх главе посла, Иване” - говорио је отац.

Али кукуруз огрнуше за дан, оплијевине лук и посадише купус за други и једне вечери пред кућом, лицем у лице, у мрком ћутању, нађоше се отац и син један према другоме.

Гладни коњи, повезани на ледици, ударали су копитама.

“Чујеш ли, бабо, како је тврда земља под њима? Гола као длан. Нема траше, нема зоби, скапаће.

— Јесте. А што ти мислиш?

Ништа, овако се не може више. Рада нема, земље мало, живота мало, пола села се расели, а ми се савијамо ту као јалове кукавице.

Иван устаде и скиде мајци кабао воде с главе. Затим, без ријечи пође ка коњима. Животиње дигоше главу пут њега. Дорат, мрнав, приђе му полако и ољуни руку. Он обгрли коњу врат и приви му главу уз своје груди. Коњима су израсли кукови, отањале се ноге, помодили зглобови а очи постале свијетлије и крушније. Толико благо је ту стајало на голој ледници и нестало.

Ето, бабо, видиш ли, рече Иван оцу, покрепаће коњи, већ су себе појели — толико смо сијена задужили код газда, да их прехранимо.

Акап грубо опширу коња руком, по шији.

Дур, раго! Продаћемо два коња да прехранимо друге. Киријаћемо са осталима.

Иван поново прирли доратову главу, зашпићући прсте у његову гришу.

Немој га ударати, што је крив? Рада нема, шти ће бити. Ни киријања. Треба отићи у свијет с коњима и тражити рада. На пади могу да вуку кола, а послуже... виђећемо.

Аа, ко би с њима?

Ја, рече Иван, враћајући се кући.

Пред кућом је Јана музла краву. Људи сједоше на гомилу дрва један поред другог. Акап поче да истреса целове и да

савија у повишски папир цигарету.

— Сврди ова ђавоља хартија. Најтеже је без дувана, а мораћу под старост да га баталим. Скуп ђаво, а ни шверц не доносе одавно.

Иван је само ћутао, доконо пљујући преда се.

Вече је постајало све гушће, небо све тамнијег њавила. Чула се далека ђевојачка пјесма и мук крива. Двориптем ћутке мину Јока, посећи воду која се испљускивала по њеним голим листовима. Акап се накапља.

— Куд гледаш, Иване? Чуј ме што ти зборим?...

Отац је савјетовао сила да се жепи. Није Јока превелика љепота, али је питома, мирна у кући и марлива на њиви. Треба савити своје гњијездо на земљи ђедоша. Куд ићи у бијели свијет? Под надницу може да се ради и код газда у селу, а земља остаје да се чува, да се храни без људских руку, без младих руку би остала јалова. А ако Јока није прирасла за срце, прирашће под истим кровом, у заједничкој срећи и биједи. Пролази и веле све, младост и љепота, остаје добро срце у грудима. Добра жена веже човјека за дом, за њиву, за дјецу хиљадама копаца...

— Остави ме, нећу да се женим! Нећу Јоку. Што ће ми? Да музе и жље — а шта да музе и жље? Што ће ми, бабо, туњава и ружна, није за ме, остави ме...

— Како хоћеш... — упаде Јана — вуку те заклао што се гичапи — удари она краву — како хоћеш, мени је мила као да ми је под појасом расла.

Чујеш, Иване, шта ти вели мајка? А и срамота је, давао си јој знаке, обишлолио је био, а сад...

— Оставите ме! Ви хоћете да ме спутите...

Он устаде и брзим корацима пође у мрак, на сеоски пут уз ријеку.

Мирисао је глог на сваком кораку. Широка је била ноћ, ведрa и звјезда и у њему још силније провре љубав за Марицу. Ломила се речница с камена на камен, у свијежој помрчини, која је својом дубином пукла себи. Дивно је знала да се смије Марица и мами некуд... Јуче, док је беспослено и доконо лежао, окупан, на сунцу крај ријеке, с рукама под главом, играла су се небом облаци, надимали и дрхтали, као њене плећи оне ноћи, тик пред његовим очима

сада тако далеке. Јесу ли њене плеши голе, тако бијеле као облаци? Нечију јуницу кроз јопје прогонио бик и она је, хитра и витка, бјежала далеко лезирајући рејом, за којим је бик јурио све бјесомучније. Је ли се спасла јуница или ју је негђе дочекао штот који није могла прескочити? А било би добро појурити с Марицом у хладовину жбуља, да спасу, да отму јуницу од бика. Прошла је чобаница, с штетивом у рукама и побјегла од полунаог човјека. Што није прошла Марица, да се пркосно само насмије! Јоку је црвонао пољак што је упунтила овце у туђу диваду и Иван је чуо како је она ћугала, тамо негђе на путу. Његова срећа што то не би Марица, окретна да се пробије свуд, вратила би му жао за срамоту. "Шта радиш?" упитао га је отац у пролазу. "Гледам, у небо рече Иван - а ти?" После је се Иван дигао искрај ријеке и пошао бесцилно по селу. Био је уморан, уморан без рада, тужан без љубави, на вијугавим путелима између жита. Никад овуда неће проћи Марица, никад завирити у њихову кућицу - ту је све почело да вене, да бјежи од живота, а она буја, она живот осваја. И што је синоћ, што је сваку ноћ, тијело тврдо и уздржало, што је сламарица празна и хладна, што се не увуче Марица, смијући се, и не павали тијелом да њега?... Иван се полако врати патраг. Огњиште у кући се све ближе разгорјевало и сјећели су непомично Акан и Јана - озбиљне и мрке сјени. То они шупкају о томе, како треба Ивана узети за кућу и земљу, оженити га, полудио је, главу изгубио. Сад је отац пружио руку - треба то свршити што прије - али је рука само дохватила угарак, да припали цигарету. С ледине пред кућом ширио се мирис коњске балеге, а у кући су се ствари виђеле све грубље и развоетније, - иза њега је остао мирис плога и помрчина којом је све било благо омотано.

Зар зна Дорат кад га опази, и пође њему, али се он не заустави, већ уђе у кућу.

- Тако ти, погледа га отац мирним и строгим погледом. Дobar сам био за тебе. Као хљеб. А ти? У луд ли си вјетар ударио! Памет ти је поћукала она курва из бијела свијета. Рад ти је онемилио, кућа отуђала, на оца, на мајку, на гробове наше, па све си заборавио. Сегнуо си да се вучеш за курвиним чарапама по свијету! Ја сам твој отац и женићу те

како ја хоћу - мене је тако женио мој отац и њега његов. Сјутра ћемо продати два коња, да прехранимо остале и испросимо Јоку. Изгубио си се, видиш ли, не спаваш, лунаш, не савијаш руке ни око шта - штицу отепи, штот зашлети. Нећеш тако више! Биће како велим, јеси ли разабрао?

- Јесам, мирно рече Иван, по нећу. Узећу коју хоћу, коју ми крв иште. Нећу и - квит. Узећу коња, отићи на рад, а теби ето Јоке, куће, свега - квит, јеси ли чуо?

Акан скочи и дигнутих песница пође право на сипа.

- Квит, квит! Даћу ти ја квит! Да не послушаи оца, изроде, крвошијо, срамото!

Али се Јана усска међу њих, шпатаом их прекињући.

- Не, Акане, бог те убио! Полако ш њим, богом те кумим...

Тако и запошине ноћ, љутити, кивити један на другог. Но ујутру Акан не затече ни сипа у постели, ни кљусад на ледини.

Куд је пошао? Шта му би? Је ли му мајка знала? Хтвио је Акан, праскајући, да истуче Јану, али се она уклони испред њега. Старац брзо клопу и поче да плаче крај огњишта. Можда ће се вратити још дапас, можда тек што није бануо? Чијих ли је то коња тошот на друму изнад куће?

Чампо је тако дуго над огњиштем, сам, у празној кући.

Најзад изиђе напоље. Јана је држала на узину краву и упасала је међашем између двију њива. Он јој приђе, али га она и не погледа, љутита, само подвикну на краву која се трзала да дохвати струг кукуруза. Тамо преко ријеке је стари Симовић разводио воду са сином и кад га виђеште стадоште са послом.

- Видиш како ми се сладе, видиш ли, Јаво? А ти, пека краве, дижи се да ме спремиш, хоћу на пут. Наћи ћу га, к оној је пошао, довешћу га кући или донијети на послима.

Жена не рече ни ријечи и повуче краву за њим путањом. Убриса руком сузе које су јој нечујно текле.

- Ти, што сличиш, ти си крива, из твога је срца изишао.

Што не погледаш Симовиће како ми се наслађују? Срам вас било, срам нек вас буде! Тешко њему, крвава је родитељска суза, срам га било!

Немој тако, Акане, промуца жена, не куни. Млад је, док се савије. Само му реци да сам га заклинала млијеком, да сам га заклинала овим -хвати се она за груди - да ону не узме, туђу жену из свијета, пронашће с њом. А он ће се вратити сам, немој га, Акане...

Акан потеже руком на њу.

- Не причај! Довешћу га или ћу га убити као... као Симовиће што бих убио...

Пође Акан да тражи сипа. Другим путем је сретао раднике, али му тај свијет бога не називаше. Па ни он га, безвољно, не назва никоме. Не заложни ни хљеба из торбице, ни потражи у кога дувана. И уморан најзад стиже пред кантину.

Сунце је прехлађивало и златиле су се камене крупе планина.

Иван је сједио на клупи пред кантином и јео са папира хљеб и слашину. Отац га мирно погледа и сједе на клупу до њега. Хтио је да се љути, али није могао да пађе за то ријечи. Хтио је да преклиње, али није смио, неће молбу Иван послушати.

Узми, бабо, једи са мном, гладан си, рече Иван окрећући се оцу и стављајући папир између њих.

- Не могу, грко ми је. Грко ми је све.

Послије је дуго ћутао, да најзад ухвати сина за рамена и окрене га себи.

- Дошао сам код тебе, врати се, Иване, преклињем те!... Празно је без тебе, Иване.

Иван се осмјехну на њега и старац настави, охрабрено, пона за себе, пона за сина.

- Шта ћу без тебе, шта ће земља, шта кућа? Оно јес', тамо је мало хљеба, мало рада, киријање је стало, по даће бог боље, стрпити се треба. Да си видио само, Иване, како су ми се јутрос Симовићи сладили. Чули, зар, да си ме оставио. Разводе воду на њиховој њиви, па тек стадоше, гледају, гледају, мој Иване, као да ми је куга на кућу легла. И мајка ти плаче, а и ја се извикао на њу... знаш како је... Плакала је и Јока, сви - као да смо те закопали. А ја ништа плапуло момче, вратиће се, не лудујте!

Акан поче да се раздрагано смије и удари сина по рамену.

Иван обриса нерорез ревером од капута и стави га у џеп.
- Марица, Марица, дај ми чашу вина... Нећу да се вратим, бабо, нашао сам посла, тамо иза брда. Нећу се вратити.
Марица, у бијелој кецељи, изнесе чашу вина и пружи је Ивану.

- Не пиј, Иване, чашу можеш, а више не. Аа, где, старог, не да ти да мрднеш. Што ме, стари, тако криво гледаш? Жив ти је сип, ако сам му памет понила.

Њишући се у струку, сва насмијаша, лаким кораком, она се врати патраг. Акан поче да рије штапом земљу пред собом и да црта шаре.

- Нећеш сад, по доћи ћеш послје. А боље би било сад по послје, биће и киријања - и свега, не бој се. Но како ти то са мном збориш? Не слушај ме. Туђе збориш...

Млади сељак не одговори, само згужва хартију и баца је дашеко.

Идем да ти донесем, бабо, дувана, рече он и уђе у кантину.

Старац устаде са клупе, сусрете сина на излазу, узе га под руку и поведе у страну.

- А ова, Иване? - упита он и мрдну штапом ка кантини. Мајка те заклинала, сисе је вадила...

Лукав човек је Илија, брат њен, нико му доскочити не може. Зна власти, зна закон, тужбе и рачуне писати умије. Хтјела би Марица, али је он све то прорачунао, рачун му не излази начисто, њега се и она боји.

- Но ја ћу му, бабо, доскочити. Узећу Марицу, одвешћу је, срце ми је милије, а ни ја јој нијесам мрзак.

- Иване, кумим те, Иване, свим што ти је свето, родитељске ти хране, Иване? Иване, врати се још понас са мном! Да те не убијем, Иване!

Сишли су на пут, отац већ бијесан, псујући и кунећи, а син поред њега, мирац, с рукама у џеповима, високо дигнуте кудраве главе на разгољеном јаком врату, погледу упереног незнао куд. Набасаше на кола и коње - два напријед у амовима и једног позади.

- А чији су ово коњи? Куд су остали коњи, крвонијо?

Иван лушну позади везаног Дората по сапима.

- Продао сам их данас и купио кола. Радићу с колима. А

овај задњи ће мијењати ова два, нека га, ваљаће ми.

Старац потрча ка предњим коњима, тражећи коиче од амова.

Коње ми је, крвник, продао, у кола их упрегао!

- Не дирај! - викну Иван и ухвати га за руку.

Акан га грубо одгурну и откопча један кајиш. Чврсто као у кљешта Иван ухвати његове руке. Али се старац оте и опет пође рукама ка коњском ремењу.

Убићу те! Не дам! Одвешћу коње или...

Нећеш! Ено ти земља, кућа, све, не дам коње! Остави коње, бабо!

Али старац се чврсто одуприје и, отимајући се, звизну сила пируким замахом по лицу. Похрваше се, грубо, да дах престане и ударише шакама, да лобање попуцају.

Не дај, Иване, убиће те! - цикала је Марица са вратију.

Илија се помоли иза њених рамена и опет изичезе у мрак собе. Наиђе група радника, с лопатама и крампировима на раменима и мирно се заустави. Мартин звекну пташлом по камени и објасни: отац и син су се тукли око дјевојке, чега ли.

Они су се ваљали по правнавом путу, превртали, избјегавали ударце, вребали се лукаво и загодили један на другога. Одједном, у ковитлану, свалише се у јарак крај пута и ту у тијесном простору, ухватише за гунде. Акан се оте сину и дохвати камен.

Убиће те, Иване, не дај! крикну Марица над њима.

Али се Иван уви и свом снагом сручи на оца. Затим га поврну, сједе на његове груди, чврсто му закивајући кољенима руке за земљу.

Хоћеш ли још а? - предахну он на њему.

Старац зајаука.

Уби ме крвник, уби ме, бог му платио.

Иван устаде са њега, искочи на пут и узе шубару огресајући прашину с ње о длач. Затим убриса рукавом крв са усана и приђе Марици.

Хајде, идемо!

Куда? Нећу! - цикну дјевојка отимајући своју руку из његове.

Али је он грубо трже и повуче ка колима.

- Хајде кад ти кажем. Рекла си! Не бој се никога!

Марица се брзке поше на кола, а Иван поче да размјешта раздријепене кајише. Из кантине с пожем у руци, зајапурен, истрча Илија.

- Шта ћеш, псине сељачка, коме ти сестру отимааш?

Полиција! Зовите полицију! Награг или ћу ти ја показати!

Иван истрже пташлу из Мартинових руку.

- Не иди, Илија, убићу те!

Илија се поврати, а Иван баца пташлу и сједе на кола. Кола кренуше лагано, тутањши по модеру. Полако, за коњима пођоше Илија и Акан - гологлав, раскуштраних коса и бркова.

- Тако, Иване, соколе, викну Мартин, дижући пташлу, не мари за Илију, нас који лаје не уједа. Води цуру, ја бих да ти пијеси.

Акан потрча за колима, која све журније одмицаху.

Иване, бездупничче, врати Дората, дај ми Дората! Како ћу награг пјешке, овакав? Иване, куд ћу без коња? Врати ми Дората, проклет био!

За њим у стопу, тромо се љуљајући, ишао је Илија и промукло се драо.

А паре за вино, дупежу, вино си попио!

Кола стадоше и Иван скочи с њих. Одријеши Дората и удари га погом у слабицу.

Ето ти, па!

Затим завуче руку у џеп и баца крупни метални новац који зазвеча на камени, па се лако попе на кола и потегну дизиге.

- Нијеси требао тако, рече Марица прибијајући се уз његову мишицу.

Нијесам, али се није могло друкчије, одговори он и шину бичем.

Ноћ се згушњавала у клисури иза окуке, тамо пред њима. Коњи у хитром касу полетеше папријед. Звопацад разиграна на витким коњским вратовима загрташе као гомила раздрагане дјеце, голе, плускајући се у бистрој води до нојаса.

О мртвим рибицама

Било је лето и уз пут је мирисао глог, сав у цвату. Ми смо се крили кроз трњаке, играјући се, иако гладни, весели и немирни. Затим би се, кад видимо аустријску патролу, повукли дубоко, збили један уз другог, вичући најљубиво, кроз грање: тако су комите чекале непријатеља. И почеле би приче о комитама. За Илију Томова, сина сиромашног воденичара, сви смо знали да је видио много пута комите. Но нико није хтио да га пита за то – може помислити да је неко од нас шпијун – а опет, хтјели смо да знамо о њима све да нам о њима прича.

Комите, то су били људи који су заједно с вуковима поћивали по шумама. Нико није знао кад и гдје ће се појавити. Сви су хтјели да их виде. Они су убијали само људе у зеленим одијелима, страшни за њих, крволочи и дивљи као чудовишта из бајских прича. А за нас, за парод, они су значили срећу и добру руку која помињује по коси, или раздијели брашно и пексимите – отете војничким караванима... Да, сви смо знали да долазе код Тома, али нико није о томе говорио. Има тако много ствари на свијету о којима се зна, а упорно се ћути – нарочито морамо ми дјеча то да чинимо. Ми то не би хтјели, ми то нећемо!

– Ја сам их видио, рече Трајко. Видио сам и Годора, вођу њиховога. Умало нијесам умро од страха. Брци, брци као грмен, руке као она буква, још више, а зуби...

Сви смо знали да лаже. Почели смо да се смијемо и да га изругујемо. Само је Илија Томов, мршава дерле од кога смо сви били јачи, озбиљно ћутао.

– Лаже ли, Илија? – упита га Јово Златанин.

Илија се диже са земље и поче немирно да ломи пругић.

– Не знам. Лаже. Ће би толики човјек могао да уђе и да се сакрије?

Он пође брзим корацима кроз жбуње. Сви погледасмо Јова који је поставио тако глупо питање – и то баш њему.

– Илија, врати се. Играћемо се Шваба и комита, – викну

Бранко за њим. Он се врати, али се играти нијесмо могли. Нико није хтио да буде Шваба, чак ни Трајко, иако смо сви били за то да он буде. Рапије је Швабу увијек играо Илија, нагонили смо га на то страхом од батина, али сада... не, он је требало да буде комитски вођа – та он је највише знао о тим стварима. Најзад, потукоше се око тога Трајко и Јово Златанин и једва их развадисмо.

Комити се не туку међу собом, него са Швабом, а пошто Швабе нема међу нама... рече мој старији брат, највећи и најјачи међу нама, одвајајући Трајка и Јова... Идемо да ватамо рибе под камењем.

Сунце је благо пекло и било је пријатно босим погама на врелом камењу. Тамо горе, брдом изнад ријеке, кроз густу шипраг, вујугао се друм и ми смо видјели како паиће група Шваба.

Опет ће неког одвести – рече мој брат, опсова, узев велики камен и срдито га баци у вир.

Томова кућа је близу наше, иза бријега. Управо, то и није кућа, већ колиба, тик уз млин, чије клепетање се чује уз долину речике. Зарасла у јове и врбе, речница се пробија тешко кроз зеленило, искри подједње као свијетла змијска леђа кроз грмење. Спунтајући се низ воду, у лову на рибе примичали смо се све ближе воденици. Затим, кад угледасмо њен кров, без ријечи, повратисмо се назад. Ћутали смо и били страшно тужни: можда би тамо негдје срели комите, видјели би их наше жељне очи, а опет, можда би се неко од нас излајао, ко? овај, онај... не може се никоме вјеровати сем себи...

Бранко извади бритвицу и поче да пара мале пастрмке. Ускоро плану и ватра – мој брат је увијек носио труд и огњило уза се. Увијек се правио важан – пушио је свилу од кукуруза или стрљано суво лишће. И ја сам знао укресати труд, али ми он никада није дао – за дјепу нијесу такве ствари. Додуше, кад сам кресиво завезано у крши једном украо од њега док је спавао – пијесам ни ја дао моме млађем брату... Пастрмке су биле толико ситне, да кости нијесмо ни тријебили. Не, говорили смо, од њих нема ништа слађе на свијету – досадило нам је јести коприве, мекиње, мљевене окласине и лукомачу. Ово је месо, маст...

једино још соли и хљеба да је било.

- Ја сам јео нешто слађе, рече мој брат.

- Кад сам био код попа, попадија ми је дала сланише пржене са јајима - оволико, пун ваган и комадину хљеба - то је најљепша ствар на свијету. И сита. Риба је вода, учас огладнини. Па их и нема. Има жаба доста, али жабе, кажу, нико неће да једе...

Јово Златанин од двије рибице које доби на дијелу, остави једну за мајку. То пијесмо могли подијети. Свак ће му дати помало, да надокнади губитак, или, још боље - по једну свак нек понесе кући.

- Ааа, Илија... заусти Бранко.

Његове рибице су, окачене на тапан врбов прутућ, лежале на пијеску, али њега није било. Одоздо, из Јовове шуме, од воденице, доширао је чудни жагор који тек тада чујемо. Међу нама наста злоука тишина. Страховит врисак одједном проломи луг. А затим опет тишина и тамо и овдје међу нама. Бранко крцну рибљу главу која му је била у устима и сви га срдито погледасмо.

Бат босих ногу по камењу и шуптање врбљака још више напрегну нашу пажњу. Илија, дахћући, бапу међу нас. Из палца на лијевој пози, да бат на лијевој пози, разбијеног о камењ, лила му је крв. Престрављени, збуњени, погледасмо у њега. И он нас погледа, редом, једног по једног, уплахирених очију.

- Швабе! Воде тату и маму. Можда да бјеже, бусије су око села и да је Миро Станков, тако ми је тата рекао. И рекао је... не реците само никоме... да су комити или у Грацу или Шумаатовцу, да трчим и кажем им. Треба лајати као пас, па... ја идем у Шумаатовац а ви... далеко је брдо од брда, а и Градац је већи, трчите и реците им да бјеже, бусије су око села и да је Миро тату пропшијао..

Он потрча преко ријеке. Бранко јурну за њим с рибицама.

- Узми рибице, ваљаће ти, сј, Илија, твој дио!...

Он заста, одмахну руком, али рибице ипак узе.

Један за другим јурнусмо уз лугове и прихватисмо се подпожја Граца. Посједасмо да се одморимо. Наједном, чујемо, тамо далеко низ воду, ка селу, пуцањ, па други,

трећи и најзад читав грозд. Погледасмо се међусобно, преплашени. Најзад, устаде мој брат, затури капу и лупи се дианом по грудима.

- Дижимо се, нема одмора. Немојте сви да лајете, распоредимо се, по десетак корака од једног до другог, прво ти лај, Бранко, па онда... А не знам куд сви и идемо, ове да вратимо - рече он и показа на мене и Јова.

Ми га погледасмо тако прекорно, с таквом тугом, да он ућута и, правећи распоред, стави мене себи с лијеве а Јова с десне стране. Мене је и тако и тако било страх, али вратити се не бих хтио - и ја се сјетих тако много добрих ствари које је брат за мене учињео, заборављајући на све батине које сам од њега добијао, па - чак ми се и оне учињеше као нешто неважно и случајно, пред широком и племенитом љубављу за мене и мојом за њега.

Дуго смо јурили кроз влажну и сјеновиту гору, гладни, спали од умора, до задњег даха. Читав дан обијасмо дрвље и камење, из долине у долину, али не пађосмо никог, нити нам се ко одазва из горске дубине. Кад се већ сунце склањало за брда, пресрете нас Јован Сјецигора, старац већ у годинама, с торбом на раменима, луном стријеломце која је падалеко задисала. Јовану су долазили комити, управо, сваки је знао да он зна за њих. И ми ријешисмо да му кажемо све. Старац, без осмјеха, без покрета, промрмља нешто... ко може знати куд се ђаво сакрије, а ми да се враћамо патраг, да не лудујемо... тако нешто он промрмља, или и друго - ђаво га знао, тек ми пођосмо назад.

Прохлађивало је сунце кад се дохватисмо свога пута. Осјећали смо да су нам удови ломни и разглобљени, да је празно у стомаку, а све је било пуно неизвјесног страха. Доље, па пропланку крај пута, близу Томове воденице, кад избисмо на узвишицу, опазисмо гомилу селјака и неке људе у униформи.

- Чекајте, рече Бранко - да се договоримо ће смо били, ако нас Швабе питају... Ја вељу, да кажемо да смо били у јагоде...

Опрезно, спустисмо се путем, а затим скренусмо ка гомили. Пробисмо се и ми између људи. Ту је био и кмет и вакмајстор и Миро и многи други. Међу њима је лежао

Илија, с десним образом на земљи. Крв се била згрушала по његовом лицу, по листовима, између прстију ноги и по руци, чврсто стиснутој, омотаној врбовим прutom са увенулим рибицама. Миро, човјек жутих очију, рохава лица и ријетких бркова, откљоши Илијине прсте, извади прут и пружи ми рибе. Мале подиђе језа и од његових очију, у које нико није хтио да погледа, очи човјека коме нико бога није назвао. Он је хтио да се добар учини мени, нама дједи, а цико његова добра хтио није. Он је хтио да нам да Илијине рибице, да их једемо ми, рибице које су биле њему намијењене, које би он тако слатко јео. "Илија, Илија, узми их ти, поједи ти, оне су твоје, јели смо ми, не гледај на нас, само узми, друже паш мили" - хтјели смо да му кажемо. Но он је лежао непомичан, блијед, још мршавији него док је био жив и муве су се гомилале на његову крв. И рибице, које сви одбисмо да примимо, лежале су сад, бачене тик до његових уста. Њега су нам убили кад је претрчао пут, требало је још неколико корака, па би нестао у густом трњаку. Нијесу одмах ни примјетили да је он утекао, сигурно да јави нешто комитима, - тако су одрасли међу собом говорили - и тек кад су оца и мајку повели од куће настало је трагање за њим. Звали су га да сташе, трчали за њим, али он се као младо српче пробијао кроз трње и кад је хтио да претрчи пропланак посрнуо је, дигоо се и нао ту, на ледини, згрчених танких удова и празних слећених очију, без боје, без израза, још јутрос цигомих и зелених као прво лишће.

Већ је био мрак кад је дошао још Шваба са доктором и кад су растјерали све сељаке сем кмета, Мира и попа. Ја и брат дођосмо кући путем. Мирисао је гној, у свјежој ноћи, пуној звијезда и свитаца. Нама се нађоше руке и ми се чврсто стискосмо. Лош јутрос, играли смо се туда са њим, мислио сам ја... Кад дођосмо на ријеку, мени одједном би нешто чудно, необично, пуно бола, у ноћној тишини.

Видиш, воденица ћути, Тома и желу му одвели, а Илију... Све је сад мртво овђе.

Да, увијек се ту чуло клопарање воденице, или хука воде, што бије кроз цинци у вирчић. Све тежа нам је била та нова, дотад непозната мртва тишина и ми оба почесмо, држећи се све чвршће за руке, да у тој тишини горко плачемо...

Рајац

Сава Пејовић, из села Подбишића, живио је сасвим безначајним животом, пезапажен и потуљен - и дочекао је тако дубоку старост. Богобојазан, инао је сваке недјеље у цркву у другом селу, читав сат хода, што није чинио ниједан Подбишићанин, сем о великим годетима. Село, непобожно, смијало му се и подруживало. Али не само због тога...

Ми дјецца смо се увијек смијали његовим погуреним леђима, која никад не видјесмо без вреће, сва брашњава и умашћена. Старији људи су се смијали његовој смирености, ћутљивости, страху да мрава не пагази.

- Чифчија, рајац, слуга беговски! - сјећам се како је о нашој слави говорио Тофил Раденовић, голема људина и велики четобаша, рођени пушкар украј Таре.

Тако су говорили сви, досељени на ове неплодне лазине, из голог камењара, још прије шездесетак година, кад су се туда још, с оне стране Таре, шириле турске убојице, Мекићи, Калџићи и Мехоџићи. Дуго се лила крв, по дуговима око ријеке, и брдека племена не могоше прегнати Турке с оне стране, све док бјеше у животу Зеко Лалевећ, азип-бег и крајишник, који затвори све кланце око Таре и на срамоту ровачких и морачких ајоша, ограда кућу на сред Подбишића, ненасељене лазине у крајиши пригорској.

И пород Сава Пејовића бјеше исто тако тром, миран и послушан. Његов син Трајко био је у школи са нама и тукли су га сви: и учитељ и послужитељ и ђаци. Зеленим очима, прозирним као плитка вода с ливавом жабокречинском која се мукло вукла по дну, Трајко је на све гледао мирно, без роптања, без смијеха и без суза.

Једног дана, у потоку иза школе, открисмо читаво јато змија, у дупљи обореног дрвета. Хтјели смо да им кидишемо. Ко ће први? Трајко је стајао по страни, с прутима у рукама, мршав, изгладно и плашљив, прави

рајетински син, насипрам нас, сипова увијек слободних
својтара, што су ђавола давали и цару и бегу, а ријетко
попелто и попу и владикама са Цетина.

- Трајко чеће, он је рајац, чифчијски син. Његов отац је
држао беговима узештије. Он бјежи од свега, и из игре, и из
пуме, и од сјенке којег било од нас - рече Бранко. - Ко ће
први? Неко треба да их изагна из дуље на чистину...

Изгледа, ми видјесмо како се Трајково писко чело
цабора, сво лице згрчи, покупи се и он сав у себе, дограби
срп из Бранкове руке и јурпу ка змијском леглу.

Ја нијесам рајац, ни рајетински син! Виђећете! Мој
отац је убио силног Зека Лалевића!

Кад побисмо змије, завукосмо се сви у јопје, легосмо
потрбушке, главе ка глави, али Трајко није хтио да прича.
О томе, да је његов отац убио Зека Лалевића чули смо сви,
то би се тако рекло код старијих - што какав је мртвик
Сава, а и он је убио добра јунака, ко то не може да учини...
Али кад и како је то било, нијесмо знали, и почесмо
малиши извлачити ријеч по ријеч.

Зеко није трпио око себе отресита чифчију. Требале су му
мирне и послушне слуге, чије очи чеће ни сијевнути ни
погамњети кад се он издере или прешете кашчијом по
плећима. Зато и узне Саву да га служи у повоначињеполу
високој кули на Подбишићу, у коју је само понекад навраћао,
кад се уморан врати из четовања или од стоке из планине.
Дворио је Сава Зека двије године, а кад дође трећа, у
прољеће, науми млади сељак да узоре нешто ледине уз
бегову кулу, за себе и за своју младу коју бјеше изабрао, али
још не и привјештао за себе. Бег није трпио да његове слуге
посега ускупши пост, па га и Сава премрси цио. Прође
Ускрс и Сава науми на закуми бега, чим га види, да му
допусти да се жени и огради за се мало земље, раше као
длац, али неискрчене и перађене. Али Зека дође тек у другу
недјељу у сав смирај суца, па зеленку, уморан и он и коњ:
Зеко мрко састављених великих вјећа, а коњ босих копита.

Сава прихвати коња и узештију и бег сјаха. Виђе Сава
завлачећи руку под седло, да је коњ, знојан, па узне да га
мало провода. Кад одмори коња, наби му букагије и пусти

га на ледину. У кући, бег је лежао на пустоћији, крај
огњишта које је једва тињало. Сава уђе и дубоко се
пресамити пред Зеком.

Је си ли добро путовао, господару?

Бег га и не погледа, већ рече као за себе:

- Умало ми живот не украдоше чифчије из Штитарице.
Гађа ме читав грот пушака кад прелазих Ријеску. Домамили
морачке ајопе - или Ненада Малог - или Милију Тужалку
пси, крмци ниједни. Раселићу ја пљих, па довести мирне и
радне чифчије из Сандака.

- Бог их убио! Тебе да ми убију, сунце огријало
уздахну Сава.

Бег се исправи, дохвати чибук, наби га, а Сава му донесе
на длац жиљку и стави на симсију.

Изувај! рече Зеко и ошружи ногу.

Изу слуга ошанке и разложи чараше и обојке поред
ватре. Сава нали млаке воде у леген па му ошра и убриса
поге сувом целеном. Зеко, високо паслоњев, одбијаше
густе димове, утонуо у дубоке мисли. Сава скрушено чућну
крај њега.

Добро беже, роде мој, хоћу ли те нешто замолити?

Бег отури чибук и онтро погледа чифчију.

Збори...

Рече му Сава све: и да му треба мало земље, ове пуге и
неискрчене, што није ничија - шт је ко ради ни брани -
Турци не смију од ајоша, а Брђани од Турака. К земљи и
кући треба жена, да над њом бди, док он ради око бега и
вјерну му службу служи.

Не дам, цакну бег крмче чифчијски! И ти си нију
подигао! Не дам слуги ни земље ни жене, служићеш ме и
уз кољено моје састарати! Хоћеш да ти дам слободну
земљу, да је ореш пабе, па да дигнеш главу изнад моје и да
јашеш коња поред мога, је ли?

Скочи Зеко, скиде симсију, и поче да удара Саву
трепњевим камишом. Сава се не помаче, још више се
згурио и ухвати бега око ногу.

Немој, беже, немој, роде, поге ти љубим!

Зеко трже поге и одурну га наред куће. Затим опет
леже, наби симсију која се не бјеше ни просула ни утрнула

и поче да одбија димове.

Вечеру бегу, крмче!

Сава му донесе вреле варенике, љба пшеничнога, круг сира и бут суве јагњетине. Пошто вечера, бег уми руке и уста, па опет леже на пустињу, а Сава га покри као снјег бијелом поњавом.

— Даћу ти ја земљу и жену! Сву поћ поћас опанке води по кући, нек се тако просуше, да видиш како бег умије! Ватру сву поћ ложи, промрзао сам и чувај стражу — могу се они пси прикрасти! А корак да ти не чујем — чувај главу — да ме не пробудиш!

Сава тихо стави дрва на ватру, узео опанке за узицу и заста напред одаје: шта би бегу наједном, никаква му квара није учинио, ништа му зло није искао — само да пушту земљу ради, мислио је да ће то чак бега и радовати, а сад наједном...

Пробуди господара слугин глас. Лак на спу, бег скочи и рука му сегну ка оружју.

— Шта је, Сава? Да нијесу ајопи?

— Не, Зеко, расани се. Хоћу да те убијем! Не могу да убијем човјека док спава.

Зеко протрије очи и погледа: Сава је стајао испод његових ногу с напереном шаром у њега.

— Вади то, будало, да ти се не дижем! — дрекну бег.

Сава се и не помјери. Био је, као вазда, миран, тих, без крушних ријечи и широких покрета. Скочи бег и дохвати ханџар изнад главе. Сава окиде, али пушка изневјери. Тада он, у хитром скоку, скона Зека око паса, прије но што он измахну ханџаром. Тежак и крупан је био Зеко, у зубима човјека да понесе. Али Сава, ситап, свикао на бремена дрва и сијена, одиже големи терет и тресну с њим на ватру. Рикну Зеко ошржених руку и лица ватром. Испаде ханџар из његових руку и Сава га дограби прије но што Зеко отресе жар са себе.

Ударао је бега немилице. Падао је бег, посртао, уклањао се ударцима.

— Не, Сава, грехота ти је! Не богом те кумим све ћу ти опростити, даћу ти све што хоћеш, не бездушнице! Зар бега свога!...

Али га Сава није слушао, већ је ударао све жешће и хитрије.

Пуче глас кроз обје крајине о погибији Зека Лалевића. Сава не побегне никуд, већ се лукаво, увијао луговима испред турских чета, ограђујући, кад украде да нема Турака, земљу за себе. Не би дуго, навалише Ђрђани без земље и притискоше Подбишће, подијелише земљу појасевима и поставише тврде страже у крај Таре, да турска цога воду не преглази и украде инсана или хајвана... А Сави оста само оно што је за се трњем оградио, док се крио по луговима...

И како је незанежето живио, тако је Сава умро. Рекли су Ђрђани за њега... не, није било ни добре ни рђаве ријечи: једна душа мање у селу! То је било све. У зло доба, кад се већ гроб побусао, пијући ракију. Тофил се сјетио да пред свима каже, како је ето, умро човјек који је убио силнога Зека Лалевића... Ми дјеца смо заборавили све, и његово лице и очи и руке и запамтили само плећи, погурене радом, товарима и годинама, рајетинске плећи, маславе, бијеле од брашна, увијек с бременом на њима...

Прича о женским даровима

Тако много има жена на свијету.

Не памтим кад је људи било тако много. Кажу да се ратује већ више од три године, али и кад је ратовање престајало, опет је људи било мање. Браг ме много пута слагао, не могу да му вјерујем ни сада кад каже: "Ти си мали, не памтиш, људи је било колико и жена, ни мање ни више, али то је било прије рата." - Сада, кад неко умрије или дође глас о нечијој погибији, оне се сјате, као враге, и почну паричати. Оне су и на пивама у ову доцну јесен, пуну туге, сузе, магле, гљива и кише и босих ногу - не дају нам мајке ове јесени опанке, брзо пропадне на киши; рат је и - мора да се штеди.

Да, има много жена на свијету. А најбоља од свих њих је Стана Иванова, наша комшичица. Још је млада и писка и снажна и ја се сјећам, кад је љетос носила снопове, чипило се - да сам сноп иде преко њиве. Она воли све нас, она љуби великим првеним пољупцем и мене као и њеног сина Трајка и дијели нам хљеб на равне дјелове. Њене очи, плаве и широке, увијек су свјетлеле мирном радошћу и добротом и ја нијесам дуго могао да схватим зашто су најједном постале тако тамне, преливене златом које се искрнло, као и опшнице на коњуљи, на њеним крупним узбицима грудима.

По цио дан је радила неуморно, али сад не око њива, краве и куће. Плела је чарапе и шал, кунула масло и правила опанке, мушкне, опанке веза пете, које сви људи желе, али ријетко кад добију. Примичало се вече, лежало је пад селом као пренуља над хљебом, а брда, около, притискивале су магле, као длакаве каше сточара. Ја и њен син смо сједили крај ње, пренлашени ни сами не знајући зашто, радознали - шта је њој и куд се спрема.

Је ли, мајка, оћеп ли те опанке мени? - упита је Трајко.

Она га погледа својим ведрим очима, и најједном, оно

ново, незнано, тамно-златно, мину њеним зеницама.

Не, не лудуј! Толики опанци за тебе! То је за оца. Идем сјутра тамо.

И сву ноћ су, пред њен одлазак тамо, жене долазиле код ње. Тамо - то је било далеко, на Дрини.

Је ли далеко Дрина, је ли даља од мора? - питали смо ми.

Дрина је као до мора, - одговарале су нам и гледале нас зачуђено: - Дјеца чују, шта све дјеци неће пасти на памет!

Прво је дошла Загорка, већ просиједа, ситноглава и крезуба жена, с оног краја села. Њен Саво, већ је старац али јак, црвена врата и још лака корака, није хтио да изостане и отишао је "на војну" с осталима. Она брзим ситним кораком пређе дворините, исто тако брзо и ситно прекорачи праг, пређе преко куће и чучну пред Стану.

Однеси ово оној мојој старој будали, - рече она и поче да вади из мараме: свежањ пекрижаоног дувана, лонац меда и кошуљу, од бијелога платна, грубо сашивену. И реци му - није му то ни требало - нек гледа да дође што прије, нема још много живота пред нама...

И она се осмјехну неколико пута, ужурбано како је и ходала, стидљиво и тужно, па оде као што је дошла.

Затим су се низале једна за другом. Све су дошле по нешто, све имале много шта да поруче. Како је Стана могла одијети све то, толико ствари и добрих жеља? Али Стана је узимала и смијала се - била је јака и добра жена.

Сем других, дође и Илинка. Бјеше то круша, кошчата жена у годинама, брадата, више цалик на мушкарца, такав јој је био и ход и глас и све: рано обудовљела, остала је са три сина, од којих су два већ пала под Скадром "у земљу потопају", а трећи млад, миран, високог женског гласа и зелених очију као млада трава, није био нимало цалик на њу. Она извади шарене чарапе, бијелу погачу и бијелу груду сира - тешко је било разликовати једну од друге и рече:

Поздрави ти тога мога јунака. И реци ти њему, додаде она шалећи се, - нек није ни први ни потоњи, и нек се чува, истегнућу му уши, чула сам ја да се он залијеће ће је најљући бој. Истегнућу му уши, зна он мене, шипта му гледати пећу што пушку носи.

Наше куће су биле као једна и ја сам често спавао код Трајка, па сламарици у углу непопатосаног собичка, дешавало се то често, особито кад се не би преко дан посвађали у игри или кад би код нас ноћивала стрипа или који други рођак. Ми смо, зажмирили, гледали све из угла собе. Била је доцна ноћ, густа и тамна.

Стана је слагала све у велику торбу и паџад, изпад свега, допесе вунену кошуљу и гаће плетене изједна и пажљиво их сложи. То је она шлепа крином - срамота је да жена плете гаће своме мужу, и ми се много зачудисмо: кад и како је то шлепа? Би нам јасно тек сад, шта су значиле оне дуге ноћи бдења, при ватри, с плетивом у руци...

Тада уђе Јелица, сестра моје мајке, млада дјевојка, витка и чедна као јасен и румена у лицу као недозрела јагода. Стидљиво спусти своје дугачке трепавице и оне падоше на лице као мртва крила, чинило се - неће се подићи никад више. Извади из њедара двије крупне јабуке и пружи их Стани.

- Хоћеш ли дати Луки? И немој, среће ти, рећи никоме...

Стана извади своје плетиво и стави јабуке, али плетиво је сад требало силом угурати.

- Помози ми, придржи торбу, - рече Стана.

Затим погледа Јелицу и лукаво, с неком чудном топлином смијући се додаде:

Знаш, ти то не знаш. Испрела сам ономе моме гаће, па може неко замјерити. А треба да се чува да не промрзне, послје се оболи, ни за ђавола није, а не за жену. Ти не знаш то још, млада си, дјевојко.

То као да охрабри Јелицу, она поћуга, а затим додаде грозничавим шапатом:

- Хоћеш ли рећи Луки? Кажи му, богати му кажи, кажи само њему, држала сам јабуке у њедрима - милије ће му бити.

Обје жене се пучујно насмијаше и загрлише дугим и топлим загрљајем.

Чекајући дан у који ће се Стана вратити, све село је било страшно немирно. Краве су се гитале, тукли су их, сви су били свадљиви и љути. И ми дјеца се почесмо свађати због ситница. Како да не изударам Трајка, од кога

сам био јачи, што је и он сам признавао, кад није хтио да буде Шваба у игри рата - па и мене је, уосталом, изударао мој брат због исте твари?

Али кад тај дан дође, пола села се искупи пред Станину кућу. Знало се - толико одлазак толико повратак, данас око подне треба да буде ту. Нијесу, ваљда, наши отишли још даље, побииједили Швабе? Али, дај је текао, дуг, киша и тмурац и краја му било није. Поче да пада и вече прљаво и хладно. Тек тада, блиједа, блатњава, бану у кућу Стана.

Жене је опколише, али нико је није питао шта је тамо и како је ко, је ли жив и здрав. Падала су околична питања: је ли далеко, да ли је на путу пратила киша, гдје је синоћ поћила? Сви су гледали па скоро сасвим пуну торбу дарова и све је хватала језа - чији ли су дарови још увијек ту. Гледали смо и ја и Трајко из угла, престрављени.

Трајало би то ћутање ко зна колико, та ушапена, скамењена лица и раширене зенице се не би покренуле ко зна колико, да се паџад не покрену Иљинка. Она сједе пред Стану и узе њену руку својим кошчатим прстима: Насмија се лажном веселошћу и упита:

А виђе ли ми мога, балавога јунака?

Стана скупи обрве и једва проциједи:

Не, стрина Иљо.

Шта је, збори, - затресе је Иљинка. - Не могу, реци, два сам изубила - пијесам више јунак... Збори!

Стана не одговори, одријепи торбу и пружи јој парене чарапе, памијењене сину њепоме. Иљинка пружи руку да их прими без јаука, без суза, без уздаха, али се некако наједном заплете и паде, без свијести читавим својим огромним тијелом.

Извесоме је брзо на свјеж ноћни ваздух, а Стана поче да распрема торбу. Поврвјеше из торбе ствари, живо и весело, јаким боја младости и живота: јалуци, везени свилом црвеном као видњев плод, ружичастом као вишњев цвијет, зеленом као вишњеве лишће; чарапе, плетене ситно и густо, са једноставним шарам на грлу; затим, костретни прилавци, опанци и шалови, кошуље необлачене и бијеле и печија шивена капа, намијењена некој глави.

Жене су узимале своје дарове, без јаука, а чим би изашле пред кућу, у кишни мрак, разлегло би се њихово кукање.

Изиђе из торбе и свежањ нескрижаног дувана, али бјеше некако слијепљен, прокисао. Загорка га стави на длан и тужно рече.

- Ништа му милије није било од дувана...

Откопљаше се и двије крупне, румене јабуке. Стапа само на треп погледа Јелицу, уграби их и врати у торбу, као кријући их и од Јелице и од осталих.

Ми видјесмо како Јелица задрхта нешто под грлом, она се зањиха као да ће да падне, а затим скоро трком, побјеже напоље.

Полако се испразни соба и остадосмо сами, ја и моја мајка и Стана са сином. Моја мајка сједе крај Стане, не осуђујући се да је ма шта запита. Стана се само жалосно осмјехну на моју мајку и извади из торбе своје плетиво; гаће и кошуљу плетене уједно.

- Несрећна друго, уздахну моја мајка и поче да плаче. Трајко се приби уза ме. Помислих: не, он никада више веће моћи да игра Швабу, пити ћу га тјерати на то.

Стана узне плетиво и понесе га на рукама, као да је било стакло које се чува да се не разбије, да га остави у отворену скринју. Али скринју заклопи, а њега стави на поклопац и брижљиво разви. Превјесинте се невесело рукави и погавице, Стана их поравна рукама, благом кретањем, а затим стаде као скамењена наред себе, руку опуптених низа се. Па се онет трже, кад гром тресну, приђе плетиву, али га ни сад не сложи у скринју, већ поново поглади и полако сједе крај скринје.

Било је зима у пезагријаној соби и ми смо, прешпанени, дрхтали од зиме и од туге. Дуну вјетар и отвори прозор излијепљен хартијом. Разбијене капи кише поросише нас по лицу. Стана се трже из своје укочености, приђе Трајку и прирли га десном па као присјетивши се и мене лијевом уз њено бедро, али ми се оно не учини више снажно и тврдо, већ меко и уздрхтало. Трајку су цвочотали зуби. Она рече, прилазећи прозору:

- Морам ти спремити нешто топло, премрзнућеш. Не

знам одакле ћу. - Затим додаде, пошто се мало промисли и уздахну: Распараћу бабове гаће и кошуљу...

Док је она затварала прозор сину муња, и ми видјесмо у покислој башти, уз шљиву, прислоњено рало. Сјетих се: пјеме је орао Иван, углачаше су ручице на њему од његових дланова.

Да ли се она сјетила тих глатких ручица? Не, она се није сјетила. Споља, уз кишу и грмљавину, продирала је кукњава кроз мрачну ноћ, умјесто веселе свјетлости распаљених огњишта. Пошто затвори прозор, она само рече:

- Орао је њиву и њива је рађала, све се плодило куд би мрдноу, а сад је све - пустолина.

Иван Марковић уђе као обично у три сата у канцеларију. Напоље је било јесење сунце, благо и титраво, титрава радост је била и у њему: тако, лијепо је живјети на овом свијету. Али га најједном следи језива тишина: погледа на зид, - сат, који је годипама радио изнад његове главе, "тако рећи" заједно са њим био је стао на тринаест минута до три, бап данас уочи свечане прославе...

Иван малаксало сједе на столицу и помисли: сада ће постати још више смијешан у очима дактилографкиње и свих осталих. Она је једном рекла: "Кад би се ваши бркови окретали, човек не би знао које је сат, а које ваша глава." Тада се он смијао. Али сада: његове очи - рупе за навјијање сата, мало увис повучени танки бркови - казале, широка и плитка руница на бради - удубљење за секундачу; уста, вјежа и поса није имао, тек толико, помисли он, колико да се разликује од сата - уосталом, врага, он је човек а не машина, по чему мора да се разликује.

Иван прилеже на посао. Али није могао да се ослободи упредљивог упоређења: бркови стоје, очи зуре, ћела сија на јесењем сунцу, сија сигурно и оквир сата... Али шта ту: сат стоји, а његова глава ради... Инак, он протрије бркове и објеси их, али се они, навикнути, поново дигоше - тринаест минута до три!

Уђе најновија дактилографкиња, крупна плавуша раскошних и чврстих облика, скиде мањил и сједе, али не рече ништа о сличности, већ поче брижним тоном.

- Не ваља, стао на тринаест минута до три, уочи...

Иван је пресјече:

- Предрасуде нису особина културног човека. Напротив, у вези с речима од вас наведеним, сматрам за потребно да вас упозорим да је, сем осталог, свако довођење у везу броја тринаест са предстојећом прославом... само знак ваше...

Хтио је да каже: ваше сумње у снагу, моћ, вјечност

нечега, - али уђе надлежни, управо: надлежни свих надлежних у мјесту, мршав, просијед човек, строга израза лица, како и треба да буде, он дакле уђе, застаде и осмјехну се дактилографкињи.

Знате, Мила, ви бисте могли да пређете код мене, има тамо посла - не морате да преносите машину.

Надлежни изиђе, Мила поче да се дотјерује, а Иван поново опусти бркове и настави:

- То је знак ваше дубоке бриге за судбину... јер, у вези са...

Дјевојка се немарно и двосмислено осмјехну и клизну напоље а Иван се поново удуби у акта, у развођење - завођење.

Нешто прије шест Мила се врати и поче дијелити да куца на машини. Машина тихо зајеза, и по типкама, као лептирови, невесело заиграше румени дјевојачки прсти и задњи сунчеви зраци. Поче да се скупила све особље: писари, званичници, референти. Врата се, најзад, отворише свом ширином, као да су очекивала тренутак да кроз њих прође надлежни - достојанственим кораком.

Сутрашња прослава... поче надлежни, значај по опште и нане сопствене интересе... сваки који то не схвата... ја се надам да ћете ви... сву вашу дубоку приврженост...

Говорио је дуго - то је био и свечани говор и наредба, а кад заврши - људи почеше да се разилазе. Поглед претпостављеног паде на Ивана, полед топад, љубазан, очински, редак поглед код тако строгих очију, - сви смо ми, на крају крајева, људи...

Господине... охрабри се Иван, сат је стао, требало би...

Шта се то тебе тиче? Не умеш да називаш свој посао него се мешаш... И то у оваквом тренутку... А ја сам мислио да ти сутра, као човек из народа тако рећи, организујеш бакљаду и да...

Тако Иван не доби част, а и сва свечаност, како му се учини, прође некако невесело: неки се опише и погукопе, доња махала се завади са горњом око пријепства у бакљаду и не дође, а горња, већином од причапа и надничара, никад

није ни долазила; једини катрацнија у граду није био платио порез, запечатили су му дућан, те и катрана би мало. А по свему је од јутра до мрака пљуштала киша: и по богослужењу, и по говорима и поворкама људи. Уморац и жалостац, Иван се врати домаћем отишћу - у мир и спокојство.

Жена, сва масна као да се то циједи њено сопствено сало, могла се око шпорета у кухињи. Син мршав и припураст сједо је на трonoшћу и читао, а кћи, витка плавуша, ("Једно црно, друго плаво - на кога ли личе та дјеца?" - запита се Иван први пут у животу), кћи је сједела и везла првени цвијет па прљавом платну. И та боја цвијета и та разнобојна дјеца, и та наједном тако дебела и безбрижна жена - све то појача његову патмуреност. Иван не назва ни бога, - узне повине, кисео, туробац и хтједе да се задуби у њих, али га жена прекиде:

Шта ти је, да ниси болестан, шта си мрзовољан?

Иван хтједе да проговори, али се устече: оно кисјело је нарастало у њему.

- Тата... тата... Јао... Реци, шта ти је? - запрашаше дјеца.

Али кад му жена донесе чапу воде и коцку шћера и рече:

- Узми, проћи ће ти, куку мени... њему прекипље.

Како си могла да не дођеш у цркву, чиновничка жена! Како сте ви двоје могли да побегнете из параде? Где вам је памет?

Ни вечера није била као што треба, иако се жена убила доказујући да је то - баш оно јело, баш онако какво он воли, само је он зле воље. Тако полијегаше - ћутљиви, без сна на очима.

Жена уздахну - уздах као из бачве, тужан и потмуо.

- Боже, Иване, шта ти је одједном? Свађаш се ли због чега. Па била је киша, толико света није било на паради, а ми ни одела за кишу немамо, јадала се жена.

- Тата, забога...

Иван Марковић се сјети да је миран и разборит човјек. Дође му чудно: зар су то његова жена и дјеца, њега - таквог и таквог човјека. Хтјео је да их помиљује, понекад се човјек тако дубоко прене: блиски људи живе око њега.

Хтјео је да им каже: свему је крив тај проклети сат. Али све то не би имало смисла, расуло би се све што је стигано, зидапо зрно по зрно... најзад не би било погаче...

Ви сте заборавили дужности према оцу и мужу, што је јасно из предњереченог с ваше стране...

Ипак, заспа, пробуди се и пође па посао сасвим умирен.

Сат је стајао мртав, по њему је падала прашина и заборав, али је он куцао, вапио у Ивану. Иван се двапут одазва том вапају: двапут се промијенише надлежни и дактилографкиње. Код првог новог надлежног, баш уочи избора, он покуша да се поправи сат. Код другог: за вријеме пошлале. Али су то били "овакви тренуци", мијешање у туђу надлежност, - све се свршило као да се он колеба да гласа гдје и надлежни и као да је он послао пошлале. И дјевојке почеше да га гледају осорно, у кући избише свађе.

Да: живот умије да буде тако загонетан и тужан, сав сигурни и мирни поредак као да је истакан од критичних "оваких тренутака", и ти тренуци прапште као бомбе и кроз лични живот човјека...

Долазак новог претпостављеног пробуди у Ивану стару сигурност и нове наде. Чинило се да је то друкчији човјек: висок, окошт, војничког држања, бркат и снажан. Није довео нову дактилографкињу. Радио је тихо, невидљиво, плео око људи мреже као паук, примичући их к себи, као да их пиша својим крупним рукама, час благо као да смјешта дјецу у колијевку, час сурово као да их штима усунјаним кљешћима.

Био је мај и цвјетале су руже: доље, под прозорима; а горе, над њима - липе и шебо. Иван је радио и премишљао: да, овај ће поправити сат, није он као други. Примицало се подне: сад би на сату било, Иван је то знао, пола дванаест, можда минут-два више. Али не, било би тачно пола дванаест, не би га сат изнејерио. Његове сањарије разби свјетлост која гунуе кроз врата заједно с претпостављеним. За њим уђе витка дјевојка, косе црвене као разбуктали пламени. Иван устаде. Мирном, тошлом ватром су гореле очи надлежног.

- Ви сте, тако рећи, веома zgodан и дискретан човјек.

поче надлежни неодређено. Затим сједе, извади табакеру са златним монограмом, пружи Ивану цигарету и окрете се дјевојди: – Сједшите само...

Наста тајац који прекиде фрскање шибица и паљење цигарета. Иван је стајао, опијао се слатким димом цигарете надлежног, на дохват је сређивао акта на столу и мисли у глави.

– Зпате, господине... осмјели се он пајзад, – хтео сам да вас замолим, управо, да учтиво скренем вашу пажњу, овданији сат не ради већ тако дуго, требало би...

Надлежни и дјевојка погледаше у зид и прспунше у смијех.

– Ти си луд, рече надлежни још се давећи у смијеху, – он ти куца над главом, а ти...

Иван чу тако знани и драги звук и обазре се – сат је прорадио сам од себе, – било је двацесет минута до три...

Ако си тако пажљив на послу, онда... поче поново надлежни и заврши: Ви ћете помоћи новој дактилографкињи да уђе, колико-толико, у посао, и гледајте да јој помогнете, да је замените – тако рећи...

Тако сат поче свој нови живот. Сада је заостајао, и макар колико се Иван наптио око њега, детјеривао га увече кад га остави, ујутру – сат је већ био закаснио читав сат и по.

Полако, живот се окрепу за сатом. Први се повео за њим надлежни, а затим дјевојка с црвеном косом, а онда редом.

Иван је устајао рано, по дугогодишњој навици, али сада су канцеларије биле небобрисане, а радити се није могло без надлежних. Враћао се доцније на ручак, на вечеру, лијегао касније. Трбало је промијенити сав свој, тачно по сату утврђени начин живота. Тај живот је сада – испао из колосјека. А рећи нешто за сат надлежном – надлежни се држао тога сата, за њега је тај сат био савршено тачан и Иван га је детјеривао по свом осјећању времена, свако вече...

Ипак, у кући је био мир, док једног дана синчић не рече: “Мама, прерано куваш ручак, нећу да једем загорело, мени је рано за школу”.

А кћи: “Ви већ вечерате док се ја увече вратим из школе, шта је то сад наједном?”

Очевидно: за сатом из главног надлежства почео се навијати и живот школа. Па и породични – жена поче да се држи тога времена, дјенца почеше...

Нестале његових предвечерњих шетњи дуж ријеке – дан се срасте с ноћи и Иван је лијегао доцкан, а устајао као увјек – ко је могао да вјерује томе сату, може да се закасни... А једног дана жени дозвољриди:

Будини се као петао. Који ти је ђаво? Тражиш кафу тако рано...

– Забога, тата, мени се спава, тек свиће, а ти...

Већ му ни жена не да кафу у уобичајено вријеме. – Иван излетје напоље. На улици ни живе душе, нигдје друга, пријатеља, да се човек разговори, да му одлакне. Пође у кафану да попије кафу, али газда, мрзовољан и носпац, није био паложлио ватру.

На улици мртво, ни врабаца да кљуцају по пљаму. Само, да празница буде већа, на крају улице општински стражар лупка пругићем по напгалонама и успављује све. И продавница дувапа је затворена. Из звонаре излетје пробуђена птица, – унлашена, – и она би, да не би њега, спавала заједно са свим и свачим, још дуго, дуго...

А сјутра – долази важна личност, да обиђе, контролише, важни догађаји су на прагу. Хоће ли она уочити што? Не! Сви живе као досад, на једној лажи, на обмани једне справе. Препријечила се једна сламка и све је пошло другим путем. И како спасити све, и себе у томе свему, од те сламке?

Дан прође у подмуклом вребању: он је вребао сат, а сат њега. А вече и ноћ прођоше у свађи и бесаници па домаћем опњашту: сви су се опирали, све се опирало његовом реду.

Идућег јутра, као некад, као увијек, Иван дође рано у канцеларију. Послужитељи су се умивали на чесми пред зградом и погледаше га мрко у пролазу. Иван помисли, улазећи у канцеларију, да ће га они сада гјерати из собе у собу, као да га бришу са пљамом. Сједе за сто, извади лист новина и поче да ријешава укрштене ријечи омиљену забаву, коју сада није могао да ради иза ручка код куће.

Пет слова... презиме једног нашег државника... Радић... Ах, дођавола... Васић... Симић... Пашић, аха, Пашић! А ја, грешан, не могу да се сетим, – врвило му је по глави.

Са ходника допријеше жагор и шкрипа. Врата се одрезно отворише и уђе онизак, дебелушкаст господин, поткресаних бркова, црне масти, за њим висок, млад и блијед човек, савршено испеглан, а за овим нице и потону ситна, чупава глава најстаријег послужитеља: сигурно се пропео на прете да би провирео, али стар – не може дуго да се држи па прстима. А можда и не смије.

Да, не смије. Иван се наједном скамени: пуче му пред очима да је пред њим важна личност. И не поклоши се Иван у великој збуњености својој, само се, мимо своје воље, укочи некако по војнички, као на смотри. Важна личност га зачуђено погледа, обазре се, промрмља нешто младом господину који учтиво климну главом, па се опет окрену Ивану:

– А где је још когод? Зар се тако дочекује...а?

Иван потражи најбираније ријечи, али их није било. Дошао је велики тренутак да он, човек који дјевничари (баш му се таква ријеч скова у глави) годинама, покаже у одсудном тренутку шта зна, шта може. Сјети се неке анегдоте о Наполеону и простом војнику: војник је надмудрио, умилостивио цара, спасио ствар, – али како, шта је рекао? Није могао да се сјети, тишина је била језива и, свакако, сувише дуга за важну личност. Само је сат куцао, куцао...

– Вања Светости, Светлости, поче Иван, – сат...

Важна личност га пресјече махањем руке и мрштењем.

– Не буцај! – А затим, одет се обзирући, пола за себе, пола за витког господина: – Ко је овог идиота и узео у службу?

Иван није осјећао страх, само чудну укоченост у читавом тијелу и всома се зачуди како је могао да окрене врат – управо: како то одједном види трку на улици: први је журио надлежни, погрешно закопчавајући свијетлу дугмад на прслуку; просвјетли референт је дигао ногу на темељ куће и провлачио везице кроз ципеле – изгледа, као и Иван, да пије имао да врховима везица плехани одложак;

прота се чешљао у ходу, а противница је трчала за њим посећи у рукама камилавку и бришући је рукавом; најбогатији трговац и угледни грађанин Симић, једини који је имао фрак, навукао га је на спаваћу кошуљу и, тежак и дебео, хитао да стигне проту, док је предсједника општине, баш на излазу из његовог пространог и цвјетног дворишта стигао син, предсједник је окренуо Ивану леђа – испод капута су му висиле параменице, вукући се по земљи...

Кад се Иванов врат поново окрете ка важној личности, тамо је већ стајао надлежни, дубоко се клањајући и извињавајући:

– Знате... будите уверени... телеграм је стигао доцкан... време нашег доласка у њему...

Као по договору – то и слично су говорили и остали, како је ко пристизао.

– Да, да, – говорила је важна личност, – али сад је већ канцелариско време, а ви...

Спремајући се за што свечанији дочек, засопта предсједник, – сматрали смо да рад треба обуставити и да... овај...

Прота се накамља:

– Ја сам само чекао тај тренутак па да сва три звона...

– Но, по, – бранила се важна личност, већ умилостивиљена, – али ако тако будете сада пред изборе, господо моја, тако рећи, водили рачуна... И затим, овај – на њему је тек пола осам – и тај човек под њим који ми пуни главу...

– Да, сат је свему крив, – рече надлежни, – тако рећи... и овај... тај човек – да ли злонамерно? – већ тако дуго, као што је свима познато, дотерује тај сат и... уопште...

Погледи пуни мржње сјевали су пут Ивана, као ножеви. Најзад важну личност одведоше у велику, свечану салу. И тек кад и послужитељ изиђе, уђе дјевојка с првеном косом. Иако није била ту, она рече:

– Све сте то ви... са тим вашим сатом, толико људи може да упропасти своју каријеру, а ви...

Иван клону на столицу: хтио је да бар њој, дјевојци која и не слуги да ће скоро отићи као и друге што су, хтио је да бар њој каже, да се отвори, поразговара с њом.

На пушкомет од Мојковца

(Одломци из приповијетке "Битка на Мојковцу")

Ето, он је рекао: ко је овог идиота и примио у службу. И примио -- разумега ли? - Иван с ужасом осјети да не говори својим обичним, догадањим језиком, већ неким другим и то појача његову збуњеност и срџбу: -- А ја сам хтео да спасем све, ја сам због тога сата... ја ћу и спасти све, ја... значи -- летим напоље...

- И право је, - хладно рече дјевојка с црвеном косом, -- мора да се зна ред, а ви сте са сатом...

Иван погледа по соби, дохвати мастионицу и остави је. Устаде, узмува се и наједном излетје напоље. На сали се отворише врата, уђе шеф пореске управе, ситан човјек жуга лица, изиђоше крупне ријечи важне личности:

У овим судбоносним тренуцима све мора...

Иван уђе у клозет, узне гвоздену шипку којом се он прочишћава и истрча на ходник. На сали се поново отворише врата, изиђе мали послужитељ с великим послужавником са сребрним чашама и за њим ријечи, тешке као сребро које је он држао на рукама:

Као што сам рекао, све мора да функционише тачно...

Кад Иван упаде у собу, дјевојка га зашашено погледа и заустеи пенгго да каже, Иван шипку полугом по сату, звекну стакло, из дјевојчињих уста, мјесто ријечи као да се просу стакловина.

Стрчаше се сви у собу. Ивана су држали и хтјели да га одведу, он се отимао и објашњавао. Важна личност се мрштила, а надлежни јој је говорио:

Очевидно, тако рећи, деструктиван акт... елемената који, како сте ви изволели рећи, а с чим имам част да се сложим, сметају да све функционише тачно... као сат...

У соби су били рањеници, поред огња поспала чељад. Кућа је била заклоњена од тонова и била пуна рањеника и прибојница из села. Сва та ноћ протече у дубоким јауцима и болним уздасима, који су се гушили у вуши сонијега и помрчише.

Задуго нико не трену. Ватра на огњишту се стишавала и настао би мрак без дна, без капи свјетлости, да Јаглика није набацала дрва. Ко зна, ако би дошао тај мрак, можда би јауци рањеника у соби постали гласнији, разговетнији, можда би, продорни и гацутљиви, зашамсали мјесто звијезда.

Покривени мајчином сукњом и поњавама, ја и мој брат Марко лежали смо на слами. Он се стално трзао и говорио кроза сан, а ја сам се с часа на час будио и чушило ми се да су разигране сјенке по дуваровима - душе изгинулих војника. Ето, кад су синоћ допијели рањенике, на послалима је лежао мртав војник, а људи су мислили да је жив. Сонијег је нападао по кабаници којом је био покривен. И падао је стално, док је он лежао пред кућом, а војници се гријали око огњишта. Ширио се по њему као покров и није се топио на његовом мршавом, голобрадом лицу. Сад ни тога лица нема више, мртваца су однијели, лице је затрпао сонијег, поћ, земља црна, доле у гробљу на дну села... Гдје је душа умрлог војника: Је ли затрпана или се трза, распише, нири у сјеници по кући.

Најзад сјенки неста. Осташе само двије, једна краката, једва се мицала, а друга живахна, широких и лаких крила као у ластавице. Јечање из собе их је тргло и скаменило. А кад је престало, друга сјенка је дигла крила и обрглила прву.

Оставили нас да их чувамо, а ја... не могу, не излази ми из памети да и ти можеш да одеш, - говорио је топли глас Јаглике, младе удовице.

Отићи ћу, морам, отићи ће сви, и старци и... -- рече мој братучед Петар.

Али ти си премлад... Издубила сам мужа, само годину проживјех с њим, па зар и тебе, тек смо се нашли, млади, знали... тихо зацвиље она као да је његове ријечи мукло удариле у слабине.

Немој, Петре, очињи виде...

Ја се сјетих: "очињи виде" се каже брату, а она је била безбратавица. Петар је сада њен брат. Али не: они су грлили и љубили кришом, као што се љубила са својим мужем који је погинуо на Тарабони, изнад зелене Бојане. Петар је и њен муж... И све: она има само старог свекра Милију и свекру Петрану, и неће у другом племени мајку и рођаке.

Затим се они двоје слише у једну сенку, која је топло миловала саму себе. Из собе зову болаи и отегнут глас дугачког војника. Сјепка се нагло раскиде.

Ето, умире човек, а ми...

Петар утрча у собу, а Јаглика се увуче за њим. Ухвати ме нагли страх, можда људи кад спавају немају душе, можда и братова душа лута около, можда то снијег шапуће и под њепим ногама. Уђох за њима: дугачки војник је пружао руке у полумрак и звао:

Ицо, Ицо сине... Што се туђиш баба? Их, бре...

Хтједох да побјегнем од тих дугачких руку, запаљених очију, дугих објешених бркова који су се на махове кострелили на лицу што се трзало у грчевима. Али ме руке дохватиле и прилиште на рањене груди, умогале платном.

— Ицо, сине...

Тако је и умро, пред зору, дугачки војник, грлећи свога, туђег сина. А пегави, ситни, жутобрки војник се тргао из бунила тек кад су дугачком палили свијећу и рекао:

— Умро... Ех, штета, добар је човек био. И јунак. Остала му је жена и дијете. Мушко. Остао је траг иза њега. А ја ни то немам...

Пегави војник је ућутао, смирио се. И кад се већ подобро разданило, запалили су и њему свијећу: издахнуо је незапажено, ситан и пјегав, као што је незапажено и дошао и рану подносио.

Онда су их жене из села и старац Милија ставили на

коље, испрешлеташо ужадима, и одијели низа село.

Снијег је био престао још у неко доба ноћи.

Грану сунце, труцаше топови, загракташе, по брдима изнад Мојковца, митраљези. Гробље, доље под селом, било је раскопано: црњеле су се гомиле земље као да је преконоћ слећело јато гаврапова. Слећело и неће да одлети, већ се јату придружује врап за враном.

Наприје дође старији стриц Мирко на својој зеленку. И стриц је био просијед, зенкаст, зелених очију, у изблијејелој долами.

Крвав Бадњи дан, Божић ће бити још крвавији, рече он сјахајући с коња. И додаде као за себе: Промјенило се вријеме, тишти ме рана.

Оживјеше хиљаде успомена: о Бадњем дану кад је отац рано у зору ишао с Марком у шуму да донесе церове бадњаке. Ове године сам требао да идем и ја, досад сам био мали; а затим: незацвиљена гнојава стричева рана изнад лијеве сисе - то га је ранио неки младић из другог села. Крв је лежала између наших фамилија. И отац и стриц су вребали крвника по путевима. Како се тај крвник звао нијесам могао да докучим. Сви су га у кући звали "онај пас" а стриц само "пас". Али је, јутрос, сјдајући уз огњиште и прихватајући се јела које је ставила преда њ моја мајка, само рекао:

— Он је погинуо.

Знао сам: он - то је био крвник - пас.

И стриц је додао:

Човек је чудан: жао ми што га нијесам убио, а жао ми што су га убили. Јунак је био међу првима. Јунак. А мој брат Лазар је утекао са бојишта. Обрукао све, рђа. Да ми га је ће срести, пса, или би скинуо срамоту, или бих га...

Лазара је срео: увукао се у кућу пред подне, згурен, широких прних очију, брци су му постали још прњи и већи на пожутјелом, омршалом лицу. Стајао је неодлучно крај врата, климав, витак, с пушком к пози - и пушка се чинила савитљива као пруг. Брат се драо на њега, а старац Милија, свекар Јагликиц, само је ћутке потезао дим из чибука и климао главом. Лазар се спобивао, ћутао, увијао пред онштрим и као мач зеленим очима.

Нема се око шта. Није то као с Турцима. Све је изгубљено... -- вајкао се Лазар.

А старији стриц је говорио:

Изгубљено, па зар и свијетао образ да изгубиш, да ти ни он не остане, уклоне!... Ја се, рањен, вучем на коњу за војском, а ти... бик, момак. Ето, и стари Милија се спрема, а ти, црни образе...

Зацрвене се Петар од срамоте свога оца Лазара и отрча кући. Младић прескочи плот лако као српа и несташе у башти, окићеној сипјетом.

Почеше да пристижу жене и трајају храну за војнике у двоја великих стричевих бисага.

-- Стиди се од њих, -- рече старији стриц млађему и плуну у ватру, па се обрати старицу Милији: -- Спреми се ако икуда можеш, мијењаћемо се на коњу до бојишта.

Старац уђе у собу и убрзо се појави отуд у сурој костретној кабаници, с чибуком за појасом, опирући се о пушку као о штане: руке су му и на ципци дрхтале као и на штану.

Најгоре је, рече он, -- тресу ми се руке од старости, не могу да пишаним. И вид ме издао. Тек -- чекаћу док ми се близу примакну, да не кварим муницију, а?

Соколићен војску, -- одговори му стриц.

И бап кад хгједоше да крену, у кућу бапу стар, румен и дежмекаст старац у јагњешој капи и кожуку. На рамену је носио необичну пушку, дебелу и свакако тешку, узица умјесто ремена -- дубоко се упилила у дијак.

Сва тројица се изљубише с њим, а стриц, пошто се пољуби, додаде:

Хоћеш ли и ти, Косто, са нама?

То је био Косто Богавец и о њему су колате, селом, чудне приче: живио је лети и зими високо у планини код оваца и никад није слезио у село. Долазили су његови синови и снахе за жито или што друго, а стари овчар се није удаљавао од свога крда, из своје планине. Мало га је ко знао, није се мијешао с народом, бјежао је од људи као пустињак.

Хоћу, ка нећу. Шта ћу у оној пустињи сам, без народа. И овце ми се узјогупиле откад се ова пуцњава чује...

Стриц му загледа пушку и осмехну се:

Старијска ти је пушка, не ваља.

-- Бије ка' топ, -- рече Косто, скиде је с рамена и као играчку лако окрену у рукама.

Пођоше полако путемком између плотова: напријед је ситним и брзим корацима ишао Лазар, а за њим стриц, па коњу: тако хита у град, на назар, син дјечак пред оцем који коња јаше, видио сам то много пута.

Из баште истрча Петар с пушком у рукама, затим, кад дође до плота, објеси пушку о раме, ухвати се рукама за два коца и лако нађе на другој страни.

-- Куд ћеш, несрећнице? -- запањено викну мајка.

Он као да је не чу, већ тихо замоли:

Стриша, ако има што за јело, спреми ми у торбак. Маћеха ми није дала ништа.

Не лудуј, Петре, дијете моје...

Спреми ми, стриша.

Јагликина свекрва Петра ухвати га за руку:

Нека, ти си премлад, роса...

Он се благо истрже из њене руке и онет се обрати мојој мајци:

Хоћеш ли дати, стриша?

Сва румена, зпојава, дојури Јаглика с торбом брашна о рамену. Спусти торбу, отвори своја уста, мала и лијена као да су паром прорезана, заузети нешто да каже, али се обазре на свекрву и моју мајку и оста тако скамељена, раширених црних као угљен очију. Крила је своју љубав. Зајалурено лице јој постајало све бљеђе, очи су све више пламсале неком жутом, тумолом свјетлости.

-- Остани, куд ћеш? -- рече она најзад.

Петар се тужно осмјехну, затим сакри осмјех и стеже вилице као да се присиљава на нешто. Скиде торбак, баца га на пргину па полако пође.

Добро, стриша. Збогом!

Не лудуј! -- викну мајка за њим. -- Ја ти не дам ништа да не би ишао. -- Врати се, сине!

Али се он и не окрену. Јаглика наједном потрча за њим, стиже га и објеси му се о врат:

-- Петре, очи моје, не иди! -- цикну она.

Он покуша да јој благо скине руке с рамена и чак се учини као да сегну да се врати. Али су руке стајале као заковане. Тада их он грубо раскиде и одгурну младу жену у снјег. Затим потрча што је брже могао и наједном заста на дну пиве. Окрену се, па потрча још брже.

Јаглика закука иза гласа...

Увече је млади рањени учитељац испричао о старцу Милији: дошао старац, измолио главу и чибук из шапца, а оно - па право у чибук, прекине му га на двоје. Налутио се старац - помолно се до појаса да види откуд то. Пуцао је дуго и све више се помалао док га најзад није изрешетао митраљез. Јаглика је и тада закукала, али некако друкчије, тврђе, тише. Петрапа је ћутала, као свака жена, особито старија, која не треба да жали свога мужа пред другима. Само јој се крушно наборано лице још више наборало и смањило се.

Послије неколико дана враћала се наша војска у дугим редовима: пукао је глас да је пало Цетиње.

Било је јутро и гријало је топло сунце, као у прољеће. Снјег се топио, шапутале су стрехе и дрвеће, капљући сребрним капљицама.

Јаглика ме узела за руку и пошла са мном на друм. Било ми је пријатно уз њено топло, чврсто бедро.

Војници су још од ране зоре пролазили раскаљаним друмом. Често би се њихов дуги низ прекидао, збили би се у гомилу, али се није чула ни ријеч, ни уздах, само је сунце гријало, топило све.

Ми стадосмо на бријег.

Блатњава, подраца, суморна, у сурим костретним и мрким вуненим кабаницама повлачила се црногорска војска. Пушке су им свима биле о рамену, али људи као да их нијесу ни осјећали - нити су им биле лаке нити тешке.

Стајали смо на бријегу и Јаглика ме прибијала све чвршће уза се. Најзад се уже људи сврши на дну села, за њим се као брана звукла велика црна гомила. Примаче се и она: крдо говеди, глибаво, уморно, тужно мучући, измијешано с људима, мирно се звукло уз пут. Ови људи су били разјарени: ударали су љутито стоку куцањима од пушак. Псовали су и клели. Жут, крупан во је храмао и

заостајао. Дежмекаст, шлав, млад војник му притрча и удари га, али се во не пожури. Војник поцрвене од љутине тако јако, да се мени учини као да му и коса плапу црвеним пожаром. Он скиде пушку и окрену је вољу међу очи. Марвинче стаде као да се спрема да прежива и као да је једва чекало да га зауставе. Пушка опали, али некако танко, једва чујно. Во клекну на прве поге и превали се крај пута.

Прођонте и они и сеоско поље оста иза њих, свијетло, глатко, с блатњавим друмом по средини, раном из које тече црна крв. Помолно се још једно овеће уже људи, али се њему видио крај.

Јаглика ме више није држала за руку, ни притезала уза се, као да је заборавила на мене. Људи су пролазили ћутке а она их је загледала очима које као да су се све више топиле на сунцу, обзирала се низ њихов низ као да их броји. И кад више не би никог, она је још дуго стајала тако, гледајући низ пусти друм, низ блантито поље, - бројећи да не наброји, чекајући да не дочека...

Приказ приповетке “Момци после рата”

Пред ферије 1930. године, наслоњени на ограду пред Универзитетском библиотеком, разговарали смо о себи, о времену у људима. Осјећали смо да имамо да кажемо много и нешто врло важно, како то увијек изгледа у пријатељским разговорима. Дошао је моменат да нам се мисли сретну и испреду нит за једну драгу ткашину. Билас је за документовање печета извадио један свој спис и прочитао га. То је била мала скица, у којој је један раздешен човјек лутао поћу по локалима предраћа, утонуо у бесциљан живот, не знајући ни сам зашто. Све је то било фантастично и умјетнички штуро. Али једна жеља, један грч да се сазна и сагледа нешто неопходно, био је у папону. За годину дана из те скице израсла је ова симфонија, обогачена животом и умјетнички. Подвлачим с радошћу да је Билас и овдје остао човјек на првоме мјесту.

Бора Ковачевић

Ово је само одблесак дугих бјесомучних ноћију, када смо откривајући себе, хтјели да дођемо до макаквог спознања данашњице. Јер ми смо они, којима је повезано дјетинство крволочним криковима човјека, када се демонско разиграло у његовој души, ослобођено свих закона, норма и предрасуда и говорила на сав глас његова неокована суштственост. Ту је наше прво несвијело спознање човјека. А по принципу неке вјечите комедије ковали су нашу унутрашњост на наковану старе етике, коју је рат изгазио и морали смо од своје рођене душе стварати лажно ткиво.

Сад стојимо између два плота: између оног првог, крутог спознања инстинктом и читавог једног старог свијета. Ту лежи сатонизам друга Биласа: раскрити човјека, задријести у његово најскривеније дно и можда ништа не уочити ни сазнати, али имати ту неуобличену човјекову тмину, ту загонетку као оруђе за махнито,

безобзирно рушење и освету... Поломити све мртвачке плоче облика, норма, стика, јер оне су могуће једино у визијама човјеским.

Стефан Митровић

Дубоко у човеку, маколико укалупљиваном, глачаном и подвођеном под норму и принципе, скривено је нешто цалик, ако не и прави демон, при до сјајности, безбожних и рушилаца. Он је и у нама, невинно зачегој, у трећу раслој, разврату предатој генерацији, мучи нас, расније... Људи су нам дали живот, али је он безизмерна патња, спотицање и отуцање босих прстију. Ђиласа је заболоо мој, његов пад, и он је секао, одламао, вадио од нас и из нас. Из њега је текла крв, заједничка, млака, топла, готова да потече млазом, само да би неког надојила, заситила. Јер живот без крви, живота, је бесциљ, перад и свеједност, да би било рада. Од неких се очекује, захтева, а они у ствари пишу људи, него сенке, авети, демони, способни за све и неспособни ни за шта. Хтели би од њих да су машине, подмазиваће ма каквим зејтином и покретапе било каквим кајишима... Главна је, бити машина, радити, окретати се... А они не могу бити то, ни то. Они су промашеност, варљиви као сан, кривољични као звер, пшски као ског, они су, речју, људи. За њих ништа није свега. Готови су да подмећу, подваљују, лажу, краду, убијају; да воле Христа... безброј великих људи, који су имати широко срце и меку и топлу душу. Они су све и ништа, ово и оно, а не ово или оно... Ако их кад заболо, то је свега за трепутак, каткад и дубоко, безмерно. Ти су људи збивање, стварност, груба, пајгрубља, без намештености, напминканости и упорљености; они су, опет, захукталост, усипаност, магла и опет магла, - колути...

Споредно је, је ли и уколико је Ђилас уметнички успео у овом рушењу. Живот је, најзад, сипонимован са уметношћу. А он је, бесумње, дао живот, прави, (јер ови људи пишу изминљени: постоје, енпроцентно, трговци, трговци месом, бројке са вредношћу у дописивању пула); истина, овде је свега човек, беда и рушење у њему. За мало, исповест једног раздешеног, промашеног човека...

Радован Вуковић

Приређивачеве белешке

1.

Ђилас је од 1928. до краја 1940. године сарађивао у тридесетак часописа и листова и објавио око 120 прилога: песама (15), прича (56), књижевни-критичких приказа и полемика (37) и културно-политичких чланака (12).

Песме је објављивао у часописима: *Венац* (Београд, 6), *Мисао* (Београд, 4), *Јужни прељед* (Скопље, 1), *Књижевни север* (Суботица, 1), *Воља* (Београд, 1), *Зашиса* (Цетиње, 1) и *Наша животи* (Нови Сад, 1).

Приче је објављивао у следећим листовима и часописима: *Венац* (Београд, 2), *Зашиса* (Цетиње, 5), *Политика* (Београд, 30), *Смена* (Београд, 2), *Животи и рад* (Београд, 1), *Младоси* (Загреб, 1), *Линија* (Београд, 1), *Јужни прељед* (Скопље, 1), *Зетски гласник* (Цетиње, 1), *Разарије* (Никшић, 3), *Мисао* (Београд, 1), *Прељед* (Сарајево, 1), *На кршици* (Подгорица, алманах, 1), *Наша стварност* (Београд, 3), *Жени данас* (Београд, 1), *Млада култура* (Београд, 2), *Уметност и критика* (Београд, 1). Једну причу издала је засебно књижара *Млада Србија*.

Књижевни-критичке и културно-политичке чланке писао је још и за следеће часописе и листове: *Књижевни круж* (Београд), *Слободна мисао* (Никшић), *Зетска* (Подгорица), *Књижевни савременик* (Загреб), *Култура* (Загреб), *Израз* (Загреб), *Глас Црне Горе* (Подгорица), *Млада Босна* (Сарајево), *Књижевне свеске* (Загреб) и *Знаност и животи* (Загреб).

2.

Ђилас је до 1936. потписивао све радове личним именом и презименом, а после тог времена чешће се користио псеудонимом Мило Николић. Једну причу је потписао псеудонимом М. Борђевић, а неке политичке списе - В. Затарач. После тригодишњег тамновања писац није желео да полиција зна где борави и с ким сарађује, па се

псеудонимима штитио.

Michael Milenkovič je uz saradnju sa Bilasom pravio njegovu bibliografiju, na ne bi trebalo dovođiti u pitanje autorstvo priče "Istinita priča o hajduku", koja je (jediha) potpisana pseudonomom - M. Borđević. Ipak, ja sam pokušao da to proverim. I tematikom (hajdučija) u hronotopom (isti prostor i vreme) i raspšetom i segmentacijom, kao i stilom, - ova priča se ne razlikuje od Bilasovih (drugih) priča. Pisana je ijekavicom kao i dve priče koje je "uokviruju" u *Političnici*: ona koja joj pretxodi potpisana je pravim pišćevim prezimskom (M. Bilas), a ona iza nje - pseudonomom (M. Nikolić). U sve tri priče ime je na isti način skrćeno: napisano je samo početno slovo imena autora - M. Tražio sam, ipak, još jednu proveru. Posetio sam gospođu Mitru Mitrović, bivšu Bilasovu suprugu (koja je u vreme štampanja ove priče živela sa Bilasom) i zamolio je da pročita priču i prosudi njeno autorstvo. Rekla je: to je nesumњivo Bilasova priča.

3.

Приређивач се трудио да се што мање ушлиће у текстове Bilasovih priča. Исправио је несумњиво штампарске грешке, ускладио недијалекатски текст са важећим правописом и уједначио начерје у оквиру исте приче. Bilas je počeo ijekavski pisati, zatim je prešao na ekavicu. Taj prelaz nije sasvim dosledan, na se u nekoj priči "prokrade" gdekoja reč drugog narječja. Razume se, lokalnu boju diјалога nisam meњаo. Kad je došao iz zatvora (1936), враћа се у већини случајева ijekavici. Možda su neke od тих прича nastale у "ijekavskom" периоду писања? Укупно узевши објавио је ijekavicom 37, a ekavicom 19 прича. Само је пет штампано латиницом, a 51 ћирилицом.

4.

Ред којим се овде јављају приче најчешће је хронолошки. При томе се мисли на хронолошки редослед објављивања

(који се не мора покланати са редоследом писања прича). Такође ваља имати на уму, да због честог кашљења часописних издања, новинске приче су раније стизале до читаоца и кад посе каснију временску одредницу. (Број штамп. прича по годинама: 1930. - 4, 1931. - 20, 1932. - 9, 1936. 1, 1937. 7, 1938. 13, 1939. 2.)

Приређивач је овде скупио све пронађене Bilasove ране приче. Милековић у библиографији помиње наслов једног текста ("Кад се воћке беру") који није лоциран, a судећи по наслову могао је бити прича или песма.

5.

Bilas je objavio od 1989. do 1994. četiri zbirke приповедака: *Љубав и друге приче*, Народна књига, Београд, 1989; *Љубав и друге приче*, Универзитетска рибјеч, Никшић, 1990; *Лов на људе*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1990. и *Служа божји и друге приповећке*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.

Објављивањем ове, пете, збирке неће се обухватити свеколико приповедачко дело Bilasovo. Неке у часописима објављене приповетке нису се нашле у поменутиим збиркама. Тамо нема приповетке "Причешће", објављене на српском језику у "Нашој речи" у Лондону. Такође се тамо није нашла приповетка "Тескоба", штампана у Леготису МС, јун и јул 1993. Кад се буду издавале сабране приповетке Милована Bilаса, требаће тражити и у публикацијама и у заоставштини, јер писац је био стваралачки активан до последњег дана живота.

Б. П.

Изводи из библиографије раних књижевних радова Милована Ђиласа

1928.

“Јутро на Биоградском језеру” (песма у прози), *Венац*, Београд, XIV, 1, 20. септ. 1928, стр. 88-89. Посвећено Милапу Бандовићу.

1929.

– “Тифрап”, *Венац*, XIV, 4-5, 1. јан. 1929, стр. 363 (песма у прози).

– “У природу из живота”, *Венац*, XIV, 20. феб. 1929, стр. 461-462 (песма у прози).

– “Зима”, *Венац*, XIV, 7, 25. март 1929, стр. 535-536, (песма у прози).

– “Надничари”, *Венац*, XV, 1, 25. септ. 1929, стр. 70-71. Посвећено Илији Поновићу, проф. (песма у прози).

1930.

– “Дјетињи сап”, *Венац*, XV, 6, 25. феб. 1930, стр. 463, (песма).

– “Двије љубави”, *Венац*, XV, 8, 25. април 1930, 599-601, (прича).

– “Сјен јаве”, *Венац*, XV, 9-10, 1. јун 1930, стр. 723, (песма у прози).

– “Суна”, *Венац*, XVI, 1, 10. септ. 1930, с. 56-60, (прича).

– “На вировима”, *Зайиси*, Цетиње, VI, 4, јан-јун 1930, стр. 211-212, (прича).

– “За спас душе људске”, *Зайиси*, VII, 1, јул 1930, с. 24-26, (прича).

– “Младић звиждуће палажење сама себе”, *Мисао*, Београд, XXXIV, 5-6, нов. 1930, стр. 311, (песма).

– “Драганине очи”, *Јужни преглед*, Скопље, V, 2, 1930, с. 116, (песма у прози).

– “Јесење сунчање”, *Књижевни север*, Суботица, VI, 1, 1930, с. 16, (песма).

– “Драгани у косе”, *Воља*, Београд, I, IV, 1930, стр. 173, (песма).

1931.

– “Кап живота”, *Полиџика*, Београд, 15. јан. 1931, с. 18, (прича).

– “Нешто изнад живота и смрти”, *Полиџика*, 10. марта 1931, (прича).

– “Смрт хајдука Јована”, *Полиџика*, 4. јуна 1931, с. 13, (прича).

– “Божји кириџија”, *Полиџика*, 8. септ. 1931, с. 11, (прича).

– “Сали”, *Полиџика*, 24. септ. 1931, с. 13, (прича).

– “Хајдук Марко се жени”, *Полиџика*, 11. окт. 1931, с. 12, (прича).

– “Мигра, воденичарска кћи”, *Полиџика*, 10. нов. 1931, с. 14, (прича).

– “У нови живот”, *Полиџика*, 8. дец. 1931, с. 12, (прича).

– “Кућа туге”, *Полиџика*, 31. дец. 1931, с. 13, (прича).

– “Тајанствено откровење”, *Венац*, XVI, 4-5, 1. јан 1931, с. 356-360, (прича).

– “Невидљиве ране”, *Зайиси*, VII, 1, јан. 1931, с. 15-18, (прича).

– “Књижевни преглед о Савременику СКЗ”, *Зайиси*, VIII, 6, јун 1931, с. 378-382, (књиж. критика).

– “Смрт Илије Марковића”, *Зайиси*, IX, 1, јули 1931, с. 22-36, (прича).

– “Под сенком завичаја мржња је дозрела у мени”, *Зайиси*, IX, 4, окт. 1931, с. 213-216, (песма).

– “Демони”, *Смена*, Београд, феб.-март 1931, с. 31-33, с. (прича).

– “У путрашња расипања”, *Животи и рад*, Београд, VII, 40, април 1931, с. 291-294, и мај 1931, с. 360-365, (прича).

– *Момци после рајна*, Београд, Млада Србија, 1931, 28 страна, (дужа приповетка издата у носебној брошури; *препоја* у *Календару*).

– “Три биљке изникле из моје тамне путрине у пролетњем сунцу”, *Мисао*, XIII, 5-6, јул-авг. 1931, с. (песма).

- "Стриц умире", *Младосић*, Загреб, 1. септ. 1931, с. 4-6, (прича).
- "Студент Миле Млекашија", *Смена*, окт.-нов. 1931, с. 5-8, (прича).
- "Прича о радничким рукама", *Линија*, Београд, 1, 15. дец. 1931, с. 1-2, (прича).
- "Сиже за причу о великој души", *Јужни преглед*, VI, 5, 1931, с. 195-202, (прича).
- "Црна Гора, брате", *Зейски гласник*, Цетиње, III, 15, 11. април 1931, с. 7, (прича).

1932.

- "Жена", *Зейиси*, X, 1, јан. 1932, с. 7-17, (прича).
- "Мисао Јована Дучића", *Зейиси*, X, 4, април 1932, с. 215-227, (књижевна критика).
- "Случајно о Гину", *Књижевни круж*, Београд, 2/4, 1932, с. 63-65, (књиж. критика).
- "О проблемима социјалне књижевности", *Књижевни круж*, 2/4, 1932, с. 56-59, (књ. критика).
- "Горштанци на раскршћу", *Развртије*, Никшић, I, 1-2, јан. феб. 1932, с. 2-6, (прича).
- Приказ књиге Б. Травен *Мртвачки брод*, *Развртије*, I, 1-2, 1932, с. 67-68, (књ. критика).
- "Жито, жито, жито...", *Развртије*, I, 3, март 1932, с. 86-88, (прича).
- "Нове позиције надреализма", *Развртије*, I, 6-7, јул-авг. 1932, с. 94-95, (књ. критика).
- "Црна Гора", *Мисао*, 1-2, јан.- феб. 1932, с. 44-45, (песма).
- "Сахара у мени", *Мисао*, 5-6, март 1932, с. 61-62, (песма).
- "Прича Рока Киригина", *Мисао*, 7-8, април 1932, с. 405-424, (прича).
- "Јунактво", *Полијика*, I, маја 1932, с. 12, (прича).
- "Јупо чергаи", *Полијика*, 24. март 1932, с. 12, (прича).
- "Мотоцикл у паланци", *Полијика*, 31. јул 1932, с. 19, (прича).
- "Непозната хтења", *Преглед*, Сарајево, VIII, 97, 1932, с. 6-17, (прича).

- "Бог ствара људе", *На крчидби*, Алманах подгоричких средњошколаца, 1932, с. 12-13, (прича).

1933.

- "Случај Душана Васиљева", Никшић, Браћа Каваја, 1933, брошура, 28 страна, (књ. критика).
- Приказ књиге нова руска проза, *Слободна мисао*, Никшић, 13, април, 2, 1933, с. 3, (књ. крит.).
- (Од 23. априла 1933. до 23. априла 1936. Ђилас је робијао. За то време написао је десет прича и роман *Црна Брда*. Све је то одузела полиција и никад није пађено).

1936.

- "Оцеви и деца", *Наша стварност*, Београд, 3-4, нов.-дец. 1936, с. 58-67, (прича), псеудоним - Мило Николић.
- "Проблеми наше књижевности", *Књижевни савременик*, Загреб, 10, 1936, с. 121-126.

1937.

- "Селаштво у Босни и Петар Кочић", *Наша стварност*, 5-6, јан.-феб. 1937, с. 33-39, (књ. критика) М. Николић.
- "Зачеће човеково", *Наша стварност*, 9-10, септ. 1937, с. 124-135, (прича).
- "Покошена ливада", *Полијика*, 2. март 1937, с. 17-18, (прича).
- "Обична прича", *Полијика*, 19. окт. 1937, с. 15, (прича).
- "Слика", *Полијика*, 8. нов. 1937, с. 17-18, (прича).
- "Разбијени крчаг", *Полијика*, 18. нов. 1937, с. 17-18, (прича).
- "Истинита прича о хајдуку", *Полијика*, 20. дец. 1937, с. 17-18, (прича и гатанца под псеудонимом М. Ђорђевић).
- "Селјекова смрт", *Полијика*, 22. дец. 1937, с. 15, (прича под псеудонимом - Мило Николић).
- "Прича", *Наш живот*, Нови Сад, II, 5, 1937, с. 7, (песма).
- "Билешка о Његошу", *Култура*, Загреб, 3, 1937, с. 48-54, (књиж. критика).

- "Непотребне концесије надреализму", *Знаоси и живој*, Загреб, 5-6, 1937, с. 239-245, (књ. критика).

1938.

"Вуково место у развиту српске културе" *Наша стварност*, 13-14, феб. 1938, с. 45-52, (књ. критика).

"Дјевојка из каптине", *Наша стварност*, 15-16, јун 1938, с. 62-75, (прича).

- "О поезији поводом једне књиге" (о Оскару Давичу), *Култура*, 6, 1938, с. 11-14, (књ. критика).

"Кочић као представник сељаштва у Босни", *Живој и рад*, XVI, 6, 1938, с. 147-157. (књ. критика).

- "Прича о женским даровима", *Жена данас*, Београд, 16. септ-дец. 1938, с. 18-19, (прича).

- "Снагодневни пољубац у чело", *Полиџика*, 13. јан. 1938, с. 17-18, (прича).

"Обмане", *Полиџика*, 20. јан. 1938, с. 17-18, (прича).

"Ситнице", *Полиџика*, 2. феб. 1938, п. 17-18, (прича).

"Жалост код Димићевић", *Полиџика*, 21. феб. 1938, с. 17-18, (прича).

"Поплава", *Полиџика*, 12. март 1938, с. 17-18, (прича).

"Одлазак", *Полиџика*, 26. март 1938, с. 15-16, (прича).

"Рамово ждријело", *Полиџика*, 15. април 1938, с. 15-16, (прича).

- "Циганска прича", *Полиџика*, 18. мај 1938, с. 15-16, (прича).

- "Један јесењи дан", *Полиџика*, 31. мај 1938, с. 15-16, (прича).

"О мртвим рибицама", *Полиџика*, 15. авг. 1938, с. 17-18, (прича).

"Рајан", *Полиџика*, 29. авг. 1938, с. 19-20, (прича).

1939.

"Нешто о методу у Климу Самгину", *Млада култура*, Београд, 1. март 1939, с. 43-47, (књ. критика)

- "На пушкомет од Мојковца", *Млада култура*, 3-4, јун 1939, с. 169-175, (прича).

- "Сат", *Умешност и критика*, Београд, 1-2, мај 1939, с. 21-29, (прича).

1940.

"Од неразумевања до ревизионизма", *Књижевне свеске*, Загреб, 1, 11. нов. 1940, с. 623-625, (критика Мирослава Крлеже).

Напомена

Забележене су све песме, приче и значајнији књиж. критички радови од 1928. до 1940. године, према библиографији коју је урадио MICHAEL M. MILENKOVICH (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan 48106, The Institute of Central Europe at Columbia University in New York City, 1976. 45 p.)

Песме: "Гифран", "Надничари", "Дјетињи сав", "Три биљке изникле из моје тамне путрине", "Црна Гора", "Сахара у мени" и "Прича" - штампане су на енглеском језику у Биласовој књизи: *Parts of a Lifetime*, New York & London, Harcourt Brace Jovanovich, 1975.

Приче: "Двије љубави", "Студент Миле млекарија", "Жито, жито, жито...", "Мотоцикл у паланци", и "О мртвим рибицама", такође су објављене у Биласовој књизи - *Parts of a Lifetime*.

Књижевне критике: "Књижевни преглед о Савременику СКЗ" (О Иву Андрићу, Д. Максимовић, Милану Гролу и Мирославу Крлежи), "Случај Душана Васиљева" и "Непотребне концесије надреализму" штампане су у истој књизи на енглеском језику.

Приче: "Прича о женским даровима" штампана је у листу "20 октобар", Београд, 29. новембра 1951. А прича: "Сат" и у Полиџики, 21. фебруара 1938.

Потврда о заплешеном рукопису романа

Рађено 23. априла 1933. год. у стану Билас Милована у улици Далматинској бр. 45

ПРОТОКОЛ ПРЕТРЕСА

Потписати полицијски чиновник у присуству два доле потписата грађанина, а према решењу Одделења опште полиције, Управе града Београда Пов.бр. 2082/33 извршио је претрес стана и осталих просторија у којима обитава Билас Милован са станом у улици Далматинској бр. 9 и том приликом нађено је и одузето следеће:

- 1/1 једна књига "Француска револуција"
- 2/1 једна књига "Најамни рад" К. Маркс
- 3/1 један програм Земљорадничке ст.
- 4/ превод Пролет. поезија од [печитко]
- 5/ почетак романа у рукопису
- 6/2 (два) писма прип. коресподент.
- 7/1 (једно) писмо [печитко] Станојевић

Да смо овако стање нашли и да сем горе уписаних ствари ништа друго није одузето заклећемо се:

Напомена

Из књиге: Владимир Дедијер – Велики бунтовник Милован Билас, Просвета, Београд, 1991, с. 137.

Милован Ђилас је рођен 12. јуна 1911. године у Подбишћу код Мојковца, Црна Гора. Гимназију је започео у Колашину и завршио у Берамама. Прве књижевне радове објављује као гимназијалац (у 17. години). Студије југословенске књижевности уписао је 1929. године у Београду. Објављује своје књижевне и публицистичке прилоге у тридесетак југословенских листова и часописа. Укључује се у 1932. у политички рад и због комунистичке делатности три године је био утамничен (1933-1936). После изласка са робије улази у сам врх Комунистичке партије Југославије, постаје члан Политбироа. У току Другог светског рата члан је Врховног штаба партизанске војске, добија чин генерала и орден "народног хероја". После рата је министар у влади Југославије, члан највишег партијског руководства и касније председник Савезне народне скупштине Југославије. Почетком 1954. године, због идејног неслагања са Титовим тоталитарним системом, искључен је из државне и политичке власти. Због студија објављених у иностранству, у којима је разобличио "анатомију комунистичког морала" и стварање "нове комунистичке класе", Ђилас је, са прекидима, тамновао девет година. И тако је постао најистакнутији светски дисидент. Од 1954. године интензивно пише књижевна и публицистичка дела и постао је најпревођенији југословенски писац. Његова студија *Нова класа*, преведена је на све значајније светске језике и пролампана једном од 100 књига које су највише утицале на културу Европе друге половине овога столећа.

Тридесетак година забрањено је било штампање његових дела у Југославији. Тек од 1988. објављују се на српском језику следећа његова дела: *Студија о Његову* (1988), *Црна Гора* (роман, 1989), *Тамница и идеја* (1989), *Љубав и друже приче* (1989), *Разговори са Сијалином* (1989), *Несавршено друштво и даље од нове класе* (1990), *Революционарни рай* (1990), *Дружење с Титом* (1990), *Љубав и друже приче* (1990), *Нови класа* (1990), *Лов на људе* (приповетке, 1990), *Власт и побунa* (1991), *Изгубљене бишке* (роман, 1994), *Служи божији и друже приповешке* (1994), *Над нове класе: њовесии о*

саморазарању комунизма (1994), *Светиови и мосиови* (роман, 1997).

Још се на нашем језику нису појавила бројна Биласова књижевна, мемоарска и публицистичка дела објављена у иностранству, и аутобиографска проза *Бесудна земља* (штампана у Енглеској још 1958).

Билас је преводио са руског и енглеског језика. Превео је са енглеског на наш језик чувени еп Џона Милтона *Изгубљени рај* и објавио га 1989. За тај превод добио је награду Удружења преводаца Србије.

Због великог закашњења у објављивању Биласових дела на матерњи језик, критичка процена његовог књижевног рада тек је пре коју годину почела. Када се доврши објављивање и вредновање целокупног Биласовог стваралаштва - књижевног, мемоарског и публицистичког - може се очекивати да ће његово творачко име стећи и код нас оно високо место које је већ освојило широм света.

Писао је до краја живота и умро у Београду 20. априла 1995. Сахрањен је у родном Подбишћу.

СР -- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

886.1-32

БИЛАС, Милован

Ране приповетке: 1930-1940 / Милован
Билас, приредно Бранко Поповић. - Београд:
С. Машин, 2000 (Београд: Србоштампа). --
472 стр.; 18 цм. - (Цова; 143)

Тираж 500. - Стр. 9-21: Биласове ране
приповетке / Бранко Поповић. - Белешка о
писцу: стр. 469-470.

886.1.09-32

а) Билас, Милован (1911-1995) - Приповетке
ИД=82960140